

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΛΟΓΓΙΝΟΥ

ΠΕΡΙ ΥΨΟΥΣ

ἐρμηνευτικὴ ἔκδοσις

M. Z. Κοπιδάκης

1 — ΚΕΙΜΕΝΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΔΗΛΦΩΝ

Διονυσίου Λογγίνου

ΠΕΡΙ ΥΨΟΥΣ

Copyright 1990

Δῆμος Ἡρακλείου ἔ. Μ. Ζ. Κοπιδάκης

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΛΟΓΓΙΝΟΥ

ΠΕΡΙ ΥΨΟΥΣ

ἐρμηνευτική ἔκδοσις

Μ. Ζ. Κοπιδάκης

1 — ΚΕΙΜΕΝΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΔΗΜΟΤΙΚΗ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ 1990

*Νικολάω Κονομή
φίλος και μαθητείας χάριν*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. Πρόλογος	11
II. Είσαγωγή	15
1. Συνοπτική παρουσίαση	15
2. Διάρθρωση και περίληψη τῶν περιεχομένων	18
3. Τὸ πρόβλημα τῆς πατρότητας καὶ τῆς χρονολόγησιν τοῦ ἔργου	24
4. Τὸ ὕφος (σημασιολογικὴ ἀνάλυση τοῦ ἔργου)	31
5. Ἡ γλῶσσα καὶ τὸ ὕφος τοῦ Λογγίνου	36
6. Ἡ χειρόγραφη παράδοση	39
7. Ἡ ἐπίδραση τοῦ <i>Περὶ ὕφους</i> στὴν εὐρωπαϊκὴ κριτικὴ	42
8. Βιβλιογραφία	49
Συνομογραφίαις βιβλίων ἀναφορᾶς	58
III. Κείμενο καὶ μετάφραση	59
IV. Σχόλια	183
V. Πίνακας χωρίων ποὺ μνημονεύονται στὸ ἔργο	285

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΑΠΟ ΤΑ ΕΡΓΑ θεωρίας και κριτικής της λογοτεχνίας που μās κληροδότησε ή ελληνική αρχαιότητα το σημαντικότερο μετά την Ποιητική του Ἀριστοτέλη είναι το *Περὶ ὕψους τοῦ Λογγίνου*. Οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ Γίββωνος (Journal 3.9.1762) γιὰ τὸ 9ο κεφάλαιο ἰσχύουν και γιὰ ὁλόκληρο τὸ ἔργο: «Τὸ ἕνατο κεφάλαιο εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ὠραῖα μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος. Ἰσαμε τώρα ἤμουν ἐξοικειωμένος μόνο με δύο τρόπους κριτικῆς ἐνὸς ὠραίου ἀποσπάσματος: ὁ ἕνας συνίσταται στὸ νὰ δείξεις με μιὰ λεπτομερῆ ἀνατομία τῆς ξεχωριστῆς ὁμορφίης του και τὰ σημεῖα ἀπὸ οὗ αὐτὲς ξεπηδοῦν. Ὁ ἄλλος εἶναι μιὰ στεῖρα ἀρεταλογία ἢ ἕνα γενικόλογο ἐγκώμιο πὸν δὲν ἀφήνει τίποτε πίσω του. Ὁ Λογγίνος μοῦ ἔδειξε δι τὴν ὑπάρχει και ἕνας τρίτος. Μοῦ λέει τὰ προσωπικά του συναισθήματα καθὼς διαβάζει τὸ κείμενο και τὰ περιγράφει με τόση δραστικότητα ὥστε μοῦ τὰ μεταδίδει. Ἐγὼ σχεδὸν ἀμφιβάλλω γιὰ τὸ ποιὸ ἀπὸ τὰ δύο εἶναι πιὸ ὑψηλό: ἡ μάχη τῶν θεῶν τοῦ Ὀμήρου ἢ ἡ ἀποστροφή τοῦ Λογγίνου στὸν Τερεντιανὸ σχετικὰ με αὐτήν».

Τὸ *Περὶ ὕψους* εἶναι ἕνα ἔργο ἐξαιρετικὰ προβληματικό· τὸ ἕνα τρίτο περίπου τοῦ κειμένου ἔχει χαθεῖ, ἢ χρονολόγησι εἶναι ἀβέβαιη, ὁ συγγραφέας τον ἄγνωστος (τὸ ὄνομα Λογγίνος ἀντιπροσωπεύει μιὰ βολικὴ σύμβασι), ἢ ὁρολογία δὲν χρησιμοποιεῖται με συνέπεια και συχνὰ εἶναι ἀσαφής, ἢ σύνταξι εἶναι σφιγμένη, ἢ διατύπωσι ἑλλειπτική. Φυσικά σὲ μιὰ χρηστικὴ ἔκδοσι, ὅπως εἶναι ἡ προκείμενη, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συζητηθοῦν ἐν ἐκτάσει και πολὺ περισσότερο νὰ ἐπιλυθοῦν τὰ πάμπολλα και ἀκανθώδη προβλήματα πὸν ἀνακύπτουν σχεδὸν σὲ κάθε παράγραφο τοῦ ἔργου. Ὁ τρόμος μου μπροστὰ στὸ μέγα και παχὺ βιβλιο με ἀνάγκασε νὰ περιοριστῶ και στὴν εἰσαγωγὴ και στὰ σχόλια στὴ συζήτηση τῶν καιριωτάτων. Τὸ ἀναγκαῖο κακὸ ὡστόσο κάθε φιλολογικοῦ ὑπομνήματος, δηλαδὴ τὴν παράθεσι χωρίων στὰ λατινικά, δὲν μπόρεσα νὰ τὸ ἀποφύγω.

Ἡ εἰσαγωγὴ βασίζεται στις εἰσαγωγὲς τῶν ἐκδόσεων τῶν D. A. Russell, R. Brandt, W. Rhys Roberts και H. Lebegue. Πολλὰ στοιχεῖα ἀντλη-

σα και από τη μονογραφία του *H. D. Blume*, τον επίλογο της έκδοσης του *O. Schönberger* και την πλουσιότετη δευτερογενή βιβλιογραφία. Το κείμενο βασίζεται στη λαμπρή κριτική έκδοση του *D. A. Russell*. Παρουσιάζει ωστόσο αρκετές διαφορές, γιατί υιοθέτησα αρκετές από τις προτάσεις παλαιότερων και νεότερων μελετητών, που μου φάνηκαν ελκυστικότερες από τις επιλογές του *D. A. Russell*. Σε όρισμένες μάλιστα περιπτώσεις προσπάθησα να βελτιώσω το κείμενο *meis ipsis viribus*. Μολονότι το καινόσπουδον δεν είναι ο ασφαλής οδηγός στον καθαρισμό μιᾶς χρηστικής έκδοσης, ή δύναμη της «ἀγαθῆς ἐριδος» είναι, όπως το παραδέχεται και ο Λογγίνος, ἀκαταμάχητη.

«Οἱ ἰδέες τῆς πραγματείας μας», παρατηρεῖ ο *G. M. A. Grube* (*The Greek and Roman Critics*, 353), «χρειάζονται λίγες ἐπεξηγήσεις, γιατί ο Λογγίνος περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον ἀρχαῖο κριτικὸ μιᾶ μὴ γλώσσα πὸν ὁ σύγχρονος ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ κατανοήσει χωρὶς διαμεσολαβήσεις». Τὸ πνεῦμα τοῦ Λογγίνου εἶναι πράγματι διανγές, τὸ γράμμα του ὡστόσο εἶναι θολὸ γι' αὐτὸ και ἀπαιτεῖ ἐκτενὴ σχολιασμό. Τὸ σῶμα τῶν σχολίων συγκροτοῦν ἐρανίσματα ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τῶν *O. Weiske*, *O. Jahn* - *I. Vahlen*, *W. Rhys Roberts*, *D. A. Russell* (*pièce de résistance*), ἀπὸ τὴ μονογραφία τοῦ *W. Bühler* και τὴ νεότερη δευτερογενὴ βιβλιογραφία. Ἡ δική μου συνεισφορά; — Μυκωνεῖον γείτονος!

Ἡ προκείμενη μετάφραση δὲν εἶναι αὐτὴ πὸν θέλησα ἀλλὰ αὐτὴ πὸν μπόρεσα νὰ δώσω. Δὲν ἔκρινα σκόπιμο νὰ ὀμαλύνω παντοῦ τὴν τραχύτητα και τὴ στριφνότητα τοῦ πρωτοτύπου. Πολλοὺς ἀπὸ τοὺς τεχνικοὺς δρους τοὺς ἄφησα ἀμετάφραστους. Τὰ ποιητικὰ παραθέματα τὰ ἀπέδωσα σὲ πεζό. Καμιά ἀπὸ τὶς μεταφράσεις πὸν ἔλαβα ὑπόψη μου (*O. Weiske*, *W. Rhys Roberts*, *W. Hamilton Fyfe*, *H. Lebègue*; *Δ. Κ. Κιουσοπούλου*, *Π. Λεκατσᾶ*, *R. Brandt*, *J. Kueger*, *D. A. Russell*, *O. Schönberger*) δὲν ἀκολούθησα πιστά. Σὲ ὄλες ὁμως, ἀκόμη και στὶς δύο νεοελληνικὲς, ὀφείλω πολλά. Εἶθε ὁ ἐπόμενος μεταφραστὴς νὰ διαθέτει μεγαλύτερη ὑπομονὴ και πὸν στέρεη ἔλληνομάθεια.

Οἱ ἀπορίες, οἱ ἐνστάσεις και οἱ φροντιστηριακὲς συμβολὲς τῶν φοιτητῶν τοῦ φιλολογικοῦ τμήματος τοῦ ΑΠΘ μοῦ δίδαξαν πολλά. Τὸν ἔλεγο τῶν παραπομπῶν ἀνέλαβε ἡ Θεοδώρα Πολύχρον. Τὸ σχεδιασμὸ και τὴν ἐπιμέλεια τῆς έκδοσης ἀνέλαβε, φιλόκαλος ἀεὶ και ἐλεγκτικὸς, ὁ Αἰμίλιος Καλιακάτσος. Τὴν τελευταία θεώρηση τῶν δοκιμῶν ἔκανε, Ἀνγκέως ὄξνω-πέστερος, ὁ Γιώργος Χριστοδούλου. Τὴν ἔμπνευση γιὰ τὴν ἴδουση τῆς σειρᾶς «Κείμενα Ἑλληνικὰ» εἶχε ὁ τέως δήμαρχος Ἡρακλείου Μανόλης Καρέλλης. Τὸ δημοτικὸ συμβούλιο υιοθέτησε ἐκθύμως τὴν πρόταση και ἐνέκρινε τὶς ἀπαραίτητες πιστώσεις. Τὴν ἐπαινετὴ προσπάθεια συνεχίζει μὲ

ζῆλο και ἐνθουσιασμὸ ὁ νέος δήμαρχος Κώστας Κληρονόμος. Τὸν προγραμματισμὸ τῆς σειρᾶς και τὶς συνεπακόλουθες χρονοβόρες διαδικασίες ἀνέλαβε ὁ ὀτηρὸς ἐφορος τῆς Βικελαίας Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Νίκος Γιανναδάκης. Σὲ ὄλους αὐτοὺς τοὺς ἐμπνευστὲς και συμπαραστάτες και συνεργοὺς μεγίστη ἡ χάρις.

Ἀθήνα 1988

Μ. Ζ. ΚΟΠΙΔΑΚΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Ἡ πραγματεία *Περὶ ὕψους* διασώζεται στὸν κώδικα Parisinus graecus 2036 (P) καὶ σὲ μερικά ἄλλα χρφ πού εἶναι ἀπόγραφα τοῦ P. Ἡ πρώτη ἐκδοση τοῦ κειμένου, πού ἐμφανίζει μεγάλα χάσματα (ὑπολογίζεται ὅτι τὸ ἕνα τρίτο τοῦ ἔργου ἔχει χαθεῖ), ἔγινε ἀπὸ τὸν Robortello τὸ 1554 στὴ Βασιλεία τῆς Ἑλβετίας. Ὅμως τὸ ἔργο ἔγινε εὐρύτερα γνωστὸ μόλις τὸ 1674 ὅταν ὁ Boileau τὸ μετέφρασε στὰ γαλλικά.

Ὁ τίτλος τοῦ ἔργου παραδίδεται σὲ τρεῖς παραλλαγές: i) Ἄνωνύμου *περὶ ὕψους*, ii) Διονυσίου ἢ Λογγίνου *περὶ ὕψους*, καὶ iii) Διονυσίου Λογγίνου *περὶ ὕψους*. Εἶναι προφανές ὅτι τὸ ἔργο εἶχε παραδοθεῖ ἀνωνύμως καὶ ὅτι κάποιος ἀντιγραφέας ὑπέθεσε ὅτι συγγραφέας θὰ πρέπει νὰ ἦταν εἴτε ὁ Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς, ὁ γνωστὸς θεωρητικὸς τῆς λογοτεχνίας, εἴτε ὁ Κάσσιος Λογγίνος, πού ἦταν ἐπίσης γνωστὸς κριτικὸς. Μὲ τὴν ἐκπτώση τοῦ διαζευκτικοῦ ἢ σὲ μεταγενέστερη ἀντιγραφή προέκυψε ἀπὸ τὴ διαζευκτικὴ συμπλοκὴ Διονυσίου ἢ Λογγίνου ἢ σύναψη Διονυσίου Λογγίνου. Ὡς τὸ 1811 πάντως συγγραφέα τοῦ ἔργου θεωροῦσαν τὸν Κάσσιο Λογγίνο. Τὸ πρόβλημα τῆς πατρότητας τοῦ ἔργου παραμένει ἄλυτο ὡς σήμερα, ἀλλὰ γιὰ πρακτικὸς λόγους οἱ περισσότεροι μελετητὲς ὀνομάζουν τὸν ἄγνωστο συγγραφέα Λογγίνο. Αὐτὴ ἡ κατὰ συνθήκην ὀνομασία θὰ χρησιμοποιεῖται καὶ στὴν παρούσα ἐκδοση.

Ἡ χρονολόγησις τοῦ ἔργου εἶναι ἀβέβαιη. Ἀπὸ ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις καὶ μόνο (κυρίως ἀπὸ τὴ συζήτηση γιὰ τὴν *λόγων ἀφορίαν* στὸ κεφ. 44) συνάγεται ὅτι ἡ πραγματεία θὰ πρέπει νὰ γράφτηκε στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ πρώτου αἰῶνα μ.Χ. Ὁ τόπος τῆς διαμονῆς τοῦ συγγραφέα θὰ μπορούσε νὰ ἦταν ἡ Ἀλεξάνδρεια (ἔτσι ὑπέθεσε ὁ Wilamowitz) ἢ ἡ Ρώμη, ἔπου ὑπῆρχε ἀνθηρὴ παροικία λογίων πού δίδασκαν καὶ ἔγραφαν στὰ ἑλληνικά.

Τὸ *Περὶ ὕψους* ἀπευθύνεται σὲ κάποιον εὐγενῆ Ρωμαῖο, τὸν Ποστούμιο Τερεντιανό, πού φαίνεται νὰ ἦταν μαθητῆς καὶ φίλος (ἴσως καὶ προστάτης) τοῦ συγγραφέα. Σκοπὸς τοῦ Λογγίνου εἶναι νὰ ἀντικρούσει τὶς ἀπόψεις πού εἶχε ἐκθέσει γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ ὕψους ὁ ρητοροδιδάσκαλος Καϊκίλιος ἀπὸ τὴν Καλάκτη τῆς Σικελίας. Τὸ ἔργο ἀποτελεῖ συνδυασμὸ τεχνολογικῆς πραγματείας καὶ πνευματώδους δοκιμίου (ὁ συγγραφέας του ὡστόσο τὸ χαρακτηρίζει μετριοφρόνως «*ὑπόμνημα*») καὶ ἀρθρώνεται ὡς ἀκολούθως:

- i) Ἀφορμὴ καὶ σκοπὸς τοῦ ἔργου. Φύση καὶ τέχνη (κεφ. 1-2).
- ii) Ποιὰ σφάλματα συνεπάγεται ἡ ἀδέξια ἐπιδίωξη τοῦ ὕψους.
- iii) Κριτήρια γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ἀληθοῦς ὕψους (κεφ. 6-7).
- iv) Οἱ πέντε πηγὲς τῆς ὑψηγορίας (κεφ. 8).
 - α'. Ἡ ἱκανότητα νὰ συλλαμβάνεις βαθυστόχαστα διανοήματα (κεφ. 9-15).
 - β'. Τὸ γενναῖον καὶ ἐνθουσιαστικὸν πάθος (τὸ τμήμα τοῦ ἔργου ὅπου γινόταν λόγος γι' αὐτὴν τὴν πηγὴ ἔχει χαθεῖ).
 - γ'. Ὅρισμένα σχήματα λόγου καὶ διανοίας (κεφ. 16-29).
 - δ'. Τὸ ἐπιλεγμένο λεκτικὸ (κεφ. 30-38 καὶ 43).
 - ε'. Ἡ σύνθεσις τοῦ λόγου (ρυθμὸς, εὐφωνία, τὸρνευσις περιόδων κτλ., κεφ. 39-42).
- v) Γενικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸ ταπεινὸ λεκτικὸ (κεφ. 43).
- vi) Συζήτηση μὲ κάποιον φιλόσοφο γιὰ τὰ αἷτια τῆς παρακμῆς τῆς λογοτεχνίας (κεφ. 44).

Στὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ ἔργου δὲν ἀπαντᾷ ἕνας σαφῆς ὀρισμὸς τοῦ ὕψους. Ὁ Λογγίνος περιγράφει ἀπλῶς ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ τῆς ἐννοίας καὶ παραθέτει πλῆθος διασαφητικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν πεζογραφία καὶ τὴν ποίηση, ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, τὸν Δημοσθένη καὶ τὸν Πλάτωνα. Πάντως τὸ ὕψος, ὅπως τὸ ἀντιλαμβάνεται ὁ Λογγίνος, φαίνεται νὰ βρίσκειται κοντὰ στὸν τρόπο γραφῆς πού οἱ ἀρχαῖοι κριτικοὶ ὀνόμαζαν *ὑψηλὸν χαρακτήρα*, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν *ἰσχνὸν* καὶ τὸν *μέσον*. Ὅμως τὸ ὕψος δὲν ἀπαντᾷ μόνο σὲ ἐκπροσώπους τοῦ ὑψηλοῦ ἢ μεγαλοπρεποῦς χαρακτήρα, ὅπως εἶναι ὁ Αἰσχύλος καὶ ὁ Θουκυδίδης. Τὸ ὕψος ἐμφανίζεται σὲ κείμενα καὶ τῶν τριῶν χαρακτήρων, στὴν ποίηση καὶ στὸν πεζὸ λόγο, στοὺς κλασικοὺς καὶ στοὺς ἑλληνιστικοὺς συγγραφεῖς. Ὅτιδήποτε μπορεῖ νὰ ἐκστασιάσει καὶ νὰ συναρπάσει τὸν ἀναγνώστη εἶναι ὑψηλόν. Ἡ ἄκρα τελειότητα στίς λεπτομέρειες δὲν ἐξασφαλίζει ἀπὸ μόνη τῆς τὴν ἐπιτυχία ἐνὸς λογο-

τεχνικοῦ ἔργου. Οἱ κορυφαῖοι συγγραφεῖς δὲν εἶναι ἀλάθητοι, ἐξαγοράζουν ὡστόσο τὰ σφάλματά τους μὲ ἕνα καὶ μόνο ὑψηλὸ κατόρθωμα.

Τὸ ὕψος ἔχει ἐπίσης καὶ μιὰν ἄλλη διάστασι, τὴν ἠθικὴ. Ἡ ὑπακοὴ στὰ παραγγέλματα τῶν τεχνογράφων, ἡ ὑποταγὴ διὰ τῆς μιμήσεως στὰ μεγάλα πρότυπα τοῦ παρελθόντος, οἱ πρωτότυπες συλλήψεις, ἡ συγκινησιακὴ θεματογραφία καὶ ἡ σωστὴ χρησιμοποίησις ὕψικῶν τεχνασμάτων βοηθοῦν βέβαια τὸν συγγραφέα νὰ προσεγγίσει τὸ ὕψος, ἀλλὰ ὑπὸ τὴν προϋπόθεσις ὅτι ὁ ἴδιος εἶναι ὀλοκληρωμένη προσωπικότητα πού ἐκτιμᾷ τὶς αἰώνιες ἀξίες, πού ἔχει συναίσθησι τῆς θέσεως του ὡς πολίτη τοῦ κόσμου, πού γνωρίζει τὰ ἔθια του καὶ ἔχει φρόνημα γενναῖο καὶ ἐλεύθερο. Τὸ ὕψος σὲ τελευταία ἀνάλυσι δὲν εἶναι παρὰ μεγαλοφροσύνης ἀπήχημα. Τὸ καλλιτεχνικὸ συνεπῶς ἔργο βρίσκειται σὲ ἄμεση συνάρτησι μὲ τὴν ἠθικὴ ἀκεραιότητα τοῦ δημιουργοῦ του. Ύψος ἀνελεύθερες, πού ἔχουν παραδοθεῖ στὴν ἀπόλαυσι τῶν ὕλικῶν ἀγαθῶν, δὲν μποροῦν νὰ δημιουργήσουν τίποτε τὸ ὑψηλόν.

Τὸ *Περὶ ὕψους* εἶναι ἕνα ἐξαιρετὸ δείγμα δοκιμίου συγκριτικῆς φιλολογίας. Ὁ Λογγίνος εἶναι ἕνας κοσμοπολίτης πού γνωρίζει τρεῖς λογοτεχνίαι (τὴν ἑλληνικὴν, τὴν λατινικὴν καὶ τὴν ἑβραϊκὴν) καὶ ἕνας ἐκλεκτικιστῆς τοῦ τύπου «*πάντα δοκιμάζετε, τὸ καλὸν κατέχετε*» — στὸ *Περὶ ὕψους* ἀπαντοῦν πλατωνικὲς, περιπατητικὲς, στωικὲς καὶ ἐπικουρείαις ἰδέαις. Ἐκτὸς δὲ μὴ ἀπὸ τὴν ἐλευθεροφροσύνη καὶ τὴν εὐρυμάθεια, ὁ Λογγίνος ἔχει συγγραφικὸν ταλέντο καὶ ἐξύτατη ἐκείνη τὴν «*ἄλογον αἴσθησι*» πού εἶναι ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεσις γιὰ τὴν αἰσθητικὴν ἀξιολόγησι ἐνὸς λογοτεχνήματος.

2.

ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Α. Πρόλογος (κεφ. 1-2).

Ἡ σύντομη πραγματεία γιὰ τὸ ὕψος πού συνέγραψε ὁ Καικίλιος δὲν εἶναι καθόλου ἱκανοποιητική, γιὰτὶ δὲν παρέχει συγκεκριμένες ὁδηγίες γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ ὕψου. Ὁ Λογγίνος ἀναλαμβάνει νὰ συντάξει χάριν τοῦ φίλου του Τερεντιανοῦ ἓνα σύντομο ὑπόμνημα πάνω στὸ ἴδιο θέμα μὲ πρακτικὲς ὑποδείξεις.

Τὸ ὕψος, πού δὲν εἶναι παρὰ ἀκρότης καὶ ἐξοχὴ λόγων, καταπλήττει τὸν ἀναγνώστη καὶ ἀναδεικνύει τὴ δεινότητα τοῦ συγγραφέα. Εἶναι ὡστόσο διδακτό; Πολλοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι πρόκειται γιὰ φυσικὸ χάρισμα. Ναι, πράγματι ἡ φύση εἶναι τὸ ἀρχέτυπο στοιχεῖο κάθε δημιουργίας, ἀλλὰ ἡ μελέτη καὶ ἡ ἀσκήση βοηθοῦν τὴ μεγαλοφυΐα νὰ αὐτοπειθαρχηθεῖ καὶ τὴν προφυλάσσουν ἀπὸ ἐπικίνδυνα ὀλισθήματα.

Β. Εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις (κεφ. 3-8).

α') Σφάλματα πού προσιδιάζουν στὸν ὕψου χαρακτήρα τοῦ λόγου (κεφ. 3-5).

Στὴν προσπάθειά τους νὰ ἐπιτύχουν τὸ ὕψου ἀκόμη καὶ μεγάλοι συγγραφεῖς ἐξοκέλλουν σὲ ἀσύγνωστα ἀτοπήματα, στὸ στρόφο, στὴν παιδαριωδία καὶ στὸ ἄκαιο καὶ ἄμετρο πάθος. Καὶ τὰ σφάλματα αὐτὰ καὶ ἡ ψυχρολογία ὀφείλονται στὴν ἐπίδιωξη νὰ διατυπωθοῦν πρωτότυπες σκέψεις. Διασφαθητικὰ παραδείγματα (πρὸς ἀποφυγὴν!) ἀπὸ τὸν Τίμαιο, τὸν Ξενοφῶντα καὶ τὸν Πλάτωνα.

β') Παρατηρήσεις γιὰ τὴ φύση τοῦ ἀληθοῦς ὕψου (κεφ. 6-7).

Ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ εἶναι τὸ στερνοπαίδι μιᾶς μεγάλης πείρας. Τὸ ὕψου μὲνι χαραγμένο ἀνεξάλειπτα στὴ μνήμη μας καὶ κεντρίζει συνεχῶς τὸ στοχασμὸ μας. Ἄν ἄνθρωποι μὲ διαφορετικὲς ἡλικίες, διαβιώσεις καὶ

ἐπαγγελματικὲς ἐνασχολήσεις συμφωνοῦν στὸ ὅτι κάτι εἶναι πράγματι ὕψου-λό, τότε αὐτὴ ἡ «ἐξ ἀσυμφώνων συγκατάθεσις» ἐγγυᾶται τὴν ὀρθότητα τῆς ἀξιολόγησης. Ὅ,τι ἀρέσει πάντοτε καὶ σὲ ὅλους εἶναι ὕψου!

γ') Οἱ πέντε πηγὲς τῆς ὕψου (κεφ. 8).

1. Τὸ περὶ τὰς νοήσεις ἀδρεπήβολον, δηλαδὴ ἡ ἱκανότητα νὰ συλλαμβάνεις σκέψεις ἐντυπωσιακὲς καὶ πρωτότυπες (κεφ. 9-15).
2. Τὸ σφοδρὸν καὶ ἐνθουσιαστικὸν πάθος, δηλαδὴ ἡ ἰσχυρὴ καὶ ἐκλεκτὴ συγκίνηση πού δονεῖ τὴν ψυχὴ τοῦ δημιουργοῦ. (Ἰδιαίτερη πραγμάτευση τοῦ πάθους δὲν γίνεται στὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ βιβλίου).
3. Ὅρισμένα σχήματα διανοίας καὶ λέξεως (κεφ. 16-29).
4. Ἡ γενναία φράσις, δηλαδὴ τὸ προσεκτικὰ ἐπιλεγμένο λεκτικὸ — κυριολεξίες, μεταφορές, νεολογισμοὶ κτλ. (κεφ. 30-38).
5. Ἡ ἐν ἀξιώματι καὶ διάρσει σύνθεσις, δηλαδὴ ἡ σύνταξη τῶν λέξεων καὶ παραστάσεων, ἡ εὐφωνία, ὁ ρυθμὸς καὶ γενικὰ ὁ ἁρμονικὸς καὶ καλαίσθητος συνδυασμὸς ὄλων τῶν προηγουμένων στοιχείων (κεφ. 39-40).

Οἱ δύο πρῶτες πηγὲς εἶναι φυσικὰ δωρήματα, οἱ ὑπόλοιπες τρεῖς ἐπίκτητα. Ὑψος καὶ πάθος δὲν εἶναι πάντοτε ἀλληλένδετα. Ὅρισμένα μάλιστα πάθη (οἰκτοί, λύπες, φόβοι) θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηριστοῦν ταπεινά. Τὸ γνήσιο πάντως πάθος πού ἐκφράζεται στὴν κατάλληλη στιγμή εἶναι μεγάληγορο.

Γ. Οἱ δύο πρῶτες πηγὲς: ὕψου διανοήματα καὶ ἐκλεκτὴ συγκίνηση.

α') Μεγαλοφροσύνη καὶ ὕψος (κεφ. 9.1-4). Τὸ ὕψος εἶναι ἀπήχημα μιᾶς μεγάλης ψυχῆς! Ὁ ἀληθινὸς συγγραφέας δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει φρόνημα ἀγεννὲς καὶ ταπεινὸ. Δὲν εἶναι πάντα ἀπαραίτητες οἱ λέξεις γιὰ νὰ ἐκφραστεῖ τὸ ὕψος· παράδειγμα: ἡ σιωπὴ τοῦ Αἴαντος στὴ Νέκυια.

β') Παραστατικότητα καὶ μεγαλεῖο στὴν παρουσίαση ὑπερφυσικῶν δυνάμεων (κεφ. 9.5-11). Ἡ θεομαχία στὴν Ἰλιάδα εἶναι ἄκρως ἐντυπωσιακὴ, ἀλλὰ πρέπει νὰ κατανοηθεῖ ἀλληγορικῶς. Τὸ θεϊκὸ μεγαλεῖο ἀπεικονίζεται θαυμάσια καὶ στὸ χωρίο ἐκεῖνο τῆς Γενέσεως, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου. Τὸ ἥρωικὸ μέγεθος ἀποκαλύπτεται καὶ στὴν εὐχὴ τοῦ Αἴαντα: ἐν δὲ φάει καὶ δλεσσον.

γ') Σύγκριση Ἰλιάδος καὶ Ὀδύσσειας (κεφ. 9.11-15). Ὁ Ὅμηρος ἐγραψε τὴν Ὀδύσεια σὲ προχωρημένη ἡλικία, γι' αὐτὸ στὸ ἔργο αὐτὸ ὑπερισχέει τὸ διηγηματικὸ καὶ μυθικὸ στοιχεῖο. Στὸ ἔργο τῆς ἀκμῆς του, τὴν Ἰλιάδα, κυριαρχοῦν τὸ πάθος καὶ ἡ δραματικὴ ἔνταση.

δ') Έκλογη και επίσυνθεση τῶν καιριωτάτων (κεφ. 10). Βασικοί συντελεστές τοῦ ὕψους εἶναι ἡ ἐπιλογή καὶ ὁ συνδυασμὸς τῶν οὐσιωδῶν στοιχείων ἐνὸς θέματος. Παραδείγματα πρὸς μίμηση (ἀπὸ τῆ Σαπφῶ, τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Δημοσθένη) καὶ πρὸς ἀποφυγὴ (ἀπὸ τὰ Ἰοιμάσπεια καὶ τὸν Ἄρατο).

ε') Αὐξήση (κεφ. 11-12.2). Ἡ αὐξήση εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ ὑρικό τέχνασμα. Τὸ ὕψος παρουσιάζεται συχνὰ καὶ μὲ μιὰ μονάχα σκέψη ἢ ἔκφραση, ἡ αὐξήση ἀπαιτεῖ τὴν ποσοτικὴ συσσώρευση.

ς') Ἀντιπράθεση τῆς πληθωρικότητος τοῦ Πλάτωνος καὶ τῆς δεινότητος τοῦ Δημοσθένους (κεφ. 12.2-13.1). Σύντομη σύγκριση Δημοσθένους καὶ Κικέρωνος. Ὁ λόγος τοῦ πρώτου μοιάζει μὲ κερυνὸ πού διασκορπίζει τὰ πάντα, τοῦ δευτέρου μὲ παμφάγο ἐμπρησμὸ πού συνεχῶς ἀνανεώνεται. Ἐνα χωρίο ἀληθινὰ ὑψηλὸ ἀπὸ τὴν Πλατωνικὴ Πολιτεία.

ζ') Μίμηση καὶ ὕψος (κεφ. 13.2-14). Οἱ μεγάλοι συγγραφεῖς τοῦ παρελθόντος μποροῦν νὰ ἐμπνεύσουν τοὺς μεταγενέστερους, ὅπως ὁ Ἀπόλλων τὴν Πυθίαν. Πόσοι καὶ πόσοι δὲν μιμήθησαν τὸν Ὅμηρο! — ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Στήσιχορος, ὁ Ἀρχίλοχος καὶ προπάντων ὁ Πλάτων. Καὶ ἂν ἀκόμη ὁ μιμητῆς ἀποτύχει, ἀξίζει τὸν ἔπαινο γιὰ τὴν προσπάθεια πού κατέβαλε. Ἄν ἐπιδιώκουμε τὴν ὑψηγορία πρέπει νὰ ἀναλογιζόμεσθε τί θὰ ἔλεγαν στὴ θέση μας οἱ μεγάλοι τοῦ παρελθόντος ἢ πῶς θὰ ἔκριναν τὰ γραφόμενά μας. Ἀκόμα ἰσχυρότερη παρόρμηση πρὸς τὸ ὑψηλὸ θὰ ἦταν ἂν σκεφτόμασθε πῶς θὰ ἀντιμετωπίσουν τὸ ἔργο μας οἱ μεταγενέστεροι.

η') Περὶ «φαντασίας» (κεφ. 15). Ὁγκο καὶ μεγαληγορία καὶ ζωηρότητα δίνει στὸ λόγο καὶ ἡ φαντασία, ὅταν δηλαδὴ ὁ συγγραφεὺς, παρὰσχυρμένος ἀπὸ τὸ πάθος καὶ τὸν ἐνθουσιασμὸ, νομίζει ὅτι βλέπει αὐτὰ πού ἐξιστορεῖ καὶ τὰ παρουσιάζει ζωντανὰ στὸ κοινὸ του. Ἡ ρητορικὴ φαντασία ἔχει διαφορετικοὺς σκοποὺς ἀπὸ τὴν ποιητικὴ. Ἡ πεζογραφία ἀποβλέπει στὴν ἐνάργεια, ἡ ποίηση στὴν ἐκπληξή. Παραδείγματα ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη, τὸν Αἰσχύλο, τὸν Σιμωνίδη, τὸν Δημοσθένη καὶ τὸν Ὑπερείδη.

Δ. Ἡ τρίτη πηγὴ τῆς ὑψηγορίας: τὰ σχήματα (κεφ. 16-29).

α') Μεγαληγορία προσπορίζουν καὶ τὰ σχήματα λόγου (κεφ. 16). Ἀνάλυση τοῦ ἔρκου (ἔμοτικὸν σχῆμα) πού ἔκανε σὲ ἔκρηξη πάθος ὁ Δημοσθένης στὸ ἔνομα τῶν Μικραθωνομάχων. Κάθε ἔρκος ὥστόσο δὲν δημιουργεῖ ὕψος. Σημασία ἔχουν τὸ πού καὶ πῶς καὶ πότε καὶ ἐξαιτίας τίνος ὀρκίζεται κανεὶς.

β') Οἱ κίνδυνοι πού ἔλλοχεύουν στὴν ἀλόγιστη χρῆση τῶν σχημάτων (κεφ. 17). Ἡ ἐπιτήδευση καὶ ἡ πληθώρα τῶν σχημάτων προκαλοῦν ὑπο-

ψίες, ἰδίως ὅταν ὁ λόγος ἀπευθύνεται σὲ ἀξιωματούχους. Ἄριστο εἶναι τὸ σχῆμα πού δὲν φαίνεται ὅτι εἶναι σχῆμα.

γ') Ἡ πείση καὶ ἡ ἐρώτηση (κεφ. 18). Τὸ σχῆμα αὐτὸ συγκινεῖ ἰδίως ὅταν δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶναι αὐθόρμητο.

δ') Τὸ ἀσύνδετο (κεφ. 19). Παραδείγματα ἐπιτυχοῦς χρήσης ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα καὶ τὸν Ὅμηρο.

ε') Συνδυασμοὶ σχημάτων (κεφ. 20). Ἡ συρροὴ σχημάτων δηλώνει πάθος. Ἐνα δεῖγμα συνδυασμοῦ (ἀσύνδετο μὲ ἀναφορὰ καὶ διατύπωση) ἀπὸ τὸν Κατὰ Μειδίου λόγο τοῦ Δημοσθένη.

ς') Τὸ πολυσύνδετο (κεφ. 21). Τὸ πάθος «ἀγχανατεῖ» ὅταν ἐμποδίζεται ἀπὸ τοὺς συνδέσμους.

ζ') Τὸ ὑπερβατό (κεφ. 22). Ἀνάλυση ἐνὸς ὑπερβατοῦ ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο. Αἰσθητικὴ ἀποτίμηση τῶν ὑπερβατῶν τοῦ Δημοσθένη.

η') Τὸ πολύπτωτο (κεφ. 23). Οἱ ἀθροισμοί, οἱ μεταβολές καὶ οἱ κλίμακες (ὑπωνυμίες τοῦ πολυπτώτου) καὶ ὁ πληθυντικὸς ἀντὶ τοῦ ἐνικοῦ προσδίδουν ὕψος καὶ πάθος στὸ λόγο. Παραδείγματα ἀπὸ τοὺς τραγικοὺς καὶ τὸν Πλάτωνα.

θ') Ὁ ἐνικός ἀντὶ τοῦ πληθυντικοῦ (κεφ. 24). Ἡ σύνταξη περιληπτικοῦ οὐσιαστικοῦ μὲ ρῆμα στὸν ἐνικὸ εἶναι ἐνίοτε ὑψηλοφωνής. Παραδείγματα ἀπὸ τὸν Δημοσθένη καὶ Ἡρόδοτο.

ι') Ἐναλλάξεις χρόνων (κεφ. 25). Ἐναγωνίος εἶναι καὶ ὁ ἱστορικὸς ἐνεστώτας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἓνα χωρίο τοῦ Ξενοφῶντος.

ια') Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ προσώπου (κεφ. 26). Δραματικὴ ἔνταση δημιουργεῖ καὶ ἡ ἀποστροφή σὲ ἓνα φανταστικὸ πρόσωπο. Παραδείγματα ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, Ἄρατο καὶ Ἡρόδοτο.

ιβ') Ἐναλλάξεις προσώπων (κεφ. 27). Ἐναγωνίος εἶναι καὶ ἡ ἀπότομη μετάβαση ἀπὸ τὸν πλάγιον στὸν εὐθύον λόγο. Παραδείγματα ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, Ἐκαταῖο καὶ Δημοσθένη.

ιγ') Ἡ περιφραση (κεφ. 28-29.2). Ὑψος δημιουργεῖ ἐνίοτε καὶ ἡ περιφραση, ἀλλὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται μὲ προσοχὴ καὶ φειδώ. Ὁ Πλάτων πού τὴν χρησιμοποιεῖ κατὰ κόρον ἀποτυγχάνει συχνά. Γενικὴ ἐκτίμηση: τὰ σχήματα κάνουν τοὺς λόγους «παθητικωτέρους καὶ συγκεκλιμένους».

Ε. Ἡ τέταρτη πηγὴ τῆς ὑψηγορίας: ἡ «γενναία φράσις» (κεφ. 30-38).

α') Ἡ δύναμη τοῦ φραστικοῦ (κεφ. 30). Τὸ μεγαλοπρεπὲς λεκτικὸν χαρίζει στὸν λόγο κάλλος, βάρος καὶ ἰσχύ. Τὰ «καλὰ ὀνόματα» εἶναι πράγματι φῶς τοῦ νοῦ.

β') Οι ιδιωτισμοί (κεφ. 31). Οι εκφράσεις από την καθημερινή γλώσσα (π.χ.: *αναγκοφαγέω, καταχορδεύω*) είναι συχνά έντυπωσιακές και παραστατικές. Παραδείγματα από τον *Ἀνακρέοντα, Θεόπομπο* και *Ἡρόδοτο*.

γ') Ἡ συχνότητα τῶν μεταφορῶν (κεφ. 32). Κατὰ τὸν *Καικίλιο* δὲν πρέπει σὲ ἓνα χωρίο νὰ χρησιμοποιοῦνται περισσότερες ἀπὸ τρεῖς μεταφορές. Ἡ ἀποψη αὐτὴ εἶναι ἐσφαλμένη. Ἡ ἀνάγκη καθορίζει τὸν ἀριθμὸ. *Κανόνας* καὶ σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα ὁ *Δημοσθένης*. Τὸ σφοδρὸ πάθος καὶ τὸ γνήσιο ὕψος δὲν ἀφήνουν στὸν ἀκροατὴ περιθώρια γιὰ σχολαστικές ἀπαριθμήσεις. Σὲ περιγραφὲς μάλιστα ἢ πληθώρα τῶν μεταφορῶν εἶναι ἀπαραίτητη. Ὁ *Πλάτων* ἀναζωγραφεῖ μὲ ἀλλεπάλληλες μεταφορὲς τὴν ἀνατομὴ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος.

δ') *Παρενθήκη*: ἡ μεγαλοφυΐα καὶ ἡ χρυσὴ μετριότητα (κεφ. 33-36). Οἱ μεγαλοφυεῖς διαπράττουν σφάλματα γιὰ τὴν ἔχουν ὕψηλούς στόχους. Ἄλλὰ ὁ καθένας θὰ προτιμοῦσε νὰ εἶναι Ὁμηρος παρὰ Ἀπολλώνιος. Εἶναι πράγματι ἀνώτερος ὁ ἄψογος Ἐρατοσθένης ἀπὸ τὸν ἀνοικονόμητο Ἀρχίλοχο; Δὲν ἀξίζει περισσότερο ὁ *Οιδίπους Τύραννος* ἀπὸ ὅλες μαζὶ τὶς τραγωδίες τοῦ Ἴωνα ἀπὸ τὴ *Χίος*;

Σύγκριση Ἑπερείδης καὶ *Δημοσθένη* (κεφ. 34-35.1). Ὁ Ἑπερείδης ἔχει πολλὰ ἀρετές, ἀλλὰ τοῦ λείπει τὸ μέγεθος. Ἀντίθετα ὁ *Δημοσθένης* παρὰ τὶς ἔδυναμίες του κατανακᾷ μὲ τὴ δεινότητά του τοὺς ῥήτορες ὅλων τῶν ἐποχῶν.

Ἐνστικτωδῶς ὁ ἄνθρωπος ἔλκεται ἀπὸ τὸ ὕψηλό (κεφ. 35.2-5). Ἔτσι δὲν θαυμάζουμε τὰ μικρὰ ρυάκια, ἀλλὰ τὸν *Νεῖλο*, τὸν Ἴστρο καὶ τὸν *Ρῆνο*.

Οἱ μεγαλοφυεῖς δὲν εἶναι ἀλάθητοι, ἀλλὰ ἐξαγοράζουν ὅλα τους τὰ σφάλματα μὲ ἓνα ὕψηλό κατόρθωμα. Τὸ ὕψος μᾶς φέρνει κοντὰ στὴ θεϊκὴ μεγαλοφροσύνη. Ἡ δόξα τῶν μεγάλων τῆς λογοτεχνίας θὰ εἶναι ζωντανὴ αἰῶς ὅτου ρέουν τὰ ποτάμια καὶ θάλλουν τὰ δέντρα...».

ε') Μὲ τίς μεταφορὲς γειτονεῦουν οἱ παραβολές καὶ οἱ εἰκόνες (κεφ. 37). [Ἀπὸ τὸ κεφάλαιο αὐτὸ δὲν σώζεται εἰ μὴ μόνον ἡ εἰσαγωγικὴ πρόταση].

ς') Οἱ ὑπερβολές (κεφ. 38). Ὑπάρχουν ὅρια καὶ στίς ὑπερβολές. Ἄριστοι εἶναι αὐτὲς ποὺ μένουν ἀπαρατήρητες. Πανάκεια κάθε συγγραφικῆς αὐθαιρέσις εἶναι τὸ πάθος ποὺ πλησιάζει τὴν ἔκσταση.

ΣΤ. Ἡ πέμπτη πηγὴ τῆς ὑψηγορίας. («Ἡ ἐν ἀξιώματι καὶ διάρσει σύνθεσις», κεφ. 39-42).

α') Ἡ φυσιολογία τῆς ἀρμονίας (κεφ. 39-40). Ἡ ἀρμονία δὲν εἶναι μόνον μέσο πειθοῦς καὶ ἡδονῆς, ἀλλὰ καὶ θαυμαστὸ ὄργανο πάθους καὶ μεγαλοφροσύνης. Ἀπλὴ μετάθεσις λέξεων μέσα σὲ μιὰ πρόταση μπορεῖ νὰ κα-

ταστρέφει ἀνεπανόρθωτα τὸ ρυθμὸ (ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὸν *Δημοσθένη*). Μεγάλη σημασία γιὰ τὸ ὕψος ἔχει καὶ ἡ ἐπισύνθεσις τῶν μελῶν τοῦ λόγου. Συγγραφεῖς ποὺ δὲν εἶναι ἰδιαίτερος προικισμένοι ἀπὸ τὴ φύση (λ.χ. *Εὐριπίδης*) προσδίδουν ὄγκο στὸ ἔργο τους καὶ μόνον μὲ τὴν ἀρμονικὴ σύνθεσις τοῦ ταπεινοῦ λεκτικοῦ, ποὺ μεταχειρίζονται.

β') Στοιχεῖα μικροποιᾶ (κεφ. 41-43). Οἱ ἐκτεθλυμένοι ρυθμοί, οἱ ὑπερβολές στὴ ρυθμοποιᾶ, οἱ συγκοπές στὴν ἐκφραση, οἱ κακοφωνίες καὶ τὸ εὐτελὲς λεξιλόγιο ἀντιμάχονται τὸ ὕψος. Ἡ μεγαλοπρέπεια μιᾶς περιγραφῆς τοῦ *Θεοπόμπου* ἀμαυρώνεται ἀπὸ ὀρισμένα ταπεινὰ λεξείδια.

Ζ. Τὰ αἴτια τῆς κατὰπτωσις τῆς λογοτεχνίας. («*Λόγων ἀφορία*», κεφ. 44).

Ποῖα εἶναι τὰ αἴτια τῆς παρακμῆς ποὺ παρατηρεῖται στὴ λογοτεχνία; Ἐνας φιλόσοφος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἔλλειψη κορυφαίων δημιουργῶν στὴν ἐποχὴ μας ὀφείλεται στὴν πτώσις τῆς δημοκρατίας καὶ στὴ συνακόλουθη ἀπώλεια τῆς ἐλευθερίας. Μόνον μέσα στὴν ἐλευθερία ἀναπτύσσονται καὶ δημιουργοῦν οἱ ὑπερμεγέθεις φύσεις. Τὰ αἴτια συνεπῶς τῆς παρακμῆς πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὸ δεσποτισμὸ, ποὺ μόνον ἱκανοὺς κόλακες ἐκτρέφει. Καὶ ὅμως. Κύριος ὑπεύθυνος γιὰ τὸ μαρasmus τῆς ὕψηλῆς λογοτεχνίας δὲν εἶναι ἡ ἀνελευθερία, ἀλλὰ τὰ ταπεινὰ καὶ χυδαῖα πάθη ποὺ ἄγουν καὶ φέρουν τὶς ψυχές, δηλαδὴ ἡ φιλοχρηματία, ἡ φιληδονία, ἡ πολυτέλεια καὶ τὰ ἐκγονάτους, ὁ τύφος καὶ ἡ τρυφή. Ἴσως μάλιστα ἡ ἀνελευθερία νὰ εἶναι σωτήρια, γιὰτὶ ἂν ὑπῆρχε ἐλευθερία ἡ πλεονεξία μας θὰ πλημμύριζε μὲ συμφορὲς τὴν οἰκουμένη. Ἄλλὰ καλύτερα νὰ μὴν τὰ συζητᾶμε κἄν...

3.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΟΤΗΤΑΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

Ὁ συγγραφέας τοῦ *Περὶ ὕψους* εἶναι ἄγνωστος. Τὸ ὄνομα Λογγίνος χρησιμοποιοῦνται στὴ διεθνή βιβλιογραφία κατὰ σύμβαση γιὰ λόγους εὐκόλης συνεννόησης. Τὸ ἀδιέξοδο τῆς ἔρευνας γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου ἀντικατοπτρίζεται στὴν ποικιλία μὲ τὴν ὁποία τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα ἐμφανίζεται στοὺς τίτλους τῶν ἐκδόσεων καὶ μεταφράσεων: 1. *supposed Dionysius Longinus*, 2. *Διονυσίου ἢ Λογγίνου*, 3. *attributo a Cassio Longino*, 4. *Dionysio Longino fere adscriptus*, 5. *Longinus on the Sublime*, 6. «*Longinus*», 7. *Anonimo*, 8. *d'incerto autore*, 9. *Pseudo-Longino*, κττ.

Ἀβέβαιη εἶναι καὶ ἡ χρονολόγησις τοῦ ἔργου· ἀπὸ ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις καὶ μόνο (κανεὶς ἀρχαῖος συγγραφέας δὲν μνημονεύει τὸ βιβλίον) συνάγεται ὅτι ἡ συγγραφή του θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθῆι στὰ μέσα τοῦ 1ου αἰῶνα μ.Χ.

Σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ πρόβλημα τῆς πατρότητας καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ τῆς χρονολόγησις ἔχει ὡς ἐξῆς: Ὡς τὸ 1808 συγγραφέας τοῦ *Περὶ ὕψους* θεωροῦνταν ὁ φιλόλογος καὶ κριτικὸς Κάσσιος Λογγίνος, ὁ ὁποῖος χρημάτισε σύμβουλος τῆς διαβόητης Ζηνοβίας, τῆς βασιλίσσης τῆς Παλμύρας, καὶ βρῆκε μαρτυρικὸ θάνατο τὸ 273 μ.Χ. Ἰδιαίτερη ἔμφασις ἔδωκε στὴν πατρότητα τοῦ Λογγίνου ὁ Boileau. Ἡ ἥρωικὴ στάσις τοῦ λογίου μπροστὰ στὸ θάνατο—δέχτηκε, ὅπως ἐξιστορεῖ ὁ Ζώσιμος (I, 56), μὲ τόση γενναϊότητα τὴν καταδίκη του «ὥστε καὶ τοὺς σχετιάζοντας ἐπὶ τῷ πάθει παραμυθεῖσθαι»—ἀνταποκρινόταν στὰ ὑψηλὰ διανοήματα καὶ στὴν ἐλευθεροφροσύνη τοῦ ἔργου. «Ὁ Λογγίνος», ἔγραψε στὸν πρόλογο τῆς μετάφρασής του ὁ Boileau, «δὲν ἦταν μόνο ἓνας ἐπιτήδειος ρητοροδιδάσκαλος... ἀλλὰ καὶ ἓνας φιλόσοφος ἄξιος νὰ συγκριθῆι μὲ τοὺς Σωκράτες καὶ τοὺς Κάτωνες». Ἡ προσγραφή ὡστόσο αὐτὴ ἦταν ἐντελῶς αὐθαίρετη γιὰ δύο κυρίως λόγους: Τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, ὅπως παραδίδεται στὰ χρρ, δὲν εἶναι Κάσσιος Λογγίνος ἀλλὰ Διονύσιος Λογγίνος. Ἔργο ἐπίσης μὲ τὸν

τίτλο *Περὶ ὕψους* δὲν ἀναγράφεται στοὺς καταλόγους τῶν ἔργων τοῦ Κάσσιου Λογγίνου.

Παραβάλλοντες στὰ 1808 ὁ Girolamo Amati τὰ χρρ τοῦ *Περὶ ὕψους*, ποὺ βρισκόνταν στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ, γιὰ τὴν ἐκδοσὴ ποὺ ἐτοίμαζε στὴ Γερμανία ὁ Beniamin Weiske, παρατήρησε ὅτι στὸν τίτλο τοῦ Vaticanus 285(A) ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὰ δύο ὀνόματα τὸ διαζευκτικὸ ἢ: *Διονυσίου ἢ Λογγίνου*. Ἡ ἴδια σύναψις (*Διονυσίου ἢ Λογγίνου*) ἐμφανίζεται καὶ στὸν πίνακα περιεχομένων (fol. 79^v) τοῦ Parisinus 985(B). Ἡ ἀνακάλυψις τοῦ Amati (δημοσιεύθηκε σὲ ἐπιστολὴ ποὺ καταχωρίστηκε στὸν πρόλογο τῆς ἐκδόσεως τοῦ Weiske) ἔφερε στὴν ἐπικαιρότητα μιὰν ἄλλη διαπίστωση ποὺ εἶχε κάνει χρόνιαν πρὶν ὁ Fr. Rostgaard (1671-1745). Ὁ Σουηδὸς φιλόλογος εἶχε παρατηρήσει πῶς ἡ διάζευξις *Διονυσίου ἢ Λογγίνου* ὑπῆρχε καὶ στὸν Parisinus 2036 (P), δηλαδὴ τὸν ἀρχέτυπο τοῦ ἔργου. Στὸ τέλος τοῦ καταλόγου περιεχομένων τῶν *Φυσικῶν προβλημάτων*—ὁ P περιλαμβάνει τὰ *Φυσικὰ προβλήματα* τοῦ Ἀριστοτέλη (fol. 1-178^r) καὶ τὸ *Περὶ ὕψους* (fol. 178^v-207)—εἶχε προστεθῆι ἡ ἀκόλουθη ἐπιγραφή: † *ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ἢ ΛΟΓΓΙΝΟΥ ΠΕΡΙ ΥΨΟΥΣ* †. Ἐπὶ πλέον ὁ τρόπος τοῦ χωρισμοῦ τῶν λέξεων στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου ποὺ διασώζει ὁ P 2036 († *ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΛΟΓΓΙΝΟΥ ΠΕΡΙ ΥΨΟΥΣ* †) δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἀφήνεται στὸν ἀναγνώστη ἡ δυνατότητα νὰ ἐπιλέξει κατὰ τὸ δοκοῦν ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ὀνόματα, καὶ ἐγείρει συνάμα τὴν ὑπόψιν ὅτι τὰ ὀνόματα αὐτὰ προστέθηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων.

Ἡ ποικιλία αὐτὴ τῶν γραφῶν ἐπιτρέπει τὴ διατύπωσιν εἰκασίων: 1) Τὸ ἔργο θὰ πρέπει νὰ εἶχε παραδοθῆι ἀνωνύμως. Ἡ ἐπιγραφή συνεπῶς στὸ ἐξώφυλλο τοῦ Laurentianus XXVIII.30 (15ος αἰ.) «ἀνωνύμου *Περὶ ὕψους*» (καὶ μὲ γοτθικοὺς χαρακτῆρες γραμμάτων: *de altitudine incerti auctoris*) ἀντιπροσωπεύει πλῆθος πρᾶδοσις. 2) Ἡ διάζευξις *Διονυσίου ἢ Λογγίνου* προέρχεται ἀπὸ κάποιον ἀντιγράφεα ποὺ ὑπέθεσε ὅτι, ἐφόσον τὸ ἔργο πραγματευόταν ζητήματα λογοτεχνικῆς κριτικῆς, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνῆκε σὲ ἓνα ἀπὸ τοὺς δύο πρὸς διακεκριμένους κριτικούς τῆς ἀρχαιότητος ποὺ ἐκείνη τὴ στιγμὴ μπορούσε νὰ θυμηθῆι, τὸν Διονύσιο Ἀλικαρνασσέα ἢ τὸν Κάσσιο Λογγίνο. Οἱ διαφορὲς στὴν πρᾶδοσις (*Διονυσίου Λογγίνου*—*Διονυσίου ἢ Λογγίνου*) ὀφείλονται στὴν ἀπροσεξία τῶν ἀντιγράφων, ποὺ κατανοεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ἀμελετήτα συλλαβικὴ ποσότητι τοῦ διαζευκτικοῦ συνδέσμου (μονοσύλλαβον) καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ συνδυασμὸς *Διονύσιος Λογγίνος* ἀντιπροσωπεύει συνήθη τύπον ὀνοματοθεσίας τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου (πρβλ. Cassius Dionysius Uticensis).

Ἡ διαζευκτικὴ εἰκασία τοῦ ἀντιγράφεα συζητήθηκε καὶ συζητεῖται ἀκόμη ἀπὸ τοὺς μελετητῆς τοῦ ἔργου. Θὰ μπορούσε πράγματι ὁ Διονύσιος

Ἄλικαρνασσεὺς νὰ διεκδικήσει τὴν πατρότητα τοῦ *Περὶ ὕψους*; «Δὲν γνωρίζω», ἔγραψε στὰ 1769 ὁ Sam. Fr. Nath. Morus, «κανένα συγγραφέα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ποὺ νὰ παρουσιάζει τόση ὁμοιότητα μὲ τὸν "Λογγίνου" [ἐν τῷ συγγραφέα τοῦ *Περὶ ὕψους*] ὅση ὁ Διονύσιος ὁ Ἄλικαρνασσεύς». Ἀντιθέτως ὁ Weiske τὸ 1809 ὑποστήριξε ὅτι ἀνάμεσα στοὺς δύο συγγραφεῖς ὑπάρχουν οὐσιώδεις διαφορὲς «spiritu, ...animique impetu, universa orationis forma, verborum artis usu, variisque de rerum natura iudiciis». Ὑπάρχουν πράγματι κάποιες ὁμοιότητες καὶ στὴ θεματικὴ καὶ στὴν ὀρολογία καὶ στὴ μέθοδο καὶ στὸ ὕφος καὶ σὲ ἐπιμέρους ἀπόψεις (συζήτηση καὶ βιβλιογραφία στὸν D. St. Marin, *Bibliography...*, σελ. 84-91. Ὁ Marin ὑποστηρίζει ἀναφανδὸν τὴν πατρότητα τοῦ Διονυσίου Ἄλικαρνασσεύς, βλ. καὶ *Studi Carderini-Parimbeni* I, 1956, 156 κέ.), ἀλλὰ οἱ διαφορὲς εἶναι σημαντικές. Ὁ Διονύσιος ἦταν φίλος, ὄχι ἀντίπαλος τοῦ Καικιλίου (βλ. *Ἐπιστολὴ πρὸς Πομπήιον*, 777: *ἔμοι μέντοι καὶ τῷ φιλιτάτῳ Καικιλίῳ δοκεῖ...*). Ὁ Λογγίνος εἶχε γράψει δύο ἔργα *Περὶ συνθέσεως* (39.1) καὶ κάποια μελέτη γιὰ τὸν Ξενοφῶντα (8.1), ἐνῶ ὁ Διονύσιος εἶχε γράψει ἓνα ἔργο γιὰ τὴ σύνθεση (*Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων*) καί, ἂν βασισταῖς στὴν πληρότητα τοῦ καταλόγου τῶν ἔργων του, κανένα γιὰ τὸν Ξενοφῶντα. Ἡ σημαντικότερη ὡστόσο διαφορὰ ἐγκρίεται στὸ ὅτι ὁ Διονύσιος εἶναι ἓνας αὐστηρὸς ἀττικιστὴς, ἐνῶ ὁ Λογγίνος ἀκολουθεῖ τὴν ἰδιοτυπίαν τῆς Κοινῆς.

Ὁ Κάσσιος Λογγίνος, ὁ δεύτερος διεκδικητὴς τῆς πατρότητας τοῦ *Περὶ ὕψους*, ἦταν μιὰ σημαντικὴ προσωπικότητα τοῦ 3ου αἰῶνα μ.Χ. Σπούδασε ρητορικὴ στὴν Ἀθήνα, χρημάτισε μαθητὴς τοῦ Ἀμμωνίου Σακκά καὶ συν-ἔγραψε πλῆθος φιλολογικῆς πραγματείας (ἀρχαῖες πηγές: Πορφύριος, *Βίος Πλωτίνου*, *SHA Aurelianus* 30, Ζώσιμος I.56). Ἡ φήμη του ὡς λογίου καὶ κριτικοῦ ἦταν πολὺ μεγάλη· ὁ Εὐνάπιος (*Βίοι Σοφιστῶν* 4.1, 3) τὸν χαρακτηρίζει «βιβλιοθήκην ἔμψυχον καὶ περιπατοῦν μονασίον». Ἀπὸ τὸ ἐκτεταμένο ἔργο τοῦ Κάσσιου Λογγίνου δὲν σώζονται παρὰ λίγα ἀποσπάσματα —magnae magnarum aedium reliquiae χαρακτηρίζονται μὲ κάποια δόση ὑπερβολῆς ἀπὸ τὸν Τουριῖος— ποὺ δίνουν μιὰ θολὴ εἰκόνα τῶν φιλολογικῶν ἠδὲ ἀνδιαφερόντων του καὶ τῆς κριτικῆς του μεθόδου. Ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὸ *Περὶ ὕψους* καὶ στὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα τοῦ Κάσσιου Λογγίνου ἔχουν ἐπισημανθεῖ. Οἱ ὁμοιότητες ὡστόσο αὐτὲς (πρόκειται γιὰ τρεῖς μεταφορές, βλ. σχόλια στὰ κεφ. 10.7, 13.3, 30.1) φαίνεται νὰ εἶναι κοινοὶ τόποι. Οἱ διαφορὲς εἶναι πολὺ πλεονέκτα: 1) Τὸ ὕφος τοῦ συγγραφέα τοῦ *Περὶ ὕψους* διακρίνεται γιὰ τὴν πληθώρα τῶν μεταφορικῶν ἐκφράσεων καὶ γιὰ τὴν ἐπιγραμματικότητά του στὴ διατύπωση πρωτοτύπων σκέψεων, ἐνῶ τὸ ὕφος τοῦ Κάσσιου Λογγίνου εἶναι ξηρὸ, ἀκομψὸ καὶ μονότονο — ἡ ξύλινη γλώσσα τῶν τεχνολογῶν. 2) Τὰ λογοτεχνικὰ πρότυπα εἶναι στοὺς δύο συγγραφεῖς

διαφορετικά. Ὁ Κάσσιος Λογγίνος δὲν συμμερίζεται τὸ θαυμασμὸ τοῦ συγγραφέα τοῦ *Περὶ ὕψους* γιὰ τὸν Πλάτωνα, ἐνῶ θεωρεῖ «ἀναμαρτήτους» τὸν Ἰσοκράτη καὶ τὸν Λυσία (βλ. Πρόκλος, *Εἰς Τίμαιον* Πλάτ. 19b· *Scholium Moscuense*, D 7, Prickard 2· *epit. Laur.*, E 22 καὶ F 25). 3) Τὸ *Περὶ ὕψους* γράφτηκε ὡς ἀπάντηση στὴν ὁμοτιπλὴ καὶ ὁμοθέματη πραγματεία τοῦ Καικιλίου, τοῦ ὁποῦ ἡ ἀκμὴ πέφτει στὸν 1ον αἰῶνα. Δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανο ὁ συγγραφέας νὰ ἀνασκευάζει ἓνα ἔργο παλιό, ἀλλὰ πολὺ πιθανὸ εἶναι νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἀναίρεση τῶν ἀπόψεων τοῦ Καικιλίου γίνεται ἀπὸ κάποιον σύγχρονό του. 4) Τὸ πλεονέκτα σημεῖο ἴσως ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῆς ταύτισης τοῦ Κάσσιου Λογγίνου μὲ τὸν ἀνώνυμο συγγραφέα τοῦ *Περὶ ὕψους* εἶναι ἡ συζήτηση γιὰ τὰ αἰτία ποὺ προκάλεσαν τὴν κατάπτωση τῆς λογοτεχνίας στὴν ἐποχὴ ποὺ γράφεται τὸ ἔργο (κεφ. 44). Οἱ προβληματισμοὶ ποὺ διατυπώνονται ἐδῶ ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλους συγγραφεῖς τοῦ 1ου αἰῶνα μ.Χ. Ἀντιθέτως, τὸν 3ον αἰῶνα μ.Χ., ποὺ ζεῖ ὁ Κάσσιος Λογγίνος, δὲν θὰ μπορούσε νὰ γίνεαι λόγος γιὰ κατάπτωση τῆς λογοτεχνίας. Ἡ δευτέρη σοφιστικὴ βρισκόταν στὸ ἀπόγειο τῆς ἀκμῆς τῆς. Ἐπὶ πλεον τὸν 3ο αἰ. ἡ Pax Romana, τὴν ὁποία ὑπαινίσσεται ὁ συγγραφέας τοῦ *Περὶ ὕψους* (κεφ. 44), εἶχε καταρρεύσει· τὸ ρωμαϊκὸ κράτος σπαραζόταν ἀπὸ ἐμφύλιες συγκρούσεις καὶ ἀπειλοῦνταν ἀπὸ βαρβαρικὰ ἐπιδρομὰς. 5) Στὸν κατάλογο τῶν ἔργων τοῦ Κάσσιου Λογγίνου δὲν ἀναγράφεται οὔτε τὸ *Περὶ ὕψους* οὔτε τὰ ἄλλα ἔργα ποὺ ὁ συγγραφέας τῆς πραγματείας λέει ὅτι εἶχε γράψει (*Περὶ Ξενοφῶντος*, *Περὶ παθῶν*, *Περὶ λόγων συνθέσεως*).

Δύο μαρτυρίες ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν Βυζαντινὸ λόγιον Ἰωάννη Σικελὸ (13ος αἰ.) καὶ ἀφοροῦν τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν Ὁρειθῆνα τοῦ Αἰσχύλου (βλ. *Περὶ ὕψους* 3.1) καὶ τὸ χωρίο ἀπὸ τὴν Γένεση (*Περὶ ὕψους* 9.9) θὰ μπορούσαν νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἐπιχειρηματολογία ὅσον ὑποστηρίζουν ὅτι τὸ *Περὶ ὕψους* πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸν Κάσσιο Λογγίνο. Ὅπως ἔχει δείξει ὁ D. A. Russell (*Introduction* XXV-XXVIII) τὰ ἐπίμαχα χωρία γνωρίζε ὁ Κάσσιος Λογγίνος εἴτε ἀπὸ τὸ *Περὶ ὕψους* εἴτε ἀπὸ κάποιο ἄλλο ἔργο τῆς ἰδίας ρητορικῆς παράδοσης.

Ἡ ἔλλειψη ἐπαρκῶν στοιχείων γιὰ τὴν προσγραφή τοῦ ἔργου σὲ ἓνα ἀπὸ τοὺς δύο λογίους ποὺ εἶχαν ἀπὸ κοινού μὲ τὸ μέρος τους τὴ μαρτυρία τῆς πρόσφατης χειρόγραφης παράδοσης ἀνάγκασε τοὺς ἐρευνητὲς νὰ προχωρήσουν στὴ διατύπωση νέων εἰκασίων — πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐκ τῶν προτέρων, ἐλάχιστα πειστικῶν. Ἐτσι ὁ B. Weiske ἐπιχειρηματολόγησε ὑπὲρ τοῦ Διονυσίου Περγαμηνοῦ, ποὺ ἐπονομάστηκε Ἀττικὸς καὶ ἦταν μαθητὴς τοῦ Ἀπολλοδώρου. Ὁ Vaucher ὑποστήριξε ὅτι συγγραφέας τοῦ *Περὶ ὕψους* ἦταν ὁ Πλούταρχος, καὶ ὁ E. Egger ὅτι ἦταν ὁ Αἰλιὸς Διονύσιος. Ὁ Christ (*Geschichte gr. Lit.* II.i.476) πρότεινε τὸν Αἰλιὸν Θεῶνα ἀπὸ τὴν

Ἀλεξάνδρεια (ἡ ἀκμή του πέφτει στὸ τέλος τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.), συγγραφέας τῆς σημαντικότερης ἀπὸ ἕσας ἔχουν διασωθεῖ συλλογῆς προγυμνασμάτων. Τὴν ἀποψη τοῦ Christ ἀντέκρουσε ὁ I. Lana (*Quintiliano, Il sublime e gli esercizi preparatori di Elio Teone*, 1952). Ὁ G. C. Richards («The Authorship of the *Περὶ ὕψους*», *CQ* 32, 1938, 133-4) ἀπέδωσε τὸ ἔργο στὸν Gnaeus Pompeius ποὺ ἀλληλογραφοῦσε μὲ τὸν Διονύσιο Ἀλικαρνασσέα γιὰ θέματα λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Ὁ Rostagni («Il sublime nella storia dell'estetica antica», *ASNP* 1933, 99-120 καὶ 175-202) κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι συγγραφέας τοῦ ἔργου θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὁ Ἑρμαγόρας Καρίων (ἰουδαϊκῆς καταγωγῆς) ποὺ ἔζησε ἐπὶ Αὐγούστου καὶ Τιβερίου στὴ Ρώμη καὶ ἦταν μαθητῆς τοῦ Θεοδώρου ἀπὸ τὰ Γάδαρα, ὅπως μνημονεύεται στὸ *Περὶ ὕψους* (3.5). Ὁ Ἑρμαγόρας θὰ πρέπει νὰ συνάντησε τὸν Φίλωνα στὴ Ρώμη, τὸ 40 μ.Χ., γιὰ τὸ πρόσωπο ποὺ μνημονεύεται στὸ 44.1 μὲ τὴν ἔκφραση *τις τῶν φιλοσόφων* εἶναι ὁ Φίλων. Ὁ L. Hermann («Recherches sur Dion de Pruse et le traité du Sublime», *AC* XXXIII, 1964, 73-85) ὑποστήριξε ὅτι τὸ ἔργο πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸν Δίωνα ἀπὸ τὴν Προύσα. Ὁ 18ος λόγος τοῦ Δίωνος ἀπευθύνεται, κατὰ τὸν Hermann, στὸν Ποστούμιο Τερεντιανό. Τέλος, ὁ M. J. Boyd («Longinus, the Philological Discourses and the Essay of the Sublime», *CQ* LI, 1957, 39-46) διατείνεται ὅτι τὸ ἔργο γράφτηκε τὸν 1ον αἰῶνα μ.Χ. (ἀκριβέστερα: γύρω στὸ 40) ἀπὸ κάποιον μαθητῆ τοῦ Θεοδώρου ἀπὸ τὰ Γάδαρα, ὁ ὁποῖος πιθανότατα νὰ ὀνομαζόταν Διονύσιος Λογγίνος. Τὸ *Περὶ ὕψους* ἀποτελοῦσε μέρος ἑνὸς ἐκτενέστερου ἔργου ποὺ περιελάμβανε τουλάχιστον 21 βιβλία καὶ εἶχε τὸν τίτλο *Φιλολογοὶ ὁμιλίας*.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ παραπάνω, ἡ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου ἔχει ὀδηγηθεῖ σὲ ἀδιέξοδο. Τὸ ὄνομα Λογγίνος παραμένει ἕνα κατὰ συνθήκην ψεῦδος. Ἀντίθετα ἡ ἔρευνα γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου προχωρεῖ σὲ δρόμο λιγότερο ὀλισθηρό. Τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχουν κάποιες χρονολογικὲς ἐνδείξεις εἶναι:

i) Τὸ ὄνομα Καικίλιος. Σύμφωνα μὲ τὸ σχετικὸ λῆμμα στὸ λεξικὸ τῆς Σούδας (βλ. καὶ τὰ λήμματα *Ἑρμαγόρας* καὶ *Τιμογένης*) ὁ Καικίλιος ἀπὸ τὴν Καλάκτη τῆς Σικελίας σοφίστηκε στὴ Ρώμη ἐπὶ Αὐγούστου «καὶ ἕως Ἀδριανοῦ». Ἡ φράση «καὶ ἕως Ἀδριανοῦ» ὀβελίζεται ἀπὸ τοὺς ἐκδότες γιὰ τὸ διάστημα αὐτὸ εἶναι πολὺ μεγάλο — ὁ Ἀδριανὸς γεννήθηκε τὸ 76 μ.Χ. καὶ ἔγινε αὐτοκράτορας τὸ 117 μ.Χ. Τὸ *Περὶ ὕψους* τοῦ Καικιλίου, δηλαδή ὁ *terminus post quem* γιὰ τὸ *Περὶ ὕψους* τοῦ Λογγίνου, θὰ πρέπει νὰ γράφτηκε τὸ ἀργότερο ὡς τὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. Ὁ Λογγίνος φαίνεται ὅτι μιᾶ γιὰ σύγχρονο πρόσωπο καὶ γιὰ προσφάτως δημοσιευμένο ἔργο.

ii) Τὸ ὄνομα Θεόδωρος. Ὁ δάσκαλος τοῦ Τιβερίου (βλ. Σούδα, s.v.)

μνημονεύεται στὸ 3.5: *τούτω παράκειται τρίτον τι κακίας εἶδος ἐν τοῖς παθητικοῖς, ὅπερ ὁ Θεόδωρος παρὲνθυρον ἐκάλει*. Ἴσως ὁ παρρατικὸς ἐκάλει νὰ ὑποδηλώνει ὅτι ὁ συγγραφέας τοῦ *Περὶ ὕψους* εἶχε παρακολουθήσει τίς σοφιστικὲς ἐπιδείξεις τοῦ Θεοδώρου (ἀρνητικῶς ὁ G. M. A. Grube, «Theodoros of Gadara», *AJPh* LXXX, 1959, 337-365· ὁ Λογγίνος δὲν ἦταν μαθητῆς τοῦ Θεοδώρου· οἱ ἀπόψεις τους εἶχαν οὐσιαστικὲς διαφορές).

iii) Ὁ ἐπίλογος τοῦ ἔργου (κεφ. 44). Τέσσερις ἐνδείξεις παρέχει τὸ πολυσυζητημένο αὐτὸ κεφάλαιο γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ συζήτηση γιὰ τὴν κατάπτωση τῆς λογοτεχνίας. Τὸ θέμα τῆς *corrupta eloquentia* εἶναι κοινὸς τόπος στοὺς συγγραφεῖς τοῦ 1ου αἰ.: Sen. *Epist.* 114 καὶ 115, Plin. *Hist. Nat.* XIV.1, Plin. *Epist.* VIII.4, Tacitus *Dial.* (initium) καὶ *passim*, Vell. Paterc. *Hist. Rom.* 1.17, Petr. *Satyr.* 1-5 καὶ 88, Quint. *Inst. Orat.* II.30, 3 κέ. Ὁ Quintilianus μάλιστα εἶχε συγγράψει καὶ ἔργο μὲ τὸν τίτλο *De causis corruptae eloquentiae*, ποὺ ἔχει χαθεῖ (βλ. καὶ J. Starobinski, «Eloquence and Liberty», *JHI* 38, 1977, 195-210). Ἡ δευτέρη ἐνδειξη εἶναι ἡ σαφὴς ἀναφορὰ στὴν *Pax Romana* (44.6 *ἢ τῆς οἰκουμένης εἰρήνη*). Ἡ τρίτη εἶναι ἡ κριτικὴ γιὰ τὴ διαφθορὰ καὶ τὴν ἀδιαφορίαν πρὸς τὰ πνευματικὰ ζητήματα ποὺ προκαλοῦν ἢ ἀλόγιστη συναγωγή καὶ ἢ ἀπόλαυση τοῦ πλούτου. Τέταρτη ἐνδειξη εἶναι ἡ ἔκφραση ἀμφιβολίας γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν Πυγμαλίων (44.5 *εἰ γε τοῦτο πιστὸν ἀκούω*). Ἡ ἀπορία φαίνεται δικαιολογημένη γιὰ τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων αὐτοκρατόρων. Ἀργότερα τὸ πράγμα δὲν προξενοῦσε ἰδιαίτερη ἐντύπωση.

iv) Τὸ γεγονός ὅτι δὲν σχολιάζονται συγγραφεῖς τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου αἰῶνα μ.Χ. Οἱ τελευταῖοι χρονολογικὰ συγγραφεῖς ποὺ μνημονεύονται εἶναι ὁ Ἀμφικράτης, ὁ Κικέρων, ὁ Καικίλιος καὶ ὁ Θεόδωρος.

v) Ἡ ἀναφορὰ στὸ ἡφαίστειο τῆς Αἴτνας (35.4). Ἄν, ὑποστηρίζουν ὀρισμένοι σχολιαστὲς, ὁ Λογγίνος ἔγραφε μετὰ τὸ 79 μ.Χ., θὰ ἔπρεπε στὸ 35.4 νὰ μιλοῦσε καὶ γιὰ τὴν ἔκρηξη τοῦ Βεζουβίου τὸ 79 μ.Χ. Συνεπῶς τὸ ἔτος αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς *terminus ante quem* γιὰ τὴ συγγραφή τοῦ ἔργου.

vi) Μίαν ἀκόμη ἀσθενῆ ἐνδειξη γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς συγγραφῆς παρέχουν οἱ ὁμοιότητες στὴ σκέψη καὶ τὴν ἔκφραση ποὺ παρουσιάζει ὁ Λογγίνος μὲ συγγραφεῖς ὅπως ὁ Quintilianus, ὁ Πλίνιος ὁ νεότερος, ὁ Φίλων καὶ ὁ Ἰώσηπος.

Τὸ κείμενο μᾶς παρέχει καὶ ὀρισμένες πληροφορίες γιὰ τὸ ὑπόλοιπο συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Λογγίνου. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι εἶχε γράψει ἕνα ἔργο γιὰ τὸν Ξενοφῶντα (8.1), δύο βιβλία (ἢ ἕνα ἔργο σὲ δύο βιβλία) γιὰ τὴ σύνθεση (39.1) καὶ ἕνα γιὰ τὸ πάθος (44.12). Κάνει ἐπίσης δύο παραπομπές

σὲ ἄλλα ἀνώνυμα ἔργα του (9.2 καὶ 23.3). Εἶναι πάντως ἀμφίβολο ἂν τὰ ἔργα αὐτὰ δημοσιεύτηκαν ποτέ· ἴσως στάλθηκαν ὡς προσωπικὲς ἐπιστολὲς σὲ φίλους ἢ προσωπικότητες τῶν γραμμάτων.

Ἔχει ὑποστηριχθεῖ κατὰ καιροὺς ἡ ἀποψη ὅτι ὁ Λογγίνος ἐζήσῃ στὴν Ἀλεξάνδρεια ἢ κοσμοπολίτικη ἀντίληψή του τὸν συνδέει μὲ αὐτὴ τὴν πόλη, ὅπου συνυπῆρχαν τέσσερις πολιτισμοί. Καὶ στὴ Ρώμη ὡστόσο ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὑπῆρχε μιὰ ἀκμάζουσα ἑλληνικὴ καὶ μιὰ ἐξίσου ἀκμάζουσα ἐβραϊκὴ παροικία. Ἔχει ἐπίσης διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ συγγραφέας ἦταν ἐξελληνισμένος Ἰουδαῖος ἢ τουλάχιστον *semichristianus* (βλ. J. Mommsen, *Römische Geschichte*, Berlin 1909, V, 494). Τὸ πρόβλημα τῆς «Jewish connection» (κυρίως τὸ παράθεμα τῆς Γένεσης καὶ οἱ φραστικὲς καὶ ἰδεολογικὲς ὁμοιότητες μὲ τὸν Φίλωνα) παραμένει ἀκόμη ἀνοιχτό. Ὡστόσο καὶ τὸ ὁμοιὸν σχῆμα (*νῆ τὸν Δία*), ποὺ ἐπανέρχεται συχνὰ καὶ ἡ φράση στὸ 12.4 *ἡμῖν ὡς Ἑλλησιν καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Δημοσθένη ὡς ἡμετέρου* (12.4 καὶ ὁ μὲν ἡμέτερος) δείχνουν ὅτι ὁ συγγραφέας ἦταν πράγματι, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Wilamowitz, «ἐλεύθερη ἑλληνικὴ ψυχὴ».

4.

ΤΟ ΥΨΟΣ (ΣΗΜΑΣΙΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΟΡΟΥ)

Πρῶτοι οἱ Περιπατητικοὶ ἐπεχείρησαν νὰ ἀναπτύξουν μιὰ θεωρίαν γιὰ τὸ τέλειο ὕψος (*χαρακτήρ, ἁρμονία, ἐρμηνεία*), ποὺ συμφῶνως μὲ τὸ ἀξίωμα τῆς μεσότητος ὤφειλε νὰ βρισκεται ἀνάμεσα σὲ δύο ἄκρα. Ὁ μέσος *χαρακτήρ* (ὁ ὅρος γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Ἀριστοφ. *Εἰρ.* 220), ποὺ ἀντιπροσώπευε τὴν οἰκείαν ἀρετὴν, βρισκόταν σὲ ἴση ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ἀδρόν καὶ τὸν ἰσχνόν. Τυπικὸς ἐκπρόσωπος τοῦ ἀδρόυ (ἢ ὑψηλοῦ) *χαρακτήρ* θεωρήθηκε ὁ Γοργίας, τοῦ ἰσχνοῦ ὁ Λυσίας καὶ τοῦ μέσου ὁ σοφιστὴς Θρασύμαχος, ὁ ὁποῖος ἀπέφυγε καὶ τὴν γυμνότητα καὶ τὴν ποιητικὴν ὑπερβολὴν (συσσωρευση ποικιλμάτων) στὸ λόγο του.

Ἀρχικὰ λοιπὸν ὁ μέσος *χαρακτήρ* θεωρήθηκε ὡς τὸ μόνον καλὸ ὕψος, ἐνῶ ὁ ἰσχνὸς καὶ ὁ ἀδρὸς θεωρήθηκαν ἀντιστοιχῶς ὡς ἡ ἔλλειψη καὶ ἡ ὑπερβολή. Μὲ τὸν καιρὸ οἱ δύο αὐτοὶ *χαρακτῆρες* ἀπέκτησαν αὐτοδυναμία καὶ δὲν ἀντιμετωπίζονταν πιά ὡς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν ἀρετὴν τῆς μεσότητος. Βέβαια ἡ χειραφέτηση αὐτῆ σήμαινε ὅτι ὁ κάθε ὑπολογιστικὸς τύπος θὰ ἔπρεπε νὰ βρεῖ καὶ νὰ τηρεῖ τὴ δική του μεσότηταν. Γιὰ κάθε εἶδος γραψίματος (ἀπλοῦ ἢ ἐγκατάσκευου, φορτισμένου συναισθηματικὰ ἢ πραγματολογικοῦ) ὑπῆρχε ἡ *aurea mediocritas*.

Μέσα ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς προβληματισμοὺς διαμορφώθηκε μὲ τὸν καιρὸ ἡ διδασκαλία γιὰ τοὺς τρεῖς *χαρακτῆρες* τοῦ λόγου (*tria genera dicendi*), ποὺ φαίνεται ὅτι ἐξυπηρετοῦσε τὴν ἐκπαιδευτικὴν πρακτικὴν τῶν ρητοροδιδασκάλων. Ἡ διδασκαλία αὐτὴ ἐμφανίζεται σὲ σπερματικὴ μορφή στὴν πραγματεία *Ad Herennium* (4, 8, 11), ἡ ὁποία ἀποδίδεται ἐσφαλμένως στὸν Κικέρωνα. Ἀπὸ τίς πληροφορίες τῆς πραγματείας *Ad Herennium* καθὼς καὶ ἄλλων μεταγενεστέρων θεωρητικῶν καὶ κριτικῶν κειμένων (Quintilianus 12.10.58 κέ· Ψευδο-Πλούταρχος, *Περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς ποιήσεως Ὀμήρου*· Μαρκελλῖνος, *Βίος Θουκυδίδου*· Cicero, *de oratore* 3.177. 199.212, *orator* 20· Varro, στὸν Gellius 6.14) μπορεῖ νὰ συγκροτηθεῖ,

φυσικά με τις αναπόφευκτες σε τέτοιες περιπτώσεις παραλείψεις και άπλουστεύσεις, το ακόλουθο σχῆμα ύφολογικής διάκρισης:

i) *Ίσχνός* ἢ λιτός *χαρακτήρ* (*genus subtile, tenue*). Τυπικοί εκπρόσωποι: Ἡσίοδος, Βακχυλίδης, Λυσίας, Ξενοφῶν, Εὐριπίδης. Κύριος στόχος ἢ διδασχῆ (*officium docendi*). Ἀρχέτυπος: ὁ ὁμηρικὸς Μενέλαος, ὁ ὁποῖος (Γ 213) *ἐπιτροχάδην ἀγόρευε, παῦρα μὲν, ἀλλὰ μάλα λιγέως*. Παρακείμενα ἐλαττώματα: τὸ *ξηρόν*, τὸ *ταπεινόν*, τὸ *ἀναιμον*.

ii) *Μέσος* (ἢ *μικτός* ἢ *ἀνθρός* ἢ *γλαφυρός*) *χαρακτήρ* (*genus medium, floridum, mediocre*). Τυπικοί εκπρόσωποι: Ὀμηρος, Σαπφώ, Σοφοκλῆς, Ἡρόδοτος, Δημοσθένης, Ἰσοκράτης, Πλάτων. Κύριοι στόχοι: ἡ ἡδονή (ἢ κίτλησις) καὶ ἡ πειθῶ. Ἀρχέτυπος: ὁ ὁμηρικὸς Νέστωρ (Α 249) τοῦ καὶ ἀπὸ γλώσσης μέλιτος γλυκίων ῥέεν αὐδή. Παρακείμενο ἐλάττωμα: τὸ *διαλελυμένον* (*dissolutum*).

iii) *Ύψηλός* (ἢ *ἀδρός* ἢ *μεγαλοπρεπής*) *χαρακτήρ* (*genus grande, robustum, sublime amplum*). Τυπικοί εκπρόσωποι: Πίνδαρος, Αἰσχύλος, Γοργίας, Θουκυδίδης. Κύριος στόχος: ἡ συγκίνηση. Ἀρχέτυπος: ὁ ὁμηρικὸς Ὀδυσσεὺς (Γ 222) *ἔπεα νηάδεσσιν εἰκότα χειμερίησιν*. Παρακείμενα ἐλαττώματα: τὸ *οἰδοῦν*, τὸ *ψυχρόν*, τὸ *σκληρόν*.

Ὁ τίτλος *Περὶ ὕψους*, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ παραδείγματα, τὰ ὑψηγορίας ἀποτελεστικά τεχνάσματα καὶ «αἱ παρακείμεναι [τῷ ὕψει] κακίαι» δημιουργοῦν στὸν ἀναγνώστη τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Λογγίνος πραγματεύεται στὸ σύγγραμμά του τὶς ἰδιοτυπίες τοῦ ὑψηλοῦ χαρακτήρος (κύρια γνωρίσματα: πάθος, σεμνότης, δεινότης, εὐροια). Πρόκειται γιὰ πλάνη. Τὸ ὕψος, ὅπως τὸ ἀντιλαμβάνεται ὁ Λογγίνος, βρίσκεται βέβαια πολὺ κοντὰ στὸν ὑψηλὸ χαρακτήρα (ἰδίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ σύλληψη τῶν ἰδεῶν), ἀλλὰ δὲν σχετίζεται ἀποκλειστικὰ μ' αὐτόν. Τὸ ὕψος ἐμφανίζεται σὲ κείμενα καὶ τῶν τριῶν χαρακτήρων, γιὰτὶ δὲν ἀντιπροσωπεύει μιὰ ὑφικὴ ποιότητα, ἀλλὰ τὴν ἀκραία στιγμή μιᾶς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας καὶ μιὰ ὀρισμένη ἠθικὴ στάση ἀπέναντι στὴ ζωὴ καὶ τὴ λογοτεχνία. Ἔτσι τὸ ὕψος ἐμφανίζεται σὲ κείμενα τυπικῶν εκπροσώπων καὶ τοῦ ἰσχνοῦ καὶ τοῦ μέσου χαρακτήρα, ἐπὶ παραδείγματι στὴ Σαπφώ, στὸν Δημοσθένη, στὸν Ξενοφῶντα, στὸν Πλάτωνα, καὶ προπάντων στὸν Ὀμηρο. Ἐπὶ πλέον, τὸ ὕψος δὲν εἶναι συνδεδεμένο ἀποκλειστικῶς μὲ ἓνα λογοτεχνικὸ γένος (τραγωδία, ρητορικὴ κτ.), μολονότι σὲ ὀρισμένα γένη ἀπαντᾷ σπανιότερα, ὅπως στὴν κωμωδία ἡθῶν καὶ στὸν ἀρχέτυπό της, τὴν Ὀδύσεια. Δὲν εἶναι ἰδιαίτερο γνώρισμα μιᾶς ἐθνικῆς λογοτεχνίας, οὔτε μιᾶς περιόδου, λ.χ. τῆς κλασικῆς. Δὲν χαρακτηρίζει τὴν ὑφικὴ μορφή ἐνὸς ὁλόκληρου ἔργου, ἀλλὰ ὀρισμένα μόνο χωρία του. Τὸ ὕψος μπορεῖ νὰ ἀπαντᾷ σὲ μιὰ περίοδο (σύντομη ἢ ἐκτεταμένη, βλ.

κεφ. 13 καὶ 32), σὲ μιὰ ἀπλή φράση (9.9), σὲ μιὰ σκέψη (12.1 *κάν νοήματα ἐνὶ πολλάκις*), σὲ ἓνα σχῆμα λόγου (16) ἢ ἀκόμη καὶ σὲ μιὰ λέξη.

Ἡ ἔννοια ὕψους λόγου ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ὀδύσεια, ὅπου ὁ Ἀντίνοος, ὁ ἀρχηγὸς τῶν μνηστήρων, χαρακτηρίζει τὸν Τηλέμαχο ὑπαγόρη (α 385 καὶ *passim*). Ἡ σημασία τοῦ ἐπιθέτου ὑπαγόρης πρέπει νὰ εἶναι: αὐτὸς ποὺ μιλάει μὲ αὐτοπεποίθηση καὶ συνεπῶς λέει μεγάλα λόγια, ὁ μεγαλήγορος. Παντοῦ ὅπου ἡ λ. ὕψος, τὰ σύνθετα καὶ τὰ παράγωγά της χρησιμοποιοῦνται σὲ μεταφορῆς σχετιζόμενες μὲ τὸ λόγο, ἐνυπάρχει ἡ ἔννοια τῆς ὑπεροχῆς, ποὺ προσδίδουν στὸν ὁμιλητὴ ἢ κοινωνικὴ του θέση, ἢ καταγωγή του καὶ ἡ πνευματικὴ του συγκρότηση.

Τὸ ἴδιο τὸ οὐσιαστικὸ ὕψος σὲ μεταφορικὴ σημασία ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ σὲ συγγραφεῖς τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. Στὸν Διονύσιο Ἀλικαρνασσεῖα φαίνεται νὰ σχετίζεται μὲ τὸν ἀδρόν ἢ μεγαλοπρεπὴ χαρακτήρα (ποὺ λέγεται ἄλλωστε καὶ ὑψηλός), ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴ σύναψή του μὲ τὸ οὐσ. *μεγαλοπρέπεια* (*Περὶ μιμήσεως* 208 U-R ὕψους δὲ καὶ *μεγαλοπρεπείας*) καὶ ἀπὸ τὴ χρῆση τοῦ ἐπιθ. *ὑψηλός* (*Περὶ μιμήσεως* 206 U-R ὁ δ' οὖν *Αἰσχύλος* *πρῶτος ὑψηλός τε καὶ τῆς μεγαλοπρεπείας ἐχόμενος*, βλ. καὶ *Λυσ.* 13, *Δημοσθ.* 28, 34, 39 κ.).

Ἦσως ὁ πρῶτος ποὺ χρησιμοποίησε τὴ λ. ὕψος μὲ τὴ σημασία ποὺ ἀπαντᾷ στὸν Λογγίνο νὰ ἦταν ὁ Καικίλιος στὴν πραγματεία του ποὺ πιθανότατα νὰ ἐπιγραφόταν καὶ αὐτὴ *Περὶ ὕψους*. Ἡ ἀπόψη ὅτι πρόκειται γιὰ ὄρο τῶν Στωικῶν εἶναι ἐλκυστικὴ, ἀλλὰ λείπουν τὰ ἀποδεικτικά στοιχεῖα.

Ὁ Λογγίνος ἀποφεύγει νὰ δώσει ἓνα σαφὴ ὄρισμό τοῦ ὕψους. Ἀρκεῖται νὰ περιγράψει διάφορες ἰδιότητες καὶ ἐκφάνσεις του παραθέτοντας πλῆθος παραδείγματα ἀπὸ τρεῖς λογοτεχνίες, τὴν ἑλληνικὴ, τὴ λατινικὴ (σύγκριση Δημοσθένους καὶ Κικέρωνος) καὶ τὴν ἰουδαϊκὴ. Οἱ ἐπιμέρους παρατηρήσεις του μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν ὡς ἀκολούθως:

i) *Φαινομενολογικὴ ἀναγωγή τοῦ ὕψους*: Τὸ ὕψος εἶναι ἀκρότης καὶ ἐξοχὴ λόγων (1.3), δηλαδὴ ἡ κορυφαία στιγμή τῆς τέχνης ἐνὸς συγγραφέα, ἡ ἀριστουργηματικὴ του ἐπίνοια. Ἡ κορύφωση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἀφορᾷ μιὰ ἰδέα, μιὰ φράση, ἓνα ρυθμὸ, ἓνα σχῆμα λόγου, μιὰ λέξη. Ἔτσι τὸ ὕψος περιλαμβάνει: α) ὡς πρὸς τὶς νοήσεις, τὸ ἀσυνήθιστο καὶ παράδοξο, τὸ φρικιαστικὸ καὶ μεγαλοπρεπές, τὸ παρακεκινδυνευμένο καὶ τὸ παράλογο, τὸ ὑπέρμετρο καὶ τὸ κοσμολογικὸ, τὸ φοβερὸ (1.1) καὶ τὸ θαυμαστό, τὸ ἐκπληκτικὸ καὶ τὸ βίαιο, β) ὡς πρὸς τὴ μορφή, τὸ ἐναργές καὶ τὸ σκοτεινόν, τὸ ἀπλὸ καὶ τὸ περιπεπλεγμένο, τὸ ἀρχαιοπρεπές καὶ τὸ σφόδρα δημῶδες κττ. Συνεπῶς ὑψηλὸ δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ἓνα ἔργο στὸ σύνολό του, παρὰ μόνο σὲ ἐπιμέρους στοιχεῖα του. Ὑψος μπορεῖ νὰ ἐμφανιστεῖ σὲ μιὰ σκέψη πρωτότυπη, σὲ μιὰ συγκίνηση ἐκλεκτὴ, σὲ μιὰ ἐναργὴ προσωποποίηση, σὲ

μιὰ κινδυνώδη μεταφορά, σὲ ἓνα σχῆμα λόγου, σὲ μιὰ ἐπιτυχή ἐπισύνθεση στοιχείων, σὲ μιὰ περίοδο ἢ φράση ἢ καὶ λέξη ἀκόμη. Τὸ κριτήριο εἶναι ἓνα: ἂν τὸ λεχθὲν ἐκστασιάζει τὸν ἀναγνώστη, τότε εἶναι ὑψηλό.

ii) Πηγὴς τῆς ὑψηλοῦς: Ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ ὑψηλοῦ εἶναι ἡ φυσικὴ προδιάθεση, τὸ πεφυκέναι. Ὑστερα ἔρχονται ὡς μορφοποιητικὲς καὶ καθοδηγητικὲς δυνάμεις ἡ μέθοδος καὶ ἡ τεχνικὴ ἐπιδεξιότητα ποῦ ἀποκτᾶται ἀπὸ τὴ μελέτη καὶ τὴν ἀδιάκοπη ἀσκήση. Ἀπὸ τίς πέντε πηγὲς τῆς ὑψηλοῦς οἱ δύο πρῶτες (τὸ περὶ τὰς νοήσεις ἀδρεπῆ-βολον καὶ τὸ σφοδρὸν καὶ ἐνθουσιαστικὸν πάθος) εἶναι φυσικὰ χαρίσματα, οἱ ὑπόλοιπες τρεῖς (ἡ γενναία φράσις, ἡ ποιὰ τῶν σχημάτων πλάσις καὶ ἡ ἐν ἀξιώματι καὶ διάρσει σύνθεσις) εἶναι ἐπίκτητες. Συνεπῶς ἡ συμμόρφωση μὲ τοὺς κανόνες τοῦ καλοῦ γραψίματος καὶ ἡ μίμηση τῶν μεγάλων προτύπων μποροῦν νὰ βοηθήσουν ἓνα συγγραφέα, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν διαθέτει μεγάλο ταλέντο, νὰ προσεγγίσει τὸ ὑψηλό. Ἄλλωστε καὶ ὁ Λογγίνος γράφει τὸ ἔργο του γιὰ νὰ βοηθήσει ἀκριβῶς τὸν λιγότερο προικισμένο, ἀλλὰ εὐσυνείδητο συγγραφέα. Ὑπάρχει ὡστόσο καὶ μιὰ ἄλλη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ ἀληθινὰ ὑψηλοῦ: ὁ συγγραφέας ποῦ φιλοδοξεῖ νὰ προσεγγίσει τὸ ὕψος πρέπει νὰ εἶναι ὀλοκληρωμένη προσωπικότητα, μὲ πίστη στὶς αἰώνιες ἀξίες ποῦ συνέχουν τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία, μὲ συναίσθηση τῶν ὀρίων του μέσα στὸν κόσμον, καὶ προπάντων μὲ φρόνημα γενναῖο καὶ ἐλεύθερο. Θὰ πρέπει ἀκόμη νὰ αἰρεται πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιδίωξη καὶ τὴν ἀπόλαυση τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν. Τὸ ὕψος δὲν εἶναι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, παρὰ μεγαλοφροσύνης ἀπήχημα (9.2).

iii) Τὸ ὕψος καὶ ὁ ἀναγνώστης: Τὸ ὕψος ἐμφανίζεται ξαφνικὰ καὶ κυριαρχικὰ, πότε σὺν κεραυνῶς (1.4, 12.4, 34.4) ποῦ ὄλα τὰ σαρώνει στὸ πύρινον πέρασμά του (ἔτσι ὁ Δημοσθένης), πότε σὺν ἀμφιλαφῆς ἐμπρησμός (ἔτσι ὁ Κικέρων), πότε σὺν πλημμυρίδα (Πλάτων), πότε σὺν φῶς ποῦ ὄλα τὰ κατχυγάζει (15.11, 17.2-3, 30.1). Ἔχει τὴ δύναμη (βία ἄμαχος 1.4) νὰ κατανακᾷ τὸ λογικὸ, νὰ ἐκστασιάζει τὸν ἀναγνώστη, νὰ τὸν γοητεύει καὶ νὰ μένει ἀνεξάλειπτα χαραγμένο στὴ μνήμη του κεντρίζοντας συνεχῶς τὸν προβληματισμό του, γιὰ τὸ βαθύ νόημα ποῦ περικλείει δὲν ἐξαντλεῖται στὸ πρῶτο πλησίασμα. Τὸ ἀληθινὸ ὕψος ἀναγνωρίζεται παρευθὺς καὶ ἀπολαμβάνεται ἀπὸ ὄλους τοὺς ἀνθρώπους (ἀνεξαρτήτως μόρφωσης, φυλῆς, ἡλικίας) σὲ ὄλες τίς ἐποχές. Ἔχει συνεπῶς καθολικὴ αἰσθητικὴ ἐγκυρότητα.

iv) Τὸ ὕψος καὶ ὁ δημιουργός του: Τὸ ὕψος καὶ μόνο χαρίζει στὸ συγγραφέα τὴν καθολικὴ ἀναγνώριση καὶ τὴν ἐπιβίωση τῆς φήμης του. Ἀτέλειες καὶ ἀδυναμίες, ἀποτυχίες καὶ παροράματα ἐξαγοράζονται πολλὰς φορὲς ἐνὶ ὕψους κατορθώματι. Ἄλλωστε εἶναι προτιμότερη ἡ μεγαλοφυΐα ποῦ κάνει λάθη ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ μετρίότητα ποῦ κρατιέται σὲ ἓνα σταθερὸ

ἐπίπεδο. Γιὰ νὰ ἐπιτύχει ὁμοῦς ὁ συγγραφέας τὸ ὕψος πρέπει νὰ ζεῖ αὐτὸ ποῦ ἐκφράζει.

Μιὰ διευκρίνιση εἶναι ἀκόμη ἀναγκαία. Ὁ Λογγίνος δὲν χρησιμοποιεῖ μὲ συνέπεια τὴν ὀρολογία του, εἴτε ἀπὸ ἀμέλεια εἴτε γιὰ τὴν ἀκολουθεῖ τὸ αἰσθητικὸ ἀξίωμα τῆς ποικιλίας (variatio). Ἔτσι ὁ ὄρος ὕψος ὑποκαθίσταται συχνὰ ἀπὸ παράγωγα συνώνυμα καὶ παρασυνώνυμα, ὅπως ὑπερφυῆς, μέγας, ὑψηλοῦς, βάθος, ὑψηλοφανής, μεγαλοφανής, ὑπερτεταμένος κττ. Πολὺ συχνὰ ἐπίσης ἀπαντᾷ ὁ ὄρος μέγεθος ποῦ φαίνεται ὅτι βρῖσκεται μὲ τὸ ὕψος σὲ σχέση γένους πρὸς εἶδος (ὑπερωνυμία). Τέλος, φαίνεται ὅτι ὁ Λογγίνος κάνει μιὰ διάκριση σὲ μὴ παθογόνον καὶ σὲ παθογόνον ὕψος. Τὸ μὴ παθογόνον χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ ξεχείλισμα (χύσις), τὸ ἄπλωμα καὶ τὴν πομπικὴ μεγαλοπρέπεια. Τυπικοὶ ἐκπρόσωποι τοῦ ὁ Πλάτων καὶ ὁ Κικέρων. Τὸ παθογόνον (ὕψος ἀπότομον) ἀντιθέτως χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ ἐναγώνιον, τὸ δεινόν, τὸ θολὸ καὶ τὸ χαῶδες. Τυπικοὶ ἐκπρόσωποι ὁ Δημοσθένης καὶ ὁ Ὅμηρος στὴν Ἰλιάδα.

5.

Η ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΤΟ ΥΦΟΣ ΤΟΥ ΛΟΓΓΙΝΟΥ

Ἡ γλῶσσα τοῦ Λογγίνου εἶναι μιὰ κλασικίζουσα Κοινή πού διαφέρει σημαντικὰ καί ἀπὸ τὴν ἀποξηραμένη γλῶσσα τῶν τεχνογράφων καί ἀπὸ τὴν αὐστηρὴ ἀτθίδα τῶν Ἀττικιστῶν. Ἡ υἱοθέτηση ἑνὸς δοκιμακοῦ τρόπου γραφῆς ἐπέτρεψε στὸ συγγραφέα νὰ διαμορφώσει ἕνα προσωπικὸ ὕφος μὲ τόνο ἐνθουσιαστικὸ, μὲ πλούτο νεόκοπων μεταφορῶν, μὲ βαρύτητα καί λαμπρότητα. Τὸ *Περὶ ὕφους* ἀνήκει ἀναμφιβόλως στὸ sublime genus dicendi.

Τὸ βασικὸ λεξιλόγιό τῆς Κοινῆς τοῦ Λογγίνου ἐμπλουτίστηκε μὲ στοιχεῖα πού μπορούμε νὰ τὰ κατατάξουμε στὶς ἀκόλουθες πέντε κατηγορίες:

i) Τεχνικοὶ ὄροι πού προέρχονται ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ λογοτεχνικὴ κριτικὴ (λ.χ. *τοπηγορία*), τὴ στωικὴ φιλοσοφία (λ.χ. *φαντασία*), τὴν ἀρχιτεκτονικὴ (συντετειχισμένοι) καί τὴν ἱατρικὴ (ὑδρωπικός, περιθήμα) — ἐξυπακούεται ὅτι οἱ ὄροι πού προέρχονται ἀπὸ τὶς «θετικὲς ἐπιστῆμες» χρησιμοποιοῦνται σὲ μεταφορικὲς σημασίες.

ii) Πλατωνισμοί, δηλαδὴ φιλοσοφικοὶ ὄροι, ποιητικὲς λέξεις, μεταφορές, λέξεις-μοτίβα (λ.χ. *πόθεν*) καί χαρακτηριστικὲς ἐκφράσεις πλατωνικῆς ἀστειότητος (λ.χ. 43.5 *πρέποι ἄν, ἔπου κανονικὰ θὰ περιμέναμε: πρέπει*).

iii) Ἄκρως ποιητικὲς λέξεις, ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες φαίνεται ὅτι εἶναι κατασκευάσματα τοῦ ἴδιου τοῦ Λογγίνου, λ.χ. *δυσδαιμονέω*.

iv) Ἄπαξ εὔρημένα στὸ σύνολο τῆς ἀρχαίας γραμματείας, ὅπως *ἀδρεπήβολος*, *ἀπακμή*, *ἀπαύξεις*, *εὐπίνεια*, *ποκοειδής*, *προσέναγχος*, *συφορβέω* κτλ.

v) Λέξεις κοινὲς πού ἔχουν ὡστόσο νέα ἢ τουλάχιστον ἀμάρτυρη ἀπὸ ἄλλου σημασία. Συνήθως πρόκειται γιὰ αἰσθητικούς ὄρους (λ.χ. *ἀξιωματικός*, *διάγραμμα*).

Ἰδιαίτερη προτίμηση φαίνεται νὰ δείχνει ὁ Λογγίνος στὴ χρῆση συνθέτων μὲ δεῦτερο συνθετικὸ τὴ ρίζα τοῦ ποιε/ο (*ἰσχυροποιέω*, *μεγεθοποιός*,

μικροποιός, *ὑψηλοποιός*), σὲ ρηματικὰ σύνθετα μὲ διπλὴ πρόθεση (*προσπεριορίζομαι*, *προσεπιθεάομαι*, *ἐπιπροστίθημι*), σὲ ὑποκοριστικὰ πού ἔχουν συνήθως ἀρνητικὴ ἀπόχρωση (*σχημάτιον*, *ὀνομάτιον*, *ὠδάριον*).

Τὸ λεξιλόγιό τοῦ Λογγίνου παρουσιάζει μεγάλες ὁμοιότητες μὲ τὸ λεξιλόγιό τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Δημοσθένη, τοῦ Πολυβίου, τοῦ Πλουτάρχου, τοῦ Διονυσίου Ἀλικαρνασσέως καί τοῦ Φίλωνος τοῦ Ἀλεξανδρέως.

Ἡ σύνταξη τῶν λέξεων καί ἡ δόμηση τῶν προτάσεων παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία, πού κλιμακώνεται ἀπὸ τὴν ἀπλότητα τοῦ ξενοφώντειου *χαρακτήρος* ὡς τὴν ἐκζήτηση τῆς γοργίας *Kunstprosa*. Ἔτσι οἱ κανονικὲς συντάξεις (ρῆμα+κατηγόρημα) ἐναλλάσσονται μὲ συντάξεις ὅπου τὸ ὑποκείμενο ὠθεῖται γιὰ ἔμφαση στὸ τέλος τῆς πρότασης, ἰδίως ὅταν ἐμφανίζονται νέοι ὄροι. Πολλὲς φορὲς ἐπίσης ὑπογραμμίζεται ἡ σημασία πού ἔχει τὸ τέλος τῆς πρότασης μὲ τὴν τοποθέτηση πολυσυλλάβων (συνήθως συνθέτου ρήματος μὲ διπλὴ πρόθεση, λ.χ. 30.1 *προσπεπιθεασώμεθα*) ἢ κοσμητικῶν μετοχῶν (44.4 *κεκονδυλισμένοι*). Ἀσάφειες καί δυσκολίες δημιουργεῖ ἡ κατάχρηση διλογιῶν καί συνωνυμιῶν ἐκφράσεων.

Ἐντύπωση προκαλοῦν καί τὰ λεπταίσθητα ὑφολογικὰ τεχνάσματα, πού ἀπαντοῦν μὲ μεγαλύτερη συχνότητα στὰ τελευταῖα κεφάλαια τοῦ ἔργου: *παρηγήσεις* (40.1 *ἀλλήλων ἄλλοσ' ἄλλη*), ὁμοιοτέλευτα (40.1 *ἐν μὲν οὐδὲν τμηθέν*), συσσωρευση συνθέτων μὲ τὴν ἴδια πρόθεση (34.4 *ἀντανοῖξαι... ἀντοφθαλμησαι*), *χιασμοί*, *παράλληλισμοί* καί ἰδίως ὑπερβατά. Συχνὰ ἐπίσης ἡ ἴδια σκέψη ἀπαντᾷ καί στὴν ἀρχὴ καί στὸ τέλος τῆς περιόδου, λ.χ. 2.1 *γενναίαι γὰρ, φασί, τὰ μεγαλοφυῆ καί οὐ διδακτὰ παραγίνεσθαι καί μίαν τέχνην πρὸς αὐτά, τὸ πεφυκέναι* (Ringkomposition).

Ὁ λόγος τοῦ Λογγίνου εἶναι κατὰ βάση μακροπερίοδος καί συνεστραμμένος μὲ πολλὰ μετοχές (ἐνίοτε ἀπλῶς διακοσμητικὲς). Δὲν εἶναι ὡστόσο σπάνιες καί οἱ βραχύλογες προτάσεις ἀξιωματικοῦ τύπου χωρὶς ρῆμα πού θυμίζουν ρήσεις προσωκρατικῶν φιλοσόφων καί τὶς graves sententiae τῶν ρωμαίων ἱστορικῶν, ἰδίως τοῦ Τάκιτου, λ.χ. 9.2 *ὕφος μεγαλοφροσύνης ἀπήχημα*, 5.1 *ἀφ' ὧν γὰρ ἡμῖν τὰγαθὰ, σχεδὸν ἀπ' αὐτῶν τούτων καί τὰ κακὰ γεννᾶσθαι φιλεῖ*.

Ἐνα ἀπὸ τὰ πρὸ ἀξιοπρόσεκτα χαρακτηριστικὰ τοῦ ὕφους τοῦ Λογγίνου εἶναι ἡ πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ ἀξιώματος τῆς μίμησης, πού ἐμφανίζεται σὲ τρεῖς μορφές:

i) Μίμηση λεκτικοῦ: στὸ σχολιασμὸ (15.5) τοῦ παραθέματος ἀπὸ τοὺς ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας (στ. 42-46) ἀπαντᾷ ἡ συμπλοκὴ *δίχα οἴκτου*, προφανῶς ἀνάμνηση καί πάλι ἀπὸ τὴν ἴδια τραγωδία.

ii) Μίμηση τοῦ συζητουμένου στυλιστικοῦ τεχνάσματος: 22.1 τῆς δὲ

αὐτῆς ἰδέας καὶ τὰ ὑπερβατὰ θετέον· ἔστι δὲ λέξεων ἢ νοήσεων ἐκ τοῦ κατ' ἀκολουθίαν κεκινημένη τάξις, ὅπου ὁ Robortello παρατηρεῖ: «πρόσεξε πῶς ὁ Λογγίνος ἐνῶ μιᾶ γιὰ τὸ ὑπερβατὸ κάνει ὁ ἴδιος ἓνα μεγάλο ὑπερβατόν». Στὸ 20.1 ὁ σχολιασμός τοῦ ἀσυνδέτου ἀπὸ τὸν Δημοσθένη (τῷ σχήματι τῷ βλέμματι τῇ φωνῇ) γίνεται μὲ ἓνα ἀσύνδετο: ἐρανίζη τὴν ἰσχὺν τὴν πειθῶ τὸ κάλλος.

iii) Μίμηση τῶν σχολιαζομένων συγγραφέων. Ὁ ὄρκος τοῦ Δημοσθένη στοὺς Μαραθωνομάχους ἐρμηνεύεται δημοσθενικῶς, δηλαδὴ μὲ μιὰ τεράστια περίοδο (16.2) δημοσθενικοῦ χαρακτήρος. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἐκτίθεται καὶ ἡ χαρακτηρισμολογία τοῦ δημοσθενικοῦ ὕφους στὴ σύγκριση Ὑπερείδη καὶ Δημοσθένη (34.4).

Μεγάλη φροντίδα δείχνει ὁ Λογγίνος καὶ γιὰ τὴν εὐφωνία καὶ γενικότερα τὸ ρυθμὸ τοῦ λόγου του. Στὴν ἀντιμετώπιση τῆς χασμωδίας ἀκολουθεῖ τὴ μέση ὁδὸ. Συνήθως ἡ χασμωδία ἐμφανίζεται στὸ τέλος τῶν κώλων (2.3 φύσει, οὐκ). Προφανῆς εἶναι συχνότατα ἡ προσπάθεια νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ χασμωδία εἴτε μὲ τὴ χρήση συνωνύμων (τὸ καθάπερ ἀντὶ τοῦ ὡσπερ 7.1, 10.1) εἴτε μὲ τὴ μετακίνηση μιᾶς λέξης ἀπὸ τὴ φυσικὴ τῆς σειρά (35.4 ὅπου ἡ θέση τοῦ ἀναφέρουσι εἶναι μετὰ τὸ βυθοῦ). Εὐδιάκριτη εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ τάση γιὰ τὴν ἐπίτευξη ρυθμικῆς φράσης μὲ τὴ χρήση ἀπολήξεων (clausulae). Οἱ πρὸ συνηθισμένες ἀπολήξεις εἶναι οἱ ἀκόλουθες: -υ-χ (ἀσιανὴ ἀπόληξη), -υ--χ (κρητικὸς + σπονδειὸς), -υ--υχ (διπλὸς κρητικὸς).

Σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλους συγγραφεῖς τεχνολογικῶν πραγματειῶν ὁ Λογγίνος ἔχει διαμορφώσει ἓνα προσωπικὸ ὕφος, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ποικιλία στὴν ἐκλογή καὶ τὴ σύνθεση τῶν ὀνομάτων (variatio), ἀπὸ τὸν ἀσυστηματοποίητο τρόπο ἐκθεσης (ἐναλλαγὴ ἐκζήτησης καὶ ἀτημελησίας), ἀπὸ τὴν ἀντίθεση μακροπερίοδος δόμησης καὶ ἐπιγραμματικότητας, ἀπὸ χιουμοριστικὴ ἐνίοτε διάθεση καὶ ἀπὸ τὴν προσπάθεια νὰ μιμηθεῖ τὰ πρότυπα ποὺ σχολιάζει. Στὴν ἐπιλογή τῶν λέξεων μιμεῖται κυρίως τὸν Πλάτωνα (color poeticus), στὴν ἐπισύνθεση τῶν λέξεων τοὺς ἐπιγόνους τοῦ Γοργία, στὴ δόμηση τῶν περιόδων τὸν Δημοσθένη.

Ἡ γενικὴ ἀποτίμηση ποὺ κάνει ὁ Boileau γιὰ τὸ ὕφος τοῦ Λογγίνου εἶναι εὐστοχη: «En traitant des beautés de l'élocution, il a employé toutes les finesses de l'élocution... Et en parlant du sublime, il est lui-même très sublime...».

Η ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Ὅλα τὰ χφφ ποὺ διασώζουν τὸ *Περὶ ὕφους* ἐξαρτῶνται ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἀπὸ τὸν codex Parisinus 2036 (P), ποὺ ἀπὸ τὸ 1599 βρίσκεται στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῶν Παρισίων. Ὁ περγαμηνὸς αὐτὸς κώδικας σὲ μικρογράμματη γραφὴ χρονολογεῖται στὸν 10ον αἰῶνα. Τὸ πρῶτο καὶ μεγαλύτερο μέρος του καταλαμβάνεται ἀπὸ τὰ *Φυσικὰ προβλήματα* τοῦ Ἀριστοτέλη (fol. 1-178'). Τὸ *Περὶ ὕφους* καταλαμβάνει ἑπτὰ τετράδια (ΚΔ'-Λ' = fol. 178'-207') ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐκπέσει:

- i) Τὰ δύο μεσαῖα φύλλα ἀπὸ τὸ τετράδιο 24 (100 γραμμὲς κειμένου). Ἐδῶ (κεφ. 2 μὲ 3) θὰ πρέπει νὰ γινόταν λόγος γιὰ τὰ σφάλματα στὰ ὁποῖα ἐνδέχεται νὰ ὑποπέσει ὁ ζηλωτὴς τοῦ ὕφους.
- ii) Ὁλόκληρο τὸ τετράδιο 25 (400 γραμμὲς κειμένου). Ἐδῶ (κεφ. 8.1) ἴσως νὰ γινόταν λόγος γιὰ τὸ πάθος.
- iii) Τὰ δύο μεσαῖα φύλλα τοῦ τετραδίου 26 (100 γραμμὲς κειμένου). Ἐδῶ (κεφ. 12.2) θὰ γινόταν λόγος γιὰ τὴν ἀξίωση τῆς αὐξησης ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Δημοσθένη.
- iv) Τὰ δύο μεσαῖα φύλλα ἀπὸ τὸ τετράδιο 27 (100 γραμμὲς κειμένου). Ἐδῶ (κεφ. 18.2) ὁ Λογγίνος θὰ πραγματευόταν τὰ σχήματα διανοίας καὶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ σχήματα λέξεως.
- v) Τὰ τέσσερα μεσαῖα φύλλα τοῦ τετραδίου 28 (200 γραμμὲς κειμένου). Ἐδῶ ὁ Λογγίνος θὰ συζητοῦσε ἐκτενῶς τὴν ἐπιλογή καὶ τὴν ἀξίωση τῶν μεγαλοπρεπῶν λέξεων.
- vi) Τὰ δύο μεσαῖα φύλλα τοῦ τετραδίου 29 (100 γραμμὲς κειμένου). Ἐδῶ (κεφ. 37) θὰ γινόταν λόγος γιὰ τὴν παρομοίωση καὶ τὴν εἰκόνα.
- vii) Τὸ τελευταῖο φύλλο τοῦ τετραδίου 30 (fol. 208) μὲ τὸ ὁποῖο καὶ τελειώνει τὸ κείμενο.

Ἐπὶ τοῦ P ἔστι χάσματα, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν περίπου 1000 γραμμὲς, δηλαδὴ τὸ 1/3 περίπου τοῦ συνολικοῦ κειμένου. Τὰ χά-

σματα αυτά υπάρχουν σε όλα τα υπόλοιπα χφφ (ακριβέστερα: στα 8 από τα 10, γιατί 2 χφφ διασώζουν μόνο τον πρόλογο του έργου) εκτός από μια περίπτωση: τα δύο εξωτερικά φύλλα του τετραδίου 25 (ως εάν 8.1 — ήρκεσθη 9.4 και το επ' ουρανόν 9.4 — ιδέσθαι 9.10) που διασώζονται στα απόγραφα. Είναι προφανές ότι τα φύλλα αυτά είχαν αντιγραφεί την εποχή που δεν είχαν ακόμη εκπέσει (λόγω της αφρόντιστης στάχωσης;) από τον P.

Πρώτος ο Ιταλός λόγιος Petrus Victorius (1499-1584), που μελέτησε τον P το 1568 (όταν το χφφ βρισκόταν ακόμη στη Φλωρεντία), διέκρινε την παλαιότητα («codex antiquissimus») και την αξία του χφφ. Αργότερα ο Γάλλος Boivin (1663-1726) υποστήριξε ότι ο P ήταν ο πιθανός αρχέτυπος όλων των άλλων χφφ που διασώζουν το *Περί ύψους*. Δεν είναι πάντως απολύτως βέβαιο αν αρχέτυπος είναι ο ίδιος ο P ή κάποιος απόγραφός του.

Το κείμενο που παρέχει ο P θεωρείται γενικά αξιόπιστο. Υπάρχουν βέβαια αρκετά «νοσοῦντα χωρία», αλλά το πλήθος των διορθώσεων που έχουν συσσωρευτεί (ακριβώς ένλιτε) στο υπόμνημά τους οι O. Jahn και I. Vahlen δημιουργεί παραπλανητικές εντυπώσεις. Τα λάθη του P (διτογραφίες, άπλογραφίες, λωτακισμοί, μεταθέσεις γραμμάτων, έσφαλμένοι χωρισμοί λέξεων κττ.) δεν όφειλονται στη βελτιωτική μανία, αλλά σε συγγνωστές άπροσεξίες του αντιγραφέα. Στο περιθώριο του χφφ υπάρχουν έλάχιστες σημειώσεις (κυρίως έπεξηγήσεις λέξεων, έπιγραφές κεφαλαίων και έπισημάνσεις του τύπου: τοῦτο Ξενοφώντος), καθώς και συντομογραφίες που έπισημαίνουν ένδιαφέροντα χωρία.

Τα απόγραφα (βλ. τó στέμμα στον D. S. Marin, *Bibliography...*, σελ. 2) είναι χρήσιμα στην κριτική άποκατάσταση του κειμένου μόνο για τα χωρία 8.1-9.4 και 9.4-9.10 που λείπουν από τον P. Όλες οι άλλες διαφορές που παρουσιάζουν από τον P όφειλονται σε άπροσεξίες και έπεμβάσεις (κατά κανόνα άτυχες) των αντιγραφέων. Από τα απόγραφα ιδιαίτερο ένδιαφέρον παρουσιάζουν τα ακόλουθα:

1. Ο Parisinus 985 (B) του 15ου αιώνα και ο Vaticanus 285 (A) του 15ου ή 16ου αιώνα είναι συγγενικά χφφ. Αν ο A δεν είναι απόγραφο του B, θά πρέπει να έχει κοινόν αρχέτυπο με τον B, και ο αρχέτυπος αυτός πάλι θά πρέπει να ανάγεται στον P 2036. Τα χφφ αυτά περιέχουν *inter alia* (είναι σύμμεικτοι κώδικες) και τον πρόλογο του *Περί ύψους* με μιá προσθήκη (2.3. φύσις... θεωρία). Το χωρίο αυτό, που δεν σώζεται στα άλλα 9 χφφ, εκδόθηκε για πρώτη φορά από τον Tollius το 1694 (*fragmentum Tollianum*). Η γνησιότης του χωρίου έχει ώστόσο αρκετές φορές άμφισβητηθεί (βλ. E. Crisci - M. T. Scott, «Il fragmentum Tollianum, *Περί ύ-*

πους 2.3», *GIF* 32, 1980, 65-75). Και στα δύο χφφ έχει παρεμβληθεί άνάμεσα στο *άγαθών* και το *εύτυχείν* (2.3 *μέγιστον μὲν εἶναι τῶν άγαθῶν τὸ εύτυχείν*) ένα χωρίο από τα *Προβλήματα* του Άριστοτέλη (879a 27-b35).

2. Ο Venetus ή Marcianus 522. Σύμμεικτος κώδικας που δωρήθηκε από τον καρδινάλιο Βησσαρίωνα στα 1468 στη Βιβλιοθήκη του Άγίου Μάρκου στη Βενετία. Αυτό το χφφ φαίνεται να χρησιμοποίησε ο Άλδος Μανούτιος για την έκδοσή του (1555).

3. Florentinus ή Laurentianus (του 15ου ή 16ου αιώνα). Ο τίτλος του έργου στην άρχή του χφφ είναι *Λογγίνου Περί ύψους λόγου*, αλλά στο έξώφυλλο υπάρχουν οι έπιγραφές *Άνωνίμου περί ύψους* και (με γοθτικούς χαρακτήρες) *de altitudine incerti auctoris*.

4. Cantabrigiensis KK VI.34 (ή Eliensis, βλ. W. Rhys Roberts, «Note on a Cambridge Manuscript of the De Sublimitate», *CR* XII, 1898, 299-301). Το χφφ αυτό (του 16ου αλ.) φαίνεται ότι χρησιμοποίησε ο Robortello για την πρώτη έκδοση του έργου (1544). Στο περιθώριο του χφφ υπάρχουν μερικές σημειώσεις στα Ιταλικά.

Ένα έκδοτικό πρόβλημα συνιστούν τα παραθέματα από πεζογράφους που συνήθως είναι πολύ έλεύθερα (λ.χ. 13.1, 15.9 κτλ.). Τα ποιητικά είναι πιο πιστά στο πρωτότυπο αλλά ένλιτε οι στίχοι παρατίθενται ήμιτελείς.

7.

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙ ΥΨΟΥΣ
ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ

Τὸ *Περί ὕψους* γνώρισε περιόδους λαμπρῆς δόξας καὶ παγερῆς λήθης. Ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητος δὲν τὸ μνημονεῖται κανεὶς· φαίνεται πάντως ὅτι ὁ Κοϊντιλιανὸς καὶ ὁ Τάκιτος τὸ εἶχαν ὑπόψῃ τους καὶ εἶχαν ἀντλήσει ἰδέες ἀπὸ αὐτό. Τὸ ἔργο ἔμεινε ἀγνωστο καὶ στὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ (ὁ Ἰωάννης Σικελὸς δὲν τὸ γνώριζε ἀπὸ πρῶτο χέρι) καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μεσαίωνα. Ἀκόμη καὶ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰώνα, ὅταν κυκλοφοροῦν τρεῖς ἐκδόσεις καὶ ἀρκετὲς μεταφράσεις του στὰ λατινικά, τὸ ἔργο δὲν εἶναι δημοφιλὲς παρὰ μόνο στοὺς κύκλους τῆς ὑψηλῆς διανοήσεως (βλ. D. G. Coleman, «Montaigne and Longinus», *Bibl. H & R* 48, 1985, 405-413). Ἡ ἀδιαφορία θὰ πρέπει νὰ ὀφειλόταν στὸ ὅτι δὲν κρίθηκε κατάλληλο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐκπαιδευτικῆς πρακτικῆς κυρίως λόγῳ τῆς δυσκολίας του. Τὸ *Περί ὕψους* δὲν εἶναι ἐγχειρίδιο ρητορικῆς, πού βοηθᾷ στὴν ἐμπέδωση τῶν κανόνων τοῦ καλοῦ γραψίματος, ἀλλὰ ἓνα ἀσυστηματοποίητο καὶ ἐνθουσιῶδες δοκίμιο, πού βρίσκεται στὴ γραμμὴ τοῦ πλατωνικοῦ Ἰωνος.

Τὸ ἔργο ἔγινε γνωστὸ σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπη μὲν τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 17ου αἰώνα μὲ τὴ μετάφραση πού φιλοτέχνησε ὁ ποιητὴς καὶ νομοθέτης τοῦ γαλλικοῦ Παρνασσοῦ («Législateur du Parnasse français») Nicolas Boileau Despréaux (1636-1711): *Διονυσίου Λογγίνου περὶ ὕψους βιβλίον, Traité du sublime ou du merveilleux dans le discours, traduit du grec de Longin*, Paris 1674. Ἡ μετάφραση (κατ' οὐσίαν πρόκειται γιὰ ἐλεύθερη ἀπόδοση) σκόπευε ἀφενὸς στὸ νὰ κάνει γνωστὸ στὸ εὐρύτερο κοινὸ ἓνα κορυφαῖο ἔργο τῆς ἀρχαίας τεχνοκριτικῆς, καὶ ἀφετέρου νὰ χρησιμεύσει μὲ τὴν *Art poétique* τοῦ μεταφραστῆ, πού εἶχε δημοσιευτεῖ τὸν ἴδιο χρόνον, ὡς διακήρυξη ἀρχῶν τοῦ κλασικισμοῦ. Ἡ ἔρις τῶν ἀρχαίων καὶ μοντέρνων (Querelle des Anciens et des Modernes) εἶχε ξεσπάσει ἤδη ἀπὸ τὸ 1670

μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ ἔργου τοῦ Desmarte de Saint-Sorlin *Traité pour juger des poèmes grecs, latins et français*.

Ὁ Boileau ἐπανερχεται στὸν Λογγίνο εἴκοσι χρόνια ἀργότερα μὲ τὴν πραγματεία του *Réflexions critiques sur quelques passages du rhéteur Longin* (1694). Μὲ βάση τὶς ἰδέες τοῦ Λογγίνου ἀνασκευάζει στὸ ἔργο του αὐτὸ τὶς ἀπόψεις πού εἶχε διατυπώσει γιὰ τὸ κακὸ γοῦστο τῶν ὀμηρικῶν ποιημάτων καὶ τὴν ὑπεροχὴ τῆς νεότερης λογοτεχνίας ὁ Charles Perrault στὸ ποίημά του *Le siècle de Louis le Grand* (1687) καὶ στοὺς διαλόγους του *Parallèles des Anciens et des Modernes* (1688).

Πῶς ἀντιλαμβάνονταν οἱ Γάλλοι κλασικιστὲς τὴ συνεισφορά τοῦ Λογγίνου στὴ διαμόρφωση τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς φαίνεται ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο χωρίο τοῦ Fénelon (1651-1715), ἔπου συγκρίνεται ἡ *Ρητορικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλη μὲ τὸ *Περί ὕψους* (*Premier dialogue sur l'éloquence*): «Ἡ *Ρητορικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι πράγματι πολὺ ὠραία, ἀλλὰ περιέχει πολλὰ παραγγέλματα ξηρὰ καὶ πιδ ἀξιοπεριέργα παρὰ χρήσιμα στὴν πρακτικὴ ἐφαρμογή. Ἔτσι, γνωστοποιεῖ τοὺς κανόνες τῆς τέχνης σ' αὐτοὺς πού εἶναι ἤδη ἐμπειροὶ ρήτορες... Τὸ *Περί ὕψους* ἀντιθέτως κάνει τοὺς κανόνες κατανοητοὺς ἔτσι πού τοὺς συνδέει μὲ πολλὰ παραδείγματα. Ὁ συγγραφέας αὐτός, ὅπως σημειώνει ὁ μεταφραστὴς του (= ὁ Boileau) πραγματεύεται τὸ ὑψηλὸ μὲ ἓναν τρόπο ἀληθινὰ ὑψηλὸ: θερμαίνει τὴ φαντασία, ἐξυψώνει τὸ πνεῦμα τοῦ ἀναγνώστη, διαμορφώνει τὸ γοῦστο του, καὶ τοῦ μαθαίνει νὰ διακρίνει ἀκριβοδικαίως τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ στὰ ἔργα τῶν διασήμενων ρητόρων τῆς ἀρχαιότητος...».

Ἰδιαιτέρως δημοφιλὴς στάθηκε ὁ Λογγίνος —Sir Longinus τὸν ἀποκαλοῦσαν ὀρισμένοι κριτικοὶ— καὶ στὴν Ἀγγλία. Ἡ πρώτη μετάφραση τοῦ *Περί ὕψους* στὰ ἀγγλικά κυκλοφόρησε στὰ 1652. Ὁ Milton, πού γνώρισε τὸ ἔργο στὸ πρωτότυπο, συγκαταριθμεῖ τὸ συγγραφέα στοὺς μεγάλους διδασκάλους τῆς ρητορικῆς: Πλάτων, Ἀριστοτέλης, Δημήτριος Φαληρεὺς, Κικέρων, Ἑρμογένης, Λογγίνος (*Tractate of Education*, 1664). Ὁ ἐπιφανὴς δραματουργὸς καὶ δοκιμιογράφος John Dryden (1631-1700) τὸν θεωρεῖ ὡς τὸν μεγαλύτερο κριτικὸ τῆς ἀρχαιότητος μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν μνημονεῖ συχνὰ στὰ δοκίμιά του. Ὁ Alexander Pope (1688-1744) παρωδεῖ τὸ *Περί ὕψους* στὴ διαβόητη σάτιρά του *Περί βάθους or of the Art of Sinking in Poetry* (1728), τὴν ὁποία ἔγραψε μὲ τὸ ψευδώνυμο Martinus Scriblerus. Στὸ ποιητικὸ του ἐπίσης δοκίμιο γιὰ τὴν κριτικὴν (*An Essay on Criticism*, 1711, στ. 680) ἐκφράζει τὸν ἀνεπιφύλακτο θαυμασμό του:

And is himself the great Sublime he draws.

Ὁ δοκιμιογράφος καὶ ποιητὴς Joseph Addison (1672-1719) ἐκλαί-

κεύει πάμπολλα χωρία του *Περὶ ὕψους* στοῦ δοκίμιό του *Pleasures of the Imagination* καὶ στοῦ *Spectator*, πού ἴδρυσε μὲ τὸν Richard Steele στὰ 1711. Φανερὰ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Λογγίνο εἶναι καὶ ὁ Matthew Arnold (1822-1888)· στοῦν περίφημο ὄρισμό του γιὰ τὸ grand style ὑπόκεινται ἰδέες ἀπὸ τὸ *Περὶ ὕψους*: «I think it will be found that the grand style arises in poetry, when a noble nature, poetically gifted, treats with simplicity or severity a serious subject».

Ὁ διάσημος ζωγράφος καὶ θεωρητικὸς τῆς τέχνης Sir Joshua Reynolds (1723-1792), πού θεωρεῖται ὁ εἰσηγητὴς τοῦ grand style στῆ ζωγραφικὴ, δείχνει στοῦ δοκίμιό του *Discourses on Painting* πῶς οἱ κανόνες πού θέσπισε ὁ Λογγίνος στὴν κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας μποροῦν κάλλιστα νὰ ἐφαρμοστοῦν καὶ στὴν κριτικὴ τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν.

Ἡ ἐπίμονη ἐνασχόληση τῶν Ἀγγλῶν λογίων τοῦ 18ου αἰώνα μὲ τὸν Λογγίνο (βλ. τὴ σάτιρα τοῦ J. Swift, «On Poetry», *The Poetical Works*, 1833, 62 κέ.) στάθηκε γόνιμη καὶ ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἀποψη· οἱ συζητήσεις γιὰ τὸ ὑψηλὸ στὴ λογοτεχνία καὶ τοὺς κανόνες πού τὸ διέπουν δημιούργησαν τίς προϋποθέσεις καὶ γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ πιά προσέγγιση τοῦ θέματος. Ὁ φιλόσοφος καὶ πολιτικὸς Edmund Burke (1729-1797) ἀνέλαβε τὴ διερεύνηση τοῦ προβλήματος στοῦ δοκίμιό του *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful* (Dublin 1766). Σύμφωνα μὲ τὸν Burke, τὸ ὕψος εἶναι παράγωγο τοῦ τρόμου καὶ τοῦ φόβου πού εἶναι συναισθήματα ἰσχυρότερα ἀπὸ τὴ χαρὰ. Φανερὸς ἢ λανθάνων ὁ τρόμος εἶναι τὸ κυριαρχικὸ στοιχεῖο τοῦ ὑψηλοῦ. Πηγὴς τοῦ ὕψους μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἡ σκοτεινότης — «A clear idea is another name for a little idea»—, ἡ ἰσχύς, ἡ ἀπεραντοσύνη (τὸ μεγαλεῖο δηλαδὴ τῶν διαστάσεων), τὸ ἀπειρο καὶ τὸ τρομακτικὸ: «Whatever is in any sort terrible, or is conversant about terrible objects, or operates in a manner analogous to terror, is a source of the sublime» (*A Philosophical Enquiry...*, Part I, section VII).

Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς τοῦ Burke πού ἐπεξηγοῦνταν μὲ πλῆθος παραθεμάτων ἀπὸ τὸν Milton καὶ τὴν *Παλαιὰ Διαθήκη* ἀπαντοῦν καὶ στοῦ δοκίμιό τοῦ E. B. Greene, *Observations on the Sublime of Longinus with Examples of Modern Writers as of the Holy Scriptures to illustrate the Several Figures remarked throughout the Work*, London 1770.

Ἡ συσχέτιση τοῦ ὑψηλοῦ μὲ τὸ φοβερὸ εἶχε γίνει ἀπὸ θεωρητικούς καὶ φιλοσόφους ἤδη ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα. Ἀφορμὴ στάθηκαν τὰ κεφάλαια 9 καὶ 35 τοῦ *Περὶ ὕψους*. Στὸ 9ο κεφ. ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὴ δύναμη τῆς θεότητας, καὶ τὰ παραδείγματα πού προσκομίζονται προέρχονται ἀπὸ τὸν Ὅμηρο —τὴν ἑλληνικὴ δηλαδὴ Βίβλο— καὶ τὴ *Γένεση*. Στὸ 35ο κεφ.

συζητεῖται ἡ φυσικὴ κλίση τοῦ ἀνθρώπου νὰ θαυμάζει τὸ μεγαλεῖο τῆς φύσης, ὅπως αὐτὸ ἐκδηλώνεται στὰ οὐράνια σώματα, στὰ μεγάλα ποτάμια καὶ στὰ καταστρεπτικὰ φυσικὰ φαινόμενα, ἐπὶ παραδείγματι στὴς ἐκρήξεις τοῦ ἠφαιστείου τῆς Αἴτνας. Ἔτσι ὀρισμένοι θεωρητικοὶ τῆς λογοτεχνίας, ὅπως ὁ John Dennis (*Advancement and Reformation of Poetry*, 1701), ὑποστήριξαν ὅτι μόνον ἡ θρησκευτικὴ ποίηση μὲ τίς μεταφυσικὲς προεκτάσεις τῆς μπορεῖ νὰ εἶναι ὑψηλὴ. Ἡ ποίηση θὰ ἔπρεπε νὰ γράφεται ὑπὸ τὴν ἐπήρεια ἐνθουσιαστικῆς μανίας καὶ ἔκστασης καὶ νὰ πραγματεύεται θέματα κυρίως θρησκευτικὰ (θεοί, κόλαση, δαίμονες, ἐπιφάνειες, θαύματα κττ.), ἔτσι ὥστε νὰ διεγείρει στὴν ψυχὴ τοῦ ἀναγνώστη τὴν ἀγωνία καὶ τὸ μεταφυσικὸ δέος. Πρότυπο ὕψους θὰ μπορούσε ἐπὶ παραδείγματι νὰ θεωρηθεῖ τὸ ἀκόλουθο χωρίο ἀπὸ τὸν Ἰεζεκιήλ 37, 1-11: Καὶ ἐγένετο ἐπ' ἐμὲ χεῖρ κυρίου, καὶ ἐξήγαγέν με ἐν πνεύματι κύριος καὶ ἔθραξέν με ἐν μέσῳ τοῦ πεδίου, καὶ τοῦτο ἦν μεστὸν ὀστέων ἀνθρώπων καὶ περιήγαγέν με ἐπ' αὐτὰ κυκλόθεν κύκλω, καὶ ἰδοὺ πολλὰ σφόδρα ἐπὶ προσώπου τοῦ πεδίου, ξηρὰ σφόδρα. καὶ εἶπεν πρὸς με Υἱὲ ἀνθρώπου, εἰ ζήσεται τὰ ὀστᾶ ταῦτα; καὶ εἶπα Κύριε, σὺ ἐπίστη ταῦτα. καὶ εἶπεν πρὸς με Προφήτευσον ἐπὶ τὰ ὀστᾶ ταῦτα καὶ ἐρεῖς αὐτοῖς Τὰ ὀστᾶ τὰ ξηρὰ, ἀκούσατε λόγον κυρίου Τάδε λέγει κύριος τοῖς ὀστέοις τούτοις Ἰδοὺ ἐγὼ φέρω εἰς ὑμᾶς πνεῦμα ζωῆς καὶ δώσω ἐφ' ὑμᾶς νεῦρα καὶ ἀνάξω ἐφ' ὑμᾶς σάρκας καὶ ἐκτενῶ ἐφ' ὑμᾶς δέρμα καὶ δώσω πνεῦμά μου εἰς ὑμᾶς, καὶ ζήσεσθε καὶ γνώσεσθε ὅτι ἐγὼ εἰμι κύριος. καὶ ἐπροφήτευσά καθὼς ἐνετείλατό μοι. καὶ ἐγένετο ἐν τῷ ἐμὲ προφητεῦσαι καὶ ἰδοὺ σεισμός, καὶ προσήγαγε τὰ ὀστᾶ ἐκάτερον πρὸς τὴν ἁρμονίαν αὐτοῦ. καὶ εἶδον καὶ ἰδοὺ ἐπ' αὐτὰ νεῦρα καὶ σάρκες ἐφύοντο, καὶ ἀνέβαιναν ἐπ' αὐτὰ δέρμα ἐπάνω, καὶ πνεῦμα οὐκ ἦν ἐν αὐτοῖς. καὶ εἶπεν πρὸς με Προφήτευσον, εἰ ἀνθρώπου, προφήτευσον ἐπὶ τὸ πνεῦμα καὶ εἰπὸν τῷ πνεύματι Τάδε λέγει κύριος Ἐκ τῶν τεσσάρων πνευμάτων ἔλθὲ καὶ ἐμφύσησον εἰς τοὺς νεκροὺς τούτους, καὶ ζησάτωσαν. καὶ ἐπροφήτευσά καθότι ἐνετείλατό μοι καὶ εἰσῆλθεν εἰς αὐτοὺς τὸ πνεῦμα, καὶ ἔζησαν καὶ ἔστησαν ἐπὶ τῶν ποδῶν αὐτῶν, συναγωγὴ πολλὴ σφόδρα.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν λογίων καὶ τῶν ἐπιστημόνων τῆς Γερμανίας γιὰ τὸν Λογγίνο ἐπικεντρώθηκε ἀπὸ τὸν 18ον αἰώνα κυρίως στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου καὶ τῶν συναφῶν προβλημάτων. Ἔτσι ἡ πρώτη μετάφραση τοῦ ἔργου στὰ γερμανικὰ ἐγινε μόλις στὰ 1773. Τὸ πρόβλημα τοῦ ὕψους ἀντιμετωπίστηκε ἐδῶ ἀρχικῶς ἀπὸ φιλοσοφικὴ (ἀκριβέστερα: ἠθικοισθητικὴ) σκοπιὰ. Ὁ Fr. Schiller ἔγραψε μιὰ πραγματεία *Περὶ ὕψους* (*Über das Erhabene*, 1802), στὴν ὁποία διερευνᾷ τὴν ἀντιθετικὴ σχέση τοῦ ὀραίου μὲ τὸ ὑψηλὸ καὶ ὑποστηρίζει ὅτι οἱ βασικὲς προϋποθέσεις τοῦ ὑψηλοῦ εἶναι ὁ πόνος καὶ ἡ ἠθικὴ ἐλευθερία. Ἡ φύση δείχνει τὸ ὕψος τῆς μὲ τὴν κατα-

στροφική της επενέργεια — Das Erhabene offenbart sich durch die Demütigung!

Ο G. E. Lessing (1729-1781) θίγει πολλά από τα θέματα που άπασχόλησαν τον Λογγίνο, κυρίως τις διαφορές και τις συγγένειες των διαφόρων τεχνών, στον *Λαοκόοντα* (*Laokoön oder über die Grenzen der Malerei und Poesie*, 1766). Πολλά στοιχεία επίσης (voces poeticae, magnitudo materiae, σπρκασμός) άντλεϊ από το *Περί ύψους* ο A. G. Baumgarten, ο εισηγητής του δρου αισθητική (*Aesthetica*, 1750).

Ίδέες από το *Περί ύψους* άνιχνεύονται και στο φιλοσοφικό έργο του Immanuel Kant. Τήν αίσθηση του ύψηλου την προκαλούν, ύποστηρίζει ο φιλόσοφος (*Kritik der Urteilskraft*, 1790, § 28), τὰ άγρια βράχια, τὰ μαύρα σύννεφα που φέρνουν την καταιγίδα, ο άπέραντος ώκεανός, τὰ ήφαιστεια στην καταστροφική τους δραστηριότητα, ο ουρανός, ο καταρράκτης ενός μεγάλου ποταμού (πρβλ. *Περί ύψους* 35) και γενικά ότιδήποτε φανερώνει το μεγαλειό και την άκατανίκητη δύναμη τής φύσης.

Το *Περί ύψους* εκτιμήθηκε και από πολλούς άλλους έπιφανείς εκπροσώπους τής γερμανικής διάνοησης (Hegel, Schlegel κ.ά.), αλλά άκόμη και στην περίοδο του γερμανικού ιδεαλισμού έμεινε «μιά σπιθα που δέν άναψε φωτιά. Ή μεγάλη κριτική είναι κάτι σπάνιο και γι' αυτό σπανίως άναγνωρίζεται...» (E. R. Curtius, *Europäische Litteratur und lateinisches Mittelalter*, Bern 1954, 402).

Ή άναβίωση του Λογγίνου έγινε στην Ίταλία, την κοιτίδα του ούμανισμού. Σημαντική στάθηκε ή συμβολή των Ίταλών λογίων και στην κριτική άποκατάσταση και στη μετάφραση και γενικότερα στην αξιολόγηση του *Περί ύψους*. Οι ιδέες του Λογγίνου επηρέασαν βαθύτατα φιλοσόφους και αισθητικούς, όπως τον Giordano Bruno, τον Giovanni Battista Vico («Phantasia ingenii oculus», *Oratio* III, 1701) και τον Benedetto Croce.

Μιά μονογραφία για τις τύχες του Λογγίνου στη νεότερη Ελλάδα είναι ένα έπεϊγον ζητούμενο. Στο τέλος του 19ου αιώνα και στις άρχές του 20ου παρατηρείται ζωηρό ενδιαφέρον για τὰ φιλολογικά κυρίως προβλήματα του έργου. Ή διδακτορική διατριβή του Άντωνίου Γιανναράκη (1880), ή έκδοση (1927) και οι κριτικές παρατηρήσεις του Π. Σ. Φωτιάδη (*Άθηνά* 32, 1920, 3-98) άποτελούν αξιόλογες συμβολές. Ήδη όμως από τον μεσοπόλεμο ή φιλολογική έρευνα φαίνεται να άδιαφορεί για το *Περί ύψους*. Οι δύο νεοελληνικές μεταφράσεις — του Δ. Γ. Κιουσοπούλου (1933), και του Π. Λεκατσά (χ.χ.) — είναι πρόχειρες και άναξιόπιστες. Έλάχιστοι από τους θεωρητικούς και τους κριτικούς τής λογοτεχνίας μας έχουν προσέξει το έργο. Σποραδικές μόνο άναφορές άπαντούν στα κριτικά δοκίμια του Κωστή Παλαμά, του Κώστα Βάρναλη και του Γιώργου Σεφέρη. Πάν-

τως δύο στοχαστικά δοκίμια για το έργο πρέπει να έξαρθούν, του Μ. Γ. Παρλαμά («Ή άσάφεια του κριτικού λόγου», στον τόμο *Οί έπιφυλλίδες του Σαββάτου*, Ήράκλειο 1973, 16-20) και του Ζήσιμου Λορεντζάτου (*Άρχαίοι κριτικοί*, Άθήνα 1978, 93-102).

Συνοψίζω. Ο αιώνας τής δόξας του Λογγίνου είναι ο 17ος. Τον 18ον αιώνα ή αίγλη του άρχίζει να άμυρώνεται γιατί όρισμένες ιδέες του, όπως ή συνηγορία για τή μίμηση των μεγάλων προτύπων, ή έπίκληση κανόνων στην αξιολόγηση των έργων τέχνης και οι σχολαστικές συστάσεις για τή χρήση ή τήν άποφυγή όρισμένων σχημάτων, προκάλεσαν τήν αντίδραση των ρομαντικών. Πικρή είρωνεία, γιατί στο *Περί ύψους* άπαντούν εν σπέρματι στημονικές ιδέες τής ρομαντικής σχολής. Ή διαβεβίωση, επί παραδείγματι, ότι το ύψος μπορεί να έμφανιστεί άκόμη και σε μιά σύντομη φράση είναι ο πρόδρομος τής άποψης για το βραχύλογο λυρικό ποίημα, το όποιο άποδίδει την καίρια στιγμή του μεγάλου πάθους.

Σε σχετική άφάνεια παραμένει ο Λογγίνος και τον 19ον αιώνα. Οι λόγοι τής παραμέλησης θά πρέπει να άναζητηθούν άπενός στη συμβιβαστική στάση του Λογγίνου άπέναντι στη δεσποτεία (βλ. κεφ. 44), πράγμα που στον αιώνα των έπαναστατικών κινημάτων δημιουργούσε μιά άπώθηση, και άφετέρου στο ότι πολλές από τις ιδέες του *Περί ύψους* που συγκινούσαν το κοινό του 18ου αιώνα (έμπνευση, πάθος, θυμασμός για το μεγαλειό τής φύσης) ήσαν για το κοινό του 19ου ήδη κοινοί τόποι.

Τήν τελευταία τριακονταετία ο Λογγίνος είναι και πάλι στην έπικαιρότητα, αν κρίνει κανείς από το πλήθος των μεταφράσεων σε διάφορες γλώσσες (άγγλικά, γερμανικά, σερβοκροατικά, όλλανδικά, πολωνικά κτλ.) και των ειδικών μελετών. Ή σύγχρονη έρευνα άνακαλύπτει στον Λογγίνο μιά ιδιοφυή κριτική όξύτητα που συνδυάζεται με τήν αίσθηση του χιούμορ και με τήν κοσμοπολιτική αντίληψη τής λογοτεχνίας. Ο Λογγίνος είναι ο πρώτος μεγάλος κριτικός που κινείται με άνεση σε τρεις λογοτεχνίες, τήν ελληνική, τή λατινική και τήν έβραϊκή. Πολλοί από τους κοινούς τόπους και τους θεωρητικούς προβληματισμούς τής σύγχρονης λογοτεχνικής κριτικής άπαντούν σε σπερματική μορφή στο *Περί ύψους*, επί παραδείγματι:

- α') ή συγκριτική μέθοδος: σύγκριση Όμήρου και Άράτου, Ίλιάδος και Όδύσειας, Δημοσθένους και Ύπερείδου, Δημοσθένους και Κικέρωνος.
- β') Το άξιωμα του quod semper quod ubique (7.3-4).
- γ') Ή παραδοχή ότι ή έπιμέλεια και ή τήρηση των κανόνων του καλού γραψίματος δέν έξασφαλίζουν τήν έπιτυχία ενός έργου. Τὰ μεγάλα πνεύματα έξαγοράζουν τὰ σφάλματά τους με ένα κατόρθωμα.

- δ') 'Η αντίληψη πώς ή λογοτεχνία δέν είναι σύμβαση ή άπλός τρόπος έξω-τερίκευσης άτομικών συναισθημάτων, αλλά άντικατοπτρισμός τής κοινωνικών ζωής.
- ε') 'Η διασύνθεση λογοτεχνίας και ήθικης, έθνικης και άτομικης.
- ς') 'Η διάζευξη πάθους και νόησης («dissociation of sensibility» — T. S. Eliot) ώς εκδήλωση αισθηματικότητας (sentimentality).
- ζ') 'Η άλληλουχία τών αισθήσεων και τών τεχνών.

'Ο μεγάλος άγνωστος πού συνέγραψε τὸ *Περί ύψους* στάθηκε πράγματι, κατά τή μνημειώδη διατύπωση τοῦ W. Rhys Roberts, «the last great critic of ancient Greece and (in some sense) the first international critic of a wider world».

8.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

'Η βιβλιογραφία για τὸ *Περί ύψους* έχει συγκεντρωθεί από τόν D. St. Marin, *Bibliography of the «Essay on the Sublime»*, Bari 1967. Βλ. έκδομη: i) *Année Philologique*, ii) *Jahresberichten über die Fortschritte der Klassischen Altertumswissenschaft* (125, 142, 248, 285), iii) B. Weinberg, «Translations and Commentaries of Longinus up to 1600», *MP* 47, 1950, 145 κτ., iv) G. Martano, *ANRW* II, 32, 400-403.

I. ΧΡΗΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙ ΥΨΟΥΣ

- R. Brandt, *Pseudo-Longinos, Vom Erhabenen. Griechisch und Deutsch*, Darmstadt 1966.
- W. H. Fyfe, «*Longinus» On the Sublime. With an English Translation*, The Loeb Class. Libr. 199, London and New York *1932.
- G. M. A. Grube, *Longinus. On great Writing, translated with an Introduction*, Libr. of Liberal Arts LXXIX, New York 1957.
- O. Jahn - I. Vahlen - H. D. Blume, *Dionysii vel Longini de sublimitate Libellus*, Leipzig Teubner, Stuttgart *1967.
- J. Krueger, *Ästhetik der Antike* (Pseudo-Longinos 297-348), Aufbau Verlag, Berlin und Weimar 1983.
- H. Lebègue, *Du sublime. Texte établi et traduit*, Paris *1952.
- Π. Λεκατσάς, 'Ανώνυμος *Περί ύψους. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια*, Βιβλιοθήκη 'Αρχαίων Συγγραφέων, I. Ζαχαρόπουλος, 85. 'Αθήνα χ.χ.
- Π. Σ. Φωτιάδης, *Διονυσίου ή Λογγίνου Περί ύψους*, 'Αθήναι 1927.
- W. Rhys Roberts, *Longinus, On the Sublime. The Greek text edited after the Paris Manuscript with Introduction, Translation, Facsimiles and Appendices by W. R. R.*, Cambridge 1899.
- D. A. Russell, *Libellus de sublimitate Dionysio Longino fere adscriptus*, Oxford 1968.

- , «*Longinus*» *On the Sublime. Edited with Introduction and Commentary*, Oxford 1964.
- , «*Longinus*» *On Sublimity. Translated by D.A.R.*, Oxford 1965.
- O. Schönberger, *Longinus Vom Erhabenen, Griechisch und Deutsch*, Reclam Verlag, Stuttgart 1988.
- B. Weiske, *Dionysii Longini quae supersunt. Graece et Latine*, Oxonii 1820.

II. ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΕΧΝΟΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΩΝ

- Ἀριστοτέλης, D. W. Lucas, *Aristotle: Poetics*, Oxford 1983.
- , R. Kassel, *De arte poetica*, Oxford 1964.
- , D. Ross, *Ars Rhetorica*, Oxford 1959.
- Δημήτριος, L. Radermacher, *Demetrii Phalerei qui dicitur de elocutione libellus*, Leipzig 1901.
- , W. Rhys Roberts, *Demetrius on Style*, Cambridge 1927.
- , G. M. A. Grube, *A Greek Critic: Demetrius on Style*, Toronto 1961.
- Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς, H. Usener - L. Radermacher, *Opuscula I-II*, Leipzig 1899-1904 (= U-R).
- , St. Usher, *Dionysius of Halicarnassus, The Critical Essays I-II*, Harvard and London 1974 (Loeb).
- Θεόφραστος, H. Mayer, *Theophrasti περί λέξεως*, 1910.
- Καικίλιος, E. Ofenloch, *Caecilii Calactini fragmenta*, Leipzig 1907.
- [Κικέρων], H. Caplan, *Rhetorica ad Herennium*, Harvard and London 1954 (Loeb).
- Κικέρων, K. F. Kumaniecki, *Ciceronis De oratore*, 1969.
- , W. Kroll, *M. Tulli Ciceronis Orator*, Berlin 1913.
- Κοινητιανός, M. Winterbottom, *Institutio Oratoria*, Oxford 1970.
- Κριτικοί, θεωρητικοί, C. Walz, *Rhetores Graeci, I-IX*, Stuttgart 1832-6.
- , L. Spengel, *Rhetores Graeci*, Leipzig 1853-6. (Οἱ τόμοι 1 καὶ 2 ἔχουν ἀναθεωρηθεῖ ἀπὸ τὸν C. Hammer, Stuttgart *1928).
- Συγγραφεῖς τεχνῶν, L. Radermacher, *Artium Scriptores*, Wien 1954.

III. ΑΡΘΡΑ ΚΑΙ ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ (ΕΠΙΛΟΓΗ)

- Walter Allen Jr., «The Terentianus of the *Περὶ ὕψους*», *AJPh* 62, 1941, 51-65.
- H. v. Arnim, «Zur Schrift vom Erhabenen», *WS* 24, 1902, 448-451. *WS* 25, 1903, 5-9.
- J. W. H. Atkins, *Literary criticism in antiquity, I-II. A sketch of its development*, Cambridge 1934.
- J. Bause, «*Περὶ ὕψους*, Kapitel 44», *RhM* 123, 1980, 258-266.
- L. Belloni, «Lo ζῆλος e la storia nel trattato *Del sublime*», *Aevum* 57, 1983, 90-98.
- K. Blomqvist, «Two notes on *Περὶ ὕψους*», *Eranos* 83, 1985, 44-47.
- H. D. Blume, *Untersuchungen zu Sprache und Stil der Schrift *Περὶ ὕψους**, Diss. Göttingen 1963.
- J. Bompaigne, «Le pathos dans le *Traité du Sublime*», *REG* 86, 1973, 323-343.
- P. Boot, «The place of *Loginus De sublimitate c. 44*», *Mnemosyne* 33, 1980, 299-306.
- M. J. Boyd, «*Longinus*, the "Philological discourses" and the essay "On the sublime"», *CQ* 7 (51), 1957, 38-46.
- C. M. Bowra, «A fragment of the *Arimaspea*», *CQ* 50, 1950, 1-10.
- J. Brody, *Boileau and Longinus*, Genève Droz 1958 (Diss. Columbia Univ. 1956).
- W. Bühler, *Beiträge zur Erklärung der Schrift vom Erhabenen*, Göttingen Vandenhoeck & Ruprecht 1964.
- W. M. Calder, «*Longinus, De Sublimitate IX, 13. The setting sun*», *CPh* 62, 1967, 42.
- R. Cantarella, «Osservazioni critiche intorno al *Περὶ ὕψους*», *REG* 38, 1925, 137-166.
- Q. Cataudella, «Intorno al *Περὶ ὕψους*. Il problema storico e il problema estetico», *REG* 43, 1930, 160-181.
- F. R. B. Godolphin, «The Author of the *Περὶ ὕψους*», *AJPh* 63, 1942, 83-86.
- J. A. Coulter, «*Περὶ ὕψους* 3. 3-4 and Aristotle's theory of the mean», *GRBS* 5, 1964, 197-213.

- E. Crisci & M. T. Scotti, «Il fragmentum Tollianum (Περὶ ὑψους 2, 3)», *GIF* 32, 1980, 65-75.
- Benedetto Croce, *Estetica come scienza dell' espressione linguistica generale*, Bari 1928.
- J. D. Denniston, *Greek Literary Criticism*, London 1924.
- P. Donini, «Il sublime contro la storia nell' ultimo capitolo del Περὶ ὑψους», *PP* 24, 1969, 190-202.
- , «Note al Περὶ ὑψους», *RFIC* 95, 1967, 48-64.
- E. Drerup, «Paläographisches zum Autor Περὶ ὑψους, zu Platon und Demosthenes», *Mnemosyne* 65, 1935-6, 62-74.
- Th. Sh. Duncan, «The Memoirs of Ion of Chios», *TAPhA* 70, 1939, 125-138.
- Émile Egger, *Essai sur l'histoire de la critique chez les grecs*, Paris 1887, 425-439.
- H. Flashar, «Die Klassizistische Theorie der Mimesis», στὸ *Le classicisme à Rome. Entretiens sur l'ant. class. XXV*, Vandoeuvres - Genève Fond. Hardt 1979, 79-111.
- M. Fuhrmann, *Einführung in die Antike Dichtungstheorie*, Darmstadt 1973, 135-183.
- H. Funke, «De sublimitate 33, 4», *GB* 7, 1978, 227-229.
- D. Gagliardi, «Dial. de orat. 10, 4. Ancora a proposito del concetto di eloquentia», *Helikon* 11-12, 1971-72, 444-447.
- W. Gemoll, «Zum Anonymus Περὶ ὑψους», *PhW* 47, 1929, 764-766.
- F. R. B. Godolphin, «The basic critical doctrine of Longinus, On the sublime», *TAPhA* 68, 1937, 172-183.
- H. Gomoll, «Caecilius' Stellung zu den σχήματα διανοίας», *RhM* 82, 1933, 59-66.
- G. P. Goold, «A Greek Professional Circle at Rome», *TAPhA* 22, 1961, 168-192.
- G. M. A. Grube, «Notes on the Περὶ ὑψους», *AJPh* 78, 1957, 355-74.
- , «Theodorus of Gadara», *AJPh* 80, 1959, 337-365.
- , «Greek historians and Greek critics», *Phoenix* 28, 1974, 73-80.
- , *The Greek and Roman Critics* (XXI. Longinus on Great Writing, 340-353), London 1965.

- E. Hefermehl, «Menekrates von Nysa und die Schrift vom Erhabenen», *RhM* 61, 1906, 283-303.
- G. L. Hendrickson, «The peripatetic Mean of Style and the Three Stylistic Characters», *AJPh* 25, 1904, 125-146.
- L. Herrmann, «Recherches sur Dion de Pruse et le traité du Sublime», *AC* 33, 1964, 73-85.
- J. J. Hill, «The Aesthetic Principles of the Peri Hupsous», *JHI* 27, 1966, 265-274.
- J. La Rue Van Hook, «Ψυχρότης ἢ τὸ ψυχρόν», *TAPhA* 43, 1912, LIX-LX.
- O. Immisch, «Ein Sophocleischer Vers [fr. 701 Nauck=768 Pearson] und das Urteil über Clitarchs Stil in der Schrift vom Erhabenen», *RhM* 48, 1893, 512-528.
- J. Van Ijeren, «Archilochus Eratostheni comparatus», *Mnemosyne* 54, 1924, 358-376.
- A. Jannarakis, *Εἰς τὸ Περὶ ὑψους λεγόμενον βιβλίον κριτικαὶ Σημειώσεις (Adnotationes criticae in Longini qui fertur Περὶ ὑψους libellum)*, Diss. inaug. Marburgi Cattorum 1880.
- G. Kaibel, «Cassius Longinus und die Schrift Περὶ ὑψους», *Hermes* 34, 1899, 107-132.
- J. C. Kamerbeek, «Ἐπιχειρήματα», *Mnemosyne* 12, 1959, 128.
- K. Kleve, «Longinus — too good to be a rhetorician?», *SO* 55, 1980, 71-74.
- P. E. Knox, «Sappho, fr 31. LP and Catullus 51. A suggestion», *QUCC* 46, 1984, 97-102.
- W. Kroll, *Studien zum Verständnis der römischen Literatur*, Stuttgart 1924.
- , «Poseidonios' Aesthetik», *ZG* 1918, 96-98.
- , «Rhetorik», *RE, Suppl.* VII, 1940 (A.R.), coll. 1039-1138.
- J. H. Kühn, *Ἵψος. Eine Untersuchung zur Entwicklungsgeschichte des Aufschwungsgedankes von Platon bis Poseidonios*, Würzb. Stud. z. Altwiss. 14, Stuttgart 1941.
- J. Lana, *Quintiliano, Il Sublime e gli esercizi preparatori di Elio Teone. Ricerca sulle fonti greche di Quintiliano e sull' autore del Sublime*, Torino 1951.
- Ζήσιμος Λορεντζάτος, *Ἀρχαῖοι κριτικοί, Ἴκαρος, Ἀθήνα* 1978, 93-102.

- G. Luck, «Die Schrift vom Erhabenen und ihr Verfasser», *Arctos* V, 1967, 97-113.
- G. Marengi, «Il Περί ὕψους nell'evoluzione del gusto post-classico», *RIL* 89-90, 1956, 485-504.
- D. St. Marin, «La paternità del Saggio sul Sublime», *Stud. Urb.* 29, 1955, 266-333.
- , «L'anonimato del "Saggio sul Sublime" nella tradizione dei codici», *Annali della Facoltà di Lettere e di Filosofia di Bari* I, 1954, 101-112.
- , «L'opposizione sotto Augusto e la datazione del Saggio sul Sublime», *Studi Calderini-Paribeni* I, 157-185, Milano 1956.
- G. Martano, «Il "Saggio sul Sublime". Una interessante pagina di rhetorica e di estetica dell' antichità», *ANRW*, Bd II 32, Berlin / New York 1984, 314-403.
- K. Maurer, «Boileau's Übersetzung der Schrift Περί ὕψους als Text des französischen 17. Jahrhunderts», *Le classicisme à Rome*, 213-262, Entretiens sur l'ant. class. xxv.
- C. B. Menez, «Longinus on the equivalence of the arts», *CJ* 36, 1941, 346-353.
- A. Michel, «Le style, c'est l'homme même. La poésie et la tradition de la rhétorique péripatéticienne», *REL* 50, 1972, 247-271.
- , «Rhétorique et poétique. La théorie du sublime de Platon aux modernes», *REL* 54, 1976, 278-307.
- C. A. Moberg, «Eine vergessene Pseudo-Longinus Stelle über die Musik», *Zeitschrift für Musikwissenschaft* 12, 1930, 220-225.
- K. Mras, «Platos Phädrus und die Rhetorik», *WSt* 36, 1915, 295-37, 1916, 88.
- H. Mutschmann, «Das Genesiszitat in der Schrift Περί ὕψους», *Hermes* 52, 1917, 161-200.
- , *Tendenz, Aufbau und Quellen der Schrift vom Erhabenen*, Berlin 1913.
- J. Newcomer, «Longinus in a modern instance», *CJ* 53, 1957, 113-118.
- E. Nitchie, «Longinus and later literary criticism», *CW* 27, 1934, 121-126 & 129-136.

- Ed. Norden, «Das Genesiszitat in der Schrift vom Erhabenen», *ADAW* 1954, 1 Berlin Akad.-Verl. 1954, 24.
- , *Antike Kunstprosa*, Stuttgart 1958.
- M. Γ. Παρλαμᾶ, «Ἡ ἀσάφεια τοῦ κριτικοῦ λόγου», *Οἱ ἐπιφυλλίδες τοῦ Σαββάτου*, Ἡράκλειον 1973, 16-20.
- R. Philippson, «Zu Περί ὕψους», *RhM* 74, 1925, 267-279.
- P. S. Photiadis (Π. Σ. Φωτιάδης), «Ὀλίγισται παρατηρήσεις εἰς Διονύσιον τὸν Ἀλικαρνασσεῖα», *Ἀθηνᾶ* 14, 1902, 336-340.
- , «Ἐρμηνευτικὰ καὶ διορθωτικὰ εἰς τὸ Περί ὕψους Διονυσίου ἢ Λογγίνου μᾶλλον δὲ ἀνωνόμου», *Ἀθηνᾶ* 32, 1920, 3-98 (Προσθήκη, 152-153).
- M. Pinto, «Aspetti del atticismo nell' autore del sublime», *A & R* 20, 1975, 60-70.
- M. Pohlenz, «Τὸ πρέπον. Ein Beitrag zur Geschichte des griechischen Geistes», *Kleine Schriften* I, 100 κέ.
- G. A. Privitera, «Il commento del Περί ὕψους al fr. 31. L.P. di Safo», *QUCC* 7, 1969, 26-35.
- S. L. Radt, «Zu Περί ὕψους», *Mnemosyne* 24, 1971, 370-9.
- G. C. Richards, «The authorship of the Περί ὕψους», *CQ* 22, 1938, 133-4.
- H. Richards, «Critical Notes on the De Sublimitate», *CR* 16, 1902, 160-165.
- W. Rhys Roberts, «The Quotation from Genesis in the De Sublimitate», *CR* 11, 1897, 431-436.
- , «The Text of the De Sublimitate», *CR* 13, 1899, 12-15.
- , «Longinus on the Sublime. Some historical and literary problems», *PhQ* 7, 1928, 209-219.
- , «Βάθος and ὕψος», *CR* 43, 1929, 59.
- , *Greek Rhetoric and Literary Criticism* («Our debt to Greece and Rome»), New York 1963, 122 κέ.
- M. Roos, *Literary and Rhetorical Theories in Greek Scholia*, Groningen 1987.
- A. Rosenberg, *Longinus in England bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Berlin 1917.

- A. Rostagni, «Il "Sublime" nella storia dell'estetica antica», *Scritti Minori* I, 447-518, Torino 1955.
- M. Rothstein, «In libellum de sublimitate coniectanea critica», *Hermes* 22, 1887, 535-546.
- , «Cäcilius von Kalakte und die Schrift vom Erhabenen», *Hermes* 23, 1888, 1-20.
- D. A. Russell, *Criticism in Antiquity*, London 1981.
- D. A. Russell καὶ M. Winterbottom, *Ancient Literary Criticism*, Oxford 1972.
- D. A. Russell, «Longinus revisited», *Mnemosyne* 34, 1981, 72-86.
- M. Schanz, «Die Apollodoreer und die Theodoreer», *Hermes* 25, 1890, 36-54.
- M. Schmidt, «Eine Dekade Conjecturen», *RhM* 27, 1872, 481-483.
- W. Schmid, *Der Atticismus in seinen Hauptvertretern von Dionysius von Halicarnass bis auf den Zweiten Philostratus I-IV*, Stuttgart 1887-1897.
- , «Zwei Vermuthungen zu der Schrift Περὶ ὑψους», *RhM* 52, 1897, 446 κέ.
- , «Zu Περὶ ὑψους 41, 3», *BPhW* 55, 1935, 702-3.
- H. Schrader, «Σχῆμα und τρόπος in den Homerscholien», *Hermes* 39, 1904, 563 κέ.
- P. Shorey, «Φύσις, μελέτη, ἐπιστήμη», *TAPhA* 40, 1910, 185-201.
- W. B. Sedgwick, «Sappho in Longinus», *AJPh* 69, 1948, 197-200.
- Ch. P. Segal, «Ὑψος and the problem of cultural decline in the De sublimitate», *HSPh* 44, 1959, 121-146.
- A. Setaioli, «Le allegorie omeriche e la datazione del Περὶ ὑψους», *SIFC* 38, 1966, 199-207.
- R. Stark, «La definizione teofrastea della retorica», *Maia* 10, 1958, 101-105.
- J. Starobinski, «Eloquence and liberty», *JHI* 38, 1977, 195-210.
- R. A. Swanson, «Longinus. Noesis and pathos», *CB* 46, 1969, 1-5.
- Z. G. Theoharsis, *The concepts of noesis and pathos in ancient and modern criticism. Longinus and T. S. Eliot on the dissociation of sensibility*, Diss. Indiana Univ. Bloomington 1975.

- R. H. Tukey, «The Stoic Use of λέξεις and φράσεις», *CPh* 6, 1911, 444-449.
- T. G. Tucker, «Notes on Longinus De sublimitate», *CQ* 3, 1909, 311-312.
- R. Volkmann, *Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Übersicht dargestellt*, München *1901.
- G. J. de Vries, «Notes on Longinus Περὶ ὑψους», *Mnemosyne* 7, 1959, 54-72.
- , «More Notes on Περὶ ὑψους», *Mnemosyne* 18, 1965, 225-268.
- R. R. Weber, *Die Begriffe μέγεθος und ὕψος in der Schrift vom Erhabenen*, Marburg 1935.
- F. Wehrli, «Der erhabene und der schlichte Stil in der poetisch-rhetorischen Theorie der Antike», *Phyllobolia für P. von der Mühl zum 60 Geburtstag...*, Basel 1946, 9-34.
- U. von Wilamowitz-Moellendorff, «Lese Früchte», *Hermes* 33, 1898, 513-533.
- , «Asianismus und Atticismus», *Hermes* 35, 1900, 1-52.
- , «In Libellum Περὶ ὑψους coniectanea», *Hermes* 10, 1876, 334-346.
- , *Griechisches Lesebuch*, Berlin *1906.
- G. Zanker, «Enargeia in the Ancient Criticism of Poetry», *RhM* 124, 1981, 297-311.
- K. Ziegler, «Das Genesiszitat in der Schrift Περὶ ὑψους», *Hermes* 50, 1915, 572-603.
- F. Zucker, «Ἀνηθοποίητος. Eine semasiologische Untersuchung aus der antiken Rhetorik und Ethik», *Semantica, Rhetorica, Ethica*, Berlin 1963, 33-47.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΩΝ ΑΝΑΦΟΡΑΣ

- B-D: F. Blass - A. Debrunner, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, 1949.
- D-K: H. Diels - W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I-III*, Berlin 1951-2.
- Ernesti: J. C. G. Ernesti, *Lexicon Technologiae Graecorum Rhetoricae*, 1795-7 (ἀνατ. 1962).
- FGrHist: F. Jacoby, *Fragmente der Griechischen Historiker*, Berlin-Leiden 1923.
- K-B: R. Kühner - F. Blass, *Ausführliche Grammatik der Griechischen Sprache*, I, 1890.
- K-G: R. Kühner - B. Gerth, *Ausführliche Grammatik der Griechischen Sprache*, II (Satzlehre), 1898.
- Lausberg Elemente: H. Lausberg, *Elemente der Literarischen Rhetorik*, München 1975.
- LSJ: Liddell - Scott - Jones, *Greek-English Lexicon*, 1925-40.
- P-W: Pauly - Wissowa - Kroll, *Realenzyklopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*.
- Schwyzler: E. Schwyzler - A. Debrunner, *Griechische Grammatik*, 1939-1940.
- SVF: J. H. de Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta I-IV*, Leipzig 1903-1924.

Διονυσίου Λογγίνου

ΠΕΡΙ ΥΨΟΥΣ

1. Τὸ μὲν τοῦ Καικιλίου συγγραμμάτιον, δὲ περὶ ὕψους συνετάξατο, ἀνασκοπούμενοις ἡμῖν ὡς οἴσθα κοινῇ, Ποστούμιε Τερεντιανέ φίλτατε, ταπεινότερον ἐφάνη τῆς ὄλης ὑποθέσεως καὶ ἥμισυ τῶν καιρίων ἐφαπτόμενον, οὐ πολλὴν τε ὠφέλειαν, ἧς μάλιστα δεῖ στοχάζεσθαι τὸν γράφοντα, περιποιῶν τοῖς ἐντυγχάνουσιν, εἴγ' ἐπὶ πάσης τεχνολογίας δεῖν ἀπαιτουμένων, προτέρου μὲν τοῦ δεῖξαι τί τὸ ὑποκείμενον, δευτέρου δὲ τῆ τάξει, τῆ δυνάμει δὲ κυριωτέρου, πῶς ἂν ἡμῖν αὐτὸ τοῦτο καὶ δι' ὧν τινων μεθόδων κτητὸν γένοιτο, ὅμως ὁ Καικίλιος ποῖον μὲν τι ὑπάρχει τὸ ὑψηλὸν διὰ μυρίων ὄσων ὡς ἀγνοοῦσι πειράται δεικνύναι, τὸ δὲ δι' ὅτου τρόπου τὰς ἐαυτῶν φύσεις προάγειν ἰσχύοιμεν ἂν εἰς ποσὴν μεγέθους ἐπίδοσιν οὐκ οἶδ' ὅπως ὡς οὐκ ἀναγκαῖον παρέλιπεν. 2 πλὴν ἴσως τουτονὶ μὲν τὸν ἄνδρα οὐχ οὕτως αἰτιᾶσθαι τῶν ἐκλελειμμένων ὡς αὐτῆς τῆς ἐπινοίας καὶ σπουδῆς ἄξιον ἐπαινεῖν. ἐπεὶ δὲ ἐνεκελεύσω καὶ ἡμᾶς τι περὶ ὕψους πάντως εἰς σὴν ὑπομνηματίσασθαι χάριν, φέρε, εἴ τι δὴ δοκοῦμεν ἀνδράσι πολιτικοῖς τεθεωρηκέναι χρήσιμον

1. Θὰ θυμᾶσαι, φίλτατε Ποστούμιε Τερεντιανέ, πῶς ὅταν μελετούσαμε ἀπὸ κοινοῦ τὴ σύντομη πραγματεία πού συνέγραψε γιὰ τὸ ὕψος ὁ Καικίλιος, μείναμε μὲ τὴν ἐντύπωση πῶς οὔτε οἱ φιλόδοξες προδιαγραφές της εἶχαν ἐκπληρωθεῖ οὔτε τὰ καίρια σημεῖα τοῦ θέματος εἶχαν διερευνηθεῖ σὲ βάθος. Δὲν παρέχει συνεπῶς στοὺς ἀναγνῶστες της οὐσιαστικὴ βοήθεια, ἐνῶ αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ πρωταρχικὸς στόχος τοῦ συγγραφέα ἑνὸς διδακτικοῦ βιβλίου. Δύο εἶναι ἄλλωστε τὰ ζητούμενα ἀπὸ ἑνα συστηματικὸ ἐγχειρίδιο: πρῶτον, νὰ προσδιορίζει μὲ σαφήνεια τὸ θέμα του. Δεύτερον στὴ σειρά, ἀλλὰ κατ' οὐσίαν σημαντικότερο, νὰ ὑποδεικνύει τρόπους καὶ μεθόδους μὲ τοὺς ὁποίους θὰ μπορούσαμε αὐτὸ τὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο νὰ τὸ κάνουμε κτῆμα μας. Ὁ Καικίλιος βέβαια ἀγωνίζεται μὲ μύρια ὅσα παραδείγματα νὰ μᾶς ἐξηγήσει τὴν οὐσία τοῦ «ὑψηλοῦ», σὰν νὰ μὴν τὴ γνωρίζαμε! Μὲ ποιὸν τρόπο ὥστόσο θὰ μπορούσαμε καὶ ἐμεῖς νὰ ἀναπτύξουμε τὶς φυσικὲς μας ἰκανότητες ὥστε νὰ φτάσουμε σὲ ἕνα ικανοποιητικὸ ἐπίπεδο ὑψηγορίας, αὐτὸ παραδόξως τὸ παρέλειψε σὰν νὰ μὴν ἦταν ἀναγκαῖο. Ἐντούτοις ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς δὲν θὰ πρέπει ἴσως νὰ κατηγορηθεῖ γιὰ τὰ ὅσα παρέλειψε, μᾶλλον δικαιούται τὸν ἔπαινό μας καὶ γιὰ τὴν πρωτότυπη ἰδέα πού συνέλαβε καὶ γιὰ τὴν προσπάθεια πού κατέβαλε. Μιὰ καὶ μοῦ ζήτησες ὥστόσο ἐπιμόνως νὰ καταγράψω, γιὰ σένα προσωπικά, ὀρισμένους διαλογισμούς μου γιὰ τὸ ὕψος, ἔλα τώρα, ἄς δοῦμε καὶ ἀπὸ κοντὰ ἂν κάτι ἀπὸ τὰ ὅσα μὲ προβληματίσαν μπορεῖ νὰ φανεῖ χρήσιμο σὲ ἀνθρώπους πού ἀσχολοῦνται μὲ τὰ

ἐπισκεψώμεθα. αὐτὸς δ' ἡμῖν, ἑταῖρε, τὰ ἐπὶ μέρος, ὡς πέφυκας καὶ καθήκει, συνεπικρινεῖς ἀληθέστατα· εὐ γὰρ δὴ ὁ ἀποφηνάμενος τί θεοῖς ὁμοίων ἔχομεν "εὐεργεσίαν" εἶπας "καὶ ἀλήθειαν". 3 γράφων δὲ πρὸς σέ, φίλτατε, τὸν παιδείας ἐπιστήμονα, σχεδὸν ἀπήλλαγμαί καὶ τοῦ διὰ πλειόνων προϋποτιθεσθαι ὡς ἀκρότης καὶ ἐξοχὴ τις λόγων ἐστὶ τὰ ὕψη, καὶ ποιητῶν τε οἱ μέγιστοι καὶ συγγραφέων οὐκ ἄλλοθεν ἢ ἐνθένδε ποθὲν ἐπρώτευσαν καὶ ταῖς ἑαυτῶν περιέβαλον εὐκλείαις τὸν αἰῶνα. 4 οὐ γὰρ εἰς πειθῶ τοὺς ἀκρωμένους ἀλλ' εἰς ἔκστασιν ἄγει τὰ ὑπερφυῖ· πάντη δέ γε σὺν ἐκπλήξει τοῦ πιθανοῦ καὶ τοῦ πρὸς χάριν αἰεὶ κρατεῖ τὸ θαυμάσιον, εἶγε τὸ μὲν πιθανὸν ὡς τὰ πολλὰ ἐφ' ἡμῖν, ταῦτα δὲ δυναστείαν καὶ βίαν ἄμαχον προσφέροντα παντὸς ἐπάνω τοῦ ἀκρωμένου καθίσταται. καὶ τὴν μὲν ἐμπειρίαν τῆς εὐρέσεως καὶ τὴν τῶν πραγμάτων τάξιν καὶ οἰκονομίαν οὐκ ἐξ ἐνὸς οὐδ' ἐκ δυεῖν, ἐκ δὲ τοῦ ὅλου τῶν λόγων ὕψους μόλις ἐκφαινομένην ὁρῶμεν, ὕψος δὲ που καιρίως ἐξενεχθὲν τὰ τε πράγματα δίκην σκηπτῶν πάντα διεφόρησε καὶ τὴν τοῦ ῥήτορος εὐθὺς ἀθρόαν ἐνεδείξατο δύναμιν. ταῦτα γὰρ οἶμαι καὶ τὰ παραπλήσια, Τερεντιανὲ ἤδιστε, κὰν αὐτὸς ἐκ πείρας ὕψη γήσαιο.

2. Ἡμῖν δ' ἐκεῖνο διαπορητέον ἐν ἀοχῇ, εἰ ἔστιν ὕψους τις ἢ βάθους τέχνη, ἐπεὶ τινες ὅλως οἴονται διηπατησθαι τοὺς τὰ τοιαῦτα ἄγοντας εἰς

δημόσια. Κι ἐσὺ πάντως ὁ ἴδιος, φίλε μου, ὀφείλεις νὰ διατυπώσεις μὲ ἀπόλυτη εἰλικρίνεια, ὅπως ταιριάζει στὸ χαρακτήρα σου καὶ στὴ φιλική μας σχέση, τὴν κρίση σου γιὰ τὴν πραγμάτευση τῶν ἐπὶ μέρος προβλημάτων. Γιατὶ εἶναι ὠραία ὄντως ἡ ἀπόφανση ἐκεῖνου ὁ ὁποῖος στὴν ἐρώτηση σὲ τί μοιάζουν οἱ ἄνθρωποι μὲ τοὺς θεοὺς, ἀπάντησε: «στὸ ὅτι μποροῦν νὰ πράττουν τὸ καλὸ καὶ νὰ λένε τὴν ἀλήθεια!». Γράφοντας λοιπὸν σὲ σένα, φίλτατε, πού ἡ παιδεία σου εἶναι βαθεῖα καὶ στέρεη, ἔχω τὴν αἴσθησή πὼς δὲν χρειάζεται νὰ σοῦ ἐπεξηγῶ μὲ πολλὰ λόγια ὅτι τὸ ὕψος στὶς διάφορες μορφές του εἶναι ἡ ἄκρα τελειότητα καὶ ἡ κορύφωση τῆς γλωσσικῆς ἔκφρασης. Αὐτὸ καὶ τίποτε ἄλλο στάθηκε ἡ αἰτία τῆς διάκρισης τῶν κορυφαίων ποιητῶν καὶ πεζογράφων, χάρη σ' αὐτὸ καὶ μόνο ἐξασφάλισαν τὴν ἀθηνασία τῆς λαμπρῆς τους φήμης. Γιατὶ ὅ,τι ξεπερνᾷ τὰ συνήθη μέτρα δὲν πείθει, ἐκστασιάζει τὸ κοινό! Σὲ κάθε περίπτωση καὶ πάντοτε τὸ θαυμάσιο μὲ τὴν ἐκπληξὴ πού προξενεῖ ἀναδεικνύεται ὑπέρτερο ἀπὸ τὴν πειστικότητα καὶ τὴν ἡδυλογία. Αὐτὸ συμβαίνει γιατί κατὰ κανόνα τὸ ἂν θὰ πιστέψουμε σὲ κάποιον ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἐμᾶς, ἐνῶ ἀντιθέτως ὁ συνδυασμὸς θαυμάσιου καὶ ἐκπληκτικοῦ χαρίζει στὸ λόγο δύναμη κυριαρχικὴ καὶ βία ἀκαταμάχητη καὶ ἔτσι αἰχμαλωτίζει τὴν ψυχὴ τοῦ κάθε ἀκροατῆ. Ἡ ἐμπειρία στὴν ἐπιχειρηματολογία καὶ ἡ δεξιότητα στὴ διάταξη καὶ διευθέτηση τοῦ ἀποδεικτικοῦ ὕλικου δὲν ἀποκαλύπτονται σὲ ἓνα ἢ δύο χωρία ἀλλὰ μόλις πού διακρίνονται νὰ προβάλουν μέσα ἀπὸ τὴ συνολικὴ ὕψη τοῦ λόγου. Ὅμως τὸ ὕψος, ὅταν ἐκφραστεῖ τὴν καιρία στιγμή — σάρωσε τὰ πάντα στὸ πέρασμα του σὰν τὸν κεραυνὸ καὶ τὴ δεινότητα τοῦ ῥήτορα τὴν ἔκανε περίβλεπτη. Ἀλλὰ κι ἐσὺ ὁ ἴδιος, γλυκύτατέ μου Τερεντιανέ, νομίζω πὼς θὰ μποροῦσες ἀπὸ τὴν προσωπικὴ σου πείρα νὰ ἀναπτύξεις αὐτὲς τὶς σκέψεις καὶ ἄλλες παραπλήσιες.

2. Τὸ ἐρώτημα ἀπὸ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἀρχίσουμε εἶναι: ὑπάρχει κάποια μέθοδος διδασκαλίας τοῦ ὕψηλοῦ καὶ τοῦ βαθυστόχαστου λόγου; Ὅρισμένοι πιστεύουν ὅτι πλανῶνται ὁλωσ-

τεχνικά παραγγέλματα. γεννᾶται γάρ, φησί, τὰ μεγαλοφυῆ καὶ οὐ διδακτὰ παραγίνεταί, καὶ μία τέχνη πρὸς αὐτὰ τὸ πεφυκέναι· χεῖρω τε τὰ φυσικὰ ἔργα, ὡς οἴονται, καὶ τῷ παντὶ δειλότερα καθίσταται ταῖς τεχνολογίαις κατασκελετενόμενα. 2 ἐγὼ δὲ ἐλεγχθήσεσθαι τοῦθ' ἐτέρως ἔχον φημί, εἰ ἐπισκέψαιτό τις ὅτι ἡ φύσις, ὡσπερ τὰ πολλὰ ἐν τοῖς παθητικοῖς καὶ διημένοις αὐτόνομον, οὕτως οὐκ εἰκαῖόν τι κακὸν παντός ἀμέθοδον εἶναι φιλεῖ, καὶ ὅτι αὐτὴ μὲν πρῶτόν τι καὶ ἀρχέτυπον γενέσεως στοιχεῖον ἐπὶ πάντων ὑφέστηκεν, τὰς δὲ ποσότητας καὶ τὸν ἐφ' ἑκάστου καιρὸν ἔτι δὲ τὴν ἀπλανεστάτην ἄσκησιν τε καὶ χρῆσιν ἱκανὴ πορίσαι καὶ συνενεγκεῖν ἢ μέθοδος, καὶ ὡς ἐπικινδυνότερα, αὐτὰ ἐφ' αὐτῶν δίχα ἐπιστήμης, ἀστήρικτα καὶ ἀνερμάτιστα ἐαθόντα τὰ μεγάλα, ἐπὶ μόνῃ τῇ φορᾷ καὶ ἀμαθεῖ τόλμῃ λειπόμενα· δεῖ γὰρ αὐτοῖς ὡς κέντρον πολλάκις οὕτω δὲ καὶ χαλινού. 3 (ὅπερ γὰρ ὁ Δημοσθένης ἐπὶ τοῦ κοινού τῶν ἀνθρώπων ἀποφαίνεται βίου, μέγιστον μὲν εἶναι τῶν ἀγαθῶν τὸ εὐτυχεῖν, δεύτερον δὲ καὶ οὐκ ἔλαττον τὸ εὖ βουλευέσθαι, ὅπερ οἷς ἂν μὴ παρῆ συναναιρεῖ πάντως καὶ θάτερον, τοῦτ' ἂν καὶ ἐπὶ τῶν λόγων εἴποιμεν, ὡς ἡ μὲν φύσις τὴν τῆς εὐτυχίας τάξιν ἐπέχει, ἡ τέχνη δὲ τὴν τῆς εὐβουλίας.) τὸ δὲ κυριώτατον, ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ εἶναι τινα τῶν ἐν λόγοις ἐπὶ μόνῃ τῇ φύσει οὐκ ἄλλοθεν ἡμᾶς ἢ παρὰ τῆς τέχνης ἐκμαθεῖν δεῖ. εἰ ταῦθ', ὡς ἔφην, ἐπιλογίσαιτο καθ' ἑαυτὸν ὁ τοῖς χρηστομαθοῦσιν ἐπι-

διόλου ὅσοι ἀνάγουν πράγματα σὰν αὐτὰ σὲ κανόνες τεχνικῆς. Οἱ μεγαλοφυῆτες, ἰσχυρίζονται, γεννιοῦνται, δὲν διαμορφώνονται μέσα ἀπὸ διδασκαλίας. Ὁ δρόμος εἶναι ἕνας καὶ μοναδικός: τὸ φυσικὸ χάρισμα. Τὰ ἔργα τῆς προικισμένης φύσης, ἔτσι πιστεύουν, ὑποβιβάζονται καὶ κατεξευτελίζονται ὅταν ἀποσκελετώνονται μὲ τὶς ἐπεξεργασίες ποῦ συνιστοῦν τὰ τεχνικὰ ἐγχειρίδια. Ἐγὼ ὡστόσο ὑποστηρίζω πῶς τὰ πράγματα δὲν εἶναι καθόλου ἔτσι, ἂν ἀναλογιστοῦμε τὰ ἐξῆς: α) ὅταν ἐκρήγνυται τὸ πάθος καὶ ἀνεβαίνει ὁ τόνος τῆς ἔκφρασης ἢ φύση κατὰ κανόνα δὲν ὑπόκειται σὲ δεσμεύσεις. Ἀλλὰ καὶ τότε ἀκόμα ὑπακούει σὲ κάποιον προγραμματισμό, δὲν εἶναι παντελῶς ἀκαθοδήγητη. β) Πράγματι τὸ φυσικὸ χάρισμα συνιστᾷ τὸ πρωταρχικὸ καὶ πρότυπο στοιχεῖο κάθε δημιουργίας. Ὅμως τὶς ποιοτικὲς σχέσεις καὶ τὴν κατάλληλη στιγμή, καὶ ἀκόμη τὴ σωστὴ ἄσκηση καὶ ἐφαρμογή, αὐτὰ εἶναι σὲ θέση νὰ τὰ ἐπινοήσει καὶ νὰ τὰ προσφέρει ἢ μέθοδος. γ) Τὰ μεγάλα δημιουργικὰ πνεύματα διατρέχουν σοβαροὺς κινδύνους ἂν ἀφεθοῦν μόνον τοὺς χωρὶς καλλιέργεια συστηματικῆ, ἀστήρικτα καὶ ἀνερμάτιστα, ἐγκαταλειμμένα στὶς παρορμήσεις τοὺς καὶ στὴν τόλμη ποῦ γεννᾷ ἢ ἀπειρία. Naί, ὅπως χρειάζονται πολλὲς φορὲς τὸ βουκέντρι, ἄλλο τόσο χρειάζονται καὶ τὸ χαλινάρι. (Αὐτὸ ποῦ λέει σὲ ἕναν ἀφορισμὸ τοῦ ὁ Δημοσθένης γενικὰ γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ λογοτεχνία: «τὸ μέγιστο ἀπὸ τὰ ἀγαθὰ εἶναι ἢ καλὴ τύχη. Τὸ δεύτερο καὶ ἐξίσου σημαντικὸ εἶναι ἢ εὐθυκρισία. Ἡ ἔλλειψη τοῦ δευτέρου συνεπάγεται μοιραίως καὶ τὴν ἀπώλεια τοῦ πρώτου». Στὴ λογοτεχνία τώρα, τὸ φυσικὸ χάρισμα ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν καλὴ τύχη, ἢ συμμόρφωση πρὸς τοὺς κανόνες τῆς τέχνης μὲ τὴν εὐθυκρισία I). Καὶ τὸ σπουδαιότερο: ὀρισμένα στυλιστικὰ ἐπιτεύγματα ἐξαρτῶνται ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὴ φύση τοῦ δημιουργοῦ. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ διαπίστωση μόνον μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἀνάλυσης τοῦ κειμένου μποροῦμε νὰ τὴν κάνομε. Ἄν λοιπὸν αὐτὰ τὰ πράγματα, ὅπως εἶπα, τὰ ἀναλογιζόταν βαθιὰ μέσα του ὁποῖος ἐπικρίνει τοὺς συστηματικὸς καὶ

τιμῶν, οὐκ ἂν ἔτι, μοι δοκῶ, περιττὴν καὶ ἄχρηστον τὴν ἐπὶ τῶν προκειμένων (ἡγή)σαιτο θεωρίαν.

3.
 . . . καὶ καμίνου σχῶσι μάλιστα σέλας.
 εἰ γὰρ τιν' ἐστιοῦχον ὄψομαι μόνον,
 μίαν παρείρας πλεκτάνην χειμάρροον,
 στέγην πυρώσω καὶ καταθρακώσομαι·
 τῶν δ' οὐ κέκραγά πω τὸ γενναῖον μέλος.

οὐ τραγικά ἔτι ταῦτα, ἀλλὰ παρατράγωδα, αἱ πλεκτάναι, καὶ τὸ πρὸς οὐρανὸν ἐξεμεῖν, καὶ τὸ τὸν Βορέαν αὐλητὴν ποιεῖν, καὶ τὰ ἄλλα ἐξῆς· τεθόλωται γὰρ τῇ φράσει καὶ τεθορύβηται ταῖς φαντασίαις μᾶλλον ἢ δεδεῖνωται, κἂν ἕκαστον αὐτῶν πρὸς αὐγὰς ἀνασκοπῆς, ἐκ τοῦ φοβεροῦ κατ' ὀλίγον ὑπονοστεῖ πρὸς τὸ εὐκαταφρόνητον. ὅπου δ' ἐν τραγωδίᾳ, πράγματι ὀγκηρῶ φύσει καὶ ἐπιδεχομένῳ στόμφο, ὅμως τὸ παρὰ μέλος οἰδεῖν ἀσύγγνωστον, σχολῇ γ' ἂν οἶμαι λόγοις ἀληθινοῖς ἀρμόσειεν. 2 ταύτη καὶ τὰ τοῦ Λεοντίνου Γοργίου γελᾶται γράφοντος "Ξέρξης ὁ τῶν Περσῶν Ζεὺς," καὶ "γῦπες ἔμψυχοι τάφοι," καὶ τινὰ τῶν Καλλισθέους ὄντα οὐχ ὑψηλά, ἀλλὰ μετέωρα, καὶ ἔτι μᾶλλον τὰ Κλειτάρχου· φλοιώδης γὰρ ἀνήρ καὶ φυσῶν κατὰ τὸν Σοφοκλέα

μικροῖς μὲν αὐλλοκοῖσι, φορβειᾷς δ' ἄτερ.

τά γε μὴν Ἀμφικράτους τοιαῦτα καὶ Ἠγησίου καὶ Μάτριδος· πολλαχοῦ γὰρ ἐνθουσιᾶν ἑαυτοῖς δοκοῦντες οὐ βακχεύουσιν, ἀλλὰ παίζουσιν. 3 ὅπως δ' εἰσὶν εἶναι τὸ οἰδεῖν ἐν τοῖς μάλιστα δυσφυλακτότατον. φύσει γὰρ ἄπαν-

εὐσυνείδητους σπουδαστές, δὲν θὰ θεωροῦσε πιά, πιστεύω, ἀνώφελη καὶ περιττὴ αὐτὴν τῇ θεωρητικῇ ἀνασκόπησιν τῶν προβλημάτων. . . .

3. . . . καὶ τῇ θεόρατῃ φλόγα νὰ σβήσουν στὸ καμίνι.
 Γιατὶ κι ἔναν μόνον ἂν δῶ δίπλα σὲ ἀναμμένη παραστιὰ
 συστρέφοντας σὲ πλόκαμο μιὰ χειμωνιάτικη πνοή —
 φωντῶνει ἢ στέγη, κάρβουνο πυρωμένο δλόκληρη.
 Καὶ τώρα ἀκόμη τὸ αὐθεντικὸ τραγοῦδι μου δὲν τὸ ἔχω σφυριξεῖ...

Αὐτὰ πιά δὲν εἶναι γνήσιος τραγικὸς λόγος ἀλλὰ παρωδία του, οἱ «πλόκαμοι» δηλαδὴ «τῆς θύελλας», καὶ ὁ «ἐμετὸς πρὸς τὸν οὐρανὸν» καὶ ὁ Βοριᾶς «αὐλητῆς» καὶ τὰ ἄλλα ποῦ ἀκολουθοῦν. Τὸ ἀποτέλεσμα δὲν εἶναι ὁ ἐντυπωσιασμός, ἀλλὰ ἡ θολὴ διατύπωση καὶ ἡ συγκεχυμένη εἰκονοποιία. Ἄν πάρεις λοιπὸν αὐτὲς τίς ἐκφράσεις καὶ τίς ἐξετάσεις μία μία στὸ φῶς, ἀπὸ φοβερὸς γίνονται σιγὰ σιγὰ σχεδὸν εὐκαταφρόνητες. Ὅμως, ἂν ἡ ἄχαρη μεγαλοστομία δὲν συγχωρεῖται οὔτε στὴν τραγωδίᾳ, σὲ ἕνα λογοτεχνικὸ εἶδος ποῦ ἀπὸ τῆ φύσιν του εἶναι μεγαλόπρεπο καὶ ἐπιδέχεται τὸ στόμφο, πολὺ πιὸ δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ταιριάζει, νομίζω, μὲ τὸ πραγματολογικὸ γράψιμο. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ γελοῦν μὲ τὸν Γοργία τὸν Λεοντίνο ὅταν γράφει «Ξέρξης, ὁ Ζεὺς τῶν Περσῶν» καὶ «γῦπες, ἔμψυχοι τάφοι» καὶ μὲ ὀρισμένες ἐκφράσεις τοῦ Καλλισθένη (ποῦ δὲν εἶναι ὑψηλές, ἀλλὰ ξεκάρφωτες) καὶ ἀκόμη πιὸ πολὺ μὲ τὸ ὕφος τοῦ Κλειτάρχου· ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει λεπτὸ αἰσθητήριον καί, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὸν Σοφοκλῆ,

φυσᾷ μὲ μικρὰ σουραῦλια, ἀλλὰ χωρὶς φέμωτρο.

Ἄλλὰ καὶ ὁ Ἀμφικράτης, ὁ Ἠγησίας καὶ ὁ Μάτρις — ὅλοι τους γράφουν σ' αὐτὸ τὸ ὕφος· συχνὰ ἐκεῖ ποῦ νομίζουν ὅτι κατέχονται ἀπὸ μανία ἱερή, δὲν βακχεύουν, ἀπλῶς παιδιρίζουν. Φαίνεται πάντως ὅτι τὸ ἀφύσικο φούσκωμα ἀνήκει στὰ σφάλματα ἐκεῖνα ποῦ δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποφύγει, γιὰτὶ ἐκ φύ-

τες οἱ μεγέθους ἐφιέμενοι, φεύγοντες ἀσθενείας καὶ ξηρότητος κατὰ γνώσιν, οὐκ οἶδ' ὅπως ἐπὶ τοῦθ' ὑποφέρονται, πειθόμενοι τῷ "μεγάλων ἀπολισθαίνειν ὁμῶς εὐγενές ἀμάρτημα". 4 κακοὶ δὲ ὄγκοι καὶ ἐπὶ σωματίων καὶ λόγων οἱ χαῖνοι καὶ ἀναλήθεις καὶ μήποτε περιστάντες ἡμᾶς εἰς τοῦναντίον· οὐδὲν γὰρ φασὶ ξηρότερον ὑδρωπικοῦ. ἀλλὰ τὸ μὲν οἶδοῦν ὑπεραίρειν βούλεται τὰ ὕψη, τὸ δὲ μειρακιῶδες ἀντικρὺς ὑπεναντίον τοῖς μεγέθεσι· ταπεινὸν γὰρ ἐξ ὄλου καὶ μικρόψυχον καὶ τῷ ὄντι κακὸν ἀγεννέστατον. τί ποτ' οὖν τὸ μειρακιῶδες ἐστίν; ἢ δῆλον ὡς σχολαστικὴ νόησις, ὑπὸ περιεργασίας λήγουσα εἰς ψυχρότητα; ὀλισθαίνουσι δ' εἰς τοῦτο τὸ γένος ὀρεγόμενοι μὲν τοῦ περιτιτοῦ καὶ πεποιημένου καὶ μάλιστα τοῦ ἡδέος, ἐξοκέλλοντες δὲ εἰς τὸ ῥωπικὸν καὶ κακόζηλον. 5 τούτῳ παράκειται τρίτον τι κακίας εἶδος ἐν τοῖς παθητικοῖς, ὅπερ ὁ Θεόδωρος παρὲνθουρον ἐκάλει. ἐστὶ δὲ πάθος ἀκαιρον καὶ κενὸν ἐνθα μὴ δεῖ πάθος, ἢ ἄμετρον ἐνθα μετρίου δεῖ. πολλὰ γὰρ ὡσπερ ἐκ μέθης τινὲς εἰς τὰ μηκέτι τοῦ πράγματος ἴδια (δ') ἐαυτῶν καὶ σχολικὰ παραφέρονται πάθη· εἶτα πρὸς οὐδὲν πεπονθότας ἀκροατὰς ἀσημονοῦσιν εἰκότως, ἐξεστηκότας πρὸς οὐκ ἐξεστηκότας· πλὴν περὶ μὲν τῶν παθητικῶν ἄλλος ἡμῖν ἀπόκειται τόπος.

4. Θατέρον δὲ ὧν εἶπομεν, λέγω δὲ τοῦ ψυχροῦ, πλήρης ὁ Τιμαῖος, ἀνὴρ τὰ μὲν ἄλλα ἱκανὸς καὶ πρὸς λόγων ἐνίοτε μέγεθος οὐκ ἀφορος, πολυ-

σεως ὄλοι ὅσοι ἐπιζητοῦν τὸ μέγεθος, δὲν ξέρω πῶς, ἀλλὰ τελικὰ στὴν προσπάθειά τους νὰ μὴν κατηγορηθοῦν γιὰ ἀδυναμία καὶ ξηρότητα ὑποπίπτουν σ' αὐτὸ τὸ σφάλμα, πεπεισμένοι βέβαια πῶς «τὸ ὀλισθήμα στὴν ἐπιδίωξη μεγάλων στόχων εἶναι ἀποτυχία τιμητικὴ». Καὶ στὴ λογοτεχνία ὡστόσο οἱ ἀφύσικοι καὶ ψεύτικοι ὄγκοι εἶναι ἄσχημοι ὅπως καὶ στὰ σώματα, καὶ ἴσως κάποτε μᾶς ὀδηγήσουν στὴν ἀκριβῶς ἀντίθετη κατάσταση. Δὲν ὑπάρχει, λένε, τίποτε πιδ ξηρὸ ἀπὸ τὸν ὑδρωπικὸ ἄνθρωπο! Ἐνῶ λοιπὸν ἡ διόγκωσις ἐπιδιώκει τὴν ὑπέρβασι τοῦ ὕψους, τὸ μειρακιῶδες εἶναι τὸ διαμετρικὰ ἀντίθετο τοῦ μεγέθους. Εἶναι πράγματι ἐλάττωμα ὀλωσδιόλου ταπεινὸ καὶ μικρόψυχο καὶ χωρὶς ἴχνος εὐγένειας. Τί ἐννοῶ μὲ τὸν ὄρο «μειρακιῶδες»; Μὰ δὲν εἶναι πασιφανὲς ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν σχολαστικὸ τρόπο σκέψης ποῦ μὲ τὴν ἐπίπονη κατεργασία καταλήγει στὴν ψυχρὴ ἔκφρασι; Καὶ παρασύρονται σ' αὐτὸ συγγραφεῖς ποῦ ἐπιδιώκουν τὸ πρωτότυπο, τὸ περίτεχνο καὶ προπάντων τὸ εὐχάριστο, ἀλλὰ τελικὰ ἐξοκέλλουν στὴ φανταχτερὴ ἀσημαντολογία καὶ στὴν κακόγουστη ἐπιτήδευσι. Ἐνα τρίτο εἶδος σφάλματος, ποῦ στὸ ἐπίπεδο τῆς συγκινησιακῆς γραφῆς ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ προηγούμενο, εἶναι αὐτὸ ποῦ ὁ Θεόδωρος ἀποκαλοῦσε «παρὲνθουρον». Πρόκειται γιὰ πάθος ἀκαιρο καὶ χωρὶς νόημα ἐκεῖ ποῦ δὲν ἀπαιτεῖται, ἢ γιὰ πάθος ἄμετρο ἐκεῖ ποῦ χρειάζεται νὰ εἶναι μετριασμένο. Ὑπάρχουν ἄνθρωποι, ποῦ σὰν μεθυσμένοι ἐκφράζουν συγκινήσεις ἐντελῶς προσωπικὲς καὶ ἐξεζητημένες, οἱ ὁποῖες δὲν ἔχουν καμιὰ σχέση μὲ τὸ θέμα τους. Φυσικὰ κάνουν τὴ χειρίστη ἐντύπωση στὸ ἀκροατήριό τους ποῦ δὲν νιώθει τὴν παραμικρὴ συγκίνηση· οἱ ἴδιοι εἶναι ἐκστατικοί, οἱ ἄλλοι παραμένουν ἀπαθεῖς. Ἄλλὰ τὸ θέμα τοῦ πάθους θὰ τὸ συζητήσω σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς πραγματείας.

4. Τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ ἐλαττώματα ποῦ μνημόνευσα, ἐννοῶ τὴν ψυχρολογία, κυριαρχεῖ στὰ κείμενα τοῦ Τιμαίου, ποῦ εἶναι κατὰ τὰ ἄλλα συγγραφέας ἱκανὸς καὶ σὲ ὀρισμένες μάλιστα περιπτώσεις δείχνει μεγάλη εὐχέρεια στὴν ἐπίτευξη τοῦ ὕψους. Ἐχει

στωρ, ἐπινοητικός, πλήν ἀλλοτρίων μὲν ἐλεγκτικώτατος ἀμαρτημάτων ἀνεπαίσθητος δὲ ἰδίῳ, ὑπὸ δὲ ἔρωτος τοῦ ξένας νοήσεις ἀεὶ κινεῖν πολλάκις ἐκπίπτων εἰς τὸ παιδαριωδέστατον. 2 παραθήσομαι δὲ τάνδρὸς ἐν ἡ δύο, ἐπειδὴ τὰ πλείω προέλαβεν ὁ Καικίλιος. ἐπαινῶν Ἀλέξανδρον τὸν μέγαν, “ὄς τὴν Ἀσίαν ὄλην” φησὶν “ἐν ἐλάττωσι(ν) ἔτεσι) παρέλαβεν ἡ ὄσους τὸν ὑπὲρ τοῦ πρὸς Πέρσας πόλεμον πανηγυρικὸν λόγον Ἰσοκράτης ἔγραψεν.” θαυμαστή γε τοῦ Μακεδόνοσ ἢ πρὸς τὸν σοφιστὴν σύγκρισις· δῆλον γάρ, ὦ Τίμαιε, ὡς οἱ Λακεδαιμόνιοι διὰ τοῦτο πολὺ τοῦ Ἰσοκράτουσ κατ’ ἀνδρείαν ἐλείποντο, ἐπειδὴ οἱ μὲν (ἐν) τριάκοντα ἔτεσι Μεσσήνην παρέλαβον, ὁ δὲ τὸν πανηγυρικὸν ἐν μόνοις δέκα συνετάξατο. 3 τοῖσ δὲ Ἀθηναίοις ἀλοῦσι περὶ Σικελίαν τίνα τρόπον ἐπιφωνεῖ; ὅτι “εἰς τὸν Ἑρμῆν ἀσεβήσαντες καὶ περικόφαντες αὐτοῦ τὰ ἀγάλματα, διὰ τοῦτ’ ἔδωκαν δίκην, οὐχ ἥμισθα δι’ ἓνα ἄνδρα, ὄσ ἀπὸ τοῦ παρανομηθέντοσ διὰ πατέρων ἦν, Ἑρμοκράτη τὸν Ἑρμωνόσ”. ὡστε θαυμάζειν με, Τερεντιανὲ ἦδιστε, πῶσ οὐ καὶ εἰς Διονύσιον γράφει τὸν τύραννον· “ἐπεὶ γάρ εἰς τὸν Δία καὶ τὸν Ἡρακλέα δυσσεβῆσ ἐγένετο, διὰ τοῦτ’ αὐτὸν Δίῳ καὶ Ἡρακλείδῃσ τῆσ τυραννίδοσ ἀφείλοντο.” 4 (καὶ) τί δεῖ περὶ Τιμαίου λέγειν, ὄπου γε καὶ οἱ ἥρωεσ ἐκεῖνοι, Ξενοφῶντα λέγω καὶ Πλάτωνα, καίτοιγε ἐκ τῆσ Σωκράτουσ ὄντεσ παλαιστρασ, ὄμως διὰ τὰ οὕτωσ μικροχαρῆ ποτε ἐαντῶν ἐπιλανθάνονται; ὁ μὲν γε ἐν τῆ Λακεδαιμονίῳν γράφει πολιτεία· “ἐκείνων [μὲν] γοῦν ἦττον μὲν ἄν φωνῆν ἀκούσαισ ἢ τῶν λιθίνων, ἦττον δ’ ἄν ὄμματα στρέψαισ ἢ τῶν χαλκῶν, ἀδημονεστέροσ δ’ ἄν αὐτοῦσ ἡγήσαιο καὶ αὐτῶν τῶν ἐν τοῖσ

ἐπίσης πολλές γνώσεις καὶ εἶναι πρωτότυποσ. Ὅμως ἐνῶ συνεχῶσ ἐλέγχει τὰ σφάλματα τῶν ἄλλων, τὰ δικά του οὔτε ποῦ τὰ ἀντιλαμβάνεται. Τὸ ἀσίγαστο πάθοσ του νὰ διατυπῶνει συνεχῶσ παράξενεσ ἰδέεσ τὸν παρασύρει συχνὰ στίσ πιὸ παιδαριώδεισ ἐκφράσεισ. Θὰ παραθέσω ἀπὸ τὸ συγγραφέα αὐτὸν ἓνα δυὸ μόνο παραδείγματα — τὰ περισσότερα πρόλαβε ἤδη νὰ τὰ ἐπισημάνει ὁ Καικίλιος. α) Λέει λοιπὸν ἐπαινῶντασ τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο: «κατέκτησε ὄλόκληρη τὴν Ἀσία σὲ λιγότερα χρόνια ἀπ’ ὄσα χρειάστηκε ὁ Ἰσοκράτησ γιὰ νὰ γράψει τὸν Πανηγυρικὸ του ὡσ προτροπῆ γιὰ τὸν πόλεμο ἐναντίον τῶν Περσῶν». Ὡραία πράγματι σύγκριση — ὁ Μακεδῶν καὶ ὁ ῥήτορασ! Ἀλλά, καλέ μου Τίμαιε, εἶναι φανερό πῶσ μὲ αὐτὴν τῆ λογικῆ οἱ Λακεδαιμόνιοι ἦσαν πολὺ λιγότερο ἀνδρεῖοι ἀπὸ τὸν Ἰσοκράτη, γιὰτὶ ἐνῶ ἐκεῖνοι χρειάστηκαν τριάντα χρόνια γιὰ νὰ ὑποτάξουν τῆ Μεσσήνη, αὐτόσ συνέταξε τὸν Πανηγυρικὸ του σὲ δέκα μόνο χρόνια! β) Ποιὸ εἶναι πάλι τὸ σχόλιό του γιὰ τοῦσ Ἀθηναίουσ ποῦ αἰχμαλωτίστηκαν στῆ σικελικῆ ἐκστρατεία; «Ἐπειδὴ ἀσεβήσαν πρὸσ τὸν Ἑρμῆ καὶ περιέκοψαν τὰ ἀγάλματά του, γι’ αὐτό ἀκριβῶσ καὶ τιμωρήθηκαν. Ἡ τιμωρία τοῦσ μάλιστα αὐτῆ ἦταν ἔργο ἐνόσ ἀνθρώπου, ποῦ ἀπὸ τῆ μεριά τοῦ πατέρα του σχετιζόταν στενὰ μὲ τὸν προσβεβλημένο θεό. Κι αὐτόσ ἦταν ὁ Ἑρμοκράτησ, ὁ γιὸσ τοῦ Ἑρμωνόσ». Ἀπορῶ συνεπῶσ, γλυκύτατέ μου Τερεντιανέ, πῶσ δὲν γράφει καὶ γιὰ τὸν Διονύσιο τὸν τύραννο: «ἐπειδὴ ἀκριβῶσ ἀσεβήσε πρὸσ τὸν Δία καὶ τὸν Ἡρακλή, γι’ αὐτό τοῦ ἀρπαξαν τὴν τυραννίδα ὁ Δίῳ καὶ ὁ Ἡρακλείδῃσ». Ἀλλά τί μιλάμε γιὰ τὸν Τίμαιο τῆ στιγμή ποῦ οἱ ἥρωεσ ἐκεῖνοι, ἐννοῶ τὸν Ξενοφῶντα καὶ τὸν Πλάτωνα, μολονότι προέρχονται ἀπὸ τῆ σχολῆ τοῦ Σωκράτη, λησμονοῦν καμιά φορὰ τὴν πραγματικῆ τοῦσ φύση γιὰ νὰ κάνουν φτηνὸ λογοπαίγνιο. Γράφει ὁ πρῶτοσ στῆ Λακεδαιμονίῳν πολιτεία: «Δυσκολότερα θὰ ἀκουγεσ τῆ φωνῆ ἐκείνων τῶν νέων ἀπὸ ὄ,τι τῆ φωνῆ τῶν μαρμάρινων ἀγαλμάτων. Εὐκολότερα θὰ ἔστρεφεσ σὲ ἄλλη κατεύθυνση τὰ μάτια τῶν χαλκίνων ἀνδριάντων ἀπὸ ὄ,τι τὰ δικά τοῦσ. Θὰ πίστευεσ ὄτι εἶναι

ὀφθαλμοῖς παρθένων.” Ἀμφικράτει καὶ οὐ Ξενοφῶντι ἔπρεπε τὰς ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν κόρας λέγειν παρθένους αἰδήμονας· οἷον δὲ Ἡράκλειος τὸ τὰς ἀπάντων ἐξῆς κόρας αἰσχυνητῆλας εἶναι πεπεῖσθαι, ὅπου φασὶν οὐδενὶ οὕτως ἐνσημαίνεσθαι τὴν τιῶν ἀναίδειαν ὡς ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς, (ὡς καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς τοῦ Ἀγαμέμνονος ὀνειδίζων τὸ ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς) Ἰταμόν “οἰνοβαρές, κυνὸς ὄμματ’ ἔχων” φησὶν. 5 ὁ μέντοι Τίμαιος, ὡς φησὶν τινὸς ἐφαπτόμενος, οὐδὲ τοῦτο Ξενοφῶντι τὸ ψυχρὸν κατέλειπεν. φησὶ γοῦν ἐπὶ τοῦ Ἀγαθοκλέους ἡκαὶ τὸ τὴν ἀνεψιᾶν ἐτέρω δεδομένην ἐκ τῶν ἀνακαλυπτηρίων ἀρπάσαντα ἀπελθεῖν “ὁ τίς ἂν ἐποίησεν ἐν ὀφθαλμοῖς κόρας, μὴ πόρνας ἔχων;” τί δέ; 6 ὁ δὲ Πλάτων τὰς δέλτους θέλων εἰπεῖν “γράφαντες” φησὶν “ἐν τοῖς ἱεροῖς θήσουσι κυπαριττίνας μνήμας”. καὶ πάλιν “περὶ δὲ τειχῶν, ὦ Μέγилле, ἐγὼ ξυμφεροίμην ἂν τῇ Σπάρτῃ τὸ καθεύδειν ἔαν ἐν τῇ γῇ κατακείμενα τὰ τεῖχη καὶ μὴ ἐπανίστασθαι”. 7 καὶ τὸ Ἡρόδοτος οὐ πόρρω, τὸ φάναι τὰς καλὰς γυναῖκας “ἀλγηδόνας ὀφθαλμῶν.” καίτοιγε ἔχει τινὰ παραμυθίαν, οἱ γὰρ παρ’ αὐτῷ ταυτὶ λέγοντές εἰσι[ν οἱ] βάρβαροι καὶ ἐν μέθῃ, ἀλλ’ οὐδ’ ἐκ τοιούτων προσώπων διὰ μικροψυχίαν καλὸν ἀσχημονεῖν πρὸς τὸν αἰῶνα.

5. Ἄπαντα μέντοι τὰ οὕτως ἄσεμνα διὰ μίαν ἐμφύεται τοῖς λόγοις αἰτία, διὰ τὸ περὶ τὰς νοήσεις καινόσπουδον, περὶ δὲ δὴ μάλιστα κορυβαντιῶσιν οἱ νῦν ἀφ’ ὧν γὰρ ἡμῖν τὰγαθὰ, σχεδὸν ἀπ’ αὐτῶν τούτων καὶ τὰ κακὰ

πιο ντροπαλοὶ καὶ ἀπὸ αὐτὲς τὶς παρθένες τῶν ματιῶν μας!». Σὲ ἕναν Ἀμφικράτη καὶ ὄχι βέβαια σὲ ἕναν Ξενοφῶντα θὰ ταίριαζε νὰ ἀποκαλεῖ τὶς κόρες τῶν ματιῶν μας «παρθένες ντροπαλές». Γιὰ ὄνομα τοῦ Ἡρακλῆ, τί παραλογισμὸς κι αὐτὸς νὰ ἔχεις τὴ βεβαιότητα πὼς οἱ κόρες τῶν ματιῶν τοῦ καθενὸς εἶναι αἰσχυνητῆλας, τὴ στιγμὴ μάλιστα πού, ὅπως λέγεται, πουθενὰ ἄλλοῦ δὲν διακρίνεται τόσο καθαρὰ ἢ ἀναίδεια μερικῶν ἀνθρώπων ὅσο στὰ μάτια τους. Τί λέει ἄλλωστε ὁ Ἀχιλλεὺς ψέγοντας τὴν Ἰταμότητα πού γυάλιζε στὸ μάτι τοῦ Ἀγαμέμνονα; — «μεθύστακα, μὲ τὸ σκυλίσιο βλέμμα». Ὁ Τίμαιος ἄρπαξε τὸ εὐρημα κι ἔτσι δὲν ἄφησε στὸν Ξενοφῶντα τὸ μονοπώλιο τῆς ψυχρολογίας πού μνημονεύσαμε. Γράφει λοιπὸν γιὰ τὸν Ἀγαθοκλῆ πού, ἐνῶ εἶχε παντρέψει τὴν ἀνεψιά του μὲ κάποιον, τὴν πῆρε πάλι πίσω κατὰ τὴν τελετὴ τῶν ἀνακαλυπτηρίων: «Ποιὸς θὰ ἀποτολμοῦσε νὰ τὸ κάνει αὐτὸ ἂν δὲν εἶχε πόρνες ἀντὶ γιὰ κόρες στὰ μάτια;». Μὰ κι ὁ Πλάτων, τί κάνει ὁ κατὰ τὰ ἄλλα θεῖος Πλάτων; Λέει λοιπὸν μιλώντας γιὰ τὶς ξύλινες πινακίδες τῶν νόμων, τὶς «δέλτους»: «Κατάγραφες θὰ τὶς ἀποθέσουν στοὺς ναοὺς, μνημὲς ἀπὸ κυπαρίσσι...». Καὶ ξανά: «Ὅσο γιὰ τὰ τεῖχη, Μέγилле, ἐγὼ θὰ συμφωνοῦσα μὲ τὴ Σπάρτη· νὰ ἀφήσουμε τὰ τεῖχη πού κείτονται στὴ γῆ νὰ ἡσυχάζουν καὶ νὰ μὴν τὰ ξανασηκώσουμε». Καὶ αὐτὸ πού λέει ὁ Ἡρόδοτος γιὰ τὶς ὠραῖες γυναῖκες, ὅτι εἶναι δηλαδὴ «ἀλγηδόνες ὀφθαλμῶν», δὲν διαφέρει καὶ πολὺ ἀπὸ τὰ παραπάνω. Ἐδῶ βέβαια ὑπάρχει κάποια δικαιολογία· αὐτοὶ πού ἐκφράζονται μὲ τέτοιο τρόπο στὸ κείμενό του εἶναι βάρβαροι καὶ μεθυσμένοι. Μὰ καὶ πάλι δὲν εἶναι ὠραῖο ἀκόμη κι ὅταν οἱ ὁμιλητὲς εἶναι τέτοιου εἴδους ὑποκείμενα νὰ ἐκτίθεσθαι μὲ φτηνὰ εὐφυολογήματα στὶς ἐπερχόμενες γενιές.

5. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐκτροπὲς πού εὐτελίζονται τὸ ὕψος ὀφείλονται σὲ μίαν καὶ μόνην αἰτία, τὴν ἀγωνιώδη ἀναζήτησιν πρωτοτύπων ἰδεῶν, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο οἱ σύγχρονοὶ μας κάνουν σὰν ἄλλοπαρμένο. Κατὰ κανόνα ἄλλωστε τὰ ἐλαττώματα καὶ τὰ προτερήματά μας προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια θὰ ἔλεγα πηγῇ. Ναι,

γεννᾶσθαι φιλεῖ. ὁθεν, ἐπεὶ φορὸν εἰς συνταγμάτων κατόρθωσιν τὰ τε κάλλη τῆς ἐρμηνείας καὶ τὰ ὕψη καὶ πρὸς τούτοις αἱ ἡδοναί, καὶ αὐτὰ ταῦτα, καθάπερ τῆς ἐπιτυχίας, οὕτως ἀρχαὶ καὶ ὑποθέσεις καὶ τῶν ἐναντίων καθίστανται. τοιοῦτόν πως καὶ αἱ μεταβολαὶ καὶ ὑπερβολαὶ καὶ τὰ πληθυντικά· δείξομεν δ' ἐν τοῖς ἔπειτα τὸν κίνδυνον, ὃν ἔχειν ἐοίκασι. διόπερ ἀναγκαῖον ἤδη διαπορεῖν καὶ ὑποτίθεσθαι δι' οὗτον τρόπον τὰς ἀνακεκραμένους κακίας τοῖς ὑψηλοῖς ἐκφεύγειν δυνάμεθα. 6. ἔστι δέ, ὦ φίλος, εἰ τινα περιποιησαίμεθ' ἐν πρώτοις καθαρὰν τοῦ κατ' ἀλήθειαν ὕφους ἐπιστήμην καὶ ἐπίκρισιν. καίτοι τὸ πρᾶγμα δύσληπτον· ἢ γὰρ τῶν λόγων κρίσις πολλῆς ἔστι πείρας τελευταῖον ἐπιγέννημα· οὐ μὴν ἄλλ', ὡς εἰπεῖν ἐν παραγγέλματι, ἐντεῦθεν ποθεν ἴσως τὴν διάγνωσιν αὐτῶν οὐκ ἀδύνατον πορίζεσθαι.

7. Εἰδέναι χρὴ, φίλτατε, διότι, καθάπερ κὰν τῷ κοινῷ βίῳ οὐδὲν ὑπάρχει μέγα οὐδ' τὸ καταφρονεῖν ἔστι μέγα, οἷον πλοῦτοι τιμαὶ δόξαι τυραννίδες καὶ ὅσα δὴ ἄλλα ἔχει πολὺ τὸ ἐξῶθεν προστραγφδούμενον οὐκ ἂν τῷ γε φρονίμῳ δόξειεν ἀγαθὰ ὑπερβάλλοντα ὧν αὐτὸ τὸ περιφρονεῖν ἀγαθὸν οὐ μέτριον (θαυμάζουσι γοῦν τῶν ἐχόντων αὐτὰ μᾶλλον τοὺς δυναμένους ἔχειν καὶ διὰ μεγαλοψυχίαν ὑπερορῶντας) τῆδέ που καὶ ἐπὶ τῶν διηρημένων ἐν ποιήμασι καὶ λόγοις ἐπισκεπτέον, μή τινα μεγέθους φαντασίαν ἔχει τοιαύτην, ἢ πολὺ πρόσκειται τὸ εἰκῆ προσαναπλαττόμενον, ἀναπτυντόμενα δὲ ἄλλως εὐρίσκειτο χαῖνα, ὧν τοῦ θαυμάζειν τὸ περιφρονεῖν εὐγενέστερον.

τὸ ὠραῖο ὕφος, οἱ ἀριστουργηματικὲς ἐπίνοιες, ἃς προσθέσουμε καὶ τῇ χάρῃ τῆς ἔκφρασης, συμβάλλουν ἀποφασιστικὰ στὴν ἐπιτυχία ἐνὸς ἔργου. Ὅμως αὐτὰ τὰ ἴδια στοιχεῖα δὲν εἶναι μόνο οἱ βάσεις καὶ οἱ προϋποθέσεις τῆς ἐπιτυχίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀποτυχίας. Τὸ ἴδιο περίπου ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ποικιλία στὴ διατύπωση, τίς ὑπερβολὲς καὶ τῇ χρήσῃ τοῦ πληθυντικοῦ ἀντὶ τοῦ ἐνικου. Θὰ δείξω στὴ συνέχεια τὸν κίνδυνον ποὺ ἔλλοχεύει σ' αὐτά. Ἐπιβάλλεται συνεπῶς νὰ ἀναζητηθοῦν ἤδη ἀπὸ τώρα καὶ νὰ καθοριστοῦν οἱ τρόποι ποὺ θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ ἀποφύγουμε τὰ σφάλματα ἐκεῖνα ποὺ βρίσκονται ἀναμειγμένα μὲ τὸ ὑψηλό.

6. Φίλε μου, ὑπάρχουν τρόποι νὰ τὰ ἀποφύγουμε, ἂν πρὶν ἀπ' ὅλα ἀποκτήσουμε διαυγὴ γνώση καὶ κρίση τοῦ τί εἶναι ἀληθινὰ ὑψηλό. Βέβαια ἐδῶ ἐγκρίεται ἡ μεγάλη δυσκολία, γιὰτὶ ἡ κριτικὴ τῆς τέχνης τοῦ λόγου εἶναι ὁ ὠριμος καρπὸς πολύχρονης πείρας. Ἐντούτοις, γιὰ νὰ μιλήσω μὲ τὸν τρόπο τῶν δασκάλων, δὲν εἶναι ἀδύνατο νὰ διαγνώσουμε—νά, ἐπὶ παραδείγματι, ἀπὸ ὅσα πρόκειται νὰ ἐκθέσω— ποῖο εἶναι τὸ γνήσιο ὕψος.

7. Πρέπει νὰ συνειδητοποιήσουμε, φίλτατέ μου Τερεντιανέ, τοῦτο: ἂν κάτι στὴν καθημερινή μας ζωὴ τὸ περιφρονεῖμε, αὐτὸ δὲν ἔχει ἀξία. Πλούτη, τιμές, δόξες, ἀπόλυτη ἐξουσία καὶ ὅσα ἄλλα περιβάλλονται ἀπὸ τὴν ἀπατηλὴ λάμψη μιᾶς θεατρικῆς παρὰστασης δὲν θὰ φανοῦν ποτὲ στὸν σοφὸ ἄνθρωπο ὅτι εἶναι ἀνώτερα ἀγαθὰ, γιὰτὶ ἀκριβῶς ἡ ἴδια ἡ περιφρόνησή τους εἶναι πολὺ σημαντικὸ ἀγαθόν. (Ὁ κόσμος ἄλλωστε θαυμάζει πολὺ περισσότερο ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ τὰ κατέχουν, τοὺς ἀνθρώπους ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ τὰ ἔχουν, ἀλλὰ ἀπὸ μεγαλοψυχία ἀδιαφοροῦν γι' αὐτά). Μὲ τὸ ἴδιο κριτικὸ βλέμμα πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζουμε καὶ τὰ «ἀνυψωμένα» χωρὶα στὴν ποίηση καὶ στὴν πεζογραφία: μήπως ἡ ἐντύπωση τοῦ μεγαλείου ποὺ δημιουργοῦν ὀρισμένα βασιζέται σὲ στοιχεῖα ἐπινοημένα ἔτσι στὴν τύχη; Μήπως, ἂν τὰ ξεδιπλώσουμε μπροστὰ στὰ μάτια μας, φανοῦν κούφια καὶ ἀπατηλά; Σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ἡ περιφρόνησή τους θὰ μᾶς τιμοῦσε πιὸ πολὺ ἀπὸ ὅ,τι ὁ θαυμασμός τους. Τὸ ἀληθινὸ ὕψος κάνει

2 φύσει γάρ πως ὑπὸ τάληθοῦς ὕφους ἐπαίρεται τε ἡμῶν ἡ ψυχὴ καὶ γαῦρόν τι ἀνάστημα λαμβάνουσα πληροῦται χαρᾶς καὶ μεγαλαυχίας, ὡς αὐτὴ γενήσασα ὅπερ ἤκουσεν. 3 ὅταν οὖν ὑπ' ἀνδρὸς ἔμφρονος καὶ ἐμπειροῦ λόγων πολλάκις ἀκούμενόν τι πρὸς μεγαλοφροσύνην τὴν ψυχὴν μὴ συνδιατιθῆ μηδ' ἐγκαταλείπῃ τῇ διανοίᾳ πλείον τοῦ λεγομένου τὸ ἀναθεωρούμενον, πίπτῃ δέ, ἂν αὐτὸ συνεχῆς ἐπισκοπῆς, εἰς ἀπαύξησιν, οὐκ ἂν ἔτ' ἀληθὲς ὕφος εἴη μέχρι μόνῃς τῆς ἀκοῆς σφωζόμενον. τοῦτο γὰρ τῷ ὄντι μέγα, οὐ πολλὴ μὲν ἡ ἀναθεώρησις, δύσκολος δὲ μᾶλλον δ' ἀδύνατος ἡ κατεξανάστασις, ἰσχυρὰ δὲ ἡ μνήμη καὶ δυσεξάλειπτος. 4 ὅλως δὲ καλὰ νόμιζε ὕψη καὶ ἀληθινὰ τὰ διὰ παντὸς ἀρέσκοντα καὶ πᾶσιν. ὅταν γὰρ τοῖς ἀπὸ διαφορῶν ἐπιτηδευμάτων βίων ζήλων ἡλικιῶν λόγων ἐν τι καὶ ταῦτόν ἅμα περὶ τῶν αὐτῶν ἅπασι δοκῇ, τόθ' ἡ ἐξ ἀσυμφώνων ὡς κρίσις καὶ συγκατάθεσις τὴν ἐπὶ τῷ θαυματομένῳ πίστιν ἰσχυρὰν λαμβάνει καὶ ἀναμφίλεκτον.

8. Ἐπεὶ δὲ πέντε, ὡς ἂν εἴποι τις, πηγαὶ τινὲς εἰσὶν αἱ τῆς ὑψηγορίας γονιμώταται, προῦποκειμένης ὡσπερ ἐδάφους τινὸς κοινῷ ταῖς πέντε ταῦταις ἰδέαις τῆς ἐν τῷ λέγειν δυνάμεως, ἧς ὅλως χωρὶς οὐδέν, πρῶτον μὲν καὶ κράτιστον τὸ περὶ τὰς νοήσεις ἀδρεπήβολον, ὡς κἂν τοῖς περὶ Ξενοφῶντος ὠρισάμεθα· δεύτερον δὲ τὸ σφοδρὸν καὶ ἐνθουσιαστικὸν πάθος· ἀλλ' αἱ μὲν δύο αὗται τοῦ ὕφους κατὰ τὸ πλεον ἀσθιγενεῖς συστάσεις, αἱ λοιπαὶ δ' ἤδη καὶ διὰ τέχνης, ἧ τε ποιὰ τῶν σχημάτων πλάσις (δισσὰ δέ

τὴν ψυχὴν μας νὰ ἐπαίρεται, καὶ ὀρθώνοντας ἀγέρωχα τὸ ἀνάστημα τῆς γεμίζει χαρὰ καὶ ὑπερηφάνεια σὰν νὰ εἶχε ἡ ἴδια πιά δημιουργήσει αὐτὸ ποῦ ἄκουσε.

“Ὅταν λοιπὸν ἓνας ἄνθρωπος στοχαστικός, ποῦ ξέρεи ἀπὸ λογοτεχνία, διαβάσει κάτι πολλὰς φορές, καὶ αὐτὸ τὸ ἀνάγνωσμα δὲν παρασύρει τὴν ψυχὴν του σὲ μιὰ ἀνώτερη θεώρηση τῶν πραγμάτων οὔτε καὶ ἐγκαταλείπει μὲς στὴ διάνοιά του κάτι περισσότερο ἀπὸ τίς γυμνὲς λέξεις γιὰ νὰ τὸν προβληματίσει, ἀλλὰ ὅσο τὸ διερευνᾷ τόσο χάνει τὴ σημασία του, τότε πιά αὐτὸ δὲν ἔχει ὕψος ἀληθινὸ, γιὰτὶ διαρκεῖ τόσο μόνο ὅσο ἡχεῖ μέσα στὰ αὐτιά μας. Τὸ ἀληθινὰ ὑψηλὸ κεντρίζει συνεχῶς τὴ σκέψη μας, εἶναι δύσκολο ἢ μᾶλλον ἀδύνατο νὰ τοῦ ἀντισταθεῖς, καὶ ἡ ἀνάμνησή του μένει πάντα ζωηρὴ στὸ μυαλό μας καὶ δὲν ξεθωριάζει. Μὲ μιὰ λέξη, ὠραῖο καὶ ἀληθινὸ ὕψος εἶναι ὅ,τι ἀρέσει γιὰ πάντα στοὺς πάντες! “Ὅταν ἄνθρωποι μὲ διαφορετικὴ ἀπασχόληση, μὲ διαφορετικὸ τρόπο ζωῆς, μὲ διαφορετικὲς προτιμήσεις, ἡλικίες καὶ γλῶσσες ἔχουν γιὰ τὰ ἴδια ἔργα τὴν ἴδια καὶ ἀπαράλλακτη γνώμη, τότε αὐτὴ ἡ ὁμόφωνη κρίση καὶ ἐπιδοκιμασία κριτῶν ποῦ δὲν ἔχουν τίποτε τὸ κοινὸ μεταξύ τους γίνονται πίστη σταθερὴ καὶ ἀναμφίλεκτη στὴν ἀξία τῶν ἔργων ποῦ θαυμάζουμε.

8. Πέντε εἶναι, θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς, οἱ πρὶν παραγωγικὲς πηγὲς τῆς ὑψηγορίας — κοινὴ τους βάση βέβαια ἡ φυσικὴ εὐχέρεια στὴν ἔκφραση· χωρὶς αὐτὴν τὴν προϋπόθεση τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτύχεις.

α) Πρῶτη καὶ σημαντικότερη εἶναι ἡ ἱκανότητα νὰ συλλαμβάνεις ὑψηλὰ διανοήματα. (Αὐτὸ τὸ θέμα πάντως τὸ ἔχω διασαφήσει στὴ μελέτη μου γιὰ τὸν Ξενοφῶντα).

β) Δεύτερη, τὸ σφοδρὸ καὶ ἐμπνευσμένο πάθος. (Βέβαια οἱ δύο αὐτὲς πηγὲς εἶναι μᾶλλον φυσικὰ χαρίσματα· οἱ ὑπόλοιπες τρεῖς ἐξαρτῶνται καὶ ἀπὸ κάτι ἄλλο: τὴ μελέτη καὶ τὴν ἀσκησιν).

που ταῦτα, τὰ μὲν νοήσεως, θάτερα δὲ λέξεως), ἐπὶ δὲ τούτοις ἡ γενναία φράσις, ἣς μέρη πάλιν ὀνομάτων τε ἐκλογή καὶ ἡ τροπικὴ καὶ πεποιημένη λέξις· πέμπτη δὲ μεγέθους αἰτία καὶ συγκλείουσα τὰ πρὸ αὐτῆς ἅπαντα, ἡ ἐν ἀξιῳματι καὶ διάρσει σύνθεσις· φέρε δὴ τὰ ἐμπεριεχόμενα καθ' ἐκάστην ἰδέαν τούτων ἐπισκευώμεθα, τοσοῦτον προειπόντες, ὅτι τῶν πέντε μορίων ὁ Καικίλιος ἔστιν ἂ παρέλειπε, ὡς καὶ τὸ πάθος ἀμέλει. 2 ἄλλ' εἰ μὲν ὡς ἐν τι ταῦτ' ἄμφω, τό τε ὕψος καὶ τὸ παθητικόν, [καὶ] ἔδοξεν αὐτῷ πάντη συνυπάρχειν τε ἀλλήλοις καὶ συμπεφυκέναι, διαμαρτάνει· καὶ γὰρ πάθη τινὰ διεστῶτα ὕψους καὶ ταπεινά εὐρίσκειται, καθάπερ οἴκτοι λῦπαι φόβοι, καὶ ἔμπαλιν πολλὰ ὕψη δίχα πάθους, ὡς πρὸς μυρίοις ἄλλοις καὶ τὰ περὶ τοὺς Ἄλωάδας τῷ ποιητῇ παρατετολμημένα,

*Ἵοσαν ἐπ' Οὐλύμπω μέμασαν θέμεν· αὐτὰρ ἐπ' Ἵοσση
Πήλιον εἰνοσίφυλλον, ἰν' οὐρανὸς ἄμβατος εἶη·*

καὶ τὸ τούτοις ἔτι μείζον ἐπιφερόμενον,

καὶ νῦν κεν ἐξετέλεσσαν.

3 παρὰ γε μὴν τοῖς ῥήτορσι τὰ ἐγκώμια καὶ τὰ πομπικὰ καὶ ἐπιδεικτικὰ τὸν μὲν ὄγκον καὶ τὸ ὕψηλόν ἐξ ἅπαντος περιέχει, πάθος δὲ χηρεῦει κατὰ τὸ πλεῖστον, ὅθεν ἦκιστα τῶν ῥητόρων οἱ περιπαθεῖς ἐγκωμιαστικοὶ ἢ ἔμπαλιν οἱ ἐπαινετικοὶ περιπαθεῖς. 4 εἰ δ' αὖ πάλιν ἐξ ὄλου μὴ ἐνόμισεν ὁ Καικίλιος τὸ ἐμπαθὲς (εἰς) τὰ ὕψη ποτὲ συντελεῖν καὶ διὰ τοῦτ' οὐχ ἡγήσατο

- γ) Ὅρισμένα σχήματα λόγου. (Τὰ σχήματα αὐτὰ εἶναι δύο εἰδῶν: διανοίας καὶ λέξεως).
- δ) Ἡ ρωμαλέα φρασεολογία, ὅπου ἐντάσσονται ἡ ἐπιλογή τῶν λέξεων, οἱ μεταφορὲς καὶ οἱ νεολογισμοί.
- ε) Ἡ πέμπτη αἰτία μεγέθους, ποὺ κλείνει καὶ τὸν κατάλογο, εἶναι ἡ ἐπιβλητικὴ καὶ ἐξυψωμένη σύνθεσις.

*Ἄς δοῦμε τώρα προσεκτικὰ τὸ περιεχόμενο τῆς κάθε μιᾶς ἀπὸ αὐτὲς τὲς κατηγορίες. Θὰ πρέπει ὥστόσο νὰ ἐπισημανθεῖ προηγουμένως ὅτι ὁ Καικίλιος παρέλειψε στὴν πραγματέυσή του ὀρισμένα ἀπὸ τὰ πέντε αὐτὰ συστατικά — τὸ πάθος γιὰ παράδειγμα. Ἄλλὰ ἂν νόμισε ὅτι τὰ δύο αὐτά, ὕψος καὶ πάθος, εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτό, καὶ ὅτι παντοῦ συνυπάρχουν καὶ ἀναπτύσσονται μαζὶ, κάνει λάθος. Ὑπάρχουν πάθη, ὅπως ὁ οἴκτος, ἡ λύπη, ὁ φόβος, ποὺ βρίσκονται μακριὰ ἀπὸ τὸ ὕψος καὶ εἶναι ταπεινά. Καὶ ἀντιστρόφως, σὲ πολλὰς περιπτώσεις ὕψους λείπει τὸ πάθος, ὅπως — ἄρκετ' ἓνα ἀπὸ τὰ μύρια ὄσα παραδείγματα — στοὺς παράτολμους στίχους τοῦ ποιητῆ γιὰ τοὺς Ἄλωάδες:

*Γύρρασαν νὰ βάλουν τὴν Ἵοσσα πάνω στὸν Ὀλυμπο καὶ πάνω ἀπὸ τὴν Ἵοσσα
τὸ Πήλιο μὲ τὰ φυλλώματα ποὺ τρεμοπαίζουν, γιὰ νὰ ἀνοίξουν δρόμο πρὸς
τὸν οὐρανό —*

Καὶ τὸ ἀκόμη τολμηρότερο, ποὺ ἀκολουθεῖ

...καὶ θὰ τὰ κατάφεραν —

Τὰ ἐγκώμια πάλι, οἱ πανηγυρικοὶ καὶ οἱ ἐπιδεικτικοὶ λόγοι τῶν ρητόρων ἔχουν ὅπωςδὴποτε νὰ ἐπιδείξουν ὄγκο καὶ ὕψος, ὅμως τοὺς λείπει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὸ πάθος. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε οἱ περιπαθεῖς ῥήτορες σπανίως ἔχουν ἐπιτυχία στοὺς ἐγκωμιασμούς, καὶ ἀντιστρόφως: οἱ ἐξυμνητικοὶ σπανίως διεγείρουν τὰ πάθη. Ἄν ὥστόσο ὁ Καικίλιος πίστεψε πῶς τὸ πάθος δὲν συμβάλλει ποτὲ στὴν ἐπίτευξη τοῦ ὕψους καὶ γι' αὐτὸ θεώρησε πῶς

μνήμης ἄξιον, πάνυ διηπάτῃται· θαρρῶν γὰρ ἀφορμισαίμην ἂν ὡς οὐδὲν οὐ-
τως ὡς τὸ γενναῖον πάθος, ἐνθα χρεῖ, μεγαλήγορον, ὥσπερ ὑπὸ μανίας τινός
καὶ πνεύματος ἐνθουσιαστικῶς ἐπιπνέον καὶ οἰονεὶ φοιβάζον τοὺς λόγους.

9. Οὐ μὴν ἀλλ' ἐπεὶ τὴν κρατίστην μοῖραν ἐπέχει τῶν ἄλλων τὸ πρῶ-
τον, λέγω δὲ τὸ μεγαλοφνές, χρεῖ κἀνταῦθα, καὶ εἰ δωρητὸν τὸ πρᾶγμα
μᾶλλον ἢ κτητόν, δμως καθ' ὅσον οἶόν τε τὰς ψυχὰς ἀνατρέφειν πρὸς τὰ
μεγέθη καὶ ὥσπερ ἐγκύμονας ἀεὶ ποιεῖν γενναίου παραστήματος. 2 τίνα,
φήσεις, τρόπον; γέγραφέα πον καὶ ἐτέρωθι τὸ τοιοῦτον· ὕψος μεγαλοφρο-
σύνης ἀπήχημα. 3 δθεν καὶ φωνῆς δίχα θαυμάζεται ποτε ψιλὴ καθ' ἑαυτὴν ἢ
ἐννοια δι' αὐτὸ τὸ μεγαλόφρον, ὡς ἢ τοῦ Αἴαντος ἐν Νεκυία σιωπὴ μέγα
καὶ παντὸς ὑψηλότερον λόγου. 3 πρῶτον οὖν τὸ ἐξ οὗ γίνεται προὔποτιθε-
σθαι πάντως ἀναγκαῖον, ὡς ἔχειν δεῖ τὸν ἀληθῆ ἔήτορα μὴ ταπεινὸν φρό-
νημα καὶ ἀγεννές. οὐδὲ γὰρ οἶόν τε μικρὰ καὶ δουλοπρεπῆ φρονούντας καὶ
ἐπιτηδεύοντας παρ' ὄλον τὸν βίον θαυμαστόν τι καὶ τοῦ παντὸς αἰῶνος
ἐξενεγκεῖν ἄξιον· μεγάλοι δὲ οἱ λόγοι τούτων, κατὰ τὸ εἶκός, ὧν ἂν ἐμβρι-
θεῖς ὦσιν αἱ ἐννοιαί. 4 ταύτη καὶ εἰς τοὺς μάλιστα φρονηματίας ἐμπίπτει
τὰ ὑπερφνᾶ· ὁ γὰρ τῷ Παρμενίῳ φήσαντι "ἐγὼ μὲν ἠρκέσθην. . .

.

δὲν ἄξιζε νὰ τὸ μνημονεύσει, κάνει σοβαρὸ λάθος. Θὰ μπορούσα
χωρὶς καμιά ἐπιφύλαξιν νὰ διατυπώσω τὸν ἀκόλουθο ἀφορισμὸς:
τίποτε πιδὲ μεγαλήγορο ἀπὸ τὸ γνήσιο πάθος στὴν κατάλληλη
στιγμὴ! Τὸ πάθος αὐτὸ — παραφορὰ ἱερὴ καὶ θεῖα ἐμπνευση τὸ
κυβερνοῦν — χαρίζει στὸ λόγο μας κάτι σὰν τὴν προφητικὴ ἐπί-
πνοια τοῦ Φοίβου.

9. Τὴ μεγαλύτερη βαρύτητα ἀπὸ ὅλες τίς ἄλλες πηγές τοῦ
ὑψους τὴν ἔχει ἢ πρώτη, ἐννοῶ τὴ μεγαλοφνῆ. Μολονότι λοι-
πὸν πρόκειται γιὰ φυσικὸ μᾶλλον προτέρημα παρὰ γιὰ ἐπίκτητο,
ὀφείλουμε, ὅσο μᾶς εἶναι δυνατόν, νὰ ἀναπτυσσόμαστε σύμφωνα
μὲ τὰ ὑψηλὰ πρότυπα — θὰ ἔλεγα μάλιστα ὅτι οἱ ψυχές μας
πρέπει πάντοτε νὰ κυφοροῦν εὐγενεῖς σχέψεις καὶ συναισθή-
ματα. «Μὲ ποιὸν τρόπο;», θὰ ρωτήσεις. "Ἐχω γράψει καὶ κά-
που ἄλλοῦ κάτι παρόμοιο: «τὸ ὕψος εἶναι ἢ ἡχὼ μιᾶς μεγάλης
ψυχῆς!». Γιὰ αὐτὸν ἄλλωστε τὸ λόγο ἐγείρει καμιά φορὰ τὸ
θαυμασμὸ μας καὶ μόνη της μιᾶ ἰδέα, ἔστω κι ἂν δὲν ἐκφράζε-
ται μὲ λόγια, ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς μεγαλοφροσύνης της — ἢ
σιωπῆ ἐπὶ παραδείγματι τοῦ Αἴαντος στὴ Νέκυια ἐκφράζει κάτι
τὸ μέγα καὶ ὑψηλότερο ἀπὸ ὅ,τι θὰ μπορούσε νὰ ἐκφράσει ὅποια-
δήποτε λέξη. Εἶναι πάντως πρὶν ἀπ' ὅλα ἀναγκαῖο νὰ προσδιορι-
στεῖ ἀπὸ ποῦ προέρχεται αὐτὸ τὸ ὕψος. Ὁ ἀληθινὸς λοιπὸν συγ-
γραφέας δὲν πρέπει νὰ ἔχει φρόνημα ταπεινὸ καὶ ἀγεννές. Ἄν
σὲ ὄλη μας τὴ ζωὴ σκεπτόμαστε καὶ πράττουμε δουλοπρεπῆ
πράγματα, ὄχι, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δημιουργήσουμε κάτι τὸ
ἀξιοθαύμαστο καὶ ἱκανὸ νὰ περάσει στὴν αἰωνιότητα. Ὅπως
εἶναι φυσικὸ, σημαντικοὶ θὰ εἶναι οἱ λόγοι ὧν οἱ σχέψεις ἔχουν
βάρος. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τίς ὑπέρλαμπρες παρατηρήσεις τίς συλ-
λαμβάνουν καὶ τίς διατυπώνουν οἱ ἐξόχως ὑψηλόφρονες. Ὁ ἄν-
τρας ποῦ ἀπάντησε, ὅταν τοῦ εἶπε ὁ Παρμενίων «ἐγὼ βέβαια
θὰ εἶχα ἀρκεσθεῖ. . .»

.

... τὸ ἐπ' οὐρανὸν ἀπὸ γῆς διάστημα· καὶ τοῦτ' ἂν εἴποι τις οὐ μᾶλλον τῆς Ἐριδος ἢ Ὀμήρου μέτρον. 5 ὦ ἀνόμοιόν γε τὸ Ἡσιόδειον ἐπὶ τῆς Ἀχλὺς, εἶγε Ἡσιόδου καὶ τὴν Ἀσπίδα θετέον·

τῆς ἐκ μὲν ἕνῶν μύξαι ἕρον·

οὐ γὰρ δεινὸν ἐποίησε τὸ εἶδωλον, ἀλλὰ μυστητόν. ὁ δὲ πῶς μεγαθύνει τὰ δαιμόνια;

ὅσσον δ' ἠεροειδὲς ἀνὴρ ἴδεν ὀφθαλμοῖσιν,
ἤμενος ἐν σκοπιῇ, λεύσσω ἐπὶ οἶνοπα πόντον,
τόσσον ἐπιθρῶσκουσι θεῶν ὑψηλές Ἴπποι.

τὴν ὁρμὴν αὐτῶν κοσμικῶ διαστήματι καταμετρεῖ. τίς οὖν οὐκ ἂν εἰκότως διὰ τὴν ὑπερβολὴν τοῦ μεγέθους ἐπιφθέγξαιτο, ὅτι ἂν δις ἐξῆς ἐφορμήσωσιν οἱ τῶν θεῶν Ἴπποι, οὐκέθ' εὐρήσουσιν ἐν κόσμῳ τόπον; 6 ὑπερφῶν καὶ τὰ ἐπὶ τῆς θεομαχίας φαντάσματα·

ἄμφι δ' ἐσάλπιγξεν μέγας οὐρανὸς Ὀλυμπός τε.
ἔδδεισεν δ' ὑπένερθεν ἀναξ ἐνέρων Ἀιδωνεύς,
δείσας δ' ἐκ θρόνου ἄλτο καὶ ἴαχε, μὴ οἱ ἔπειτα
γαῖαν ἀναρρήξειε Ποσειδάων ἐνοσίχθων,
οἰκία δὲ θνητοῖσι καὶ ἀθανάτοισι φανείη
σμερδαλέ' εὐρώεντα, τὰ τε στυγέουσι θεοὶ περ.

ἐπιβλέπεις, ἑταῖρε, ὡς ἀναρρηγνυμένης μὲν ἐκ βάθρων γῆς, αὐτοῦ δὲ γυμνουμένου ταρτάρου, ἀνατροπὴν δὲ ὄλου καὶ διάστασιν τοῦ κόσμου λαμβάνοντος, πάνθ' ἄμα, οὐρανὸς ἕδης, τὰ θνητὰ τὰ ἀθάνατα, ἄμα τῇ τότε συμπολεμεῖ καὶ συγκινδυνεύει μάχῃ; 7 ἀλλὰ ταῦτα φοβερὰ μὲν, πλὴν ἄλλως,

... τὸ διάστημα ἀπὸ τῆ γῆ στὸν οὐρανὸ. Θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς πῶς αὐτὸ δὲν εἶναι τόσο τὸ μέτρο τοῦ ἀναστήματος τῆς Ἐριδος ὅσο τοῦ Ὀμήρου! Πόσο διαφορετικὸς εἶναι ὁ στίχος τοῦ Ἡσιόδου γιὰ τὴν Ἀχλὺν (ἂν βέβαια πρέπει νὰ θεωρήσουμε καὶ τὴν Ἀσπίδα ὡς ἔργο τοῦ Ἡσιόδου).

Καὶ ἀπὸ τὰ ρουθούνια τῆς ἔσταζαν μύξες...

Ἡ προσωποποιεῖα τοῦ δὲν προκαλεῖ φόβο παρὰ ἀηδία. Ὁ Ὀμηρος ὁμοίως, πῶς μεγαθύνει αὐτὸς τὴ δύναμη τῆς θεότητος;

Ὁση ἔκταση ἀγκαλιάζει μέσα στὸν αἰθέρα τὸ μάτι ἀνθρώπου ποὺ καθισμένος σὲ βουνοκορφή κοιτάζει πρὸς τὸ σκοτεινὸ πέλαγος σὲ τόση ἀπόσταση πηδοῦν τῶν θεῶν τ' ἄλογα, ποὺ χλιμιντρίζουν δυνατὰ.

Ὡς μέτρο γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ ἄλματος τοὺς χρησιμοποιεῖ τὸ κοσμικὸ διάστημα! Καὶ ποιὸς λοιπὸν δὲν θὰ ἀναφωνοῦσε, μὲ ὄλο του τὸ δίκιο, γιὰ αὐτὴ τὴ σύλληψη ποὺ βρίσκεται στὴν κορυφὴ τοῦ ὕψους: ἂν τὰ ἄλογα τῶν θεῶν ὁρμήσουν ἀκόμη δυὸ φορές πρὸς τὰ ἔμπρός, δὲν θὰ βροῦν πιά μέσα στὸ σύμπαν τόπο νὰ προχωρήσουν!

Μεγαλόφάνταστες εἶναι καὶ οἱ εἰκόνες γιὰ τὴ μάχη τῶν θεῶν στὴν Ἰλιάδα:

Γύρω τριγύρω σάλπιξε ὁ μέγας οὐρανὸς καὶ ὁ Ὀλυμπός.
Τρόμαξε στὰ κατάβαθα τῆς γῆς ὁ βασιλεὺς τῶν νεκρῶν Ἀιδωνεύς,
καὶ τρομαγμένος πήδηξε ἀπὸ τὸ θρόνο του καὶ ἄρχισε νὰ φωνάζει δυνατὰ
μὴν τοῦ ἀνοίξει στὰ δυὰ τῆ γῆ ὁ κοσμοσείστης Ποσειδάων
καὶ ἀντικοίσει τὰ βασιλεία του θνητοὶ καὶ ἀθάνατοι,
τὰ ἀποτρόπαια, τὰ μουχλιασμένα, ποὺ καὶ οἱ θεοὶ ἀκόμη τὰ μισοῦν.

Βλέπεις λοιπὸν, φίλε μου; Ἡ γῆ ἀνοίγει ἀπὸ τὰ θεμέλιά της, ὁ ἴδιος ὁ Τάρταρος γυμνώνεται, τὸ σύμπαν ὀλόκληρο ἀνατρέπεται καὶ διαλύεται στὰ συστατικά του, καὶ ὄλα μαζί —οὐρανὸς καὶ ἕδης, πράγματα θνητὰ καὶ πράγματα ἀθάνατα— συμπολεμοῦν καὶ συγκινδυνεύουν σ' ἐκείνη τὴν πανάρχαιη μάχη. Βέ-

εἰ μὴ κατ' ἀλληγορίαν λαμβάνοιτο, παντάπασιν ἄθεα καὶ οὐ σώζοντα τὸ πρόβλημα. Ὁμηρος γὰρ μοι δοκεῖ παραδιδούς τραύματα θεῶν στάσεις τιμωρίας δάκρυα δεσμὰ πάθη πάμφυρτα τοὺς μὲν ἐπὶ τῶν Ἰλιακῶν ἀνθρώπων δσον ἐπὶ τῇ δυνάμει θεοὺς πεποιηκέναι, τοὺς θεοὺς δὲ ἀνθρώπους. ἀλλ' ἡμῖν μὲν δυσδαιμονοῦσιν ἀπόκειται λιμὴν κακῶν ὁ θάνατος, τῶν θεῶν δ' οὐ τὴν φύσιν, ἀλλὰ τὴν ἀτυχίαν ἐποίησεν αἰώνιον. 8 πολὺ δὲ τῶν περὶ τὴν θεομαχίαν ἀμείνω τὰ ὅσα ἄχραντόν τι καὶ μέγα τὸ δαιμόνιον ὡς ἀληθῶς καὶ ἀκρατον παρίστησιν, οἷα (πολλοῖς δὲ πρὸ ἡμῶν ὁ τόπος ἐξείργασται) τὰ ἐπὶ τοῦ Ποσειδῶνος,

τρέμε δ' οὖρα μακρὰ καὶ ὕλη
καὶ κορυφαὶ Τρώων τε πόλις καὶ νῆες Ἀχαιῶν
ποσσὶν ὑπ' ἀθανάτοισι Ποσειδάωνος ἰόντος.
βῆ δ' ἔλααν ἐπὶ κύματ', ἄταλλε δὲ κήτε' ὑπ' αὐτοῦ
πάντοθεν ἐκ κενθμῶν, οὐδ' ἠγνοίησεν ἀνακτα'
γηθούσῃ δὲ θάλασσα δίστατο, τοὶ δὲ πέτοντο.

9 ταύτη καὶ ὁ τῶν Ἰουδαίων θεσμοθέτης, οὐχ ὁ τυχῶν ἀνὴρ, [ἐπειδὴ] τὴν τοῦ θεοῦ δύναμιν κατὰ τὴν ἀξίαν ἐχώρησε κἀξέφηγεν, εὐθύς ἐν τῇ εἰσβολῇ γράψας τῶν νόμων "εἶπεν ὁ Θεός", φησί, — τί; "γενέσθω φῶς, καὶ ἐγένετο· γενέσθω γῆ, καὶ ἐγένετο." 10 οὐκ ὀχληρὸς ἂν ἴσως, εἰταῖρε, δόξαιμι, ἐν ἔτι τοῦ ποιητοῦ καὶ τῶν ἀνθρωπίνων παραθέμενος τοῦ μαθεῖν

βαια αὐτὲς οἱ συλλήψεις προκαλοῦν τὸν τρόμο, ἀλλὰ ἀπὸ μιᾶν ἄλλη ἀποψη, ἂν δηλαδὴ δὲν τίς ἐρμηνεύσουμε ἀλληγορικῶς, εἶναι ἀσεβέστατες καὶ ἀνάρμοστες μὲ τὴν ἰδέα πού πρέπει νὰ ἔχουμε γιὰ τοὺς θεοὺς. Γιατὶ μιλώντας ὁ Ὁμηρος γιὰ τραυματισμοὺς θεῶν, γιὰ διενέξεις, γιὰ ἐκδικήσεις, γιὰ δάκρυα, γιὰ δεσμὰ καὶ γιὰ κάθε λογῆς πάθη δίνει τὴν ἐντύπωση, σὲ μένα τουλάχιστον, πῶς ὅσο περνοῦσε ἀπὸ τὸ χέρι του ἔχει κάνει τοὺς ἀνθρώπους πού ζοῦσαν στὴν ἐποχὴ τῆς τρωικῆς ἐκστρατείας θεοὺς καὶ τοὺς θεοὺς ἀνθρώπους. Ὁμως γιὰ μᾶς ὑπάρχει, ὅταν μᾶς περισφίγγουν οἱ συμφορές, ἓνα λιμάνι νὰ καταφύγουμε, ὁ θάνατος. Ἀλλὰ γιὰ τοὺς θεοὺς; — δὲν ἔκανε λοιπὸν τὴ φυσικὴ τους ὑπόσταση, ἀλλὰ τὴν ἀτυχία τους αἰώνια! Πολὺ ἀνώτερα ἀπὸ ὅσα λείει γιὰ τὴ θεομαχία εἶναι τὰ χωρία ὅπου παρασταίνει τὴ θεϊκὴ φύση ἄχραντη καὶ μεγάλη, ὅπως καὶ εἶναι πράγματι, καὶ καθαρῆ. Ἔτσι εἶναι ἐπὶ παραδείγματι οἱ στίχοι (τὸ χωρίο πολλοὶ καὶ πρὶν ἀπὸ μένα τὸ ἔχουν συζητήσῃ διεξοδικῶς) γιὰ τὸν Ποσειδῶνα:

ἔτρεμαν τὰ ψηλὰ βουνὰ καὶ τὰ δάση
καὶ οἱ κορυφές καὶ ἡ πόλη τῶν Τρώων καὶ τὰ πλοῖα τῶν Ἀχαιῶν
κάτω ἀπὸ τὰ ἀθάνατα πόδια τοῦ Ποσειδῶνα ἔτσι καθὼς προχωροῦσε.
Τὸ ἄρομα του ταξίδεψε πάνω στὰ κύματα! Σκιροῦσαν ἀπὸ κάτω
τὰ κήτη τῆς θάλασσας ἀπὸ παντοῦ ἀφήνοντας τοὺς κρυφῶνες τους, καὶ
δὲν ἀγνόησαν τὸν βασιλιά τους·
χαρούμενη ἀνοίγε ἡ θάλασσα, καὶ τὰ ἄλογα πετοῦσαν.

Παρομοίως καὶ ὁ νομοθέτης τῶν Ἰουδαίων, ἓνας ἀνθρωπος καθόλου συννηθισμένος, συνέλαβε καὶ ἐξέφρασε τὴ δύναμη τοῦ θεοῦ, ὅπως πραγματικὰ τῆς ἄξιζε, γράφοντας στὴν εἰσαγωγὴ τῶν Νόμων του — παραθέτω τὸ χωρίο: «Εἶπε ὁ θεός — τί;—

ὡς λάμψει τὸ φῶς. Καὶ ἔλαμψε τὸ φῶς!
Ἄς σχηματισθεῖ ἡ ξηρὰ. Καὶ σχηματίσθηκε ἡ ξηρὰ!».

Ἄς ἐλπίσουμε, φίλε μου, πῶς δὲν θὰ σὲ κούραζα, ἂν παρέθετα ἓνα ἀκόμη ὀμηρικὸ χωρίο — αὐτὴ τὴ φορά ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῶν

χάριν ὡς εἰς τὰ ἥρωικὰ μεγέθη συνεμβαίνειν ἐθίζει. ἀχλὺς ἄφνω καὶ νῦξ ἄπορος αὐτῷ τὴν τῶν Ἑλλήνων ἐπέχει μάχην· ἐνθα δὴ ὁ Αἴας ἀμηχανῶν

*Ζεῦ πάτερ (φησὶν), ἀλλὰ σὺ ῥῦσαι ὑπ' ἥερος νῆας Ἀχαιῶν,
ποίησον δ' αἴθρην, δὸς δ' ὀφθαλμοῖσιν ἰδέσθαι·
ἐν δὲ φάει καὶ δλεσσον.*

ἔστιν ὡς ἀληθῶς τὸ πάθος Αἴαντος, οὐ γὰρ ζῆν εὐχεται (ἦν γὰρ τὸ αἶτημα τοῦ ἥρωος ταπεινότερον), ἀλλ' ἐπειδὴ ἐν ἀπράκτῳ σκοτεῖ τὴν ἀνδρείαν εἰς οὐδὲν γενναῖον εἶχε διαθέσθαι, διὰ ταῦτ' ἀγανακτῶν ὅτι πρὸς τὴν μάχην ἀργεῖ, φῶς ὅτι τάχιστα αἰτεῖται, ὡς πάντως τῆς ἀρετῆς εὐρήσων ἐντάφιον ἄξιον, κἂν αὐτῷ Ζεὺς ἀντιτάττηται. 11 ἀλλὰ γὰρ Ὅμηρος μὲν ἐνθάδε οὐριος συνεμπνεῖ τοῖς ἀγῶσι, καὶ οὐκ ἄλλο τι αὐτὸς πέπονθεν ἢ μαινεται

*ὡς δτ' Ἄρης ἐγγέσπαλος ἢ ὀλοὸν πῦρ
οὔρεσι μαινεται, βαθέης ἐν τάρφεσιν ἕλης,
ἀφλοισμὸς δὲ περὶ στόμα γίγνεται.*

δείκνυσι δ' ὁμοίως διὰ τῆς Ὀδυσσεΐας (καὶ γὰρ ταῦτα πολλῶν ἕνεκα προσεπιθεωρητέον), ὅτι μεγάλης φύσεως ὑποφερομένης ἤδη ἰδίῳ ἔστιν ἐν γήρῳ τὸ φιλόμυθον. 12 δῆλος γὰρ ἐκ πολλῶν τε ἄλλων συντεθεικῶς ταύτην δευτέραν τὴν ὑπόθεσιν, ἀτὰρ δὴ κακ τοῦ λείψανου τῶν Ἰλιακῶν παθημάτων διὰ τῆς Ὀδυσσεΐας ὡς ἐπεισῶδιά τινα τοῦ Τρωικοῦ πολέμου προσεπεισφέ-

ἀνθρωπίνων ὑποθέσεων— γιὰ νὰ κατανοήσεις πῶς ὁ ποιητὴς ὁ ἴδιος κατὰ κανόνα παρακολουθεῖ ἀπὸ κοντὰ τοὺς ἥρωές του στὴν ἐπιτέλεση τῶν κατορθωμάτων τους. Καταχνιά ξάφνου καὶ σκοτάδι ἀδιαπέραστο (ἔτσι τὰ παρασταίνει στὴν ποίησή του) ἀκινήτοποιεῖ τὸ στρατὸ τῶν Ἑλλήνων. Τότε ὁ Αἴας, μέσα στὴν ἀμηχανία του, «Πατέρα Δία» φωνάζει,

*λύτρωσε τοὺς γιούς τῶν Ἀχαιῶν ἀπὸ τὴν καταχνιά,
κάνε νὰ καθαρίσει ὁ οὐρανός, δῶσε στὰ μάτια μας νὰ δοῦνε
καὶ στὸ φῶς μέσα πιά — σκότωσέ μας!*

Ἔτσι πράγματι αἰσθάνεται ἓνας Αἴας! Γιατὶ δὲν παρακαλεῖ γιὰ τὴ ζωὴ του (ἓνα τέτοιο αἶτημα θὰ ἦταν ἀνάξιο γιὰ τὸν ἥρωα) ἀλλὰ, ἐπειδὴ μὲς στὸ σκοτάδι ποὺ παρέλυε κάθε κίνηση δὲν μποροῦσε νὰ ἀξιοποιήσῃ τὴν ἀνδρεία του, γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἀγανακτώντας γιὰ τὴν ἀπραξία του στὴ μάχη, ζητᾷ ἐπειγόντως τὸ φῶς ἐλπίζοντας πῶς θὰ βρεῖ θάνατο ἀντάξιο τῆς πολεμικῆς του ἀρετῆς, ἔστω καὶ ἂν εἶναι ὁ Δίας ποὺ τὸν ἀντιμάχεται. Ἀλλὰ βέβαια σ' αὐτοὺς τοὺς στίχους γιὰ τὸν Αἴαντα ὁ Ὅμηρος —τὸ πνεῦμα του συμπνεῖ οὐριο μὲ τὴν ὀρμὴ τῆς μάχης, κι ὁ ἴδιος συνεπαρμένος μαινεται—,

*μαινεται σὺν τὸν Ἄρη τὸν λοχιστὴ, ἢ ὅπως μαινεται
ἄγρια πυρκαγιά πάνω στὶς βορνοπλαγιές μὲς στὰ πυκνόφυλλα δάση
καὶ γύρω ἀπὸ τὸ στόμα του παφλάζει ὁ ἀφρός...*

Στὴν Ὀδύσεια ἀντιθέτως ἀποδεικνύει (γιὰ πολλοὺς λόγους πρέπει νὰ τὰ ἐντάξουμε καὶ αὐτὰ στὴ διερεύνησή μας) πῶς ὅταν μιὰ μεγάλη διάνοια ἀρχίζει νὰ παρακμάζει — ναί, ἡ ἀγάπη τῆς μυθοπλασίας ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ τῆς γεροντικῆς ἡλικίας. Εἶναι ἄλλωστε φανερὸ καὶ ἀπὸ πολλὰς ἄλλες ἐνδείξεις ὅτι αὐτὸ τὸ ἔπος τὸ συνέθεσε μετὰ τὴν Ἰλιάδα, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὸ ὅτι στὴν Ὀδύσεια παρουσιάζει ὡς ἐπεισῶδια τοῦ τρωικοῦ πολέμου ἀπομεινάρια ἀπὸ συγκινητικὰ περιστατικὰ ποὺ συνέβησαν στὸ Ἴλιο. Ἐπὶ πλέον στὴν Ὀδύσεια τοποθετεῖ στὸ στόμα τῶν

ρειν, καὶ νῆ Δί' ἐκ τοῦ τὰς ὀλοφύρσεις καὶ τοὺς οἴκτους ὡς πάλαι που προεγνωσμένους τοῖς ἥρωσιν ἐνταῦθα προσαποδιδόναί. οὐ γὰρ ἀλλ' ἢ τῆς Ἰλιάδος ἐπίλογός ἐστιν ἡ Ὀδύσσεια,

ἔνθα μὲν Αἴας κεῖται ἀρήϊος, ἔνθα δ' Ἀχιλλεύς,
ἔνθα δὲ Πάτροκλος, θεόφιν μῆστωρ ἀτάλαντος·
ἔνθα δ' ἐμὸς φίλος υἱός.

13 ἀπὸ δὲ τῆς αὐτῆς αἰτίας, οἶμαι, τῆς μὲν Ἰλιάδος γραφομένης ἐν ἀκμῇ πνεύματος ὄλον τὸ σωματικὸν δραματικὸν ὑπεστήσατο καὶ ἐναγώνιον, τῆς δὲ Ὀδυσσεΐας τὸ πλεόν διηγηματικόν, ὅπερ ἴδιον γῆρας. ὅθεν ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ παρεικάσαι τις ἂν καταδουμένῳ τὸν Ὀμηρον ἤλιω, οὐ δίχα τῆς σφοδρότητος παραμένει τὸ μέγεθος. οὐ γὰρ ἔτι τοῖς Ἰλιακοῖς ἐκείνοις ποιήμασιν ἴσον ἐνταῦθα σφίξει τὸν τόνον, οὐδ' ἐξωμαλισμένα τὰ ὕψη καὶ ἰζήματα μῆδαμοῦ λαμβάνοντα, οὐδὲ τὴν πρόχυσιν ὁμοίαν τῶν ἐπαλλήλων παθῶν, οὐδὲ τὸ ἀγχίστροφον καὶ πολιτικὸν καὶ ταῖς ἐκ τῆς ἀληθείας φαντασίαις καταπεπυκνωμένον· ἀλλ' οἶον ὑποχωροῦντος εἰς ἑαυτὸν Ὠκεανοῦ καὶ περὶ τὰ ἴδια μέτρα ἴεσημονύμενον, τὸ λοιπὸν φαίνονται τοῦ μεγέθους ἀμπώτιδες κἂν τοῖς μυθώδεσι καὶ ἀπίστοις πλάνος. 14 λέγων δὲ ταῦτ' οὐκ ἐπιλέλησμαι τῶν ἐν τῇ Ὀδυσσεΐᾳ χειμώνων καὶ τῶν περὶ τὸν Κύκλωπα καὶ τιῶν ἄλλων, ἀλλὰ γῆρας διηγοῦμαι, γῆρας δ' ὅμως Ὀμήρου· πλὴν ἐν ἅπασιν τοῖς ἐξῆς τοῦ πρακτικοῦ κρατεῖ τὸ μυθικόν. παρεξέβην δ' εἰς ταῦθ', ὡς ἔφη, ἵνα δείξαιμι ὡς εἰς λῆρον ἐνίστε ὄψον κατὰ τὴν ἀπακμὴν τὰ μεγαλοφυῆ

ἠρώων ὀλοφυρμούς καὶ θρήνους σὺν νὰ ξεπλήρωνε μιὰ παλιὰ ὀφειλή. Πράγματι ἡ Ὀδύσσεια δὲν εἶναι παρὰ ἐπίλογος στὴν Ἰλιάδα,

ἐκεῖ κείτεται νεκρός ὁ ἀτρόμητος Αἴας, ἐκεῖ κι ὁ Ἀχιλλεύς
ἐκεῖ κι ὁ Πάτροκλος, ἡ φρόνησή του ζύγιαζε ἴσα μὲ τῶν θεῶν,
ἐκεῖ κι ὁ δικός μου, ὁ ἀκριβός μου γιός...

Γιὰ τὴν ἴδια ἀκριβῶς αἰτία, νομίζω, πλημμύρισε ὀλόκληρη τὴν Ἰλιάδα, ποὺ τὴν ἔγραψε ὅταν τὸ πνεῦμα του βρισκόταν στὴν ἀκμὴ του, μὲ δράση καὶ ἔνταση, ἐνῶ στὴν Ὀδύσσεια κυριαρχεῖ τὸ διηγηματικὸ στοιχεῖο, ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὸ τῶν γηρατειῶν. Ἔτσι λοιπὸν ὁ Ὀμηρος τῆς Ὀδύσσειας θὰ μπορούσε νὰ παρομοιασθεῖ μὲ τὸν ἥλιο ποὺ βασιλεύει: ἡ σφοδρότητα τῆς πυρᾶς του ἔχει χαθεῖ, ἀλλὰ τὸ μέγεθός του παραμένει ἀκέραιο. Ἐδῶ βέβαια δὲν διατηρεῖται πιά ὁ τόνος στὸ ἴδιο ἐπίπεδο ἐκείνων τῶν ραψωδιῶν τῆς Ἰλιάδος, οὔτε καὶ τὸ σταθερὸ καὶ ὁμαλὸ ὕψος ποὺ δὲν ἐπιτρέπει ὑποτονισμό, οὔτε καὶ παρατηρεῖται τὸ ὀρμητικὸ ζέσπασμα τῶν παθῶν ἔτσι ποὺ τὸ ἓνα νὰ διαδέχεται τὸ ἄλλο. Λείπουν ἀκόμη ἐκείνη ἡ εὐστροφία καὶ ἡ αἰσθησιμότητα τῆς πραγματικότητας καὶ ἡ πληθώρα τῶν εἰκόνων ποὺ εἶναι παρμένες ἀπὸ τὴ ζωὴ. Ὅπως ὁ Ὠκεανὸς ὑποχωρεῖ καὶ ἀφήνει ἀκάλυπτα κατὰ τὴν ἀμπώτιδα τὰ πρωτινά του ὄρια, ἔτσι κι ὁ Ὀμηρος: στὴν ὑπόλοιπη δημιουργία του φαίνονται οἱ ὑποχωρήσεις τοῦ μεγέθους του καὶ οἱ ἄσκοπες περιπλανήσεις του σὲ μυθώδη καὶ ἀπίστευτα περιστατικά. Τὰ ἀναφέρω βέβαια αὐτά, ἀλλὰ δὲν λησμονῶ φυσικὰ τὴν περιγραφὴ τῆς θαλασσοταραχῆς στὴν Ὀδύσσεια οὔτε καὶ τὴν περιπέτεια μὲ τὸν Κύκλωπα οὔτε καὶ ὀρισμένα ἄλλα ἐπεισόδια. Μιλῶ γιὰ γηρατειά — μὰ ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὰ γηρατειά τοῦ Ὀμήρου! Πλὴν ὅμως σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ἐπεισόδια χωρὶς ἐξαίρεση τὸ ἀφηγηματικὸ στοιχεῖο κυριαρχεῖ πάνω στὸ δραματικόν. Κι ἂν ἔκανα αὐτὴν τὴν παρέκβαση ἦταν γιὰ νὰ δείξω πῶς ἐνίστε οἱ μεγαλοφυῆς, ὅταν ἀρχίζουν νὰ παρακμάζουν, παρεκτρέπονται σὲ εὐκόλες φλυαρίες. Σ' αὐτὴν τὴν περί-

παρατρέπεται, οἷα τὰ περὶ τὸν ἄσκον καὶ τοὺς ἐν Κίρκης συνοφορβουμένους, οὓς ὁ Ζωίλος ἔφη χοιρίδια κλαίοντα, καὶ τὸν ὑπὸ τῶν πελειάδων ὡς νεοσσὸν παρατρεφόμενον Δία καὶ τὸν ἐπὶ τοῦ ναυαγίου δέχ' ἡμέρας ἄσιτον τὰ τε περὶ τὴν μνηστηροφονίαν ἀπίθανα. τί γὰρ ἂν ἄλλο φῆσαιμεν ταῦτα ἢ τῶ ὄντι παιδὸς ἐνύπνια; 15 δευτέρου δὲ εἵνεκα προσιστορείσθω τὰ κατὰ τὴν Ὀδύσειαν, ὅπως ἦ σοι γνώριμον ὡς ἡ ἀπακμὴ τοῦ πάθους ἐν τοῖς μεγάλοις συγγραφεῦσι καὶ ποιηταῖς εἰς ἦθος ἐκλύεται. τοιαῦτα γὰρ πού τὰ περὶ τὴν τοῦ Ὀδυσσεὺς ἠθικῶς αὐτῷ βιολογούμενα οἰκίαν οἴονεϊ κωμωδία τίς ἐστιν ἠθολογούμενη.

10. Φέρε νῦν, εἴ τι καὶ ἕτερον ἔχοιμεν ὑψηλοὺς ποιεῖν τοὺς λόγους δυνάμενον, ἐπισκεψώμεθα. οὐκοῦν ἐπειδὴ πᾶσι τοῖς πράγμασι φύσει συνεδρεῦει τινὰ μόρια ταῖς ὕλαις συνυπάρχοντα, ἐξ ἀνάγκης γένοιτ' ἂν ἡμῖν ὕψους αἴτιον τὸ τῶν ἐμφερομένων ἐκλέγειν αἰεὶ τὰ καιριώτατα καὶ ταῦτα τῇ πρὸς ἄλληλα ἐπισυνθέσει καθάπερ ἐν τι σῶμα ποιεῖν δύνασθαι· ὁ μὲν γὰρ τῇ ἐκλογῇ τὸν ἀκροατὴν τῶν λημμάτων, ὁ δὲ τῇ πικνώσει τῶν ἐκλεγμένων προσάγεται. οἷον ἡ Σαπφῶ τὰ συμβαίνοντα ταῖς ἐρωτικαῖς μανίαις παθήματα ἐκ τῶν παρεπομένων καὶ ἐκ τῆς ἀληθείας αὐτῆς ἐκάστοτε λαμβάνει. ποῦ δὲ τὴν ἀρετὴν ἀποδείκνυται; ὅτε τὰ ἄκρα αὐτῶν καὶ ὑπερτεταμένα δεινὴ καὶ ἐκλέξαι καὶ εἰς ἄλληλα συνδῆσαι·

- 2 φαίνεται μοι κῆνος ἴσος θεοῖσιν
 ἔμμεν' ὦνηρ, ὅτις ἐναντίος τοι
 ἰσθάνει καὶ πλάσιον ἄδυ φωνεί-
 σας ὑπακούει
 καὶ γελαίσας ἰμέροεν, τό μ' ἢ μὲν
 καρδίαν ἐν στήθεσιν ἐπτόαισεν.
 ὡς γὰρ ἐς σ' ἴδω βρόχε', ὡς με φωνὰς
 οὐδὲν ἔτ' εἴκει·

πτωσῆ ἐντάσσονται οἱ διηγήσεις γιὰ τὸν ἄσκον τοῦ Αἰόλου, γιὰ τοὺς συντρόφους ποὺ τρέφονται σὰν χοῖροι στὸ παλάτι τῆς Κίρκης («τὰ κλαψιάρικα γουρουνάκια», ποὺ ἔλεγε ὁ Ζωίλος), γιὰ τὸν Δία ποὺ τὸν τσίζαν κι αὐτὸν τὰ ἀγριοπερίστερα σὰν νὰ ἦταν νεοσσός, γιὰ τὸν Ὀδυσσεῖα ποὺ ἄντεξε πάνω στὴ σχεδία δέκα μέρες χωρὶς τροφή καί, τέλος, οἱ ἀπιθανότητες τῆς μνηστηροφονίας. Πῶς ἄλλιῶς νὰ τὰ χαρακτηρίσει κανεὶς ὅλα αὐτὰ παρὰ «παιδικὰ ὄνειρα»; Ἀλλὰ καὶ γιὰ ἕναν ἄλλο λόγο ἔπρεπε νὰ ἔχουν γίνεαι αὐτὲς οἱ κριτικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν Ὀδύσεια: γιὰ νὰ κατανοήσεις ὅτι στοὺς μεγάλους πεζογράφους καὶ ποιητὲς ἡ παρακμὴ τοῦ πάθους καταλήγει σὲ σκιαγραφία ἠθῶν καὶ χαρακτήρων. Αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι ἡ ρεαλιστικὴ περιγραφή τῆς καθημερινῆς ζωῆς στὸ σπίτι τοῦ Ὀδυσσεῖα, ἕνα εἶδος κωμωδίας ἠθῶν.

10. Ἄς δοῦμε τώρα ἂν ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο ποὺ νὰ προσδίδει ὕψος στὸ λόγο. Τὸ κάθε θέμα ἐμπεριέχει ὀρισμένα στοιχεῖα ποὺ εἶναι συνυφασμένα μὲ τὴν πρώτη ὕλη του. Σὲ κάθε περίπτωση συνεπῶς, ἀναγκαῖα προϋπόθεση τοῦ ὕψους εἶναι ἡ ἐπιλογή τῶν πιὸ σημαντικῶν ἀπὸ τὰ οὐσιώδη αὐτὰ χαρακτηριστικά, καὶ ἡ συναρμογὴ τοῦ ἐνὸς μὲ τὸ ἄλλο σὲ ἕνα ἐνιαῖο ὄργανικὸ σύνολο. Ὁ ἀναγνώστης γοητεύεται ἀφενὸς μὲ τὴν ἐπιλογή τῶν τυπικῶν χαρακτηριστικῶν καὶ ἀφετέρου μὲ τὸ ἀρμονικὸ συνταίριασμα τῶν ἐπιλεγμένων. Πρόσεξε ἐπὶ παραδείγματι τί κάνει ἡ Σαπφῶ ὅταν περιγράφει τὰ βασανιστικὰ συναισθήματα ποὺ νιώθουν οἱ τρελὰ ἐρωτευμένοι: παίρνει τὸ ὕλικό της ἀπὸ τίς ἀντιδράσεις ποὺ τὰ συνοδεύουν κατὰ κανόνα καὶ στὴν ἴδια τὴ ζωὴ. Ποῦ λοιπὸν ἀποκαλύπτεται ἡ μεγάλη της τέχνη; Στὸ ὅτι ἀκριβῶς εἶναι φοβερὴ καὶ στὴν ἐπιλογή τῶν πιὸ ἐντυπωσιακῶν καὶ ἐντόνων συμπτωμάτων καὶ στὸ συνδυασμὸ τοῦ ἐνὸς μὲ τὸ ἄλλο·

Μοῦ φαίνεται ὅτι εἶναι ἴσος μὲ τοὺς θεοὺς
 ἐκεῖνος ὁ ἄντρας ποὺ κάθεται ἀπέναντί σου
 κι ἀκούει ἀπὸ κοντὰ τὴ γλυκεῖά σου μιλιὰ καὶ τὸ θελκτικὸ σου γέλιο.
 Αὐτὸ τὴν καρδιά μου ἐμένα μέσα στὸ στήθος συνταράζει!
 Μόλις γυρίσω ἔστω γιὰ λίγο νὰ σὲ δῶ, σβήνει ἡ φωνή μου.

ἀλλὰ καὶ μὲν γλῶσσα ἔαγε· λέπτον δ'
 αὐτικά χρωῦ πῦρ ὑπαδερόμακεν·
 ὀππάτεσσι δ' οὐδὲν ὄρημμ', ἐπιρρόμ-
 βεισι δ' ἄκουαι·
 †εκαδε μ' ἰδρως ψυχρός† κακχέεται, τρόμος δὲ
 παῖσαν ἄρει, χλωροτέρα δὲ ποίας
 ἔμμι· τεθνάκην δ' ὀλίγω ἰδεύσης
 φαίνομ' (ἔμ' αὐτα·)
 ἀλλὰ πᾶν τόλματον, †ἐπει καὶ πένητα†

3 οὐ θαυμάζεις ὡς ὑπ(ὸ τὸ) αὐτὸ τὴν ψυχὴν τὸ σῶμα, τὰς ἀκοὰς τὴν γλῶσσαν, τὰς ὄψεις τὴν χροάν, πάνθ' ὡς ἀλλότρια διοιχόμενα ἐπιζητεῖ, καὶ καθ' ὑπεναντιώσεις ἅμα ψύχεται καίεται, ἀλογιστεῖ φρονεῖ, [ἢ γὰρ] (θαρεῖ) φοβεῖται †ἢ παρ' ὀλίγον τέθνηκεν ἵνα μὴ ἔν τι περὶ αὐτὴν πάθος φαίνεται, παθῶν δὲ σύνοδος; πάντα μὲν τοιαῦτα γίνεται περὶ τοὺς ἐρῶντας, ἢ λῆψις δ' ὡς ἔφην τῶν ἄκρων καὶ ἢ εἰς ταῦτ' συναίρεσις ἀπειργάσατο τὴν ἐξοχήν. ὄνπερ οἶμαι καὶ ἐπὶ τῶν χειμώνων τρόπον ὁ ποιητὴς ἐκλαμβάνει τῶν παρακολουθούντων τὰ χαλεπώτατα. 4 ὁ μὲν γὰρ τὰ Ἀριμάσπεια ποιήσας ἐκεῖνα οἶεται δεινά·

θαῦμ' ἡμῖν καὶ τοῦτο μέγα φρεσὶν ἡμετέρησιν.
 ἄνδρες ὕδωρ ναίουσιν ἀπὸ χθονὸς ἐν πελάγεσσι·
 δύστηνοὶ τινὲς εἰσιν, ἔχουσι γὰρ ἔργα πονηρά·
 ὄμματ' ἐν ἄστροισι, ψυχὴν δ' ἐνὶ πόντῳ ἔχουσιν.
 ἢ πον πολλὰ θεοῖσι φίλας ἀνὰ χεῖρας ἔχοντες
 εὐχονται σπλάγχθοισι κακῶς ἀναβαλλομένοισι.

παντὶ οἶμαι δῆλον, ὡς πλέον ἄνθος ἔχει τὰ λεγόμενα ἢ δέος. ὁ δὲ Ὀμηρος πῶς; 5 ἐν γὰρ ἀπὸ πολλῶν λεγέσθω

Ἡ γλῶσσα μου χίλια κομμάτια. Μιὰ φλόγα λεπτή
 τρέχει παρενθὺς κάτω ἀπὸ τὸ δέσμα μου.
 Τὰ μάτια μου σκοτεινιάζουν, βουίζουν τὰ αὐτιά,
 ψυχρὸς ἰδρώτας περιλούζει τὸ κορμί μου καὶ σύγκορη
 μὲ συνεπαίρει μιὰ τρομούλα. Πιὸ πράσινη κι ἀπὸ τὴ χλόη —
 Μοῦ φαίνεται πὼς λίγο ἀκόμη καὶ θὰ ξεψυχήσω.
 Ἄλλὰ ὅλα πρέπει νὰ τ' ἀποτολήσω, γιατί κι ἕνας στερημένος...

Δὲν σοῦ προκαλεῖ τὸ θαυμασμὸ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὅποιο τὴν ἴδια στιγμή προσπαθεῖ νὰ συγκεντρώσει τὸ μυαλὸ καὶ τὸ σῶμα της, τὴν ἀκοή καὶ τὴ γλῶσσα της, τὰ μάτια καὶ τὸ χρωμα της — ὅλα αὐτὰ σὰν νὰ ἦταν ξένα πού ἔφυγαν μακριά; Κι ἔτσι ταυτοχρόνως σὲ γρήγορη ἐναλλαγή παγώνει καὶ φλέγεται, χάνει τὸ νοῦ της καὶ ὀρθοφρονεῖ, ἔχει κουράγιο καὶ φοβάται. Φοβάται; — σχεδὸν ἔχει πεθάνει. Δίνει λοιπὸν τὴν ἐντύπωση πὼς δὲν εἶναι ἕνα καὶ μόνο πάθος πού τὴν ταλανίζει, ἀλλὰ σύνδρομο παθῶν! Ὅλα αὐτὰ βέβαια τὰ συναισθήματα τὰ νιώθουν οἱ ἐρωτευμένοι, ἀλλά, ὅπως εἶπα, ἢ ἐπιλογή τῶν βιαιότερων καὶ ἢ σύνθεσή τους σὲ ἐνιαῖο σύνολο δημιούργησαν τὸ ἐξοχο καλλιτέχνημα. Μὲ παρόμοιο τρόπο, νομίζω, καὶ ὁ Ὀμηρος ὅταν περιγράφει τρικυμίες, διαλέγει ἀπὸ τὰ συνακόλουθα φαινόμενα τὰ πιὸ τρομακτικά. Ὁ ποιητὴς βέβαια τῶν Ἀριμασπέων νομίζει ὅτι φόβο προκαλοῦν συλλήψεις ὅπως ἢ ἀκόλουθη:

Θαῦμα καὶ τοῦτο πού κάνει τὸ νοῦ μας ν' ἀπορεῖ,
 ἄνθρωποι ζοῦνε πάνω στὸ νερό, μακριὰ ἀπ' τὴ στεριά, μέσα στὸ πέλαγος.
 Δύσμοιροι, βάσανα πλήθος πού ἔχει ἢ ζωὴ τους!
 Τὰ μάτια τους προσηλωμένα σ' ἄστρα, στὴ θάλασσα οἱ ψυχὲς τους.
 Ὑψώνοντας τὰ χεῖρα ζητοῦν βοήθεια ἀπὸ τοὺς θεοὺς,
 ἐνῶ τὰ σπλάγχνα τους τὰ συνταράζει ἢ ναυτία.

Σὲ ὄλους, νομίζω, εἶναι φανερό: οἱ στίχοι του ἔχουν τὴ λεπτότητα τοῦ ἄνθους, ἀλλὰ δὲν προκαλοῦν τὸ δέος. Ὁ Ὀμηρος ὁμοῦ πῶς; Ἄς παραθέσω ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὰ πολλά:

ἐν δ' ἔπεσ', ὡς δτε κῦμα θοῆ ἐν νηὶ πέσῃσι
 λάβρον ὑπαι νεφέων ἀνεμοτρεφές, ἢ δέ τε πᾶσα
 ἄχρη ὑπεκρύφθη, ἀνέμοιο δέ δεινός ἀήτης
 ἰστίῳ ἐμβρέμεται, τρομέουσι δέ τε φρένα ναῦται
 δειδιότες· τυτθὸν γὰρ ὑπέκ θανάτοιο φέρονται.

6 ἐπεχείρησε καὶ ὁ Ἄρατος [τὸ] αὐτὸ τοῦτο μετενεγκεῖν,

ὀλίγον δὲ διὰ ξύλον αἰδ' ἐρύκει·

πλὴν μικρὸν αὐτὸ καὶ γλαφυρὸν ἐποίησεν ἀντὶ φοβεροῦ· ἔτι δὲ παρώρισε τὸν κίνδυνον εἰπὼν "ξύλον αἰδ' ἐρύκει". οὐκοῦν ἀπειροῦ. ὁ δὲ ποιητὴς οὐκ εἰς ἀπαξ παρορίζει τὸ δεινόν, ἀλλὰ τοὺς αἰεὶ καὶ μόνον οὐχὶ κατὰ πᾶν κῦμα πολλάκις ἀπολλυμένους εἰκονογραφεῖ. καὶ μὴν τὰς προθέσεις ἀσυνθέτους οὐσας συναναγκάσας παρὰ φύσιν καὶ εἰς ἀλλήλας συμβιασάμενος, ὑπέκ θανάτοιο τῷ μὲν συνεπιπτόντι πάθει τὸ ἔπος ὁμοίως ἐβασάνισε, τῇ δὲ τοῦ ἔπους συνθλίψει τὸ πάθος ἄκρως ἀπεπλάσατο καὶ μόνον οὐκ ἐνετύπωσε τῇ λέξει τοῦ κινδύνου τὸ ἰδίωμα· "ὑπέκ θανάτοιο φέρονται." 7 οὐκ ἄλλως ὁ Ἀρχιλόχος ἐπὶ τοῦ ναυαγίου, καὶ ἐπὶ τῇ προσαγγελίᾳ ὁ Δημοσθένης· "ἐσπέρα μὲν γὰρ ἦν" φησίν. ἀλλὰ τὰς ἐξοχάς, ὡς (ἄν) εἴποι τις, ἀριστίνδην ἐκκαθήραντες ἐπισυνέθηκαν, οὐδὲν φλοιῶδες ἢ ἀσεμνον ἢ σχολικὸν ἐγκατατάττοντες διὰ μέσον. λυμαίνεται γὰρ ταῦτα τὸ δλον, ὡσανεὶ ψύγματα ἢ ἀραιώματα ἐμποιοῦντα μεγέθη συνοικονομούμενα τῇ πρὸς ἄλληλα σχέσει συντετειχισμένα.

II. Σύνεδρός ἐστι ταῖς προεκκειμένας ἀρετὴ καὶ ἦν καλοῦσιν ἀξῆσιν,

Κι ὀρησε στοὺς ἐχθρούς, κύμα ὀρητικὸ πού κάτω ἀπὸ τὰ σύννεφα
 τό'χοννε θρέφει ἀγέρηδες καὶ πέφτει πάνω σὲ γρήγορο καράβι—
 Ὁλόκληρο τὸ σκέπασε ὁ ἀφρός, κι ἡ φοβερὴ πνοὴ τοῦ ἀνέμου
 σφυρίζει πάνω στὸ κατάρτι! Τρέμοννε μέσα τοὺς οἱ ναῦτες
 φοβισμένοι, γιατί μόλις πού ξεγλιστροῦν τοῦ Χάρου.

Προσπάθησε καὶ ὁ Ἄρατος νὰ μεταπλάσει τὴν εἰκόνα,

Μονάχα μιὰ λεπτὴ σανίδα στέκεται ἐμπόδιο στὸ Χάρο!

Αὐτὸ ὅμως πού κατόρθωσε εἶναι νὰ μεταπλάσει τὴ φοβερὴ εἰκόνα σὲ χαριτωμένη μικρογραφία. Καὶ ἐπὶ πλεον ἐδιώξε μὲ τὸ «μιὰ σανίδα ἐμποδίζει τὸ Χάρο» καὶ τὸν κίνδυνο μακριά. Ναι, φυσικὰ τὸν ἐμποδίζει ἡ σανίδα! Ὁ Ὅμηρος ἀντιθέτως δὲν ἀποδιώχνει μιὰ καὶ καλὴ τὸ φόβο τοῦ κινδύνου, ἀλλὰ εἰκονογραφεῖ ἀνθρώπους πού πολλές φορές, σχεδὸν μὲ κάθε κύμα πού σηκώνεται, κινδυνεύουν νὰ πνιγοῦν. Καὶ μάλιστα τίς προθέσεις ὑπὸ καὶ ἐκ πού δὲν συνάπτονται μεταξύ τους, παραβιάζοντας τοὺς κανόνες, τίς συνέθεσε βίαια στὸ ὑπέκ. Ἔτσι βασάνισε τὴ γλῶσσα γιὰ νὰ συστοιχηθεῖ μὲ τὴ συγκίνηση τῆς στιγμῆς καὶ συνάμα μὲ τὴν τραχύτατη σύνθεση ἀπέδωσε ἀριστουργηματικὰ αὐτὴν ἀκριβῶς τῇ συγκίνηση. Τὴν ἰδιαιτερότητα λοιπὸν τοῦ κινδύνου μόνο πού δὲν τὴν τύπωσε βαθιὰ πάνω στὴ φράση «ὑπέκ θανάτοιο φέρονται»! Παράβαλε ἐπίσης τίς ἀνάλογες περιπτώσεις τοῦ Ἀρχιλόχου (τὸ ποίημα γιὰ τὸ ναυάγιο) καὶ τοῦ Δημοσθένη (ἡ ἀναγγελία γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Ἐλλάδας: «Καὶ ἦταν δειλὸν κτλ.»). Αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς, μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς, ἐπέλεξαν τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ στοιχεῖα τῆς θεματογραφίας καὶ τὰ ἐπισυνέθεσαν χωρὶς νὰ παρεμβάλλουν τίποτε τὸ χονδροειδές ἢ ἀκαλαίσθητο ἢ σχολαστικὸ. Αὐτὰ τὰ παραγεμίσματα ἀσχημίζουν τὸ σύνολο, ὅπως ἀκριβῶς οἱ ὀγκόλιθοι πού ἐντοιχίζονται ὁ ἓνας δίπλα στὸν ἄλλο καταστρέφουν τὴν καλαίσθητη ἐντύπωση τοῦ κτιρίου ἂν ἀφήνουν μεταξύ τους κενὰ καὶ χαραμάδες.

II. Στενὰ συνδεδεμένη μὲ τίς ἀρετὲς τοῦ ὕφους πού συζητήθηκαν παραπάνω εἶναι καὶ αὐτὴ πού ὀνομάζουν ἀύξηση, ὅταν

δταν δεχομένων τῶν πραγμάτων καὶ ἀγώνων κατὰ περιόδους ἀρχάς τε πολλὰς καὶ ἀναπαύλας ἕτερα ἑτέροις ἐπεισκυκλούμενα μεγέθη συνεχῶς ἐπεισάγεται κατ' ἐπίτασιν. 2 τοῦτο δὲ εἴτε διὰ τοπηγορίαν, εἴτε δεινώσειν, ἢ πραγμάτων ἢ κατασκευῶν ἐπίρρωσιν, εἴτ' ἐποικοδομίαν ἔργων ἢ παθῶν (μυρία γὰρ ἰδέαι τῶν αὐξήσεων) γίνονται, χρῆ γινώσκειν ὅμως τὸν ῥήτορα, ὡς οὐδὲν ἂν τούτων καθ' αὐτὸ συσταίη χωρὶς ὕψους τέλειον, πλὴν εἰ μὴ ἐν οἴκτοις ἄρ' ἢ νῆ Δία ἐν εὐτελισμοῖς, τῶν δ' ἄλλων αὐξητικῶν ὅτου περ ἂν τὸ ὑψηλὸν ἀφέλῃς, ὡς ψυχὴν ἐξαιρήσεις σώματος· εὐθὺς γὰρ ἀτονεῖ καὶ κενούται τὸ ἔμπρακτον αὐτῶν μὴ τοῖς ὕψει συνεπιρρωννύμενον. 3 ἢ μέντοι διαφέρει τοῦ ἀρτίως εἰρημένου τὰ νῦν παραγγελλόμενα — περιγραφή γὰρ τις ἦν ἐκεῖνο τῶν ἀκρων λημμάτων καὶ εἰς ἐνότητα σύνταξις — καὶ τίμη καθόλου τῶν αὐξήσεων παραλλάττει τὰ ὕψη, τῆς σαφηνείας αὐτῆς ἕνεκα συντόμως διοριστέον.

12. Ὁ μὲν οὖν τῶν τεχνογράφων ὄρος ἔμοιγ' οὐκ ἀρεστός. αὐξησίς ἐστι, φασί, λόγος μέγεθος περιτιθείς τοῖς ὑποκειμένοις. δύναται γὰρ ἀμέλει καὶ ὕψους καὶ πάθους καὶ τρόπων εἶναι κοινὸς οὗτος ὄρος, ἐπειδὴ κάκεῖνα τῷ λόγῳ περιτίθῃσι ποιὸν τι μέγεθος. ἔμοι δὲ φαίνεται ταῦτα ἀλλήλων παραλλάττειν, ἢ κείται τὸ μὲν ὕψος ἐν διάδροματι, ἢ δ' αὐξησίς καὶ ἐν πλήθει· διὸ κείνο μὲν κἂν νοήματι ἐνὶ πολλάκις, ἢ δὲ πάντως μετὰ ποσότητος καὶ περιουσίας τινὸς ὑφίσταται. 2 καὶ ἔστιν ἡ αὐξησίς, ὡς τύπῳ περιλαβεῖν,

δηλαδὴ ἀπὸ περιόδο σὲ περίοδο ἢ ἐκθεση τῶν γεγονότων καὶ ἢ ἐπιχειρηματολογία διακόπτονται καὶ ξαναρχίζουσι πολλές φορές ἐνῶ συνεχῶς μὲ ὄλο καὶ μεγαλύτερη ἐνταση εἰσάγεται ἢ μιὰ ἐντυπωσιακὴ ἐνότητα κατόπιν τῆς ἄλλης. Οἱ ποικιλίες τῶν αὐξήσεων εἶναι ἀναρίθμητες, γιὰτὶ προκύπτουσι καὶ ἀπὸ ἀναπτύξεις κοινῶς ἀποδεκτῶν ἀληθειῶν, καὶ ἀπὸ μεγαλοποιήσεως καὶ ἀπὸ τὸν ὑπερτονισμό γεγονότων ἢ ἀποδεικτικῶν κατασκευῶν καὶ ἀπὸ τῆ μεθοδικῆ ἐπισώρευση πράξεων ἢ συναισθηματικῶν ἀντιδράσεων. Πρέπει ὡστόσο ὁ ῥήτορας νὰ συνειδητοποιήσῃ πῶς κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ τεχνάσματα ἀπὸ μόνου τοῦ χωρὶς τὸ ὕψος δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτύχῃ τὸ σκοπὸ τοῦ. Ἴσως ὑπάρχουσι κάποιες ἐξαιρέσεις· ἂν ἐπιδιώκῃς νὰ προκαλέσεις τὸν οἴκτο ἢ νὰ ὑποτιμήσεις κάτι. Σὲ κάθε ἄλλη περίπτωση αὐξήσεως ἂν ἀφαιρέσεις τὸ στοιχεῖο τοῦ ὕψους εἶναι σὺν νὰ ἀποστερεῖς τὸ σῶμα ἀπὸ τὴν ψυχὴ τοῦ. Χωρὶς τῆ σθεναρῆ ὑποστήριξη τοῦ ὕψους τὸ δραματικὸ στοιχεῖο τῶν αὐξήσεων ἀτονεῖ παρευθὺς καὶ χάνει τὸ σφρίγγος τοῦ. Ποιὰ εἶναι λοιπὸν ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ ὅσα παραγγέλλω τώρα καὶ σὲ ὅσα εἶπα προηγουμένως γιὰ τὸ συνυπολογισμὸ τῶν οὐσιωδῶν λεπτομερειῶν καὶ τῆ συγκρότησίν τους σὲ ὀργανικὴ ἐνότητα; Καὶ γενικὰ σὲ ποιὸ σημεῖο διαφοροποιεῖται τὸ ὕψος ἀπὸ τὴν αὐξήση; Λόγοι σαφηνείας μοῦ ἐπιβάλλουσι νὰ συζητήσω σύντομα καὶ αὐτὰ τὰ θέματα.

12. Ἐμένα τουλάχιστον δὲν μὲ ἱκανοποιεῖ ὁ ὀρισμὸς ποῦ δίνουσι οἱ τεχνογράφοι. «Αὐξήση», λένε, «εἶναι ἕνας ἐκφραστικὸς τρόπος ποῦ προσδίδει μέγεθος στὸ πραγματευόμενον θέμα». Ἄλλὰ αὐτὸς μπορεῖ ὠραιότατα νὰ εἶναι κοινὸς ὀρισμὸς καὶ τοῦ ὕψους καὶ τοῦ πάθους καὶ τῶν μεταφορῶν, γιὰτὶ καὶ αὐτὰ χαρίζουσι κάποιον μέγεθος στὸν λόγο. Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ οὐσιώδης διαφορὰ ἔγκειται στὸ ὅτι τὸ ὕψος βρίσκεται στὴν τάση γιὰ ἐξύψωση, ἐνῶ ἡ αὐξήση προϋποθέτει καὶ τὴν πληθώρα. Συχνὰ ἄλλωστε τὸ ὕψος ἐμφανίζεται καὶ σὲ μία μόνον νοηματικὴ σύλληψη, ἐνῶ ἡ αὐξήση ἀπαιτεῖ ὅπωςδήποτε ποσότητα καὶ κάποιον ὑπεραφθονία. Δίνω λοιπὸν ἐδῶ ἕνα χονδροειδῆ ὀρισμὸν: «Ἡ αὐξήση

συμπλήρωσις ἀπὸ πάντων τῶν ἐμφερομένων τοῖς πράγμασι μορίων καὶ τόπων, ἰσχυροποιούσα τῇ ἐπιμονῇ τὸ κατασκευασμένον, ταύτη τῆς πίστεως διεστῶσα, ὅτι ἢ μὲν τὸ ζητούμενον ἀποδείκνυσιν)...

... πλουσιώτατα, καθάπερ τι πέλαγος, εἰς ἀναπεπταμένον κέχνται πολλαχῇ μέγεθος. 3 ὅθεν, οἶμαι, κατὰ λόγον ὁ μὲν ῥήτωρ ἄτε παθητικώτερος πολὺ τὸ διάπτυρον ἔχει καὶ θυμικῶς ἐκφλεγόμενον, ὁ δὲ, καθεστῶς ἐν ὄγκῳ καὶ μεγαλοπρεπεῖ σερμόνῳ, οὐκ ἐγκνται μὲν, ἀλλ' οὐχ οὕτως ἐπέστραπται. 4 οὐ κατ' ἄλλα δὲ τινα ἢ ταῦτα, ἐμοὶ δοκεῖ, φίλτατε Τερεντιανέ, (λέγω δέ, <εἰ> καὶ ἡμῖν ὡς "Ἐλλῆσιν ἐφεῖται τι γινώσκειν) καὶ ὁ Κικέρων τοῦ Δημοσθένους ἐν τοῖς μεγέθεσι παραλλάττει. ὁ μὲν γὰρ ἐν ὕψει τὸ πλεόν ἀποτόμῳ, ὁ δὲ Κικέρων ἐν χύσει, καὶ ὁ μὲν ἡμέτερος διὰ τὸ μετὰ βίας ἕκαστα, ἔτι δὲ τάχους ῥώμης δεινότητος, ὅλον καίειν τε ἅμα καὶ διαρπάζειν σκηπτῶ τινι παρεικάζοιτ' ἂν ἢ κεραυνῶ, ὁ δὲ Κικέρων ὡς ἀμφιλαφῆς τις ἐμπρησμός, οἶμαι, πάντη νέμεται καὶ ἀνειλεῖται, πολὺ ἔχων καὶ ἐπίμονον αἰεὶ τὸ καῖον καὶ διακληρονομούμενον ἄλλοτ' ἄλλοίως ἐν αὐτῶ καὶ κατὰ διαδοχὰς ἀνατρεφόμενον. 5 ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὑμεῖς ἂν ἄμεινον ἐπικροῖοιτε, καιρὸς δὲ τοῦ Δημοσθενικοῦ μὲν ὕψους καὶ ὑπερτεταμένου ἐν τε ταῖς δεινώσεσι καὶ τοῖς σφοδροῖς πάθεσι καὶ ἐνθα δεῖ τὸν ἀκροατὴν τὸ σύνολον ἐκπλήξαι, τῆς δὲ χύσεως ὅπου χρῆ καταντλήσαι· τοπηγορίαις τε γὰρ καὶ ἐπιλόγοις κατὰ τὸ

συνίσταται στὴν ἐξαντλητικὴ περισυναγωγὴ ὅλων τῶν λεπτομερειῶν καὶ τῶν τυπικῶν χαρακτηριστικῶν μιᾶς κατάστασης. Μὲ τὴν ἐπιμονὴ τῆς ἢ περισυναγωγῆ αὐτῆ ἰσχυροποιεῖ τὸ ἐπιχειρηματολογικὸ κατασκευάσμα. Καὶ διαφέρει ἀπὸ τὸν ἀποδεικτικὸ λόγον κατὰ τοῦτο, ὅτι ἐνῶ αὐτὸς παρουσιάζει τὸ ζητούμενο. . . ».

... <ὁ λόγος του> σὰν θάλασσα πλατεῖα ἀπλώνεται πλουσιώτατος παντοῦ στὴν ἀχανῆ ἔκτασι τοῦ μεγέθους. Ὁ Δημοσθένης συνεπῶς — μιὰ δυνατὴ πυρὰ φλογίζει τὴν ψυχὴ του γιὰ τὸ πάθος του εἶναι σφοδρότερο, ἐνῶ ὁ Πλάτων ἐπιβλητικὸς πάντοτε καὶ μεγαλόπρεπα κόσμιος δὲν εἶναι βέβαια ψυχρὸς ἀλλὰ τοῦ λείπει αὐτῆ ἢ θερμῆ. Μοῦ φαίνεται λοιπὸν, φίλτατέ μου Τερεντιανέ (ἂν σὰν "Ἐλληνας ποῦ εἶμαι μπορῶ νὰ ἔχω ἄποψη γι' αὐτά), πῶς ἢ βασικὴ διαφορὰ τοῦ κικερώνειου ἀπὸ τὸ δημοσθενικὸ μέγεθος δὲν βρίσκεται πουθενὰ ἄλλοῦ παρὰ στὸ ἀκόλουθο σημεῖο: ὁ Δημοσθένης ὑψώνεται κατακόρυφα, ὁ Κικέρων διαχέεται. Ὁ δικὸς μας ῥήτορας εἶναι βίαιος, γρήγορος, ρωμαλέος, δεινός! Στὸ πέραςμά του καίει καὶ διαρπάζει τὰ πάντα. Θὰ τὸν συνέκριναι λοιπὸν μὲ κεραυνὸ ποῦ χτυπᾷ ἢ μὲ ἀστραπὴ θύελλας. Ὁ Κικέρων ἀντιθέτως μοῦ φαίνεται ὅμοιος μὲ πελώρια πυρκαγιὰ ποῦ ξεδιπλώνεται μεγαλόπρεπα καὶ ὅλα γύρω τῆς τὰ καταβροχθίζει. Ἡ καυστικὴ τῆς ἐπενέργεια εἶναι δυνατὴ καὶ διαρκῆς. Καθὼς διαχέει τίς φλόγες τῆς, ἔτσι ἐδῶ ἀλλιῶς ἐκεῖ, ὑποδαυλίζεται ἀπὸ μόνῃ τῆς ἀκατάπαυστα καὶ φουντώνει. Μὰ γι' αὐτὰ τὰ θέματα ἢ κρίσις ἢ δική σας θὰ ἦταν ἐγκυρότερη. Τὸ ὕψος πάντως καὶ ὁ ὑπερτεταμένος λόγος τοῦ Δημοσθένη εἶναι κατάλληλα σὲ μεγαλοποιήσεις, σὲ ἐκφράσεις σφοδροῦ πάθους καὶ γενικὰ ὅπου χρειάζεται νὰ ἐντυπωσιασθεῖ ὁ ἀκροατής. Ἡ σωστὴ στιγμή τοῦ κικερώνειου ξεχειλίσματος εἶναι ὅπου πρέπει ὁ ἀκροατὴς νὰ κατακλυσθεῖ ἀπὸ τὸ ρεῦμα τοῦ λόγου. Αὐτὸ τὸ ὕψος συνεπῶς ταιριάζει κυρίως σὲ ἀναπτύξεις κοινῶν τόπων καὶ σὲ ἐπιλόγους, ἀλλὰ ἐπίσης σὲ παρεκβάσεις, σὲ κάθε λογῆς περιγραφὰς καὶ ἐγκωμια-

πλέον και παρεκβάσει και τοῖς φραστικοῖς ἄτασι και ἐπιδεικτικοῖς, ἱστορίαις τε και φυσιολογίαις, και οὐκ ὀλίγοις ἄλλοις μέρεσιν ἀρμόδιος.

13. "Ὅτι μέντοι ὁ Πλάτων (ἐπάνειμι γάρ) τοιοῦτω τινὶ χεύματι ἀφορητῇ ῥέων οὐδὲν ἤττον μεγαθύνεται, ἀνεγνωκῶς τὰ ἐν τῇ Πολιτεῖα τὸν τύπον οὐκ ἀγνοεῖς. "οἱ ἄρα φρονήσεως" φησὶ "και ἀρετῆς ἀπειροί, εὐωχίαις δὲ και τοῖς τοιοῦτοις αἰεὶ συνόντες, κάτω ὡς εἶοικε φέρονται και ταύτη πλανῶνται διὰ βίου, πρὸς δὲ τὸ ἀληθὲς ἄνω οὐτ' ἀνέβλεψαν πώποτε οὐτ' ἀνηνέχθησαν οὐδὲ βεβαίου τε και καθαράς ἡδονῆς ἐγεύσαντο, ἀλλὰ βοσκημάτων δίκην κάτω αἰεὶ βλέποντες και κεκυφότες εἰς γῆν και εἰς τραπέζας βόσκονται χορταζόμενοι και ὀχεύοντες, και ἔνεκα τῆς τούτων πλεονεξίας λακτίζοντες και κυρίττοντες ἀλλήλους σιδηροῖς κέρασι και ὀπλαις ἀποκτιννύουσι δι' ἀπλησίαν."

2 Ἐνδείκνυται δ' ἡμῖν οὗτος ἀνὴρ, εἰ βουλοίμεθα μὴ κατολιγωρεῖν, ὡς και ἄλλη τις παρὰ τὰ εἰρημένα ὁδὸς ἐπὶ τὰ ὑψηλὰ τείνει. ποία δὲ και τίς αὕτη; (ἢ) τῶν ἔμπροσθεν μεγάλων συγγραφέων και ποιητῶν μίμησις τε και ζήλωσις. και γε τούτου, φίλτατε, ἀπριξέ εἰχώμεθα τοῦ σκοποῦ· πολλοὶ γάρ ἄλλοτρίῳ θεοφοροῦνται πνεύματι τὸν αὐτὸν τρόπον ὃν και τὴν Πυθίαν λόγος ἔχει τρίποδι πλησιάζουσαν, ἐνθα ῥῆγμά ἐστι γῆς ἀναπνέον, ὡς φασιν, ἀτμὸν ἔνθεον, αὐτόθεν ἐγκύμονα τῆς δαιμονίου καθισταμένην δυνάμειος παραντικά χρησμοδεῖν κατ' ἐπίπνοιαν· οὕτως ἀπὸ τῆς τῶν ἀρχαίων μεγαλοφυΐας εἰς τὰς τῶν ζηλούντων ἐκείνους ψυχὰς ὡς ἀπὸ ἱερῶν στομίων ἀπορροιαὶ τινες φέρονται, ὑφ' ὧν ἐπιπνεόμενοι και οἱ μὴ λίαν φοιραστικοὶ τῶ

σμούς, σὲ ἱστορικὲς και ἐπιστημονικὲς ἐκθέσεις και σὲ πολλὰ ἄλλα μέρη τοῦ λόγου.

13. Γιὰ νὰ ξαναγυρίσω στὸν Πλάτωνα και στὸν τρόπο πού, χωρὶς νὰ χάνει καθόλου ἀπὸ τὴ μεγαλοπρέπειά του, ἀφήνει νὰ κυλάει ἀθόρυβα τὸ ρεῦμα τοῦ λόγου του. Τυπικὸ δεῖγμα πλατωνικοῦ ὕφους εἶναι ἓνα χωρίο πού τὸ ξέρεις ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῆς Πολιτείας: «ἄνθρωποι πού δὲν γνώρισαν», λέει, «τὴ φρόνηση και τὴν ἀρετὴ, ἀλλὰ πού συνεχῶς παρευρίσκονται σὲ φαγοπότια και παρόμοιες διασκεδάσεις, εἶναι φυσικὸ νὰ σύρονται πρὸς τὰ κάτω και σ' αὐτὴν τὴν κατάσταση νὰ πλανῶνται σ' ὅλη τους τὴ ζωὴ. Ποτὲ δὲν σήκωσαν τὰ μάτια τους ψηλὰ νὰ ἀντικρίσουν τὴν ἀλήθεια οὔτε προσπάθησαν νὰ τὴν προσεγγίσουν οὔτε και δοκίμασαν ποτὲ τὴ διαρκὴ και καθαρὴ ἡδονή. Σὰν τὰ βοσκήματα, βλέποντας συνεχῶς πρὸς τὰ κάτω σκυμμένοι στὴ γῆ, βόσκουν στὰ τραπέζια γεμίζοντας τὴν κοιλιὰ τους και σμίγοντας σὰν τὰ κτήνη. Ἐξαιτίας τῆς πλεονεξίας τους λακτίζουν και κερατίζουν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο μὲ σιδερένια κέρατα και ὀπλὲς και σκοτώνονται μεταξὺ τους, γιατί δὲν μποροῦν νὰ κορέσουν τὴν ἀπληστία τους».

Μὰς ἀποκαλύπτει λοιπὸν αὐτὸς ὁ συγγραφέας, ἂν θελήσουμε νὰ τὸν μελετήσουμε προσεκτικὰ, ὅτι κοντὰ σ' αὐτούς πού ἤδη μνημόνευσα ὑπάρχει και ἓνας ἄλλος δρόμος πού ὀδηγεῖ στὰ ὑψηλὰ. Ποιὸς εἶναι αὐτός; Μὰ ἡ μίμηση τῶν μεγάλων πεζογράφων και ποιητῶν τοῦ παρελθόντος και ὁ δημιουργικὸς ἀνταγωνισμός. Φίλτατε, σ' αὐτὸν τὸ στόχο ἄς κρατηθοῦμε σταθερὰ προσηλωμένοι. Δὲν εἶναι λίγοι ἐκεῖνοι πού ἓνα ξένο πνεῦμα τοὺς δονεῖ, ἔτσι ὅπως και τὴν Πυθίαν στοὺς Δελφοὺς. Καθὼς ἀγγίζει —αὐτὰ λέει ἡ παράδοση— ἓναν τρίποδα, πάνω ἀπὸ τὸ ρῆγμα τοῦ ἐδάφους πού ἀναδίδει (ἔτσι λένε) ἀτμὸ ἔνθεο, δέχεται καρπερὴ στὰ σπλάχνα τῆς τὴν ὑπερφυσικὴ δύναμη και παρευθὺς συνεπαρμένη ἀπὸ τὴ θεϊκὴ ἐπίπνοια χρησιμοδοτεῖ. Παρόμοια ἐπενεργεῖ και ἡ μεγαλοφυΐα τῶν παλαιῶν: σὰν ἀπορροὴ στομίου ἱεροῦ κατακλύζει τίς ψυχὰς τῶν ζηλωτῶν! Ἀπὸ ἐδῶ ἐπιπνεόνται ἀκόμη και

ἐτέρων συνενθουσιῶσι μεγέθει. 3 μόνος Ἡρόδοτος Ὀμηρικώτατος ἐγένετο; Στησίχορος ἔτι πρότερον ὃ τε Ἀρχίλοχος, πάντων δὲ τούτων μάλιστα ὁ Πλάτων, ἀπὸ τοῦ Ὀμηρικοῦ κείνου νόματος εἰς αὐτὸν μύριας ὄσας παρατροπὰς ἀποχετευσάμενος. καὶ ἴσως ἡμῖν ἀποδείξεων ἔδει, εἰ μὴ τὰ ἐπ' εἶδους καὶ οἱ περὶ Ἀμμώνιον ἐκλέξαντες ἀνέγραψαν. 4 ἔστι δ' οὐ κλοπὴ τὸ πρᾶγμα, ἀλλ' ὡς ἀπὸ καλῶν τινῶν πλασμάτων ἢ δημιουργημάτων ἀποτύπωσις. καὶ οὐδ' ἂν ἐπακμάσαι μοι δοκεῖ τηλικαῦτά τινα τοῖς τῆς φιλοσοφίας δόγμασι καὶ εἰς ποιητικὰς ὕλας πολλαχοῦ συνεμβῆναι καὶ φράσεις, εἰ μὴ περὶ πρωτείων νῆ Δία παντὶ θυμῷ πρὸς Ὀμηρον, ὡς ἀνταγωνιστὴς νέος πρὸς ἤδη τεθνασμένον, ἴσως μὲν φιλονεικότερον καὶ οἰονεὶ διαδορατιζόμενος, οὐκ ἀντιφελῶς δ' ὁμῶς διηριστεύετο "ἀγαθὴ" γὰρ κατὰ τὸν Ἡσίοδον "ἔρις ἦδε βροτοῖσι." καὶ τῷ ὄντι καλὸς οὗτος καὶ ἀξιονικώτατος εὐκλείας ἀγὼν τε καὶ στέφανος, ἐν ᾧ καὶ τὸ ἠττᾶσθαι τῶν προγενεστέρων οὐκ ἄδοξον.

14. Οὐκοῦν καὶ ἡμᾶς, ἥνικ' ἂν διαπονῶμεν ὑψηγορίας τι καὶ μεγαλοφροσύνης δεόμενον, καλὸν ἀναπλάττεσθαι ταῖς ψυχαῖς πῶς ἂν εἰ τύχοι ταῦτό τοῦθ' Ὀμηρος εἶπεν, πῶς δ' ἂν Πλάτων ἢ Δημοσθένης ὑψωσαν ἢ ἐν ἱστορίᾳ Θουκυδίδης. προσπίπτοντα γὰρ ἡμῖν κατὰ ζῆλον ἐκεῖνα τὰ πρόσωπα καὶ ὅλον διαπρέποντα τὰς ψυχὰς ἀνοίσει πῶς πρὸς τὰ ἀνειδωλοποιούμενα μέτρα 2 ἔτι δὲ μᾶλλον, εἰ κάκεινο τῆ διανοίᾳ προὔπογράφοιμεν, πῶς ἂν

οἱ πεζῆς φύσεις καὶ συνενθουσιάζονται μὲ τῇ μεγαλοσύνη τῶν ἄλλων. «Ὀμηρικώτατος» στάθηκε μόνος ὁ Ἡρόδοτος; Πιὸ πρὶν καὶ ἀπ' αὐτὸν ὁ Στησίχορος καὶ ὁ Ἀρχίλοχος δικαιοῦνται τὸ χαρκτηρισμό. Καὶ περισσότερο βέβαια ἀπ' ὅλους αὐτοὺς τὸν ἀξίζει ὁ Πλάτων πού μετωχέτευσε στὰ κείμενά του μύρια ὄσα ρυάκια ἀπὸ τὸ ὀμηρικὸ ἐκεῖνο κεφαλάρι. ("Ἄν λόγιοι σὰν τὸν Ἀμμώνιο δὲν εἶχαν καταγράψει σχολαστικὰ τίς ἐπὶ μέρους περιπτώσεις, θὰ χρειαζόταν ἴσως νὰ προσκομίσω τὰ σχετικὰ παραδείγματα). Δὲν πρόκειται πάντως γιὰ λογοκλοπὴ. Μοιάζει πιὸ πολὺ ἢ μίμηση αὐτῆ μὲ ἀποτύπωση ἐνὸς ὠραίου πλάσματος ἢ ἔργου τέχνης. Πιστεύω ἄλλωστε πῶς καὶ ὁ Πλάτων ποτὲ δὲν θὰ κατόρθωνε νὰ διατυπώσῃ μὲ τόση καλαισθησία τίς φιλοσοφικές του διδασκαλίες οὔτε καὶ θὰ προσεταιριζόταν τόσο συχνὰ τῇ φρασεολογίᾳ καὶ τῇ θεματογραφίᾳ τῆς ποίησης, ἂν δὲν εἶχε μὲ ὅλη τῇ φλόγα τῆς ψυχῆς του σταθεῖ ἀντιμέτωπος τοῦ Ὀμήρου γιὰ τὰ πρωτεῖα, νέος ἀγωνιστὴς ἀπέναντι στὸν καθιερωμένο δεξιότητη. Ναί, ἴσως ἢ στάση του νὰ ἦταν ὑπερβολικὰ ἐριστικὴ —θὰ ἔλεγα: τὸ δόρυ του συνεχῶς στραμμένο στὸν ἀντίπαλο— ἀλλὰ ὁ ἀγῶνας του γιὰ τὸ ἀριστεῖο δὲν στάθηκε ἄγονος. Ὅπως λέει καὶ ὁ Ἡσίοδος: «αὐτὴ ἢ ἔριδα εἶναι πολὺ ὠφέλιμη γιὰ τοὺς ἀνθρώπους». Καὶ πράγματι, εἶναι ὠραῖος ὁ ἀγῶνας αὐτὸς γιὰ τὸ στεφάνι τῆς δόξας, καὶ ἀξίζει νὰ τὸν ἀναλάβει κανεὶς, γιὰ τὴν ἀκόμη καὶ νὰ ἠττηθεῖς ἀπὸ τοὺς προγενέστερους δὲν εἶναι καθόλου ἀτιμωτικό.

14. Ὅταν λοιπὸν καὶ ἐμεῖς ἐπεξεργαζόμεσθε κάτι πού ἀπαιτεῖ γλώσσα καὶ σκέψη ὑψηλὴ, καλὸ εἶναι νὰ προσπαθοῦμε νὰ φανταστοῦμε πῶς τὸ ἴδιο αὐτὸ πράγμα θὰ τὸ ἔλεγε στῆ θέση μας ὁ Ὀμηρος, τί ὕψος θὰ τοῦ προσέδιδαν ὁ Πλάτων ἢ ὁ Δημοσθένης ἢ (στὴν ἱστοριογραφίᾳ) ὁ Θουκυδίδης. Γιατὶ ἂν ἐκεῖνες οἱ προσωπικότητες ἐμφανίζονταν ὡς πρότυπα μίμησης, φεγγοβολώντας θὰ ἔλεγα μπροστὰ στὰ μάτια μας, κάπως θὰ μᾶς βοηθοῦσαν νὰ προσεγγίσουμε τὸ ἰδεῶδες πού ἔχουμε συλλάβει στὸ μυαλό μας. Ἀκόμη πιὸ ἀποτελεσματικὸ βέβαια θὰ ἦταν, ἂν εἶχαμε ἤδη

τόδε τι ὑπ' ἐμοῦ λεγόμενον παρῶν Ὅμηρος ἤκουσεν ἢ Δημοσθένης, ἢ πῶς ἂν ἐπὶ τούτῳ διετέθησαν· τῷ γὰρ ὄντι μέγα τὸ ἀγώνισμα, τοιοῦτον ὑποτίθεσθαι τῶν ἰδίων λόγων δικαστήριον καὶ θέατρον, καὶ ἐν τηλικούτοις ἤρωσι κριταῖς τε καὶ μάρτυσιν ὑπέχειν τῶν γραφομένων εὐθύνας πεπλάσθαι. 3 πλέον δὲ τούτων παρορμητικόν, εἰ προστιθείης, πῶς ἂν ἐμοῦ ταῦτα γράφαντος ὁ μετ' ἐμὲ πᾶς ἀκούσειεν αἰών; εἰ δέ τις αὐτόθεν φοβοῖτο, μὴ τοῦ ἰδίου βίου καὶ χρόνου φθέγγαιτό τι ὑπερήμερον, ἀνάγκη καὶ τὰ συλλαμβανόμενα ὑπὸ τῆς τούτου ψυχῆς ἀτελῆ καὶ τυφλὰ ὡσπερ ἀμβλοῦσθαι, πρὸς τὸν τῆς ὑστεροφημίας ὅλως μὴ τελεσφορούμενα χρόνον.

15. Ὅγκον καὶ μεγαληγορίας καὶ ἀγῶνος ἐπὶ τούτοις, ὧ νεανία, καὶ αἱ φαντασίαι παρασκευαστικώταται· οὕτω γοῦν (ἡμεῖς), εἰδωλοποιίας (δ') αὐτὰς ἔνιοι λέγουσι· καλεῖται μὲν γὰρ κοινῶς φαντασία πᾶν τὸ ὀπωσοῦν ἐννόημα γεννητικὸν λόγου παριστάμενον· ἤδη δ' ἐπὶ τούτων κεκράτηκε τοῦνομα ὅταν ἂ λέγεις ὑπ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ πάθους βλέπειν δοκῆς καὶ ὑπ' ὄφιν τιθῆς τοῖς ἀκούουσιν. 2 ὡς δ' ἕτερόν τι ἢ ῥητορικὴ φαντασία βούλεται καὶ ἕτερον ἢ παρὰ ποιηταῖς οὐκ ἂν λάθοι σε, οὐδ' ὅτι τῆς μὲν ἐν ποιήσει τέλος ἐστὶν ἔκπληξις, τῆς δ' ἐν λόγοις ἐνάργεια, ἀμφοτέραι δ' ὁμῶς τό τε (συμπαθές) ἐπιζητοῦσι καὶ τὸ συγκινημένον.

ὦ μήτηρ, ἱκετεύω σε, μὴ πῖσειέ μοι
τὰς αἱματωποὺς καὶ δρακοντώδεις κόρας·
αὐτὰι γάρ, αὐταὶ πλησίον θρώσκουσί μου.

ἐντυπώσει βαθιὰ μὲς στῆ διάνοιά μας καὶ τοῦτο: «πῶς θὰ ἀντιδρῶσαν σ' αὐτὸ πού λέω τώρα, ἂν ἦσαν παρόντες, ὁ Ὅμηρος ἢ ὁ Δημοσθένης; Ποιὰ αἰσθήματα θὰ τοὺς προκαλοῦσαν τὰ λεγόμενά μου; Μεγάλη, ἀλήθεια, ἢ πρόκληση νὰ θεωροῦμε ὅτι αὐτοὶ συγκροτοῦν τὴν κριτικὴ ἐπιτροπὴ καὶ τὸ ἀκροατήριον τῶν ἔργων μας, καὶ νὰ φανταζόμεσθε πῶς ἀναλαμβάνομε τὴν εὐθύνη γιὰ τὰ γραφόμενά μας ἐνώπιον κριτῶν καὶ μαρτύρων αὐτοῦ τοῦ ἀναστήματος! Ὅμως ἀκόμα ἰσχυρότερη παρδρμηση θὰ ἦταν, ἂν λάβαινες ὑπόψην σου καὶ ἐκεῖνο: «πῶς ἄραγε θὰ τὰ ἀντιμετωπίσουν αὐτὰ πού ἔχω γράψει τώρα ἐδῶ οἱ μέλλουσες γενιές;». Ἄν βέβαια κανεῖς φοβόταν μήπως καὶ ἀρθρώσει κάτι πού νὰ ξεπερνᾷ τὴ ζωὴ του καὶ τὴν ἐποχὴ του, τότε καὶ τὰ πνευματικὰ του τέκνα εἶναι καταδικασμένα νὰ γεννηθοῦν πρὶν τῆς ὥρας τους, ἀδιαμόρφωτα καὶ τυφλὰ, ὁλότελα ἐπομένως ἀνίκανα νὰ διεκδικήσουν τὴν ὑστεροφημίαν.

15. Ἐπὶ πλέον, νεαρέ μου φίλε, ὄγκο καὶ μεγαληγορία καὶ ζωηρότητα μποροῦν νὰ προσδώσουν στὸ ὕφος καὶ οἱ εἰκόνες τῆς φαντασίας — ἔτσι τουλάχιστον τίς ἀποκαλῶ ἐγώ, ἄλλοι μιλοῦν γιὰ εἰδωλοποιίτες. Βέβαια «φαντασία» ὀνομάζεται συνήθως ἡ κάθε νοητικὴ σύλληψη πού ζητᾷ νὰ ἐξωτερικευθεῖ μὲ λόγον, ἀλλὰ ἐπίσης ἢ λέξη αὐτὴ χρησιμοποιεῖται πιά καὶ στὶς περιπτώσεις ὅπου συνεπαρμένος ἀπὸ ἐνθουσιασμό καὶ πάθος νομίζεις πῶς βλέπεις αὐτὰ πού λές καὶ τὰ παρουσιάζεις ὀλοζώντανα μπροστὰ στὰ μάτια τῶν ἀκροατῶν σου. Θὰ ἔχεις προσέξει φυσικὰ πῶς ἢ φαντασία τῶν πεζογράφων ἐπιδιώκει κάτι ἄλλο ἀπὸ ὅ,τι ἢ φαντασία τῶν ποιητῶν καὶ ὅτι ἀκόμη ὁ κύριος στόχος τῆς δευτέρας εἶναι ἢ ἔκπληξη, τῆς πρώτης ἢ ἐνάργεια. Καὶ οἱ δύο τους ὡστόσο, ποίηση καὶ πεζογραφία, ἐπιζητοῦν τὴ συναισθηματικὴ συμμετοχὴ καὶ τὴ συγκίνηση τοῦ κοινοῦ.

Μάνα μου μή, σὲ ἱκετεύω μή, μὴν ξεσηκάνεις
τίς κόρες μὲ τὸ αἷμα μὲς στὸ βλέμμα καὶ τὰ φιδίσια κορμιά!
Νά τες, εἶναι ἐδῶ κι ὄρμουν κατὰ πάνω μου,

καὶ

οἶμοι, κτανεῖ με· ποῖ φύγω;

ἐνταῦθ' ὁ ποιητὴς αὐτὸς εἶδεν Ἑρινύας· δ' δ' ἐφαντάσθη, μικροῦ δεῖν θεάσασθαι καὶ τοὺς ἀκούοντας ἠνάγκασεν. Ἔστι μὲν οὖν φιλοπονώτατος ὁ Εὐριπίδης δύο ταυτὶ πάθη, μανίας τε καὶ ἔρωτας, ἐκτραγωδηῖσαι, κὰν τούτοις ὡς οὐκ οἶδ' εἶ τις ἕτερος ἐπιτυχέστατος, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ταῖς ἄλλαις ἐπιτίθεσθαι φαντασίαις οὐκ ἄτολμος. ἤκιστά γέ τοι μεγαλοφνῆς ὦν ὁμοῦ τὴν αὐτὸς αὐτοῦ φύσιν ἐν πολλοῖς γενέσθαι τραγικὴν προσηνάγκασε, καὶ παρ' ἕκαστα ἐπὶ τῶν μεγεθῶν, ὡς ὁ ποιητὴς,

οὐρῇ δὲ πλευρὰς τε καὶ ἰσχίον ἀμφοτέρωθεν
μαστιέται, ἐε' δ' αὐτὸν ἐποτρύνει μαχέσασθαι.

4 τῷ γοῦν Φαέθοντι παραδιδούς τὰς ἡνίας ὁ Ἥλιος,

ἔλα δὲ μήτε Λιβυκὸν αἰθέρ' εἰσβαλὼν
κρᾶσιν γὰρ ἕρῶν οὐκ ἔχων ἀψίδα σὴν
κάτω διήσει,

φησὶν, εἰθ' ἐξῆς·

“ἴει δ', ἐφ' ἑπτὰ Πλειάδων ἔχων δρόμον.”
τοσαῦτ' ἀκούσας παῖς ἔμαρψεν ἡνίας·
κρούσας δὲ πλευρὰ πτεροφόρων ὀχημάτων
μεθῆκεν, αἶ δ' ἔπταντ' ἐπ' αἰθέρος πτύχας.
πατήρ δ' ὀπισθε νῶτα Σείριον βεβῶς
ἵππευε παῖδα νουθετῶν· “ἐκεῖσ' ἔλα,
τῆδε στρέφ' ἄρμα, τῆδε.”

ἢ πάλι

“ὦχ! Ἄλιμόν μου, θὰ μὲ σκοτώσει αὐτὴ — πρὸς τὰ ποῦ νὰ ξεφύγω;

Ναί, ἐδῶ ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς εἶδε τίς Ἑρινύες. Κι αὐτὴν τὴν εἰκόνα τῆς φαντασίας του ἀνάγκασε καὶ τὸ κοινὸ του σχεδὸν νὰ τὴν ἀντικρίσει. Πράγματι, ὁ Εὐριπίδης προσπαθεῖ μὲ ὅλες του τίς δυνάμεις νὰ ἐκτραγωδήσει αὐτὰ τὰ δύο πάθη, τὴν τρέλα καὶ τὸν ἔρωτα. Καὶ στὴν παρουσίαση αὐτῶν τῶν καταστάσεων ἄλλος ἱκανότερός του δὲν νομίζω νὰ ὑπάρχει. Ἀλλὰ, ἐπὶ πλεόν, καθόλου δὲν διστάζει νὰ προχωρεῖ καὶ σὲ ἄλλου τύπου εἰκονοποιίες. Δὲν εἶναι βέβαια πλασμένος γιὰ τὰ ὑψηλά, ἐντούτοις σὲ πολλές περιπτώσεις ἐξανάγκασε ὁ ἴδιος τὴ φύση του νὰ γίνῃ τραγικὴ! Ἔτσι ἐκεῖ ποῦ ἀπαιτεῖται ἡ ὑψηγορία — θυμᾶσαι τοὺς ὀμηρικοὺς στίχους γιὰ τὸν λέοντα,

Δεξὰ ζερβὰ μὲ τὴν οὐρὰ του μαστιγώνει τὰ πλευρὰ
καὶ τὰ μεριά, καὶ μόνος του παίρνει κονράγιο νὰ παλέψει...

Λέει ἐπὶ παραδείγματι ὁ Ἥλιος παραδίνοντας τὰ χαλινάρια τῶν ἀλόγων στὸν Φαέθοντα:

«Ξεκίνα, ἀλλὰ νὰ μὴν μπεῖς στὸν αἰθέρα τῆς Λιβύης.
Δὲν μετριάζεται ἐκεῖ ἡ ζέστη ἀπὸ τὴ δροσιά, τὸ ἄρμα σου
θὰ γκρεμοτσακιστεῖ κάτω στὴ γῆ...»

Καὶ ἀμέσως μετὰ,

«Προχώρα ἀκολουθώντας τὴν πορεία τῆς ἐφτάστερης Πούλιας».
Τ' ἄκουσε αὐτὰ ὁ νεαρὸς καὶ ἄρπαξε τὰ χαλινάρια·
χτύπησε τίς φτερωτὲς φοράδες στὰ πλευρὰ, χαλάρωσε
τὸ σφίξιμο, κι αὐτὲς πετοῦσαν μὲς στὶς ἀπλωσιὲς τοῦ αἰθέρα.
Πίσω του, καθισμένος πάνω στ' ἀστὲρι Σείριο, ἀκολουθοῦσε ὁ πατέρας
δίνοντας ὁδηγίες στὸ παιδί του: «Πήγαινε πρὸς τὰ ἐκεῖ,
ἐδῶ στρίψε τὸ ἄρμα σου, ἐδῶ...».

δο' οὐκ ἂν εἴποις, ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ γράφοντος συνεπιβαίνει τοῦ ἄρματος καὶ συγκινδυνεύουσα τοῖς Ἰπποῖς συνεπτέρωται; οὐ γὰρ ἂν, εἰ μὴ τοῖς οὐρανόις ἐκείνοις ἔργοις ἰσοδρομοῦσα ἐφέρετο, τοιαῦτ' ἂν ποτε ἐφαντάσθη. ὁμοία καὶ τὰ ἐπὶ τῆς Κασσάνδρας αὐτῷ,

ἀλλ', ὦ φίλιπποι Τρωῆες.

5 τοῦ δ' Αἰσχύλου φαντασίαις ἐπιτολμῶντος ἥρωικωτάταις, ὥσπερ καὶ (οἱ)
'Ἐπτά ἐπὶ Θήβας παρ' αὐτῷ—

ἄνδρες (φησὶν) ἑπτὰ θούριοι λοχαγέται,
ταυροσφαγοῦντες εἰς μελάνδετον σάκος,
καὶ θιγγάνοντες χερσὶ ταυρείου φόνου,
Ἄρη τ' Ἐνωῶ καὶ φιλαίματον Φόβον
ὄρκωμότησαν,

τὸν ἴδιον αὐτῶν πρὸς ἀλλήλους δίχα οἴκτου συνομνύμενοι θάνατον—ἐνίοτε μέντοι ἀκατεργάστους καὶ οἴονεῖ ποκοειδεῖς τὰς ἐννοίας καὶ ἀμαλάκτους φέροντος, ὁμοῦ ἑαυτὸν ὁ Εὐριπίδης κἀκείνοις ὑπὸ φιλοτιμίας τοῖς κινδύνοις προσβιβάζει. 6 καὶ παρὰ μὲν Αἰσχύλῳ παραδόξως τὰ τοῦ Λυκούργου βασιλεία κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ Διονύσου θεοφορεῖται—

ἐνθουσιᾷ δὴ δῶμα, βακχεύει στέγη·

ὁ δὲ Εὐριπίδης τὸ αὐτὸ τοῦθ' ἐτέρως ἐφηδύνας ἐξεφώνησε,

πάν δὲ συνεβάκχεν' ὄρος.

7 ἄκρως δὲ καὶ ὁ Σοφοκλῆς ἐπὶ τοῦ θνήσκοντος Οἰδίου καὶ ἑαυτὸν μετὰ διοσημίας τινὸς θάπτοντος πεφάνταται, καὶ κατὰ τὸν ἀπόπλοιν τῶν Ἐλ-

Δὲν θὰ ὁμολογοῦσες λοιπὸν πῶς καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ποιητῆ, φτερωτῆ σὰν τὰ ἄλογα τοῦ Ἥλιου, ἔχει ἀνέβει πάνω στὸ ἄρμα καὶ μοιράζεται τὸν κίνδυνο; Γιατὶ ἂν δὲν πετοῦσε κι αὐτὴ ἰσόδρομη μ' ἐκεῖνα τὰ οὐράνια πλάσματα, ποτὲ μὰ ποτέ, δὲν θὰ μπορούσε νὰ συλλάβει παρόμοιες εἰκόνες. Παράβαλε ἐπίσης καὶ τὰ ὅσα λέει ἡ Κασσάνδρα τοῦ ἴδιου ποιητῆ:

Καὶ ὁμοῦ Τρωῆες, ποὺ ἀγαπᾶτε τ' ἄλογα...

Ὁ Αἰσχύλος πάλι ἀποτολμᾷ νὰ παρουσιάζει εἰκόνες ἀφθαστου ἥρωικοῦ μεγαλείου· πρόσεξε τί λέει στοὺς Ἐπτά ἐπὶ Θήβας:

Ἐπτά πολέμαχοι, ἄντρες ψυχωμένοι
σφάζουνε ταῦρο σὲ ἀσπίδα σιδηρόδετη
βάφουν τὰ χέρια τους στὸ αἷμα τοῦ σφαχτοῦ
κι δοκίζονται στὸν Ἄρη καὶ στὴν Ἐνωῶ
καὶ στὸν αἱματόχαρο Φόβο,

μὲ ἄλλα λόγια, ἔδωσαν χωρὶς οἴκτο ὄρκο κοινὸ νὰ σκοτωθοῦν! Καμιὰ φορὰ πάλι ὁ ἴδιος ποιητῆς ἀφήνει τίς συλλήψεις του ἀκατέργαστες, θὰ ἔλεγα σὰν τοῦφες ἄξεστο μαλλί, τραχύτατες. Ἄλλὰ καὶ τὸν Εὐριπίδη, τὸν παρωθεῖ ἡ ἐπιδίωξη τῆς διάκρισης νὰ ἀναλαμβάνει τέτοιας λογῆς κινδύνους. Ἔτσι στὸν Αἰσχύλο, παρὰ τοὺς κανόνες τῆς λογικῆς, τὰ ἀνάκτορα τοῦ Λυκούργου ἐκστασιάζονται κατὰ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ Διονύσου:

μανία κυριεύει τὸ παλάτι, πάλλεται ἡ στέγη σὰν μαινάδα.

Αὐτὴ λοιπὸν τὴν ἴδια εἰκόνα ὁ Εὐριπίδης τὴ διατύπωσε διαφορετικὰ, μετριάζοντας κάπως τὴν τολμηρότητά της,

σύνκορμος ἔτρεμε καὶ τὸ βοννὸ μαζί μὲ τίς μαινάδες!

Ἄφθαστη εἶναι καὶ ἡ σύλληψη τοῦ Σοφοκλῆ στὴ σκηνή, ὅπου ὁ ἐτοιμοθάνατος Οἰδίπους ἐτοιμάζει ὁ ἴδιος τὴν ταφή του, ἐνῶ θεϊκὰ σημεῖα ἐμφανίζονται στὸν οὐρανό. Ἀκόμη καὶ ἡ εἰκόνα

λήνων ἐπὶ τὰχιλλέως προφαινομένου τοῖς ἀναγομένοις ὑπὲρ τοῦ τάφου, ἦν οὐκ οἶδ' εἴ τις ὄφιν ἐναργέστερον εἰδωλοποίησε Σιμωνίδου πάντα δ' ἀμήχανον παρατίθεσθαι. 8 οὐ μὴν ἀλλὰ τὰ μὲν παρὰ τοῖς ποιηταῖς μυθικωτέραν ἔχει τὴν ὑπερέκπτωσιν, ὡς ἔφη, καὶ πάντη τὸ πιστὸν ὑπεραίρουσαν, τῆς δὲ ῥητορικῆς φαντασίας κάλλιστον αἶε τὸ ἔμπρακτον καὶ ἐνάληθες, δεῖναι δὲ καὶ ἔκφυλοι αἱ παραβάσεις ἥνικ' ἂν ἡ ποιητικὸν τοῦ λόγου καὶ μυθῶδες τὸ πλάσμα καὶ εἰς πᾶν προεκκίπτον [τὸ] ἀδύνατον, ὡς ἤδη νῆ Δία καὶ οἱ καθ' ἡμᾶς δεινοὶ ῥήτορες, καθάπερ οἱ τραγωδοί, βλέπονσιν Ἐρινύας καὶ οὐδὲ ἐκεῖνο μαθεῖν οἱ γενναῖοι δύνανται, ὅτι ὁ λέγων Ὀρέστης

μέθες μὲ οὐσα τῶν ἐμῶν Ἐρινύων
μέσον μ' ὀχμάζεις, ὡς βάλῃς ἐς τάρταρον,

φαντάζεται ταῦθ' ὅτι μαίνεται. 9 τί οὖν ἡ ῥητορικὴ φαντασία δύναται; πολλὰ μὲν ἴσως καὶ ἄλλα τοῖς λόγοις ἐναγώνια καὶ ἐμπαθῆ προσεισφέρειν, κατακιναμένη μέντοι ταῖς πραγματικαῖς ἐπιχειρήσεσιν οὐ πείθει τὸν ἀκροατὴν μόνον, ἀλλὰ καὶ δουλοῦται. "καὶ μὴν εἴ τις" φησὶν "αὐτίκα δὴ μάλα κραυγῆς ἀκούσειε πρὸ τῶν δικαστηρίων, εἴτ' εἴποι τις, ὡς ἀνέφκται τὸ δεσμωτήριον, οἱ δὲ δεσμῶται φεύγουσιν, οὐδεὶς οὕτως οὔτε γέρον οὔτε νέος ὀλίγωρός ἐστιν ὃς οὐχὶ βοηθήσει καθ' ὅσον δύναται· εἰ δὲ δὴ τις εἴποι παρ' ἐλθῶν ὡς ὁ τούτους ἀφείξ οὗτός ἐστιν, οὐδὲ λόγου τυχῶν παραντίκ' ἂν ἀπόλοιτο." 10 ὡς νῆ Δία καὶ ὁ Ὑπερεΐδης κατηγορούμενος, ἐπειδὴ τοὺς

ὅπου τῆ στιγμῇ πού οἱ Ἕλληνες ἐτοιμάζονται νὰ ἀποπλεύσουν ἀπὸ τὴν Τροία βλέπουν τὸν Ἀχιλλέα νὰ παρυσιάζεται πάνω ἀπὸ τὸν τάφο του — αὐτὸ ὡστόσο τὸ τρομακτικὸ θέαμα, δὲν ξέρω, τὸ παρουσίασε κανεὶς μὲ μεγαλύτερη ἐνάργεια ἀπὸ ὅ,τι ὁ Σιμωνίδης; Φυσικά, ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ τὰπραθέσω ἐδῶ. Βέβαια οἱ ποιητικὲς συλλήψεις ρέπουν, ὅπως εἶπα, πρὸς τὶς ὑπερβολὰς τῆς μυθοπλασίας καὶ δὲν τηροῦν καθόλου τὶς συμβάσεις τῆς πειστικότητος. Ἀντιθέτως, τὸ ὠραιότερον δεῖγμα ρητορικῆς φαντασίας εἶναι πάντοτε αὐτὸ πού κινεῖται μέσα στὰ ὄρια τοῦ πραγματοποιήσιμου καὶ τῆς ἀληθινῆς ζωῆς. Οἱ παραβάσεις εἶναι πράγματι φοβερὰ καὶ ἀλλόκοτες, ὅταν δηλαδὴ τὸ περιεχόμενον τοῦ κειμένου ἔχει ποιητικὴ καὶ μυθικὴ ὑφή καὶ καταλήγει σὲ ἀπιθανότητες κάθε λογῆς. Αὐτὰ κάνουν καὶ οἱ τρομεροὶ ῥήτορες τῆς ἐποχῆς μας, πού σὰν τοὺς τραγωδοὺς βλέπουν Ἐρινύες καὶ δὲν εἶναι σὲ θέση οἱ ἰδιοφυεῖς αὐτὲς νὰ κατανοήσουν τουλάχιστο τοῦτο, πῶς ὅταν φωνάζει ὁ Ὀρέστης

Ἄσε με! Μὴ ἀπὸ τὶς Ἐρινύες μου εἶσαι κι ἐσύ.
Μ' ἀρπάξεις ἀπὸ τὴ μέση γιὰ νὰ μὲ ρίξεις στὸν Τάρταρο,

τὰ φαντάζεται αὐτὰ γιὰτὶ εἶναι τρελός. Τί μπορεῖ λοιπὸν νὰ ἐπιτύχει ἡ ρητορικὴ φαντασία; Προσφέρει στὸ λόγο πολλὰ καὶ διάφορα, καὶ ἰδίως ἔνταση καὶ πάθος. Ὅταν μάλιστα ἀναμιγνύεται μὲ τὴν πραγματολογικὴ ἐπιχειρηματολογία, τότε δὲν πείθει ἀπλῶς καὶ μόνο τὸν ἀκροατὴν, ἀλλὰ καὶ τὸν ὑποδουλώνει. Λέει ὁ Δημοσθένης: «Φαντάσου πῶς αὐτὴ τῆ στιγμῇ ἀκοῦς κραυγὰς ἐξω ἀπὸ τὰ δικαστήρια, ὕστερα λέει κάποιος "τὸ δεσμωτήριον εἶναι ἀνοικτό, φεύγουσιν οἱ φυλακισμένοι" — ναί, γέρον ἢ νέος κανεὶς δὲν θὰ παρέμενε ἀδιάφορος· ὅλοι θὰ ἔτρεχαν νὰ βοηθήσουν τὸ κατὰ δύναμιν. Ἄν κάποιος ἄλλος τώρα ἐμφανισθεῖ καὶ πεῖ: "Νὰ τον αὐτόν, πού τοὺς ἀπελευθέρωσε", τότε ὁ φιλαράκος μας οὔτε πού θὰ προλάβει νὰ πεῖ λέξη, θὰ τὸν σκοτώναμε ἐπὶ τόπου». Κάτι ἀνάλογο ἔχουμε καὶ μὲ τὸν Ὑπερεΐδη, ὅταν βρῖσκεται κατηγορούμενος γιὰτὶ μετὰ τὴν ἤττα στὴ Χαιρώνεια ζήτησε

δούλους μετὰ τὴν ἤτταν ἐλευθέρους ἐψηφίσατο, "τοῦτο τὸ ψήφισμα" εἶπεν "οὐχ ὁ ῥήτωρ ἔγραψεν, ἀλλ' ἡ ἐν Χαιρωνείᾳ μάχη". ἄμα γὰρ τῷ πραγματικῶς ἐπιχειρεῖν ὁ ῥήτωρ πεφάντασται, διὸ καὶ τὸν τοῦ πείθειν ὄρον ὑπερβέβηκε τῷ λήμματι. 11 φύσει δέ πως ἐν τοῖς τοιοῦτοις ἄπασιν αἰεὶ τοῦ κρείττονος ἀκούομεν, ὅθεν ἀπὸ τοῦ ἀποδεικτικοῦ περιελκόμεθα εἰς τὸ κατὰ φαντασίαν ἐκπληκτικόν, ὃ τὸ πραγματικὸν ἐγκοινοῦται περιλαμπόμενον. καὶ τοῦτ' οὐκ ἀπεικόντως πάσχομεν· δυεῖν γὰρ συνταττομένων ὕφ' ἐν, αἰεὶ τὸ κρείττον εἰς ἑαυτὸ τὴν θατέρον δύναμιν περισπᾷ.

12 Τοσαῦτα περὶ τῶν κατὰ τὰς νοήσεις ὑψηλῶν καὶ ὑπὸ μεγαλοφροσύνης (ἢ διὰ) μιμήσεως ἢ φαντασίας ἀπογεννωμένων ἀρκέσει.

16. Αὐτόθι μέντοι καὶ ὁ περὶ σχημάτων ἐφεξῆς τέτακται τόπος· καὶ γὰρ ταῦτ' ἂν ἐν δεῖ σκευάζηται τρόπον, ὡς ἔφη, οὐκ ἂν ἡ τυχοῦσα μεγέθους εἴη μερίς. οὐ μὴν ἀλλ' ἐπεὶ τὸ πάντα διακριβοῦν πολὺ ἔργον ἐν τῷ παρόντι, μᾶλλον δ' ἀπεριόριστον, ὀλίγα τῶν ὅσα μεγαληγορίας ἀποτελεστικὰ τοῦ πιστώσασθαι τὸ προκείμενον ἔνεκα καὶ δὴ διέξιμεν. 2 ἀπόδειξιν ὁ Δημοσθένης ὑπὲρ τῶν πεπολιτευμένων εἰσφέρει· τίς δ' ἦν ἡ κατὰ φύσιν χρῆσις αὐτῆς; "οὐχ ἡμάτετε, ὦ τὸν ὑπὲρ τῆς τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίας ἀγῶνα ἀράμενοι· ἔχετε δὲ οἰκειὰ τούτου παραδείγματα· οὐδὲ γὰρ οἱ ἐν Μαραθῶνι ἡμαρτον οὐδ' οἱ ἐν Σαλαμῖνι οὐδ' οἱ ἐν Πλαταιαῖς." ἀλλ' ἐπειδὴ καθάπερ

μὲ ψήφισμα νὰ ἀποδοθεῖ στοὺς δούλους ἢ ἐλευθερία τους. Λέει λοιπὸν στὴν ἀπολογία του: «Δὲν ἦταν ὁ πολιτικὸς ποῦ συνέταξε αὐτὸ τὸ ψήφισμα. Συντάκτης ἦταν ἡ μάχη στὴ Χαιρωνεία». Ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι ποῦ ὁ ῥήτορας συνδυάζει πραγματολογικὴ ἐπιχειρηματολογία καὶ παραστατικὴ εἰκονοποιία. Ἔτσι, μ' αὐτὴν του τὴν ἐπίνοια, ξεπέρασε ἀκόμη καὶ τὰ ὄρια τῆς ἀπλῆς πειστικότη-
τας. Σὲ ὅλες αὐτὲς τίς περιπτώσεις τὸ ἐνστικτὸ μας εἶναι ποῦ μᾶς κάνει νὰ προσέχουμε πάντοτε τὸ ἰσχυρότερο ἐπιχείρημα. Ἔτσι παραβλέπουμε τὴν ἀποδεικτικὴ ἐπιχειρηματολογία γιὰ χά-
ρη τῆς ἐκπληξῆς ποῦ προκαλοῦν οἱ εἰκονοποῖτες. Ἡ πραγματο-
λογία ἐπισκιάζεται ἀπὸ τὴ λαμπρότητα τῆς εἰκόνας. Ἡ ἀντί-
δρασή μας δὲν εἶναι ἀφύσικη· ὅταν δύο στοιχεῖα ἐνώνονται σὲ
ένα, πάντοτε τὸ ἰσχυρότερο οἰκειοποιεῖται τὴ δύναμη τοῦ ἄλλου.

Ἄρκετὰ τὰ ὅσα ἀναπτύξαμε γιὰ τὸ ὕψος τῶν νοηματικῶν συλλήψεων ποῦ πηγάζουν ἀπὸ τὴ μεγαλοφροσύνη, ἢ τὴ μίμηση ἢ τὴν παραστατικὴ ἰκανότητα.

16. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀρχίζει καὶ ἡ πραγμάτευση τῶν σχημάτων τοῦ λόγου, ποῦ δὲν εἶναι, ὅπως τόνισα, καὶ αὐτὰ κα-
θόλου ἀσήμεντο συστατικὸ τοῦ λογοτεχνικοῦ μεγέθους, ἂν βέ-
βαια χρησιμοποιηθοῦν μὲ τὸν τρόπο ποῦ πρέπει. Ὅμως ἡ λε-
πτομερειακὴ διακρίβωση ὅλων αὐτῶν στὴν παρούσα στιγμή θὰ
ἀπαιτοῦσε μιὰ πολὺ κουραστικὴ, θὰ ἔλεγα ἀτελείωτη, ἐνασχόλη-
ση. Ἔτσι πρὸς τὸ παρὸν περιορίζομαι νὰ συζητήσω λίγα μόνο
ἀπὸ τὰ σχήματα ποῦ συντελοῦν στὴ μεγαληγορία, ἀπλῶς καὶ
μόνο γιὰ νὰ τεκμηριώσω τὴν ἄποψη ποῦ ἐξέθεσα προηγουμένως.
Ἄ Δημοσθένης δικαιολογεῖ τὴν πολιτικὴ του. Ποιὸς ἦταν ὁ φυ-
σικὸς τρόπος νὰ ἀναπτύξει τὴν ἐπιχειρηματολογία του; Ὁ ἀκό-
λουθος: «Δὲν κάνατε κανένα σφάλμα, ὦ ἑσεῖς ποῦ σηκώσατε τὸ
βᾶρος τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων. Τὰ σχετικὰ
παραδείγματα ὑπάρχουν ἄλλωστε στὴ δική σας ἱστορία, γιὰτι
βέβαια οὔτε οἱ Μαραθωνομάχοι ἔκαναν κανένα σφάλμα οὔτε οἱ
Σαλαμινομάχοι οὔτε κι αὐτοὶ ποῦ πολέμησαν στὴς Πλαταιές». Ἄλλὰ ἀντὶ γι' αὐτὰ, σὰν νὰ τὸν εἶχε ἐμπνεύσει ξαφνικὰ κάποιος

ἐμπνευσθεὶς ἐξαίφνης ὑπὸ θεοῦ καὶ οἶονεὶ φοιβόληπτος γενόμενος τὸν (κατὰ) τῶν ἀριστείων τῆς Ἑλλάδος ὄρκον ἐξεφώνησεν "οὐκ ἔστιν ὅπως ἡμάτετε, μὰ τοὺς ἐν Μαραθῶνι προκινδυνεύσαντας", φαίνεται δι' ἐνὸς τοῦ δημοτικοῦ σχήματος, ὅπερ ἐνθάδε ἀποστροφὴν ἐγὼ καλῶ, τοὺς μὲν προγόνους ἀποθεώσας, ὅτι δεῖ τοὺς οὕτως ἀποθανόντας ὡς θεοὺς ἠμνῆσαι παριστάνων, τοῖς δὲ κρῖνουσι τὸ τῶν ἐκεῖ προκινδυνεύσαντων ἐντιθεὶς φρόνημα, τὴν δὲ τῆς ἀποδείξεως φύσιν μεθεστακῶς εἰς ὑπερβάλλον ὕψος καὶ πάθος καὶ ξένων καὶ ὑπερφύων ὄρκων ἀξιοπιστίαν, καὶ ἅμα παιώνειόν τινα καὶ ἀλεξιφάρμακον εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀκούοντων καθιεὶς λόγον, ὡς κομφιζομένους ὑπὸ τῶν ἐγκωμίων μηδὲν ἔλαττον (ἐπὶ) τῇ μάχῃ τῇ πρὸς Φίλιππον ἢ ἐπὶ τοῖς κατὰ Μαραθῶνα καὶ Σαλαμίνα νικητηρίοις παρίστασθαι φρονεῖν" οἷς πᾶσι τοῖς ἀκροατὰς διὰ τοῦ σχηματισμοῦ συναρπάσας ᾤχετο. 3 καίτοι παρὰ τῷ Εὐπόλιδι τοῦ ὄρκου τὸ σπέρμα φασὶν εὐρησθαι

οὐ γὰρ μὰ τὴν Μαραθῶνι τὴν ἐμὴν μάχην
χαίρων τις αὐτῶν τοῦμὸν ἀλγυνεῖ κέαρ.

ἔστι δ' οὐ τὸ ὅπως οὖν τινα ὁμοῖαι μέγα, τὸ δὲ ποῦ καὶ πῶς καὶ ἐφ' ὧν καιρῶν καὶ τίνος ἔνεκα. ἀλλ' ἐκεῖ μὲν οὐδὲν ἔστ' εἰ μὴ ὄρκος, καὶ πρὸς εὐτυχούντας ἔτι καὶ οὐ δεομένους παρηγορίας τοὺς Ἀθηναίους, ἔτι δ' οὐχὶ τοὺς ἄνδρας ἀπαθανάτισας ὁ ποιητὴς ὤμοσεν, ἵνα τῆς ἐκείνων ἀρετῆς τοῖς ἀκούουσιν ἐντέκη λόγον ἄξιον, ἀλλ' ἀπὸ τῶν προκινδυνεύσαντων ἐπὶ τὸ ἄψυ-

θεός, σὰν νὰ μιλοῦσε ὑπὸ τὴν ἐπίπνοια τοῦ Ἀπόλλωνος, ὕψωσε τὴ φωνὴ καὶ ξεστόμισε στὸ ὄνομα τῶν ἀρίστων τῆς Ἑλλάδας τὸν περίφημο ὄρκο: «Ὁχι, σίγουρα δὲν κίνατε κανένα σφάλμα, μὰ τοὺς πολεμιστὲς ποὺ στάθηκαν στὴν πρώτη γραμμὴ στὸν Μαραθῶνα!». Τί πέτυχε μὲ ἓνα καὶ μόνο σχῆμα, τὸ δημοτικὸ (αὐτὸ ποὺ ἐγὼ ἐδῶ τὸ ὀνομάζω «ἀποστροφή»), εἶναι φανερό. Ἀποθέωσε τοὺς προγόνους ὑποβάλλοντας τὴν ἰδέα πῶς σὲ ἀνθρώπους ποὺ θυσίασαν τὴ ζωὴ τους μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, πρέπει νὰ ὀρκιζόμαστε σὰν νὰ εἶναι θεοί. Ἐνέπνευσε στοὺς δικαστὲς του τὸ φρόνημα ἐκείνων ποὺ στάθηκαν τότε στὴν πρώτη γραμμὴ. Ἀκόμη, μετέτρεψε τὴν ἐπιχειρηματολογία γιὰ τὴν πολιτικὴ του σὲ ἔκφραση ἀκρότατης ἀνύψωσης καὶ πάθους χαρίζοντάς της τὴν ἀξιοπιστία ποὺ παρέχουν ὄρκοι τόσο πρωτότυποι καὶ μεγαλοφυεῖς. Ταυτόχρονα, στάλαξε μὲς στὶς ψυχὲς τῶν ἀκροατῶν του ἓνα λόγο σὰν βάλσαμο καὶ σὰν ἀντίδοτο, ποὺ ἀποδιώχνει τὸ κακό. Ἔτσι, ἀνακουφίζοντας τὴν καρδιά τους μὲ τὰ ἐγκώμια, τοὺς ἔκανε νὰ πιστέψουν πῶς δὲν πρέπει νὰ εἶναι λιγότερο ὑπερήφανοι γιὰ τὴ μάχη τους ἐναντίον τοῦ Φιλίππου ἀπ' ὅ,τι γιὰ τὶς περίλαμπρες νίκες τους στὸν Μαραθῶνα καὶ στὴ Σαλαμίνα. Ὅλα αὐτὰ τὰ μέσα μὲ τὰ ὁποῖα συνήρπασε τὶς ψυχὲς τῶν ἀκροατῶν, τοῦ τὰ ἔδωσε ἓνα ἀπλό σχῆμα λόγου. Ναι, ἰσχυρίζονται πῶς ὁ ὄρκος αὐτὸς ἀπαντᾷ σὲ σπερματικὴ μορφή στὸν Εὐπόλη.

Σίγουρα ὄχι, μὰ τὴ μάχη ποὺ κέρδισα στὸν Μαραθῶνα,
κάνεις τους δὲν θὰ πληγῶσει τὴν καρδιά μου ἀτιμωρητὶ!

Μέγεθος ὡστόσο δὲν δημιουργεῖ ὁ κάθε ὄρκος· σημασία ἔχουν ὁ τόπος καὶ ὁ τρόπος καὶ ἡ περίσταση καὶ ὁ σκοπός. Στὸν Εὐπόλη λοιπὸν δὲν πρόκειται παρὰ γιὰ ἀπλό ὄρκο, ποὺ γίνεται μάλιστα ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι ζοῦσαν ἀκόμη εὐτυχημένοι καὶ δὲν χρειάζονταν παρηγοριές. Καὶ ἐπὶ πλέον, ἀντὶ νὰ ἀπαθανάτισε ὁ ποιητὴς μὲ τὸν ὄρκο του τοὺς πολεμιστὲς, ὥστε νὰ δώσει στοὺς ἀκροατὲς του νὰ καταλάβουν τὸ μέγεθος τῆς ἀρετῆς ἐκείνων τῶν ἀντρῶν, ἄφησε τοὺς πολεμιστὲς καὶ στράφηκε στὸ ἀπρόσωπο

χον ἀπεπλανήθη, τὴν μάχην. παρὰ δὲ τῷ Δημοσθένει πεπραγμάτευται πρὸς ἡττημένους ὁ ὄρκος, ὡς μὴ Χαιρώνειαν ἔτ' Ἀθηναίους ἀτύχημα φαίνεσθαι, καὶ ταῦτόν, ὡς ἔφην, ἅμα ἀπόδειξις ἐστὶ τοῦ μηδὲν ἡμαρτηκέναι, παράδειγμα, [ὄρκων] πίστις, ἐγκώμιον, προτροπή. 4 κάπειδήπερ ὑπήντα τῷ ῥήτορι, «(τί) λέγεις; λέγεις ἦτταν πολιτευσάμενος, εἶτα νίκας ὀμνύεις», διὰ ταῦθ' ἐξῆς κανονίζει καὶ δι' ἀσφαλείας ἄγει (πράγματα) καὶ ὀνόματα, διδάσκων ὅτι κὰν βακχεύμασι νῆφειν ἀναγκαῖον· «τοὺς προκινδυνεύσαντας» φησὶ «Μαραθῶνι καὶ τοὺς Σαλαμίῃ καὶ ἐπ' Ἀρτεμισίῳ ναυμαχῆσαντας καὶ τοὺς ἐν Πλαταιαῖς παραταξαμένους.» οὐδαμοῦ «νικήσαντας» εἶπεν, ἀλλὰ πάντῃ τὸ τοῦ τέλους διακέκλωφεν ὄνομα, ἐπειδήπερ ἦν εὐτυχὲς καὶ τοῖς κατὰ Χαιρώνειαν ὑπεναντίον. διόπερ καὶ τὸν ἀκροατὴν φθάνων εὐθὺς ὑποφέρει. «οὗς ἅπαντας ἔθαψε δημοσίᾳ» φησὶν «ἡ πόλις, Αἰσχίνη, οὐχὶ τοὺς κατορθώσαντας μόνους.»

17. Οὐκ ἄξιον ἐπὶ τούτου τοῦ τόπου παραλιπεῖν ἐν τι τῶν ἡμῖν θεωρημένων, φίλτατε, ἔσται δὲ πάννυ σύντομον, ὅτι φύσει πῶς συμμαχεῖ τε τῷ ὕψει τὰ σχήματα καὶ πάλιν ἀντισυμμαχεῖται θαναμαστῶς ὑπ' αὐτοῦ. πῆ δὲ καὶ πῶς ἐγὼ φράσω. ὑποπτόν ἐστιν ἰδίως τὸ διὰ σχημάτων πανουργεῖν καὶ προσβάλλον ὑπόνοιαν ἐνέδρας ἐπιβουλῆς παραλογισμοῦ, καὶ (φυλακτέα) ταῦθ' ὅταν ἢ πρὸς κριτὴν κύριον ὁ λόγος, μάλιστα δὲ πρὸς τυράννους βασιλέας ἡγεμόνας (πάντας τοὺς) ἐν ὑπεροχαῖς ἀγανακτεῖ γὰρ εὐθὺς εἰ ὡς παῖς

συμβάν, τὴ μάχῃ. Ἀντίθετα, στὸν Δημοσθένει, ὁ ὄρκος ἀπευθύνεται σὲ ἓνα ἔθνος ἡττημένο, ἔτσι ὥστε νὰ μὴ θεωροῦν πιὰ οἱ Ἀθηναῖοι τὴ Χαιρώνεια ὡς ἀτύχημα. Καὶ εἶναι, ὅπως τὸ τόνισα, τὸ χωρίο αὐτὸ συνάμα ἀπόδειξη πῶς δὲν ἐγίνε κανένα σφάλμα, πρότυπο συμπεριφορᾶς, ἔκφραση ἐμπιστοσύνης, ἐγκώμιον, ἐνθάρρυνση. Καὶ ἐπειδὴ ὁ ῥήτορας ὑποψιαζόταν τὴν εὐλογη ἔνστασι, «Τί μᾶς λὲς τώρα; Μιλᾶς γιὰ τὴν ἦττα τὴν ὁποία προκάλεσε ἡ πολιτικὴ σου, καὶ ὕστερα ὀρκίζεσαι σὲ νίκες», γι' αὐτὸ σταθμίζει τὰ ἐπόμενα καὶ εἶναι ἐξαιρετικὰ προσεκτικὸς μὲ τὰ γεγονότα καὶ τὴν ὀρολογία, διδάσκοντας πῶς καὶ μέσα στοὺς βακχικοὺς ἐνθουσιασμοὺς ἡ νηφαλιότητα πρέπει νὰ διατηρεῖται. Συνεχίζει λοιπὸν, «αὐτοὺς ποὺ κράτησαν τὴν πρώτη γραμμὴ στὸν Μαραθῶνα καὶ ποὺ ναυμαχῆσαν στὴ Σαλαμίνα καὶ ποὺ στάθηκαν ὁ ἓνας στὸ πλευρὸ τοῦ ἄλλου στίς Πλαταιές...». Πουθενὰ δὲν μίλησε γιὰ «νικητὲς» ἀλλὰ παντοῦ ἀποσιώπησε τὴ λέξη ποὺ δήλωνε τὴν τελικὴ ἔκβαση, γιὰτὶ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ Χαιρώνεια τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν σὲ ἐκεῖνες τὶς μάχες εὐτυχὲς. Γι' αὐτὸ καί, προλαβαίνοντας τὴν ἀντίδραση τοῦ ἀκροατῆ, προσθέτει παρευθὺς, «ὄλους αὐτοὺς ἡ πόλις τοὺς ἔθαψε δημοσίᾳ δαπάνῃ, Αἰσχίνη —, ὄλους, ὅχι μόνον αὐτοὺς ποὺ ἔφεραν σὲ αἴσιον πέρας τὸ σκοπὸ τους».

17. Δὲν θὰ ἔπρεπε, φίλτατε Τερεντιανέ, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ μὴν ἀναφέρω μιὰν ἄποψη ποὺ ἔχω διαμορφώσει. Θὰ εἶμαι ἐξαιρετικὰ σύντομος: τὰ σχήματα εἶναι οἱ φυσικοὶ σύμμαχοι τοῦ ὑψηλοῦ καὶ ἀντιστρόφως, κι αὐτὰ ἐπωφελοῦνται θαυμασῶς ἀπὸ αὐτὴν τὴν συμμαχίαν. Θὰ σοῦ ἐξηγήσω πῶς συμβαίνει αὐτό. Οἱ σοφιστεῖς ποὺ βασιζοῦνται στὰ σχήματα ἐγείρουν ὑποψίες καὶ δημιουργοῦν στὸν ἀκροατὴ τὴν ὑπόνοιαν ὅτι τοῦ στήθουν ἐνέδρα, ὅτι τὸν ἐπιβουλεύονται, ὅτι τὸν ἐξαπατοῦν. Πρέπει λοιπὸν νὰ τὰ ἀποφεύγει κανεὶς, ὅταν ὁ λόγος τοῦ ἀπευθύνεται σὲ δικαστὴ μὲ ἀπόλυτες δικαιοδοσίαις, πολὺ περισσότερο μάλιστα ὅταν ἔχει ἀπέναντί του τυράννους, βασιλεῖς, ἡγεμόνες, γενικὰ ἀνθρώπους ποὺ κατέχουν ὑψηλὲς θέσεις. Ὁ ἀκροατὴς αὐτὸς ἀγανακτεῖ μό-

ἄφρων ὑπὸ τεχνίτου ῥήτορος σχηματίοις κατασοφίζεται, καὶ εἰς καταφρόνησιν ἑαυτοῦ λαμβάνων τὸν παραλογισμὸν ἐνίοτε μὲν ἀποθηριούται τὸ σύνολον, κἂν ἐπικρατήσῃ δὲ τοῦ θυμοῦ, πρὸς τὴν πειθῶ τῶν λόγων πάντως ἀντιδιατίθεται. διόπερ καὶ τότε ἄριστον δοκεῖ τὸ σχῆμα, ὅταν αὐτὸ τοῦτο διαλανθάνῃ, ὅτι σχῆμά ἐστι. 2 τὸ τοίνυν ὕψος καὶ πάθος τῆς ἐπὶ τῷ σχηματίζειν ὑπονοίας ἀλέξημα καὶ θαναμαστή τις ἐπικουρία καθίσταται, καὶ πως παρακαλυφθεῖς ἂν ἢ τοῦ πανουργεῖν τέχνη τοῖς κάλλεσι καὶ μεγέθεσι τὸ λοιπὸν δέδουκε καὶ πᾶσαν ὑποψίαν ἐκπέφυγεν. ἱκανὸν δὲ τεκμηρίον τὸ προειρημένον "μὰ τοὺς ἐν Μαραθῶνι". τίτι γὰρ ἐνταῦθ' ὁ ῥήτωρ ἀπέκρυψε τὸ σχῆμα; δῆλον ὅτι τῷ φωτὶ αὐτῷ. σχεδὸν γὰρ ὡσπερ καὶ τὰ μύδρα φέγγη ἐναφανίζεται τῷ ἡλίῳ περιανγούμενα, οὕτω τὰ τῆς ῥητορικῆς σοφίσματα ἐξαμανροῖ περιχυθὲν πάντοθεν τὸ μέγεθος. 3 οὐ πόρρω δ' ἴσως τούτου καὶ ἐπὶ τῆς ζωγραφίας τι συμβαίνει· ἐπὶ γὰρ τοῦ αὐτοῦ κειμένων ἐπιπέδου παραλλήλων ἐν χρώμασι τῆς σκιᾶς τε καὶ τοῦ φωτός, ὁμοῦ προὔπαντᾳ τε τὸ φῶς ταῖς ὄψεσι καὶ οὐ μόνον ἔξοχον ἀλλὰ καὶ ἐγγυτέρω παρὰ πολὺ φαίνεται. οὐκοῦν κἀπὶ τῶν λόγων τὰ πάθη καὶ τὰ ὕψη ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν ἐγγυτέρω κείμενα διὰ τε φυσικὴν τινα συγγένειαν καὶ διὰ λαμπρότητα, αἶε τῶν σχημάτων προεμφανίζεται καὶ τὴν τέχνην αὐτῶν ἐπισκιάζει καὶ ὅλον ἐν κατακλύψει τηρεῖ.

18. Τί δ' ἐκεῖνα φῶμεν, τὰς πεύσεις τε καὶ ἐρωτήσεις; ἄρα οὐκ αὐταῖς ταῖς τῶν σχημάτων εἰδοποιαῖς παρὰ πολὺ ἐμπρακτότερα καὶ σοβαρότερα συντείνει τὰ λεγόμενα; "ἢ βούλεσθε, εἰπέ μοι, περιμόντες ἀλλήλων πυνθάνεσθαι· λέγεται τι καινόν; τί γὰρ ἂν γένοιτο τούτου καινότερον ἢ Μακεδῶν ἀνὴρ καταπολεμῶν τὴν Ἑλλάδα; τέθνηκε Φίλιππος; οὐ μὰ Δί' ἀλλ' ἀσθενεῖ.

λις ἓνας ἐπιτήδειος ῥήτορας ἐπιχειρήσει νὰ τὸν ἐξαπατήσῃ μὲ τεχνάσματα σὰν νὰ ἦταν ἀνώριμο παιδί, καὶ θεωρώντας ὅτι οἱ σκόπιμοι παραλογισμοὶ ὑποτιμοῦν τὴ νοημοσύνη του γίνεται καμιά φορὰ θηρίο σωστό. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη δαμάσει τὸ θυμὸ του, ἀντιδρᾷ σθεναρὰ στὴν πειθῶ τοῦ λόγου. Γι' αὐτὸ ἄριστο εἶναι τὸ σχῆμα, πού διαλανθάνει ὅτι εἶναι σχῆμα. Βέβαια τὸ ὕψος καὶ τὸ πάθος συνδράμουν ἀποτελεσματικὰ στὴν ἀπόκρουση τῶν ὑπονοιῶν πού ἐγείρει ἢ χρῆση τῶν σχημάτων. Καθὼς τὰ σοφιστικὰ τεχνάσματα περικαλύπτονται ἀπὸ τὸ κάλλος καὶ τὸ μεγαλεῖο δὲν διακρίνονται πιά καὶ συνεπῶς δὲν προκαλοῦν καμιά ὑποψία. Ἀπόδειξη ὁ ὄρκος πού παραθέσαμε: «Στὸ ὄνομα τῶν Μαραθωνομάχων...». Μὲ τί ἀπέκρυψε ἐδῶ ὁ ῥήτορας τὸ σχῆμα; Εἶναι φανερὸ πὼς μὲ τὴν ἴδια του τὴ λάμψη. Γιατὶ ὅπως τὰ ἀμυδρὰ φέγγη ἀφανίζονται ὅταν ὁ ἥλιος τὰ περιλούσει μὲ τὶς ἀκτίνες του, ἔτσι ἀκριβῶς καὶ τὰ σοφίσματα τῆς ρητορικῆς ξεθωριάζουν ὅταν τὰ περιχύσει τὸ μέγεθος ἀπὸ παντοῦ. Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς πίνακες ζωγραφικῆς: ὅταν τὸ φῶς καὶ ἡ σκιά ἔχουν ζωγραφιστεῖ τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο πάνω στὴν ἴδια ἐπιφάνεια, αὐτὸ πού πρωτοκτυπᾷ στὸ μάτι μας εἶναι τὸ φῶς καὶ δὲν ἐπισύρει μόνον τὴν προσοχὴ μας ἀλλὰ καὶ φαίνεται ὅτι εἶναι πολὺ πιὸ κοντὰ μας. Ἔτσι καὶ στὴ λογοτεχνία, τὰ παθογόνα καὶ ὑψηλὰ χωρία, πού ἐξαιτίας τῆς λαμπρότητάς τους καὶ τῆς φυσικῆς τους συγγένειας βρίσκονται πολὺ πιὸ κοντὰ στὶς ψυχές μας, ἐμφανίζονται πάντα μπροστὰ ἀπὸ τὰ σχήματα, ἐπισκιάζουν τὴν ἐκζήτησή τους καὶ τὰ καλύπτουν σὰν κάτω ἀπὸ πυκνὸ πέπλο.

18. Οἱ ἐχμαιύσεις πληροφοριῶν καὶ οἱ ἐρωτήσεις, ποιά εἶναι ἢ γνώμη μας γι' αὐτές; Δὲν χαρίζουν ἄραγε τὰ σχήματα αὐτὰ (μὲ τὶς ποικιλίες φυσικὰ πού ἐμφανίζονται) πολὺ μεγαλύτερη δραστηριότητα καὶ βαρύτητα στὸ λόγο; «Ἡ —γιὰ πέστε μου— προτιμᾶτε νὰ τριγυρνᾶτε ἐδῶ κι ἐκεῖ ρωτώντας ὁ ἓνας τὸν ἄλλο, "Ἀκούστηκε τίποτε νεότερο;". Μὰ τί πιὸ πρωτάκουστο ἀπὸ τὸ ὅτι ἓνας Μακεδῶν κατατροπώνει τὴν Ἑλλάδα; Εἶναι

τί δ' ὑμῖν διαφέρει; καὶ γὰρ ἂν οὗτος τι πάθη, ταχέως ὑμεῖς ἕτερον Φίλιππον ποιήσετε." καὶ πάλιν "πλέωμεν ἐπὶ Μακεδονίαν" φησί. "ποῖ δὴ προσορμιούμεθα; ἤρετό τις. εὐρήσει τὰ σαθρὰ τῶν Φιλίππου πραγμάτων αὐτὸς ὁ πόλεμος." ἦν δὲ ἀπλῶς ῥηθὲν τὸ πρᾶγμα τῷ παντὶ καταδέεσθαι, νυνὶ δὲ τὸ ἐνθον καὶ δξύροπον τῆς πένσεως καὶ ἀποκρίσεως καὶ τὸ πρὸς ἑαυτὸν ὡς πρὸς ἕτερον ἀνθυπαντῶν οὐ μόνον ὑψηλότερον ἐποίησε τῷ σχηματισμῷ τὸ ῥηθὲν ἀλλὰ καὶ πιστότερον. 2 ἄγει γὰρ τὰ παθητικὰ τότε μᾶλλον, ὅταν αὐτὰ φαίνηται μὴ ἐπιτηδεύειν αὐτὸς ὁ λέγων ἀλλὰ γεννᾶν ὁ καιρὸς, ἢ δ' ἐρώτησις ἢ εἰς ἑαυτὸν καὶ ἀποκρίσις μιμεῖται τοῦ πάθους τὸ ἐπίκαιρον. σχεδὸν γὰρ ὡς οἱ ὑφ' ἐτέρων ἐρωτώμενοι παροξυνθέντες ἐκ τοῦ παραχοῆμα πρὸς τὸ λεχθὲν ἐναγωνίως καὶ ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀληθείας ἀνθυπαντῶσιν, οὕτως τὸ σχῆμα τῆς πένσεως καὶ ἀποκρίσεως εἰς τὸ δοκεῖν ἕκαστον τῶν ἐσκεμμένων ἐξ ὑπογούου κενιῆσθαι τε καὶ λέγεσθαι τὸν ἀκροατὴν ἀπάγον καὶ παραλογίζεται. ἔτι τοίνυν (ἐν γὰρ τι τῶν ὑψηλοτάτων τὸ Ἡροδότειον πεπίστενται), εἰ οὕτως ἔ...

19. ... (ἀσύμ)πλοκα ἐκπίπτει καὶ οἶονεὶ προχεῖται τὰ λεγόμενα, ὀλίγον δεῖν φθάνοντα καὶ αὐτὸν τὸν λέγοντα. "καὶ συμβαλόντες" φησὶν ὁ Ξενοφῶν "τὰς ἀσπίδας ἐωθοῦντο ἐμάχοντο ἀπέκτεινον ἀπέθησκον." καὶ τὰ τοῦ Εὐρύλοχου,

ἤλθομεν ὡς ἐκέλευες ἀνὰ δρυμὰ, φαίδιμ' Ὀδυσσεῦ·
εἶδομεν ἐν βήσσησι τετυγμένα δώματα καλά.

νεκρὸς ὁ Φίλιππος;". "Ὅχι, μὰ τὸν Δία, ἀλλ' εἶναι ἄρρωστος". "Ὅμως γὰρ σὰς ποιὰ ἢ διαφορὰ; Κι ἂν ἀκόμη κάτι τοῦ συμβεῖ, ἐσεῖς οἱ ἴδιοι θὰ δημιουργήσετε ἕναν ἄλλο Φίλιππο». Καὶ συνεχίζει ὁ ῥήτορας, «"Νὰ πλεύσουμε στὴ Μακεδονία!". "Καὶ τοῦ θὰ προσορμιστοῦμε;", ρωτᾷ κάποιος. "Τὰ σαθρὰ σημεῖα τῆς δυνάμεως τοῦ Φιλίππου θὰ τὰ βρεῖ ὁ ἴδιος ὁ πόλεμος!"». "Ἄν αὐτὰ τὰ πράγματα λέγονταν μὲ ἀπλὸ τρόπο, δὲν θὰ προξενούσαν ἰδιαίτερη ἐντύπωση. Τώρα ὅμως ἡ παθιασμένη καὶ γρήγορη ἐναλλαγὴ ἐρώτησης-ἀπάντησης, καὶ τὸ τέχνασμα τῆς ἐνστασης ποὺ κάνει ὁ ἴδιος στοὺς ἰσχυρισμούς του δὲν ἔκαναν μόνον πιὸ ὑψηλὰ (χάρη βέβαια στὴ χρῆση τοῦ σχήματος) τὰ ὅσα εἰπώθηκαν, ἀλλὰ καὶ πιὸ ἀξιόπιστα. Οἱ ἐκφράσεις τοῦ πάθους συγκινοῦν ἰδίως ὅταν δίνουν τὴν ἐντύπωση πὼς δὲν τίς χρησιμοποιεῖ ὡς μέσα ὁ ἴδιος ὁ ὁμιλητής, ἀλλὰ πὼς τίς γεννᾷ ἢ κρίσιμη περίσταση. Καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς τὸ τέχνασμα νὰ θέτει καὶ νὰ ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος στὶς ἐρωτήσεις του ἀπομιμεῖται τὴν ἀμεσότητα τοῦ πάθους. Γιατὶ ὅπως οἱ ἄνθρωποι ποὺ αἰφνιδιάζονται ἀπὸ τίς ἐρωτήσεις ποὺ τοὺς ἀπευθύνονται χάνουν τὴν ψυχραιμία τους καὶ ἀπαντοῦν πάραυτα αὐθορμήτως καὶ εἰλικρινῶς ἔτσι καὶ τὸ σχῆμα τῆς ἐρωτοἀποκρίσεως παρὰσύρει τὸν ἀκροατὴ καὶ τὸν κάνει νὰ πιστέψει ὅτι τὸ προμελετημένο αὐτοσχεδιάζεται καὶ διατυπώνεται ἐκείνη τὴ στιγμή. Καὶ ἀκόμη —τὸ ἀκόλουθο χωρὶς ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο θεωρεῖται ἐξαιρετο δεῖγμα ὕψους— ἂν ἔχει διατυπωθεῖ ἔτσι...

19. ... ὁ λόγος ἐκφέρεται ἀσύνδετος καὶ προχωρώντας σὰν ὀρμητικὴ ροὴ σχεδὸν προλαβαίνει καὶ τὸν ἴδιο τὸν ὁμιλητὴ. «Καὶ ὅταν ἄρχισε ἡ συμπλοκή», λέει ὁ Ξενοφῶν, «ἔσπρωχνε ὁ ἕνας τὴν ἀσπίδα τοῦ ἄλλου, μάχονταν, σκότωναν, πέθαιναν». Παρομοίως καὶ ὁ ὁμηρικὸς Εὐρύλοχος:

Προχωρήσαμε, καθὼς μᾶς πρόσταξες, μέσα στὸ πυκνὸ δάσος, ἐνδοξε
Ὀδυσσεά·

εἶδαμε ἕνα ὠραῖο παλάτι χτισμένο στὸ βάθος δασωμένης λαγκαδιᾶς.

τὰ γὰρ ἀλλήλων διακεκομμένα καὶ οὐδὲν ἦττον κατεσπενυσμένα φέρει τῆς ἀγωνίας ἔμφρασιν ἅμα καὶ ἐμποδιζούσης τι καὶ συνδιωκούσης. τοιαῦθ' ὁ ποιητῆς ἐξήνεγκε διὰ τῶν ἀσυνδέτων.

20. Ἄκρως δὲ καὶ ἡ ἐπὶ ταῦτο σύνοδος τῶν σχημάτων εἴωθε κινεῖν, ὅταν δύο ἢ τρεῖς ὅλον κατὰ συμμορίαν ἀνακιρνάμενα ἀλλήλοις ἐρανίζῃ τὴν ἰσχὺν τὴν πειθῶ τὸ κάλλος, ὅποια καὶ τὰ εἰς τὸν Μειδίαν, ταῖς ἀναφοραῖς ὁμοῦ καὶ τῆ διατυπώσει συναναπλεγμένα (ἔχοντα) τὰ ἀσύνδετα. “πολλὰ γὰρ ἂν ποιήσειεν ὁ τύπτων, ὧν ὁ παθὼν ἓνια οὐδ' ἂν ἀπαγγεῖλαι δύναίτο ἐτέρω, τῷ σχήματι τῷ βλέμματι τῇ φωνῇ.” 2 εἶθ' ἵνα μὴ ἐπὶ τῶν αὐτῶν ὁ λόγος ἰὼν στῆ (ἐν στάσει γὰρ τὸ ἠρεμοῦν, ἐν ἀταξίᾳ δὲ τὸ πάθος, ἐπεὶ φορὰ ψυχῆς καὶ συγκίνησις ἐστίν), εὐθὺς ἐπ' ἄλλα μεθήλατο ἀσύνδετα καὶ ἐπαναφοράς “τῷ σχήματι τῷ βλέμματι τῇ φωνῇ, ὅταν ὡς ὑβρίζων, ὅταν ὡς ἐχθρός, ὅταν κονδύλοις, ὅταν ἐπὶ κόρρης.” οὐδὲν ἄλλο διὰ τούτων ὁ ῥήτωρ ἢ ὅπερ ὁ τύπτων ἐργάζεται τὴν διάνοιαν τῶν δικαστῶν τῇ ἐπαλλήλω πλήττει φορᾶ. 3 εἶτ' ἐντεῦθεν πάλιν ὡς αἱ καταγίδες ἄλλην ποιούμενος ἐμβολὴν “ὅταν κονδύλοις, ὅταν ἐπὶ κόρρης” φησί· “ταῦτα κινεῖ, ταῦτα ἐξίστησιν ἄνθρωπος, ἀήθεις ὄντας τοῦ προπηλακίζεσθαι· οὐδεὶς ἂν ταῦτα ἀπαγγέλλων δύναίτο τὸ δεινὸν παραστήσαι.” οὐκοῦν τὴν μὲν φύσιν τῶν ἐπαναφορῶν καὶ ἀσυνδέτων πάντῃ φυλάττει τῇ συνεχεῖ μεταβολῇ· οὕτως αὐτῷ καὶ ἡ τάξις ἄτακτον καὶ ἔμπαλιν ἡ ἀταξία ποιᾶν περιλαμβάνει τάξιν.

Φράσεις κοφτερές καὶ γρήγορες ὑπερτονίζουν τὴν αἴσθησιν τοῦ ἀγχοῦς, πού ταυτοχρόνως χαλιναγωγεῖ καὶ παρωθεῖ πρὸς τὰ ἔμπροσ τὸν ὁμιλητή. Αὐτὴ τὴν ἐντύπωση προκάλεσε μὲ τὰ ἀσύνδετά του ὁ ποιητῆς!

20. Ἄκρως συγκινησιακὴ εἶναι κατὰ κανόνα καὶ ἡ συνάθροιση σχημάτων σὲ μιὰ φραστικὴ ἐνότητα, ὅταν δηλαδὴ δύο τρεῖς μαζί, θὰ ἴλεγα συντροφικὰ, ἔτσι καθὼς ἀναμιγνύονται μεταξὺ τους συνεισφέρουν τὴ δύναμιν, τὴν πειστικότητά, τὴ χάριν. Παράδειγμα τὸ ἀκόλουθο χωρίο ἀπὸ τὸν Κατὰ Μειδίου, ὅπου τὰ ἀσύνδετα συνδυάζονται μὲ τὸ σχῆμα τῆς ἀναφορᾶς καὶ τῆς ζωντανῆς ἀναπαράστασης: «πολλὰ μπορεῖ νὰ προξενήσῃ ὁ ἐπιτιθέμενος—ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ τὸ θῦμα του δὲν θὰ ἦταν σὲ θέση οὔτε νὰ τὰ περιγράψῃ κὰν σὲ ἓναν τρίτο— μὲ τίς χειρονομίας, μὲ τὸ βλέμμα του, μὲ τὸν τόνο τῆς φωνῆς του». Ἐπειτα, γιὰ νὰ μὴν περιέλθῃ ὁ λόγος μὲ τὴν ἐπανάληψιν τῶν ἰδίων πραγμάτων σὲ στασιμότητα—τὸ σταμάτημα ἐκφράζει ἠρεμία, ἡ ἀταξία πηγαινέει μὲ τὸ πάθος, πού εἶναι βίαιη ἀντίδρασις καὶ ταραχὴ τῆς ψυχῆς—, μεταπηδᾷ [ὁ Δημοσθένης] σὲ καινούργια ἀσύνδετα καὶ καινούργιες ἐπαναφορές: «Μὲ τίς χειρονομίας, μὲ τὸ βλέμμα, μὲ τὸν τόνο τῆς φωνῆς του, ὅταν χτυπᾷ μὲ βιαιότητα, ὅταν μὲ ἐχθρότητα, ὅταν μὲ γροθιές, ὅταν στοὺς κροτάφους...». Ὁ ῥήτορας κάνει ἐδῶ ὅ,τι ἀκριβῶς καὶ ὁ ἐπιτιθέμενος: μὲ ἀλλεπάλληλα χτυπήματα πλήττει τὴν εὐαισθησίαν τῶν δικαστῶν. Ὑστερα, ὅπως συμβαίνει στίς ξαφνικὰς νεροποντὰς, κάνει μιὰ δευτέρην ἐφόρμησιν καὶ συνεχίζει: «Ὅταν μὲ γροθιές, ὅταν κατευθεῖαν στοὺς κροτάφους— αὐτὰ συνταράζουν, αὐτὰ κάνουν τοὺς ἄνθρωπος πού δὲν εἶναι συνηθισμένοι σὲ προπηλακισμοὺς νὰ ἐξίστανται. Καμιὰ περιγραφή δὲν θὰ μπορούσε νὰ παραστήσῃ τὸ μέγεθος τῆς βιαιοπραγίας». Μὲ τὴν συνεχῆ λοιπὸν μεταβολὴν ὁ ῥήτορας διαφυλάσσει παντοῦ ἀκέραιον τὸ χαρακτῆρα τῶν ἐπαναφορῶν καὶ τῶν ἀσυνδέτων. Ἐτσι στὸ λόγο του καὶ ἡ τάξις περιέχει μέσα τῆς τὴν ἀταξίαν καὶ ἀντιστρόφως ἡ ἀταξία περιλαμβάνει κάποιου εἶδους τάξιν.

21. Φέρε οὖν, πρόσθετος τοὺς συνδέσμονας, εἰ θέλεις, ὡς ποιούσιν οἱ Ἰσοκράτειοι. "καὶ μὴν οὐδὲ τοῦτο χρηὶ παραλιπεῖν, ὡς πολλὰ ἂν ποιήσειεν ὁ τύπτων, πρῶτον μὲν τῷ σχήματι, εἶτα δὲ τῷ βλέμματι, εἶτα γὰρ μὴν αὐτῇ τῇ φωνῇ," καὶ εἶση κατὰ τὸ ἐξῆς οὕτως παραγράφων ὡς τοῦ πάθους τὸ συνδεδιωγμένον καὶ ἀποτραχυνόμενον, εἰς τοῖς συνδέσμοις ἐξομαλίσης εἰς λειότητα, ἀκεντρόν τε προσπίπτει καὶ εὐθὺς ἔσβεσται. 2 ὡσπερ γὰρ εἰ τις συνδήσειε τῶν θεόντων τὰ σώματα τὴν φορὰν αὐτῶν ἀφῆρηται, οὕτως καὶ τὸ πάθος ὑπὸ τῶν συνδέσμων καὶ τῶν ἄλλων προσθηκῶν ἐμποδιζόμενον ἀγανακτεῖ τὴν γὰρ ἐλευθερίαν ἀπολλύει τοῦ δρόμου καὶ τὸ ὡς ἀπ' ὀργάνου τινὸς ἀφίεσθαι.

22. Τῆς δὲ αὐτῆς ἰδέας καὶ τὰ ὑπερβατὰ θετέον. ἔστι δὲ λέξεων ἢ νοήσεων ἐκ τοῦ κατ' ἀκολουθίαν κεινημένη τάξις καὶ οἶονεῖ *** χαρακτηρ ἐναγωνίου πάθους ἀληθέστατος. ὡς γὰρ οἱ τῷ ὄντι ὀργιζόμενοι ἢ φοβούμενοι ἢ ἀγανακτοῦντες ἢ ὑπὸ ζηλοτυπίας ἢ ὑπὸ ἄλλου τινὸς (πολλὰ γὰρ καὶ ἀναρίθμητα πάθη καὶ οὐδ' ἂν εἰπεῖν τις ὅποσα δύναται) ἐκάστοτε παραπίπτοντες ἄλλα προθέμενοι πολλάκις ἐπ' ἄλλα μεταπηδῶσι, μέσα τινὰ παρεμβάλλοντες ἀλόγως, εἶτ' αὖθις ἐπὶ τὰ πρῶτα ἀνακυκλοῦντες καὶ πάντη πρὸς τῆς ἀγωνίας, ὡς ὑπ' ἀστάτου πνεύματος, τῆδε κάκεισε ἀγχιστρόφως ἀντισπώμενοι τὰς λέξεις τὰς νοήσεις τὴν ἐκ τοῦ κατὰ φύσιν εἰρμοῦ παντοίως πρὸς μυρίας τροπὰς ἐναλλάττουσι τάξιν, οὕτως παρὰ τοῖς ἀρίστοις συγγραφεῦσι διὰ τῶν ὑπερβατῶν ἢ μίμησις ἐπὶ τὰ τῆς φύσεως ἔργα φέρεται. τότε γὰρ ἢ τέχνη τέλειος ἤνικ' ἂν φύσις εἶναι δοκῆ, ἢ δ' αὖ φύσις ἐπιτυχῆς δταν λαυθάνουσαν περιέχῃ τὴν τέχνην. ὡσπερ λέγει ὁ Φωκαεὺς Διονύσιος παρὰ τῷ Ἡροδότῳ: "ἐπὶ ξυροῦ γὰρ ἀκμῆς ἔχεται ἡμῖν τὰ πράγματα, ἄνδρες

21. Πρόσθεσε τώρα, ἂν ἀγαπᾷς, τοὺς συνδέσμονας, ὅπως κάνουν οἱ μιμητὲς τοῦ Ἰσοκράτη. «Καὶ βέβαια οὔτε αὐτὸ πρέπει νὰ ἀποσιωπηθεῖ, ὅτι δηλαδὴ πολλὰ θὰ μποροῦσε νὰ προξενήσει ὁ ἐπιτιθέμενος, πρῶτον μὲ τὶς χειρονομίες του, ὕστερα μὲ τὸ βλέμμα του, τέλος καὶ μ' αὐτὸν τὸν τόνο τῆς φωνῆς του». Ἄν προχωρήσεις κάνοντας αὐτὲς τὶς προσθηκὲς θὰ τὸ ἀντιληφθεῖς· ἢ ἀτακτὴ ὀρμητικότητα καὶ ἢ τραχύτητα τοῦ πάθους ἔτσι καθὼς ἐξομαλύνονται μὲ τοὺς συνδέσμονας καὶ λειαινόνται, χάνουν τὸ κεντρί τους καὶ παρευθὺς ἢ φλόγα τους σβῆνει. Σκέψου τὸν δρομέα· ἂν δεθοῦν τὰ χέρια του στὰ πλευρά του, χάνεται τὴν ἴδια στιγμὴ καὶ ἢ ὀρμὴ του. Ἔτσι καὶ τὸ πάθος· ἂν ἐμποδίζεται ἀπὸ τοὺς συνδέσμονας καὶ τὶς ἄλλες προσθηκὲς, δυσφορεῖ, γιὰτὶ χάνει τὴν ἐλευθερίαν τῶν κινήσεων του καὶ τὴν ὀρμητικότητά του — ὀρμητικότητα βλήματος καταπέλτη.

22. Στὴν ἴδια κατηγορία πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ καὶ τὸ ὑπερβατό. Τὸ σχῆμα τοῦτο συνίσταται στὴ διατάραξη τῆς φυσικῆς ἀλλουλουχίας τῶν λέξεων καὶ τῶν νοημάτων, κάτι σάν*** τὸ γνησιότερο χαρακτηριστικὸ τοῦ σφοδροῦ πάθους. Ἄνθρωποι ποὺ ὄντως διακατέχονται ἀπὸ ὀργὴ ἢ φόβος ἢ ἀγανάκτηση ἢ ζηλοτυπία ἢ ἀπὸ κάποιον ἄλλο πάθος (ἀδύνατο νὰ πεῖ κανεὶς πόσα ἀκριβῶς πάθη ὑπάρχουν, γιὰτὶ εἶναι ποικίλα καὶ ἀναρίθμητα), παρεκτρέπονται κάθε φορὰ καί, ἐνῶ ἄλλα προτίθενται νὰ ποῦν, μεταπηδοῦν συχνότατα σὲ ἄλλα θέματα, κάνουν παρενθηκὲς ἄνευ νοήματος, καὶ ὕστερα πάλι ξαναγυροῦν πίσω στὸ σημεῖο ἀπ' ὅπου ἄρχισαν, καὶ ἀπὸ τὴν ἀγωνιώδη προσπάθεια, σάν ἀπὸ ἄστατον ἀνεμο, παρασύρονται βίαια ἀπὸ δῶ κι ἀπὸ κεῖ ἀλλάζοντας παντοιοτρόπως τὶς λέξεις, τὰ νοήματα, τὴν τάξιν ποὺ ὑπαγορεύει ὁ φυσικὸς εἰρμός. Ἔτσι, μέσω τῶν ὑπερβατῶν μιμοῦνται καὶ οἱ ἀριστοὶ συγγραφεῖς τὴν ἐπενέργεια τῆς φύσης. Γιὰτὶ ἢ τέχνη εἶναι ὀλοκληρωμένη τότε μόνο δταν δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶναι φύση. Ἡ φύση πάλι ἐπιτυγχάνει τὸ στόχο της δταν περιλαμβάνει λαυθάνουσα τὴν τέχνην. Πρόσεξε στὴν Ἱστορίαν τοῦ Ἡροδότου πῶς μιλά ὁ Διονύσιος ἀπὸ τῆ Φώκαια: «Πάνω στὴν κόψη τῆς

Ἴωνες, εἶναι ἐλευθέρους ἢ δούλοις, καὶ τούτοις ὡς δραπέτησι. νῦν ὧν ὑμεῖς ἦν μὲν βούλησθε ταλαιπωρίας ἐνδέχεσθαι, παραχοῆμα μὲν πόνος ὑμῖν, οἰοί τε δὲ ἔσεσθε ὑπερβαλέσθαι τοὺς πολεμίους.” 2 ἐνταῦθ’ ἦν τὸ κατὰ τάξιν “ὦ ἄνδρες Ἴωνες, νῦν καιρὸς ἐστὶν πόνους ἐπιδέχεσθαι· ἐπὶ ξυροῦ γὰρ ἀκμῆς ἔχεται ἡμῖν τὰ πράγματα.” ὁ δὲ τὸ μὲν “ἄνδρες Ἴωνες” ὑπερεβίβασε· προεισέβαλε γὰρ εὐθὺς ἀπὸ τοῦ φόβου, ὡς μὴδ’ ἀρχὴν φθάνων πρὸς τὸ ἐφεστῶς δέος προσαγορευῆσαι τοὺς ἀκούοντας· ἔπειτα δὲ τὴν τῶν νοημάτων ἀπέστρεψε τάξιν. πρὸ γὰρ τοῦ φῆσαι ὅτι αὐτοὺς δεῖ πονεῖν (τοῦτο γὰρ ἐστὶν ὃ παρακελεύεται) ἐμπροσθεν ἀποδίδωσι τὴν αἰτίαν δι’ ἣν πονεῖν δεῖ, “ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς” φήσας “ἔχεται ἡμῖν τὰ πράγματα,” ὡς μὴ δοκεῖν ἐσκεμμένα λέγειν, ἀλλ’ ἠναγκασμένα. 3 ἔτι δὲ μᾶλλον ὁ Θουκυδίδης καὶ τὰ φύσει πάντως ἠνωμένα καὶ ἀδιανέμητα ὁμῶς ταῖς ὑπερβάσεσιν ἀπ’ ἀλλήλων ἄγειν δεινότερος. ὁ δὲ Δημοσθένης οὐχ οὕτως μὲν αὐθάδης ὥσπερ οὗτος, πάντων δ’ ἐν τῷ γένει τούτῳ κατακορέστατος καὶ πολὺ τὸ ἀγωνιστικὸν ἐκ τοῦ ὑπερβιβάζειν καὶ ἔτι νῆ Δία τὸ ἐξ ὑπογούου λέγειν συνεμφαινῶν, καὶ πρὸς τούτοις εἰς τὸν κίνδυνον τῶν μακρῶν ὑπερβατῶν τοὺς ἀκούοντας συνεπισπώμενος 4 πολλάκις γὰρ τὸν νοῦν ὃν ὤρησεν εἰπεῖν ἀναγκασίας, καὶ μεταξύ πως εἰς ἀλλόφυλον καὶ ἀπειοικυῖαν τάξιν ἄλλ’ ἐπ’ ἄλλοις διὰ μέσου καὶ ἐξωθέν ποθεν ἐπεισκυκλῶν, εἰς φόβον ἐμβαλὼν τὸν ἀκροατὴν ὡς ἐπὶ παντελεῖ τοῦ λόγου διαπτύσει, καὶ συναποκινδυνεύειν ἐπ’ ἀγωνίας τῶ

λεπίδας βρίσκεται ἡ μοῖρα μας, ἄνδρες Ἴωνες, νὰ μείνουμε ἐλεύθεροι ἢ νὰ γίνουμε δούλοι — κάτι χειρότερο· δούλοι ποὺ εἶχαν ἀποδράσει καὶ συλληφθεῖ. Ἄν θελήσετε τώρα νὰ ἀναλάβετε τὶς ταλαιπωρίες τοῦ ἀγῶνα, σὰς περιμένει αὐτὴ τῆ στιγμὴ μόνος βαρὺς, ἀλλὰ θὰ μπορέσετε νὰ νικήσετε τοὺς ἐχθρούς σας». Ἡ φυσικὴ σειρά τῶν σκέψεων ἦταν: «Ἄνδρες Ἴωνες, ἦρθε τώρα ἡ ὥρα νὰ ὑποστεῖτε τὶς ταλαιπωρίες τοῦ πολέμου, γιατί ἡ μοῖρα μας βρίσκεται πάνω στὴν κόψη τῆς λεπίδας». Ὁ ὁμιλητὴς ὥστόσο μετακίνησε τὴν προσφώνηση «Ἄνδρες Ἴωνες» ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν αἰτία τοῦ φόβου σὰν νὰ ἦταν ἡ ἀπειλὴ τόσο πιστικὴ ποὺ δὲν πρόφταινε κὰν νὰ προσαγορεύσει τοὺς ἀκροατὲς του μὲ τὸ ὄνομά τους. Ὑστερα μετέβαλε καὶ τὴν σειρά τῶν νοημάτων, προτοῦ δηλαδὴ τοὺς πεῖ ὅτι εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ μοχθήσουν (αὐτὸ εἶναι ἄλλωστε ἡ οὐσία τῆς παρακέλευσής του) ἐκθέτει πρῶτα τὴν αἰτία γιὰ τὴν ὁποία εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ μοχθήσουν τονίζοντας ὅτι «ἡ μοῖρα μας βρίσκεται πάνω στὴν κόψη τῆς λεπίδας», ἔτσι ὥστε νὰ φανεῖ ὅτι δὲν μιᾶ ἐκ προμελέτης, ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῆς δύσκολης συγκυρίας. Μὲ ἀκόμη μεγαλύτερη τολμηρότητα ὁ Θουκυδίδης διαχωρίζει μὲ ἀντιμεταθέσεις στοιχεῖα τοῦ λόγου ποὺ εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τους ἐνωμένα καὶ ἀδιαχώριστα. Ὁ Δημοσθένης, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, δὲν εἶναι τόσο αὐθαίρετος ὅσο ὁ Θουκυδίδης, ἀλλὰ στὴ χρῆση αὐτοῦ τοῦ σχήματος δὲν ἔχει κορεσμό. Οἱ ὑπερβιβασμοὶ του δὲν δίνουν μόνον τὴν ἐντύπωση τῆς ἀγωνιστικότητας ἀλλὰ καὶ τοῦ αὐτοσχεδιασμοῦ. Καὶ δὲν εἶναι μόνον αὐτό· στὸν κίνδυνο τῶν μεγάλων ὑπερβατῶν παρασύρει καὶ τοὺς ἀκροατὲς του. Πολλὲς φορές λοιπὸν ἀρῆνοντας τὴν ιδέα ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀναπτύσσει μετέωρη καὶ πρερμβάλλοντας στὸ ἐνδιάμεσο, σὲ μιὰ ἀκολουθία ἀλλόκοτη καὶ ἀνοικεῖα, τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλο θέματα ἄσχετα ἐντελῶς μὲ τὸ ἀντικείμενό του δημιουργεῖ στὸν ἀκροατὴ τὸ φόβο μήπως ὁ λόγος καταρρεύσει ὀλοκληρωτικά, καὶ τὸν ἐξαναγκάζει νὰ μοιραστεῖ ἀπὸ τὴν ἀγωνία του τὸν κίνδυνο μὲ τὸν ὁμιλητὴ, καὶ ὕστερα ἀπὸ τὶς δολιχοδρομίες του ἐντελῶς ἀναπάντεχα κάπου πρὸς τὸ

λέγοντι σνναναγκάσας, εἶτα παραλόγως διὰ μακροῦ τὸ πάλαι ζητούμενον εὐκαιρως ἐπὶ τέλει που προσαποδοῦς, αὐτῷ τῷ κατὰ τὰς ὑπερβάσεις παραβόλῃ καὶ ἀκροσφαλεῖ πολὺ μᾶλλον ἐκπλήττει. φειδῶ δὲ τῶν παραδειγμάτων ἔστω διὰ τὸ πλῆθος.

23. Τὰ γε μὴν πολύπτωτα λεγόμενα, ἀθροισμοὶ καὶ μεταβολαὶ καὶ κλίμακες, πάντῃ ἀγωνιστικά, ὡς οἶσθα, κόσμου τε καὶ παντὸς ὕψους καὶ πάθους συνεργά. τί δέ; αἱ τῶν πτώσεων χρόνων προσώπων ἀριθμῶν γενῶν ἐναλλάξεις, πῶς ποτε καταποικίλλουσι καὶ ἐπεγεύρουσι τὰ ἐρμηνευτικά; 2 φημί δὲ τῶν κατὰ τοὺς ἀριθμοὺς οὐ μόνον ταῦτα κοσμεῖν ὅποσα τοῖς τύποις ἐνικὰ ὄντα τῇ δυνάμει κατὰ τὴν ἀναθεώρησιν πληθυντικά εὐρίσκειται·

αὐτίκα (φησί) λαὸς ἀπειρῶν
θύννον ἐπ' ἠιόνεσσι διστάμενοι κελάδησαν·

ἀλλ' ἐκεῖνα μᾶλλον παρατηρήσεως ἀξια, ὅτι ἔσθ' ὅπου προσπίπτει τὰ πληθυντικά μεγαλορροημονέστερα καὶ αὐτῷ δοξοκοποῦντα τῷ ὄχλῳ τοῦ ἀριθμοῦ. 3 τοιαῦτα παρὰ τῷ Σοφοκλεῖ τὰ ἐπὶ τοῦ Οἰδίπου·

ὦ γάμοι, γάμοι,
ἐφύσαθ' ἡμᾶς καὶ φυτεύσαντες πάλιν
ἀνεῖτε αὐτοῦ σπέρμα κάπεδείξατε
πατέρας ἀδελφούς, παῖδας αἴμ' ἐμφύλιον,
νύμφας γυναῖκας μητέρας τε χυπόσα
αἰσχιστ' ἐν ἀνθρώποισιν ἔργα γίγνεται.

πάντα γὰρ ταῦτα ἐν ὀνομά ἐστιν, Οἰδίπους, ἐπὶ δὲ θατέρον Ἰοκάστη, ἀλλ' ὁμως χυθεῖς εἰς τὰ πληθυντικά ὁ ἀριθμὸς συνεπλήθυσεν καὶ τὰς ἀτυχίας· καὶ ὡς ἐκεῖνα πεπλεόνασται

ἐξῆλθον Ἐκτορές τε καὶ Σαρπηδόνας·

τέλος ἐκστομίζει στήν πιὸ κατάλληλη στιγμή αὐτὸ πού ἀπὸ ὥρα πολλὴ τὸν ἀπασχολοῦσε. Ἔτσι, μ' αὐτὴν τὴν παράτολμη καὶ ριψοκίνδυνη χρῆση τῶν ὑπερβατῶν, ἐπαυξάνει τὸν ἐντυπωσιασμό. Τὰ σχετικὰ παραδείγματα εἶναι πάμπολλα, ἃς κάνουμε λοιπὸν οἰκονομία.

23. Καὶ τὰ λεγόμενα πολύπτωτα (ἀθροισμοί, μεταβολές, κλίμακες) δείχνουν, ὅπως ξέρεις, ἀγωνιστικὸ παλμὸ καὶ συνεισφέρουν στήν κομψότητα καὶ γενικότερα στὸ ὕψος καὶ στὸ πάθος τοῦ λόγου. Ἐχεις προσέξει πῶς οἱ ἐναλλαγές πτώσεων, χρόνων, προσώπων, ἀριθμῶν, γενῶν γεμίζουν μὲ ποικίλιματα καὶ ζωντανεύουν τὸ ὕψος; Ὡς πρὸς τὴν ἐναλλαγὴ τῶν ἀριθμῶν τώρα, κατὰ τὴν ἀποψή μου κοσμητικὰ στοιχεῖα δὲν εἶναι μόνο οἱ τύποι τοῦ ἐνικοῦ πού σὲ μιὰ προσεκτικότερη ἐξέταση ἀποκαλύπτονται νὰ ἔχουν σημασία πληθυντικοῦ· λέει ἐπὶ παραδείγματι:

καὶ παρευθὺς πλῆθος ἀμέτρητο
σκόρπισαν στίς ἀκτὲς κραυγάζοντας: ὁ τόνος, ὁ τόνος!

Πολὺ πιὸ ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι ὑπάρχουν περιπτώσεις ὅπου οἱ πληθυντικοὶ ἤχου ἢ μεγαλοπρεπέστερα καὶ ἐντυπωσιάζουν μὲ τὴν ἴδια τὴν πληθωρικότητά τους. Ἐνα παράδειγμα ἀπὸ τὸν Σοφοκλῆ, ἐκεῖ ὅπου ὁ Οἰδίπους λέει:

ὦ γάμοι, γάμοι
μᾶς φέρατε στὸ φῶς κι ὕστερα πάλι ἀπὸ καινούργια σπορὰ
κάνατε τοῦ ἴδιου ἀνθρώπου τὸ σπέρμα νὰ φυτρώσει
καὶ νά: εἶναι ἀδελφία οἱ πατέρες, τὰ παιδιὰ αἶμα ἀπὸ τὴν ἴδια φύτρα,
οἱ νύμφες εἶναι σύζυγοι καὶ μανάδες — ὅ,τι
πιὸ σιχαμερὸ μπορεῖ στήν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων νὰ συμβεῖ.

Ὅλα αὐτὰ φυσικὰ δὲν ἀφοροῦν παρὰ τὸν Οἰδίπου ἀπὸ τῆ μιὰ καὶ τὴν Ἰοκάστη ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀλλὰ ὅπως ὁ ἐνικός διαχύθηκε σὲ πληθυντικούς ἀριθμούς πλήθυνε μαζί του καὶ τίς ἀτυχίες. Ἐνα ἄλλο παράδειγμα πληθωρικότητος εἶναι καὶ τὸ

Ἐκτορές ξεπήδησαν καὶ Σαρπηδόνας.

καὶ τὸ Πλατωνικόν, ὃ καὶ ἐτέρωθι παρετεθείμεθα, ἐπὶ τῶν Ἀθηναίων
 4 “οὐ γὰρ Πέλοπες οὐδὲ Κάδμοι οὐδ’ Αἰγυπτοὶ τε καὶ Δαναοὶ οὐδ’ ἄλλοι
 πολλοὶ φύσει βάρβαροι συνοικοῦσιν ἡμῖν, ἀλλ’ αὐτοὶ Ἕλληνες οὐ μισοβάρ-
 βαροι οἰκοῦμεν” καὶ τὰ ἐξῆς. φύσει γὰρ ἐξακουέται τὰ πράγματα κομπω-
 δέστερα ἀγγελῶν οὕτως τῶν ὀνομάτων ἐπισυντιθεμένων. οὐ μέντοι δεῖ
 ποιεῖν αὐτὸ ἐπ’ ἄλλων, εἰ μὴ ἐφ’ ὧν δέχεται τὰ ὑποκείμενα αὐξήσιν ἢ πλη-
 θὸν ἢ ὑπερβολὴν ἢ πάθος, ἐν τι τούτων ἢ [τὰ] πλείονα, ἐπεὶ τοι τὸ παντα-
 χοῦ κώδωνας ἐξῆφθαι λίαν σοφιστικόν. 24. ἀλλὰ μὴν καὶ τοῦναντίον τὰ
 ἐκ τῶν πληθυντικῶν εἰς τὰ ἐνικά ἐπισυναγόμενα ἐνίστε ὑψηλοφανέστατα.
 “Ἐπειθ’ ἢ Πελοπόννησος ἅπασα διειστήκει” φησί. “καὶ δὴ Φρονίχῳ δράμα
 Μιλήτου ἄλωσιν διδάξαντι εἰς δάκρυα (ἔπεσε τὸ θέατρον”, ἀντὶ τοῦ) “Ἐπε-
 σον οἱ θεώμενοι”. τὸ ἐκ τῶν διηρημένων εἰς τὰ ἠνωμένα ἐπισυστρέφει τὸν
 ἀριθμὸν σωματοειδέστερον. 2 αἴτιον δ’ ἐπ’ ἀμφοῖν τοῦ κόσμου ταῦτον οἶμαι
 ὅπου τε γὰρ ἐνικά ὑπάρχει τὰ ὀνόματα, τὸ πολλὰ ποιεῖν αὐτὰ παρὰ δόξαν
 ἐμπαθοῦς ὅπου τε πληθυντικά, τὸ εἰς ἐν τι εἴηχον συγκορυφοῦν τὰ πλείονα
 διὰ τὴν εἰς τοῦναντίον μεταμόρφωσιν τῶν πραγμάτων ἐν τῷ παραλόγῳ.

25. “Ὅταν γε μὴν τὰ παρεληλυθότα τοῖς χρόνοις εἰσάγῃς ὡς γινόμενα
 καὶ παρόντα, οὐ διήγησιν ἔτι τὸν λόγον ἀλλ’ ἐναγώνιον πρᾶγμα ποιήσεις.
 “πεπτωκὸς δέ τις” φησὶν ὁ Ξενοφῶν “ὑπὸ τῷ Κύρου ἵππῳ καὶ πατούμενος
 παίει τῇ μαχαίρᾳ εἰς τὴν γαστέρα τὸν ἵππον· ὃ δὲ σφραδάζων ἀποσειεται
 τὸν Κύρον, ὃ δὲ πίπτει.” τοιοῦτος ἐν τοῖς πλείστοις ὁ Θουκυδίδης.

26. Ἐναγώνιος δ’ ὁμοίως καὶ ἢ τῶν προσώπων ἀντιμετάθεσις, [καὶ]

Καὶ ἓνα ἄλλο ἀκόμα εἶναι τὸ πλατωνικὸ χωρίο γιὰ τοὺς Ἀθη-
 ναίους, πού τὸ ἔχω ἄλλωστε παραθέσει καὶ ἄλλοῦ: «Δὲν κατοι-
 κοῦν μαζί μας οὔτε Πέλοπες οὔτε Κάδμοι οὔτε Αἰγύπτιοι οὔτε
 Δαναοὶ οὔτε ἄλλοι βάρβαροι στὴν καταγωγὴ. Ζοῦμε ἐδῶ Ἕλλη-
 νες καθαρόαιμοι χωρὶς βαρβαρικές ἐπιμιξίες κτλ.». Καὶ εἶναι φυ-
 σικὸ νὰ δημιουργεῖται ἢ αἴσθησις κομπορρημοσύνης ἔτσι ὅπως
 συσσωρεύονται ὀνόματα τὰ ὁποῖα δηλώνουν ὀμάδες. Ἐξυπακούε-
 ται ὡστόσο ὅτι ἢ πρακτικὴ αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται
 παρὰ μόνο ὅπου ἢ φύση τοῦ θέματος ἐπιδέχεται τὴν αὐξήσις ἢ
 τὸν πολλαπλασιασμὸ ἢ τὴν ὑπερβολὴ ἢ τὸ πάθος — ἓνα ἢ περισ-
 σότερα ἀπὸ αὐτά, γιὰ τὸ ἀποκορύφωμα τῆς σοφιστικῆς ἐκζή-
 τησις εἶναι νὰ κρεμᾶς σὲ κάθε φράση σου κι ἀπὸ ἓνα κουδούνι.

24. Ἐνίστε καὶ τὸ ἀντίθετο, ἢ συστολὴ δηλαδή τῶν πλη-
 θυντικῶν σὲ ἐνικούς, προκαλεῖ τὴν αἴσθησις μεγάλου ὕψους. «Ἰ-
 στερα ὀλόκληρη ἢ Πελοπόννησος χωρίστηκε σὲ δύο παρατάξεις»,
 λέει [ὁ Δημοσθένης]. «Καὶ ὅταν ὁ Φρονίχος ἀνέβασε τὸ δράμα
 τοῦ Ἡ ἄλωσις τῆς Μιλήτου τὸ θέατρο ξέσπασε σὲ δάκρυα», ἀντὶ
 τοῦ «δάκρυσαν οἱ θεατές». Ἡ σύναξις μεμονωμένων ἀτόμων σὲ
 ἓνα σύνολο δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωσις τῆς ὀργανικῆς ἐνότητος.
 Καὶ στίς δύο περιπτώσεις τὸ εὐάρεστο ἀποτέλεσμα ὀφείλεται
 στὴν ἴδια αἰτία: ἂν τὰ ὀνόματα βρίσκονται στὸν ἐνικό, ὁ ἀπροσ-
 δόκητος πολλαπλασιασμὸς ἀποκαλύπτει πάθος ἰσχυρό. Ἄν εἶναι
 στὸν πληθυντικό, ἢ συγκεφαλαίωσή τους σὲ μιὰ εὐήχη λέξις (ἢ
 μεταμόρφωσις δηλαδή τῶν πραγμάτων στὸ ἀντίθετό τους) γίνε-
 ται κατὰ παράβασις τῶν κανόνων τῆς λογικῆς.

25. Ἄλλὰ καὶ ὅταν ἐμφανίζεις γεγονότα τοῦ παρελθόντος ὡς
 παρόντα καὶ ἐξελισσόμενα, ὁ λόγος σου δὲν εἶναι πιά ἀφηγημα-
 τικὸς ἀλλὰ ἐντονα δραματικὸς. «Κάποιος πού εἶχε πέσει κάτω
 ἀπὸ τὸ ἄλογο τοῦ Κύρου», γράφει ὁ Ξενοφῶν, «καὶ καταπατιό-
 ταν, χτυπάει μὲ τὸ ξίφος του τὸ ζῶο στὴν κοιλιά κι αὐτὸ σφα-
 δάζοντας τινάζει ἀπὸ πάνω του τὸν Κύρο, πού πέφτει κατὰ γῆς». Τὸ
 σχῆμα αὐτὸ εἶναι πολὺ συνηθισμένο στὸν Θουκυδίδη.

26. Ἐξίσου δραματικὴ εἶναι καὶ ἢ ἀλλαγὴ τῶν προσώπων,

πολλάκις ἐν μέσοις τοῖς κινδύνοις ποιούσα τὸν ἀκροατὴν δοκεῖν στρέφεσθαι·

φαίης κ' ἀκμῆτας καὶ ἀτειρέας (ἀλλήλοισιν)
ἀντεσθ' ἐν πολέμῳ· ὡς ἐσσυμένως ἐμάχοντο.

καὶ ὁ Ἄρατος·

μὴ κείνω ἐνὶ μῆνι περικλύζοιο θαλάσση.

ὠδέ που καὶ ὁ Ἡρόδοτος· 2 "ἀπὸ δὲ Ἐλεφαντίνης πόλεως ἄνω πλεύσεται, καὶ ἔπειτα ἀφίξη ἐς πεδῖον λείον· διεξελθὼν δὲ τοῦτο τὸ χωρίον αὐθις εἰς ἕτερον πλοῖον ἐμβὰς πλεύσεται δὴ ἡμέρας, ἔπειτα ἤξει ἐς πόλιν μεγάλην, ἣ ὄνομα Μερὸν." ὄρᾱς, ὦ ἑταῖρε, ὡς παραλαβὼν σου τὴν ψυχὴν διὰ τῶν τόπων ἄγει τὴν ἀκοὴν ὄψιν ποιῶν; πάντα δὲ τὰ τοιαῦτα πρὸς αὐτὰ ἀπερριδόμενα τὰ πρόσωπα ἐπ' αὐτῶν ἴστησι τὸν ἀκροατὴν τῶν ἐνεργουμένων. 3 καὶ ὅταν ὡς οὐ πρὸς ἅπαντας, ἀλλ' ὡς πρὸς μόνον τινὰ λαλήῃς—

Τυδείδην δ' οὐκ ἂν γνοίης ποτέροισι μετεῖη—

ἐμπαθέστερόν τε αὐτὸν ἄμα καὶ προσεκτικώτερον καὶ ἀγῶνος ἐμπλεῶν ἀποτελέσεις, ταῖς εἰς ἑαυτὸν προσφωνήσεις ἐξεγειρόμενον.

27. "Ἐτι γε μὴν ἔσθ' ὅτι περὶ προσώπου διηγούμενος ὁ συγγραφεὺς ἐξαίφνης παρενεχθεὶς εἰς τὸ αὐτὸ πρόσωπον ἀντιμεθίσταται, καὶ ἔστι τὸ τοιοῦτον εἶδος ἐκβολὴ τις πάθους·

"Ἐκτωρ δὲ Τρώεσιν ἐκέκλετο μακρὸν ἄυσας
νησὶν ἐπισσεύεσθαι, εἴαν δ' ἕναρα βροτόεντα·
"ὄν δ' ἂν ἐγὼν ἀπάνευθε νεῶν ἐθέλοντα νοήσω,
αὐτοῦ οἱ θάνατον μητίσομαι."

γιατὶ δημιουργεῖ συχνὰ στὸν ἀκροατὴ τὴν αἴσθησι πὼς βρίσκειται καταμεσῆς τοῦ κινδύνου.

Θά'λεγες πὼς ἀκαταπόνητοι καὶ ἀκούραστοι ἔρχονταν
ἀντιμέτωποι στὴ μάχη. Μὲ τόση ὀρμὴ πολεμοῦσαν.

Καὶ ὁ στίχος τοῦ Ἄρατου:

ἐκεῖνο τὸ μῆνα νὰ μὴ σὲ περιβρέχουν τὰ κύματα τῆς θάλασσης.

"Ἔτσι κάπου καὶ ὁ Ἡρόδοτος: «Θὰ πλεύσεις ἀπὸ τὴν πόλιν Ἐλεφαντίνην ἀντίθετα στὸ ρεῦμα τοῦ Νεῖλου καὶ θὰ φτάσεις σὲ μιὰ ὀμαλὴ πεδιάδα. Ὄταν περάσεις καὶ αὐτὸν τὸν τόπο, θὰ ἐπιβιβάστεῖς σὲ ἄλλο πλοῖο καὶ θὰ ταξιδέψεις δύο μέρες. Θὰ φτάσεις ἔπειτα σὲ μιὰ μεγάλη πόλιν ποὺ ὀνομάζεται Μερὸν». Βλέπεις λοιπόν, φίλε μου, πὼς παίρνει τὴν ψυχὴ σου καὶ τὴ σεργιανᾶ ἀπὸ τόπο σὲ τόπο καὶ σὲ κάνει ὅ,τι ἀκούς νὰ τὸ βλέπεις καὶ μὲ τὰ μάτια σου; Ὅλες αὐτὲς οἱ προσφωνήσεις ἔτσι καθὼς ἀπευθύνονται σὲ πρόσωπα ὑπαρκτὰ τοποθετοῦν τὸν ἀκροατὴ στὸ ἐπίκεντρο τῆς δράσης. Καὶ ὅταν δὲν ἀπευθύνεσαι στὸ ἀκροατήριον γενικά, ἀλλὰ σὲ ἓνα καὶ μόνον ἀκροατὴ (παράδειγμα: «Δὲν θὰ καταλάβαινες μὲ τίνος τὸ μέρος πολεμοῦσε ὁ γιὸς τοῦ Τυδέως»), τὸν κάνεις εὐκολοσυγκίνητο, προσεκτικώτερο καὶ πιὸ δραστήριο, γιατί ἀκριβῶς ἡ προσωπικὴ προσφώνηση κεντρίζει τὸ ἐνδιαφέρον.

27. Ὅρισμένες πάλι φορές ὁ συγγραφεὺς ἐνῶ μιᾶ σὲ τρίτο πρόσωπο παρασύρεται ξαφνικά καὶ ἐμφανίζει τὸν ἴδιο τὸν ἥρωά του ὡς ὀμιλητή. Σχήματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους φανερώνουν ἐκρήξεις πάθους:

Μὲ δυνατὲς φωνὲς παρακινούσε ὁ Ἐκτωρ τοὺς Τρώες
νὰ ὀρμήσουν στὰ πλοῖα καὶ νὰ ἀφήσουν τὰ ματωμένα λάφτρα.
— «Κι ὅποιον ἐγὼ δῶ νὰ βρίσκεται μὲ τὴ θέλησή του μακριὰ ἀπὸ τὰ πλοῖα
ἐκεῖ, ἐπὶ τόπου θὰ τοῦ πάρω τὴ ζωή!...».

οὐκοῦν τὴν μὲν διήγησιν ἄτε πρέπουσαν ὁ ποιητὴς προσῆψεν ἑαυτῷ, τὴν δ' ἀπότομον ἀπειλὴν τῷ θυμῷ τοῦ ἡγεμόνος ἐξαπίνης οὐδὲν προδηλώσας περιέθηκεν· ἐψύχετο γὰρ (ἄν), εἰ παρενετίθει· “Ἐλεγε δὲ τοιά τινα καὶ τοιά ὁ Ἐκτωρ,” νυνὶ δ' ἔφθακεν ἄφνω τὸν μεταβαίνοντα ἢ τοῦ λόγου μετάβασιν. 2 διὸ καὶ ἡ πρόσχησις τοῦ σχήματος τότε ἠνίκ' ἂν ὀξὺς ὁ καιρὸς ὢν διαμέλλειν τῷ γράφοντι μὴ διδῶ, ἀλλ' εὐθὺς ἐπαναγκάζῃ μεταβαίνειν ἐκ προσώπων εἰς πρόσωπα, ὡς καὶ παρὰ τῷ Ἐκαταίῳ· “Κῆρυξ δὲ ταῦτα δεινὰ ποιούμενος αὐτίκα ἐκέλευε τοὺς Ἡρακλείδας [ἐπιγόνους] ἐκχωρεῖν· οὐ γὰρ ὑμῖν δυνατός εἰμι ἀρῆγειν. ὡς μὴ ὢν αὐτοὶ τε ἀπόλησθε καμὲ τρώσητε, ἐς ἄλλον τινὰ δῆμον ἀποίχεσθε.” 3 ὁ μὲν γὰρ Δημοσθένης κατ' ἄλλον τινὰ τρόπον ἐπὶ τοῦ Ἀριστογείτονος ἐμπαθὲς τὸ πολυπρόσωπον καὶ ἀγχιστροφον παρέστακεν. “καὶ οὐθεὶς ὑμῶν χολήν” φησὶν “οὐδ' ὀργὴν ἔχων εὐρεθήσεται ἐφ' οἷς ὁ βδελυρὸς οὗτος καὶ ἀναιδὴς βιάζεται; ὅς, ὦ μιαιώτατε ἀπάντων, κεκλειμένης σοι τῆς παρησίας οὐ κιγκλίσιν οὐδὲ θύραις, ἀ καὶ παρανοήξειεν ἄν τις” — ἐν ἀτελεῖ τῷ νῶ ταχὺ διαλλάξας καὶ μόνον οὐ μίαν λέξιν διὰ τὸν θυμὸν εἰς δύο διασπάσας πρόσωπα “ὅς, ὦ μιαιώτατε,” εἶτα [τὸν] πρὸς τὸν Ἀριστογείτονα (τὸν) λόγον ἀποστρέψας καὶ ἀπολιπεῖν δοκῶν, ὁμῶς διὰ τοῦ πάθους πολὺ πλεον ἐπέστρεψεν. 4 οὐκ ἄλλως ἢ Πηνελόπη

κῆρυξ, τίπτε δέ σε πρόεσαν μνηστήρες ἀγαυοί
(ῆ) εἰπέμεναι δμῶϊσιν Ὀδυσσεὺς θέλειο
ἔργων παύσασθαι, σφίσι δ' αὐτοῖς δαῖτα πένεσθαι;
μὴ μνηστεύσαντες μῆδ' ἄλλοθ' ὀμιλήσαντες,

Τῇ διήγησιν λοιπὸν τὴν ἀνέλαβε, ὅπως καὶ ἔπρεπε, ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς, τὴν ἀπότομη ἀπειλή, ξαφνικὰ καὶ χωρὶς προειδοποίησης, τὴν τοποθέτησε στὸ στόμα τοῦ θυμωμένου ἡγεμόνα. Ἄν εἶχε παρεμβάλει μιὰ φράση ὅπως: «Ὁ Ἐκτωρ ἔλεγε αὐτὰ ἢ ἐκεῖνα», ὁ λόγος θὰ ἔχανε τὴν θέρμη του. Τώρα ὁμῶς ἡ ἀλλαγὴ τῆς σύνταξης ἔγινε τόσο αἰφνιδιαστικὰ πού ξεπέρασε καὶ τὸν ἴδιο τὸ δημιουργό της. Τὸ σχῆμα αὐτὸ χρησιμοποιοῖται κυρίως ὅταν ἡ κρισιμότητα τῆς περιστάσεως δὲν ἐπιτρέπει στὸ συγγραφέα νὰ χρονοτριβεῖ, ἀλλὰ τὸν ἐξαναγκάζει νὰ ἀλλάζει γρήγορα ἀπὸ τὸ ἓνα πρόσωπο στὸ ἄλλο, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι στὸ ἀκόλουθο χωρίο τοῦ Ἐκαταίου: «Ὁ Κῆρυξ εἶδε ὅτι ἡ κατάσταση ἦταν σοβαρὴ καὶ πρόσταξε παρευθὺς τοὺς ἀπογόνους τοῦ Ἡρακλῆ νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ χώρα του. “Ἄν εἰμαι σὲ θέση νὰ σᾶς συμπαρastaθῶ. Για νὰ μὴ χαθεῖτε λοιπὸν καὶ οἱ ἴδιοι καὶ βλάψετε καὶ μένα, πηγαίνετε σὲ κάποια ἄλλη χώρα”». Κάπως διαφορετικὰ ὁ Δημοσθένης στὸν Κατὰ Ἀριστογείτονος, μὲ τὶς ἐναλλαγὰς τῶν προσώπων ἀποδίδει τὸ σφοδρὸ πάθος καὶ τὶς γρήγορες μεταπτώσεις τοῦ τόνου: «Κανεῖς σας δὲν θὰ βρεθεῖ πού νὰ νιώσει πικρία καὶ ὀργὴ γιὰ τὶς βιαιοπραγίαις πού διαπράττει αὐτὸς ἐδῶ ὁ βδελυρὸς καὶ ἀναιδὴς, ὁ ὁποῖος — σιχαμερὸ ὑποκείμενο, ἢ ἐλευθεροστομία σου δὲν ἔχει φιμωθεῖ μὲ κιγκλιδώματα καὶ θύρες πού θὰ μπορούσαν καὶ νὰ παραβιαστοῦν, ἀλλά...». Ἐδῶ λοιπὸν ὁ ρήτορας ἀλλάσσει προτοῦ ὀλοκληρωθεῖ τὸ νόημα καὶ μὲς στὴν ἀγανάκτησή του μόνον πού δὲν διέσπασε μιὰ λέξη σὲ δύο πρόσωπα (ὁ ὁποῖος — σιχαμερὸ ὑποκείμενο), ὕστερα πάλι καθὼς στράφηκε πρὸς τὸν Ἀριστογείτονα δίνοντας τὴν ἐντύπωση πὼς ἐγκατέλειψε τὴν πορεία τῆς ἐπιχειρηματολογίας του — τὸ πάθος του προσέδωσε στὸ λόγο πολὺ μεγαλύτερη ἔνταση. Παρομοίως καὶ ἡ Πηνελόπη στὴν Ὀδύσεια:

Κῆρυκα, γιατί σὲ στείλανε ἐδῶ οἱ ὑπερήφανοι μνηστήρες;
Μήπως νὰ πεῖς στὶς δοῦλες τοῦ θεικοῦ Ὀδυσσεᾶ
νὰ σταματήσουν τὶς δουλειές γιὰ νὰ τοὺς εἰτοιμάσουν τὸ τραπέζι;
Ἄκαρπες νὰ ναι οἱ ἐρωτοτροπίαις καὶ οἱ συντροφίαις τους

ὑστατα καὶ πύματα νῦν ἐνθάδε δειπνήσειαν,
οἱ θάμ' ἀγειρόμενοι βίον κατακείρετε πολλόν
(κτῆσιν Τηλεμάχοιο δαίφρονος)· οὐδέ τι πατρῶν
ὑμετέρων τῶν πρόσθεν ἀκούετε παῖδες ἔόντες,
οἷος Ὀδυσσεὺς ἔσκε.

28. Καὶ μέντοι περίφρασις ὡς οὐχ ὑψηλοποιόν, οὐδεὶς ἂν οἶμαι δι-
στάσειεν. ὡς γὰρ ἐν μουσικῇ διὰ τῶν παραφώνων καλουμένων ὁ κύριος
φθόγγος ἡδίων ἀποτελεῖται, οὕτως ἡ περίφρασις πολλάκις συμφθέγγεται
τῇ κυριολογίᾳ καὶ εἰς κόσμον ἐπὶ πολὺ σνηχεῖ, καὶ μάλιστα ἂν μὴ ἔχη
φυσῶδές τι καὶ ἄμουσον ἀλλ' ἡδέως κεκραμένον. 2 ἱκανὸς δὲ τοῦτο τεκμη-
ριῶσαι καὶ Πλάτων κατὰ τὴν εἰσβολὴν τοῦ Ἐπιταφίου· "Ἔργω μὲν ἡμῖν
οἷδ' ἔχουσι τὰ προσήκοντα σφίσι αὐτοῖς, ὧν τυχόντες πορεύονται τὴν εἰμαρ-
μένην πορείαν, προπεμφθέντες κοινῇ μὲν ὑπὸ τῆς πόλεως, ἰδίᾳ δὲ ἕκαστος
ὑπὸ τῶν προσηκόντων." οὐκοῦν τὸν θάνατον εἶπεν εἰμαρμένην πορείαν, τὸ
δὲ τετυχημέναι τῶν νομιζομένων προπομπὴν τινα δημοσίαν ὑπὸ τῆς πατρί-
δος. ἄρα δὴ τούτοις μετρίως ὤγκωσε τὴν νόησιν; ἢ ψιλὴν λαβῶν τὴν λέξιν
ἐμελοποίησε, καθάπερ ἁρμονίαν τινὰ τὴν ἐκ τῆς περιφράσεως περιχεάμε-
νος εὐμέλειαν; καὶ Ξενοφῶν 3 "πόνον δὲ τοῦ ζῆν ἡδέως ἠγεμόνα νομί-
ζετε· κάλλιστον δὲ πάντων καὶ πολεμικώτατον κτῆμα εἰς τὰς ψυχὰς συγ-
κεκόμισθε· ἐπαινούμενοι γὰρ μᾶλλον ἢ τοῖς ἄλλοις πᾶσι χαίρετε". ἀντὶ τοῦ
πανεῖν θέλετε "πόνον ἠγεμόνα τοῦ ζῆν ἡδέως ποιείσθε" εἰπὼν καὶ τᾶλλ'
ὁμοίως ἐπεκτείνας μεγάλην τινὰ ἔννοιαν τῷ ἐπαίνῳ προσπεριωρίσατο. 4 καὶ
τὸ ἀμίμητον ἐκεῖνο τοῦ Ἡροδότου "τῶν δὲ Σκυθῶν τοῖς σὺλήσασσι τὸ
ἱερὸν ἐνέβαλεν ἢ θεὸς θήλειαν νοῦσον."

καὶ νά'ναι τῶρα ἐδῶ στεγρὸ καὶ ἀπόστερνον τὸ δεῖπνον τους.
— Ἔσεῖς, ποῦ κάθε λίγο ἐδῶ μαζεύεστε καὶ σπαταλεῖτε τόσα ἀγαθὰ
(ποῦ ἀνήκουν στὸν φρόνιμο Τηλέμαχο), δὲν σᾶς τὸ εἶπαν οἱ πατεράδες σας
τότε ποῦ ἦσατε ἀκόμα παιδιὰ τί λογιῆς ἀντρας στάθηκε ὁ Ὀδυσσεύς;

28. Δὲν ὑπάρχει, νομίζω, καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι καὶ ἡ περί-
φραση εἶναι ἓνα μέσο γιὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ ὑψηλοῦ. Ὅπως στὴ
μουσικῇ οἱ λεγόμενοι «παράφωνοι» φθόγγοι κάνουν πιδ εὐχάρι-
στο τὸ βασικὸ θέμα, ἔτσι καὶ ἡ περίφραση συντονίζεται συχνὰ
μὲ τὴν κυριολεξία καὶ ἐπαυξάνει τὴν εὐάρεστη ἠχηρότητά της,
ἰδίως ὅταν δὲν περιέχει τίποτε τὸ παραφουσκωμένον καὶ ἄμουσο
παρὰ μόνο ὅ,τι εἶναι ἁρμονικὰ συγκερασμένο. Στὸ προοίμιον τοῦ
πλατωνικοῦ Ἐπιταφίου ἀπαντᾷ ἓνα πειστικώτατον παράδειγμα:
«Οἱ προκείμενοι νεκροὶ ἔλαβαν ἀπὸ μᾶς τίς τιμὲς ποῦ τοὺς ὀφεί-
λονταν καὶ μὲ αὐτὲς πορεύονται τῶρα τὴν εἰμαρμένην πορεία τους.
Ἡ πόλη μας τοὺς προέπεμψε ὅλους μαζί, τὸν καθένα χωριστὰ
οἱ συγγενεῖς του». Ἐδῶ λοιπὸν ὁ Πλάτων χαρακτήρισε τὸ θά-
νατον «εἰμαρμένην πορεία», τὴν ἀπόδοσιν τῶν καθιερωμένων τιμῶν
τὴν ὀνόμασε «δημόσια προπομπὴ ἀπὸ τὴν πατρίδα». Πρόσεξες
τί ὄγκο ἐδωσε μ' αὐτὲς τίς περιφράσεις στὸ νόημα; Δὲν μετέ-
τρεψε σὲ λυρικὸ κομμάτι τὴν πεζὴν ἔκφραση περιχύνοντάς τιν
μὲ τὴν ἁρμονικὴν μελωδίαν τῆς ἠχηρῆς περιφράσεως; Ἐνα ἀκόμη
παράδειγμα ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα: «Θεωρεῖτε ὅτι ἡ σκληρὴ ἐργα-
σία εἶναι ὁ ὀδηγὸς τῆς εὐχάριστης διαβίωσης. Ἐχετε κερδίσει
γιὰ τίς ψυχὰς σας τὸ πιδ εὐγενικὸ καὶ τὸ πιδ ἥρωικὸ ἀπὸ ὅλα
τὰ ἀποκτήματα: περισσώτερον ἀπὸ κάθε τι στὸν κόσμον σᾶς χα-
ροποιεῖ ὁ ἔπαινος!». Σ' αὐτὸ τὸ χωρίον λοιπὸν ἡ ἔκφραση «κά-
νατε τὴν ἐργασία ὀδηγὸν γιὰ τὴν εὐχάριστην διαβίωσιν» χρησιμο-
ποιεῖται ἀντὶ τοῦ «εἰστε πρόθυμοι νὰ κοπιᾶσετε». Διευρύνοντας
λοιπὸν ὁ Ξενοφῶν μὲ παρόμοιον τρόπον καὶ τίς ἄλλες ἐκφράσεις
προσέδωσε στὸν ἔπαινον ἓνα βαθύτερον νόημα. Ἐδῶ ἀνήκει καὶ
τὸ ἀμίμητον ἐκεῖνο τοῦ Ἡροδότου: «Ἡ θεὰ Ἀφροδίτη τιμώρησε
τοὺς Σκύθες ποῦ σὺλήσαν τὸ ἱερὸν τῆς μὲ θηλυκὰ ἀρρώστια».

29. Ἐπίκηρον μέντοι τὸ πρῶμα ἢ περιφρασις τῶν ἄλλων πλέον, εἰ μὴ σὺν μέτρῳ τινὶ λαμβάνοιτο· εὐθὺς γὰρ ἀβλεμὲς προσπίπτει, κουφολογίας τε ὄζον καὶ παχύτητος· ὅθεν καὶ τὸν Πλάτωνα (δεινὸς γὰρ αἰεὶ περὶ (τὸ) σχῆμα κἄν τισιν ἀκαίρως) ἐν τοῖς Νόμοις λέγοντα "ὡς οὔτε ἀργυροῦν δεῖ πλοῦτον οὔτε χρυσοῦν ἐν πόλει ἰδρυμένον ἔαν οἰκεῖν" διαχλευάζουσιν, ὡς εἰ πρόβατα, φησὶν, ἐκώλυε κεκτῆσθαι, δῆλον ὅτι προβάτειον ἂν καὶ βόειον πλοῦτον ἔλεγεν.

2 Ἀλλὰ γὰρ ἄλις ὑπὲρ τῆς εἰς τὰ ὑψηλά τῶν σχημάτων χρήσεως ἐκ παρενθήκης τοσαῦτα πεφιλολογήσθαι, Τερεντιανὲ φίλτατε· πάντα γὰρ ταῦτα παθητικωτέροις καὶ συγκεκινημένους ἀποτελεῖ τοὺς λόγους· πάθος δὲ ὕψους μετέχει τοσοῦτον, ὅποσον ἦθος ἡδονῆς.

30. Ἐπειδὴ μέντοι ἢ τοῦ λόγου νόησις ἢ τε φράσις τὰ πλείω δι' ἑκατέρου διέπνυται, ἴθι δὴ, [ἂν] τοῦ φραστικοῦ μέρους εἴ τινα λοιπὰ ἔτι, προσεπιθεασώμεθα. ὅτι μὲν τοίνυν ἢ τῶν κυρίων καὶ μεγαλοπρεπῶν ὀνομάτων ἐκλογή θαυμαστῶς ἄγει καὶ κατακλεῖ τοὺς ἀκούοντας καὶ ὡς πᾶσι τοῖς ῥήτορσι καὶ συγγραφεῦσι κατ' ἄκρον ἐπιτήδευμα, μέγεθος ἄμα κάλλος εὐπίνειαν βάρους ἰσχὺν κράτος, ἔτι δὲ γάνωσιν τινα, τοῖς λόγοις ὡσπερ ἀγάμμασι καλλίστοις δι' αὐτῆς ἐπανθεῖν παρασκευάζουσα, καὶ οἷον εἰ ψυχὴν τινα τοῖς πράγμασι φωνητικὴν ἐντιθεῖσα, μὴ καὶ περιττὸν ἢ πρὸς εἰδότας διεξιέναι. φῶς γὰρ τῷ ὄντι ἴδιον τοῦ νοῦ τὰ καλὰ ὀνόματα. 2 ὁ μέντοι γε ὄγκος αὐτῶν οὐ πάντῃ χρειώδης, ἐπεὶ τοῖς μικροῖς πραγματίοις περιτιθέναι με-

29. Ἐντούτοις ἢ περιφραση εἶναι ἐπικίνδυνον πράγμα, τὸ ἐπικινδυνότερον ἀπὸ ὅλα τὰ σχήματα, ἂν δὲν χρησιμοποιεῖται μετρίως. Γιατὶ στὴν ἀντίθετη περίπτωσις ἢ ἔκφρασις χάνει τὸ νεῦρον τῆς παρευθὺς καὶ ἀποπνέει κενότητα καὶ παχιά ἀκαλαισθησία. Γι' αὐτὸ χλευάζουν καὶ τὸν Πλάτωνα (πάντοτε δείχνει ἰδιαίτη ἀδυναμία σ' αὐτὸ τὸ σχῆμα, ἐνίοτε μάλιστα τὸ χρησιμοποιεῖ ἐντελῶς ἄκαιρα) ποῦ γράφει στοὺς Νόμους του: «Δὲν πρέπει νὰ ἐπιτρέψουμε νὰ ἐγκαθίσταται στὴν πόλιν μας οὔτε ὁ ἀσημένιος οὔτε ὁ μαλαματένιος πλοῦτος». Ἄν ἀπαγόρευε, λένε οἱ κριτικοί, καὶ τὴν κατοχὴν προβάτων, εἶναι προφανὲς πῶς θὰ μιλοῦσε γιὰ «προβάτινον καὶ βοδινοῦ» πλοῦτον.

Φίλτατε Τερεντιανέ, ἀρκετὰ κράτησε αὐτὴ ἢ παρένθεσις ὅπου συζητήθησαν τόσα καὶ τόσα γιὰ τὴν χρῆσιν τῶν σχημάτων ποῦ συντείνουν στὸ ὕψος τοῦ λόγου. Πράγματι ὅλα αὐτὰ προσδίδουν στὸ ὕψος μεγαλύτερον πάθος καὶ ἰσχυρότερη συγκίνηση, καὶ τὸ πάθος εἶναι οὐσιῶδες μέρος τοῦ ὕψους, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ διαγραφή τῶν χαρακτήρων εἶναι οὐσιῶδες μέρος τῆς ἐνήδονος ἀφήγησης.

30. Μορφή καὶ περιεχόμενον ἐρμηνεύονται καὶ κατανοοῦνται τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἄς δοῦμε λοιπὸν ἀπὸ τὸ καθαρὰ γλωσσικὸ μέρος τί ὑπολείπεται νὰ συζητήσουμε. Ἡ ἐπιλογή καταλλήλων καὶ μεγαλοπρεπῶν λέξεων ἐπιδρᾷ κατὰ τρόπον θαυμαστὸν καὶ καταγοητεύει τὸ ἀκροατήριον. Ὅλοι οἱ ῥήτορες καὶ οἱ συγγραφεῖς δίνουν μεγάλην προσοχὴν σ' αὐτὰ τὰ μέσα, γιατί προσπορίζουν στὸν λόγον μέγεθος καὶ συνάμα κάλλος, ἀρχαϊκὴ ἀπλότητα, βάρους, ἰσχὺν, δύναμιν ἐπιβολῆς καὶ ἓνα εἶδος στιλπνότητος, ὅπως αὐτὴ ποῦ ἀνθίζει πάνω στὰ ὠραῖα ἀγάλματα. Δίνουν ἐπίσης στὰ πράγματα ζῶν καὶ τὰ κάνουν νὰ μιλοῦν — ὑποψιάζομαι ὡστόσο πῶς δὲν χρειάζεται νὰ ἐπιμεινῶ σ' αὐτά· τὰ γνωρίζεις ἄλλωστε πολὺ καλά. Εἶναι ἀλήθεια πῶς οἱ ὠραῖες λέξεις εἶναι τὸ φῶς ποῦ καταγαράζει τὴν σκέψιν. Ὁ ὄγκος τους ὡστόσο δὲν εἶναι παντοῦ ἀπαραίτητος· νὰ πραγματεύεσαι ἀσήμαντα θέματα μετρίως σημασιῶδες καὶ μεγαλήγορον εἶναι τὸ ἴδιον ὅσον νὰ βάζεις σὲ νήπιον

γάλα και σεμνά ὀνόματα ταῦτόν ἄν φαίνοιτο ὡς εἰ τις τραγικὸν προσωπεῖον μέγα παιδί περιθείη νηπίῳ· πλήρ ἔν μὲν ποιήσει καὶ ἱστορίᾳ)...

31. ... (θρε)πτικώτατον καὶ γόνιμον τὸ τὰνακρέοντος "οὐκέτι Θρηκίης (πῶλον) ἐπιστρέφομαι." ταύτη καὶ τὸ τοῦ Θεοπόμπου (καὶ τοῦτο ἐπαινετὸν διὰ τὸ ἀνάλογον) ἔμοιγε σημαντικώτατα ἔχειν δοκεῖ· ὅπερ ὁ Καικίλιος οὐκ οἶδ' ὅπως καταμémφεται "δεινὸς ὢν" φησὶν "ὁ Φίλιππος ἀναγκοφαγήσαι πράγματα." ἔστιν ἄρ' ὁ ἰδιωτισμὸς ἐνίστε τοῦ κόσμου παρὰ πολὺ ἐμφανιστικώτερον· ἐπιγινώσκειται γὰρ αὐτόθεν ἐκ τοῦ κοινοῦ βίου, τὸ δὲ σῶνθηθες ἤδη πιστότερον. οὐκοῦν ἐπὶ τοῦ τὰ αἰσχρὰ καὶ ἑνπαρὰ τλημόνως καὶ μεθ' ἡδονῆς ἔνεκα πλεονεξίας καρτεροῦντος τὸ "ἀναγκοφαγεῖν τὰ πράγματα" ἐναογέστατα παρείληπται. 2 ὡδὲ πως ἔχει καὶ τὰ Ἡροδότεια "ὁ Κλεομένης" φησὶ "μανεῖς τὰς ἑαυτοῦ σάρκας ξιφιδίῳ κατέτεμεν εἰς λεπτά, ἕως ὄλον καταχορδεύων ἑαυτὸν διέφθειρεν" καὶ "ὁ Πύθης ἕως τοῦδε ἐπὶ τῆς νεῶς ἐμάχετο, ἕως ἅπας κατεκρεουργήθη." ταῦτα γὰρ ἐγγὺς παραξύνει τὸν ἰδιώτην, ἀλλ' οὐκ ἰδιωτένυει τῷ σημαντικῶς.

32. Περὶ δὲ πλήθους [καὶ] μεταφορῶν ὁ μὲν Καικίλιος εἶοικε σγκατατίθεσθαι τοῖς δύο ἢ τὸ πλεῖστον τρεῖς ἐπὶ ταῦτοῦ νομοθετοῦσι τάττεσθαι. ὁ γὰρ Δημοσθένης ὄρος καὶ τῶν τοιούτων· ὁ τῆς χρείας δὲ καιρός, ἔνθα τὰ πάθη χειμάρρον δίκην ἐλαύνεται καὶ τὴν πολυπλήθειαν αὐτῶν ὡς ἀναγκαίαν ἐνταῦθα συνεφέλλεται. 2 "ἄνθρωποι" φησὶ "μιαροὶ καὶ κόλακες, ἡκρωτηριασμένοι τὰς ἑαυτῶν ἑαστοὶ πατρίδας, τὴν ἐλευθερίαν προπεπωκότες πρό-

ἕνα τεράστιο τραγικὸ προσωπεῖο. Ἐντούτοις στὴν ποίηση καὶ στὴν ἱστορία...

31. ... παραγωγικὸς καὶ θρεπτικώτατος. Καὶ ὁ στίχος τοῦ Ἄνακρέοντα, «Γιὰ τὴ θρακιώτισσα φοραδίτσα δὲν μὲ μέλει πιά!» Ἄπο αὐτὴν τὴν ἀποψη καὶ ἡ ἔκφραση τοῦ Θεοπόμπου —ἀξίζει νὰ ἐπαινεθεῖ κι αὐτὴ γιὰ τὴν ἐπισήμανση τῆς ἀναλογίας— μοῦ φαίνεται ἀπολύτως κατανοητὴ καὶ δὲν ξέρω γιὰτί τὴν ἐπικρίνει ὁ Καικίλιος: «Ὁ Φίλιππος ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ καταπίνει ἀδιαμαρτύρητα τὸ ἀναπόφευκτο». Μιὰ λαϊκὴ ἔκφραση εἶναι ἐνίστε πολὺ πιὸ παραστατικὴ κι ἀπὸ τὴν πιὸ κομπῆ διατύπωση, γιὰτί εἶναι ἄμεσα κατανοητὴ ἀπὸ τὸ κοινὸ γλωσσικὸ αἰσθημα, καὶ τὸ οἰκεῖο ἐμπνέει ἐμπιστοσύνη. Ἡ ἔκφραση λοιπὸν «καταπίνει τὸ ἀναπόφευκτο» εἶναι παραστατικώτατη γιὰ ἄνθρωπο πού ὑπομένει, ἐξαιτίας τῆς πλεονεξίας του, μὲ καρτερία καὶ μὲ κάποια εὐχαρίστηση προσβολές καὶ ἀθλιότητες. Καὶ στὸν Ἡρόδοτο ἀπαντοῦν ἀνάλογες ἔκφράσεις: «Ὁ Κλεομένης πάνω σὲ μιὰ κρίση τῆς τρέλας του ἔκοψε μὲ ἕνα μικρὸ ξίφος τὶς ἴδιες του τὶς σάρκες σὲ λεπτὰ κομμάτια, ὥσότου λιάνισε ὄλο του τὸ κορμὶ καὶ τὸ ἀφάνισε». Καί, «Ὁ Πύθης πολεμοῦσε πάνω στὸ πλοῖο ὥσότου κατακρεουργήθηκε ὀλόκληρος». Αὐτὲς οἱ φράσεις πλησιάζουν ἐπικίνδυνα στὴ χυδαιολογία, ἀλλὰ εἶναι τόσο ἐκφραστικὲς πού δὲν μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν κακόγουστες.

32. Ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν μεταφορῶν ὁ Καικίλιος φαίνεται νὰ συντάσσεται μὲ ὅσους θέτουν ὡς ὄρο ἀπαράβατο στὸ ἴδιο χωρίο νὰ μὴ χρησιμοποιοῦνται περισσότερες ἀπὸ δύο ἢ τὸ πολὺ πολὺ τρεῖς μεταφορές. Κανόνας μας καὶ στὰ ζητήματα αὐτὰ ὁ Δημοσθένης. Πότε ὅμως εἶναι ἡ κατάλληλη περίσταση γιὰ τὴν χρῆση τους; Ἐκεῖ ὅπου τὰ πάθη σὰν χεῖμαρρος ξεχύνονται μπροστὰ καὶ τραβοῦν μαζί τους, συμπλήρωμα ἀναγκαῖο, καὶ τὴν πληθώρα τῶν μεταφορῶν. Λέει λοιπὸν ὁ ρήτορας: «Ἄνθρωποι σιχαμεροὶ καὶ κόλακες πού ὁ καθένας τους ἀκρωτηρίασε τὴ δική του πατρίδα, πού ἤπιαν τὴν ἐλευθερία τους πρῶτα 'εἰς ὑγείαν'»

τερον Φιλίππου, νυνὶ δὲ Ἀλεξάνδρῳ, τῇ γαστρὶ μετροῦντες καὶ τοῖς ἀσιχίστοις τὴν εὐδαιμονίαν, τὴν δ' ἐλευθερίαν καὶ τὸ μηδένα ἔχειν δεσπότην, ἃ τοῖς πρότερον Ἕλλησιν ὄροι τῶν ἀγαθῶν ἦσαν καὶ κανόνες, ἀνατετροφότες." ἐνταῦθα τῷ πλήθει τῶν τροπικῶν ὁ κατὰ τῶν προδοτῶν ἐπιπροσθεὶ τοῦ ῥήτορος θυμὸς. 3 διόπερ ὁ μὲν Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Θεόφραστος μιλύματά φασί τινα τῶν θρασειῶν εἶναι ταῦτα μεταφορῶν, τὸ "ὡσπερεὶ" φάναι καὶ "οἰονεῖ" καὶ "εἰ χρὴ τοῦτον εἰπεῖν τὸν τρόπον" καὶ "εἰ δεῖ παρακινδυνευτικώτερον λέξαι". ἡ γὰρ ὑποτίμησις, φασίν, ἰάται τὰ τολμηρά. 4 ἐγὼ δὲ καὶ ταῦτα μὲν ἀποδέχομαι, ὁμοῦ δὲ πλήθους καὶ τόλμης μεταφορῶν, ὅπερ ἔφην κατὰ τῶν σχημάτων, τὰ εὐκαιρα καὶ σφοδρὰ πάθη καὶ τὸ γενναῖον ὕψος εἶναι φημι ἰδιά τινα ἀλεξιφάρμακα, διὰ τῷ ῥοθίῳ τῆς φορᾶς ταυτὶ πέφυκεν ἅπαντα τἄλλα παρασύρειν καὶ προωθεῖν, μᾶλλον δὲ καὶ ὡς ἀναγκαῖα πάντως εἰσπράττεσθαι τὰ παράβολα, καὶ οὐκ ἔῃ τὸν ἀκροατὴν σχολάζειν περὶ τὸν τοῦ πλήθους ἔλεγχον διὰ τὸ συνενθουσιᾶν τῷ λέγοντι. 5 ἀλλὰ μὴν ἐν γε ταῖς τοπηγορίαις καὶ διαγραφαῖς οὐκ ἄλλο τι οὕτως κατασημαντικὸν ὡς οἱ συνεχεῖς καὶ ἐπάλληλοι τρόποι. δι' ὧν καὶ παρὰ Ξενοφῶντι ἡ τάνθρωπίνου σκήνους ἀνατομὴ πομπικῶς καὶ ἔτι μᾶλλον ἀναζωγραφεῖται θείως παρὰ τῷ Πλάτῳ. τὴν μὲν κεφαλὴν αὐτοῦ φησὶν ἀκρόπολιν, ἰσθμὸν δὲ μέσον διωκοδομηθῆσθαι μεταξὺ τοῦ στήθους τὸν αὐχένα, σφονδύλους τε ὑπεστηρίχθαι φησὶν οἶον στρόφιγγας, καὶ τὴν μὲν ἡδονὴν ἀνθρώποις εἶναι κακοῦ δέλεαρ, γλώσσαν δὲ γεύσεως δοκίμιον· ἀναμμα δὲ τῶν φλεβῶν τὴν καρδίαν καὶ πηγὴν τοῦ περιφερομένου σφοδρῶς αἵματος,

τοῦ Φιλίππου καὶ τώρα τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἄνθρωποι ποῦ μετροῦν τὴν εὐδαιμονία τους μὲ τὴν κοιλιὰ καὶ τίς ταπεινὲς ὀρέξεις τους — ὁμοῦ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀνεξαρτησία ἀπὸ κάθε κυρίαρχο, ποῦ γιὰ τοὺς Ἕλληνες τοῦ παρελθόντος ἦσαν οἱ ὄροι καὶ οἱ κανόνες τῆς εὐτυχίας, αὐτὰ τὰ κατέστρεψαν». Σ' αὐτὸ τὸ χωρίο ὁ θυμὸς τοῦ ῥήτορα ἐναντίον τῶν προδοτῶν ἐπισικιάζει τὴν πληθώρα τῶν μεταφορικῶν ἐκφράσεων. Γι' αὐτὸ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Θεόφραστος λένε πῶς ὑπάρχουν ὀρισμένοι τρόποι νὰ μαλακώσει κανεὶς τίς πολὺ ριψοκίνδυνες μεταφορές, ὅπως ἐπὶ παραδειγματι τὸ «ὅπως ἀκριβῶς» καὶ τὸ «ἔτσι σάν» καὶ τὸ «ἂν μοῦ ἐπιτρέπεται νὰ χρησιμοποιήσω αὐτὴν τὴν εἰκόνα» καὶ τὸ «ἂν χρειάζεται νὰ ἀποτολμήσω τὴν ἐκφραση». Ἡ ἀπολογητικὴ ἐπιφύλαξη, ὑποστηρίζουν, μετριάζει τὴν τολμηρότητα τῆς ἐκφρασης. Ἀποδέχομαι καὶ αὐτὴν τὴν ἄποψη, ὡστόσο ὑποστηρίζω αὐτὸ ποῦ εἶπα καὶ γιὰ τὰ σχήματα: τὸ δυνατὸ πάθος στὴ σωστὴ στιγμή καὶ τὸ γνήσιο ὕψος εἶναι τὰ κατάλληλα ἀντίδοτα γιὰ τὴ συσσώρευση καὶ τὴν τόλμη τῶν μεταφορῶν. Ἐγκεῖται πράγματι μέσα στὴ φύση καὶ τῶν δύο νὰ παρασύρουν μὲ τὸ ρεῦμα τῆς φορᾶς τους ὅλα τὰ ὑπόλοιπα, νὰ τὰ ὠθοῦν πρὸς τὰ ἐμπρός, κάτι περισσότερο: νὰ ἀπαιτοῦν τίς παράτολμες διατυπώσεις ὡς ἐντελῶς ἀπαραίτητες. Ἔτσι δὲν ἀφήνουν στὸν ἀκροατὴ τὴν ἀνεση νὰ ἐλέγξει τὸ πλήθος τῶν μεταφορῶν, γιὰτὶ παρασύρεται καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμὸ τοῦ ὁμιλητῆ. Ἄλλωστε τίποτε ἄλλο δὲν εἶναι τόσο παραστατικὸ στὴν ἀνάπτυξη κοινῶν τόπων καὶ στίς περιγραφὰς ὅσο οἱ ἀλλεπάλληλες σειρὲς μεταφορῶν. Μὲ αὐτὰ τὰ μέσα ὁ Ξενοφῶν ἐπιτυγχάνει τὴν ἐντυπωσιακὴ ἀπεικόνιση τῆς ἀνατομίας τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος. Ὁ Πλάτων ἀκόμη καλύτερα, ἡ ἀπεικόνισή του εἶναι θεϊκὴ! Τὸ κεφάλι τὸ ὀνομάζει «ἀκρόπολη τοῦ σώματος». Ὁ αὐχένος εἶναι «ἰσθμὸς» ποῦ ἔχει οἰκοδομηθεῖ ἀνάμεσα στὸ κεφάλι καὶ στὸ στήθος. Οἱ σφόνδυλοι, λέει, τὸν ὑποστηρίζουν ὡς «ἄξονες περιστροφῆς». Ἡ ἡδονὴ εἶναι γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τὸ «δόλωμα τοῦ κακοῦ», ἡ γλώσσα «τὸ κριτήριο τῆς γεύσεως». Ἡ καρδιὰ εἶναι «ὁ δεσμὸς τῶν φλεβῶν» καὶ

εἰς τὴν δορυφορικὴν οἰκῆσιν κατατεταγμένην· τὰς δὲ διαδρομὰς τῶν πόρων ὀνομάζει στενωπούς· “τῇ δὲ πηθήσει τῆς καρδίας ἐν τῇ τῶν δεινῶν προσδοκίᾳ καὶ τῇ τοῦ θυμοῦ ἐπεγέρσει, ἐπειδὴ διάπυρος ἦν, ἐπικουρίαν μηχανώμενοι” φησί “τὴν τοῦ πλεύμονος ἰδέαν ἐνεφύτευσαν, μαλακὴν καὶ ἄναιμον καὶ σήραγγας ἐντὸς ἔχουσαν ὁποῖον μάλαγμα, ἵν’ ὁ θυμὸς ὁπότ’ ἐν αὐτῇ ζέσῃ πηδῶσα εἰς ὑπεῖκον μὴ λυμαινῆται.” καὶ τὴν μὲν τῶν ἐπιθυμιῶν οἰκῆσιν προσεῖπεν ὡς γυναικωνίτιν, τὴν τοῦ θυμοῦ δὲ ὡσπερ ἀνδρωνίτιν· τὸν γὰρ μὴν σπλήνα τῶν ἐντὸς μαγεῖον, ὅθεν πληρούμενος τῶν ἀποκαθαιρομένων μέγας καὶ ὑπουλος αὔξεται. “μετὰ δὲ ταῦτα σαρκὶ πάντα” φησί “κατεσκίασαν, προβολὴν τῶν ἐξωθεν τὴν σάρκα, ὅλον τὰ πιλήματα, προθέμενοι” νομῆν δὲ σαρκῶν ἔφη τὸ αἷμα· “τῆς δὲ τροφῆς ἕνεκα” φησί “διωχέτευσαν τὸ σῶμα, τέμνοντες ὡσπερ ἐν κήποις ὄχετούς, ὡς ἐκ τινος νάματος ἐπιόντος, [ἀραιοῦ] ὄντος ἀλῶνος τοῦ σώματος, τὰ τῶν φλεβῶν ῥέει νάματα.” ἡνίκα δὲ ἡ τελευτὴ παραστῆ, λύεσθαι φησι τὰ τῆς ψυχῆς οἰονεὶ νεῶς πείσματα, μεθεῖσθαι τε αὐτὴν ἐλευθέραν. 6 ταῦτα καὶ τὰ παραπλήσια μυρῖ ἅττα ἐστὶν ἐξῆς· ἀπόχη δὲ τὰ δεδηλωμένα, ὡς μεγάλα τε φύσιν εἰσὶν αἱ τροπικαί, καὶ ὡς ὑψηλοποιὸν αἱ μεταφοραί, καὶ ὅτι οἱ παθητικοὶ καὶ φραστικοὶ κατὰ τὸ πλεῖστον αὐταῖς χαίρουσι τόποι. 7 ὅτι μέντοι καὶ ἡ χοῆσις τῶν τρόπων, ὡσπερ τἄλλα πάντα καλὰ ἐν λόγοις, προαγωγὸν αἰεὶ πρὸς τὸ ἄμετρον, δῆλον ἤδη, κἂν ἐγὼ μὴ λέγω. ἐπὶ γὰρ τούτοις καὶ τὸν

«κεφαλόβρυσο τοῦ αἵματος ποῦ κινεῖται σὲ κύκλο ὀρμητικά». Ἡ θέση τῆς εἶναι στὸ «οἰκῆμα τῶν σωματοφυλάκων». Τοὺς διαδρομίσκους, μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους τὸ αἷμα κυλάει πρὸς ὄλες τὶς κατευθύνσεις, τοὺς ὀνομάζει «στενωπούς». Καὶ συνεχίζει: «Προσπαθώντας νὰ βροῦν [οἱ θεοὶ] ἓνα μέσο ἀνακούφισης γιὰ τὴν καρδιὰ ποῦ ἀναπηδᾷ ὅταν αἰσθάνεται τὸν κίνδυνο καὶ γιὰ τὸ θυμὸ ποῦ εἶναι μᾶζα πύρινη, ὅταν φουσκώνει, φύτεψαν μέσα μὲς τὸν πνεύμονα, ὄργανο μαλακὸ καὶ ἄναιμο καὶ πορῶδες στὸ ἐσωτερικὸ του — ἓνα εἶδος μαξιλάρι. Ἔτσι ἡ καρδιά, ὅταν μέσα τῆς βράζει ὁ θυμὸς, χτυπᾷ σὲ ἓνα ὄργανο ὑποχωρητικὸ καὶ δὲν πληγώνεται». Καὶ τὴν ἔδρα τῶν ἐπιθυμιῶν τὴ χαρακτηρίζει «γυναικωνίτη», ἐνῶ τοῦ θυμοῦ «ἀνδρωνίτη». Ἡ σπλήνα πάλι εἶναι γι’ αὐτὸν «ράκος καθαρισμοῦ τῶν ἐντοσθίων· τὸ μέγεθος καὶ ἡ φλεγμονὴ τῆς αὐξάνονται καθὼς γεμίζει μὲ τὰ ὑπολείμματα τῆς κάθαρσης». Καὶ συνεχίζοντας: «ὕστερα ὅλα αὐτὰ τὰ σκέπασαν οἱ θεοὶ μὲ σάρκες. Τοποθέτησαν τὴ σάρκα σὰν πιλῆμα γιὰ νὰ προστατεύσουν τὸ ἐσωτερικὸ ἀπὸ κάθε ἐξωτερικὴ προσβολή». Τὸ αἷμα τὸ εἶπε «τροφή τῶν σαρκῶν», καὶ παρακάτω: «Γιὰ χάρη τῆς τροφῆς ἀνοιξαν μέσα σ’ ὅλο τὸ σῶμα, ὅπως στοὺς κήπους, αὐλάκια. Ἔτσι τὰ ὑγρά τῶν φλεβῶν, τροφοδοτούμενα σὰν ἀπὸ ἀέναη πηγῆ, διατρέχουν τὸ σῶμα, ποῦ σχηματίζει ἓνα σύστημα ἀρδευτικῶν καναλιῶν. Καὶ ὅταν πλησιάζει ἡ ὥρα τοῦ τέλους, λύνονται, λέει, τὰ παλαμάρια ποῦ συγκρατοῦν τὴν ψυχὴ σὰν τὸ κάραβι, καὶ αὐτὴ εἶναι πιά ἐλεύθερη». Αὐτὲς καὶ ἀναρίθμητες ἄλλες παραπλήσιες μεταφορὲς ἀπαντοῦν καὶ στὴ συνέχεια τοῦ κειμένου. Ὅμως τὰ παραδείγματα ποῦ παρέθεσα ἀρκοῦν γιὰ νὰ δείξουν πόσο μεγάλες εἶναι οἱ παραστατικὲς φύσεις, πόσο οἱ μεταφορὲς συμβάλλουν στὸ ὕψος καὶ ὅτι τὸ πιὸ κατάλληλο ἔδαφος γι’ αὐτὲς εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰ χωρία ὅπου ἀναπτύσσονται συγκινησιακὰ καὶ περιγραφικὰ θέματα. Βέβαια, καὶ ἂν ἀκόμη ἐγὼ δὲν τὸ λέω, εἶναι πάντως φανερὸ ὅτι ἡ χρῆση τῶν μεταφορικῶν ἐκφράσεων, ὅπως καὶ ὅλα τὰ ἄλλα καλλωπίσματα τοῦ λόγου, ἔχει μιὰ τάση πρὸς τὸ ἄμετρο. Αὐτὰ ἀκριβῶς κόστισαν

Πλάτωνα οὐχ ἥκιστα διασύρουσι, πολλάκις ὡσπερ ὑπὸ βακχείας τινὸς τῶν λόγων εἰς ἀκράτους καὶ ἀπηνεῖς μεταφορὰς καὶ εἰς ἀλληγορικὸν στόμφον ἐκφερόμενον. "οὐ γὰρ ἔφθιον ἐπινοεῖν" φησὶν "ὅτι πόλιν εἶναι (θεῖ) δίκην κρατῆρος κεκερασμένην, οὐ μαινόμενος μὲν οἶνος ἐγκεχυμένος ζεῖ, κολαζόμενος δ' ὑπὸ νήφοντος ἐτέρου θεοῦ, καλὴν κοινωνίαν λαβών, ἀγαθὸν πόμα καὶ μέτριον ἀπεργάζεται." νήφοντα γὰρ, φασί, θεὸν τὸ ὕδωρ λέγειν, κόλασιν δὲ τὴν κρᾶσιν, ποιητοῦ τινος τῷ ὄντι οὐχὶ νήφοντός ἐστι. 8 τοῖς τοιοῦτοις ἐλαττώμασιν ἐπιχειρῶν ἴδμως αὐτὸ καὶ ὁ Καικίλιος ἐν τοῖς ὑπὲρ Λυσίου συγγράμμασιν ἀπεθάρρησε τῷ παντὶ Λυσίαν ἀμείνω Πλάτωνος ἀποφῆρασθαι, οὐσι πάθει χρησάμενος ἀκρίτως· φιλῶν γὰρ τὸν Λυσίαν ὡς οὐδ' αὐτὸς αὐτόν, ὁμως μᾶλλον μισεῖ [τῷ παντὶ] Πλάτωνα ἢ Λυσίαν φιλεῖ. πλὴν οὗτος μὲν ὑπὸ φιλονικίας, οὐδὲ τὰ θέματα ὁμολογούμενα, καθάπερ ᾤθη. ὡς γὰρ ἀναμάρτητον καὶ καθαρὸν τὸν ἑήτορα προσφέρει πολλαχῆ διημαρτημένου τοῦ Πλάτωνος· τὸ δ' ἦν ἄρα οὐχὶ τοιοῦτον, οὐδὲ ὀλίγου δεῖ.

33. Φέρε δὴ, λάβωμεν τῷ ὄντι καθαρὸν τινα συγγραφέα καὶ ἀνέγκλητον. ἄρ' οὐκ ἄξιόν ἐστι διαπορῆσαι περὶ αὐτοῦ τούτου καθολικῶς, πότερόν ποτε κρεῖττον ἐν ποιήμασι καὶ λόγοις μέγεθος ἐν ἐνίοις διημαρτημένον ἢ τὸ σύμμετρον μὲν ἐν τοῖς κατορθώμασιν ὑγιὲς δὲ πάντη καὶ ἀδιάπτωτον; καὶ ἔτι νῆ Δία πότερόν ποτε αἱ πλείους ἀρεταὶ τὸ πρωτεῖον ἐν λόγοις ἢ αἱ μείζους δικαίως ἂν φέροντο; ἔστι γὰρ ταῦτ' οἰκεία τοῖς περὶ ὕψους σκέμματα, καὶ ἐπικρίσεως ἐξ ἀπαντος δεόμενα. 2 ἐγὼ δ' οἶδα μὲν ὡς αἱ

ἀκόμη καὶ στὸν Πλάτωνα πολλοὺς διασυρμούς, γιατί πολὺ συχνὰ ἀφήνεται νὰ παρασυρθεῖ, σὰν ἀπὸ κάποια βακχικὴ μανία, σὲ ἄκρατες καὶ ἀπότομες μεταφορὰς καὶ σὲ ἀλληγορικὸ στόμφο. «Δὲν εἶναι εὐκόλο», γράφει, «νὰ καταλάβει κανεὶς ὅτι μιὰ πολιτεία πρέπει νὰ εἶναι συγκερασμένη σὰν κρατήρας· ὅταν χυθεῖ μέσα σ' αὐτὸ τὸ δοχεῖο ὁ ἄκρατος οἶνος ἀφρίζει σὰν τρελός. Τιμωρεῖται ὡστόσο ἀπὸ ἑνὸς ἄλλο θεοῦ, ξεμέθυστον αὐτόν, καὶ ἔτσι παρέχει μ' αὐτὴν τὴν ἐπιτυχημένη ἐπιμειξία ἕνα ποτὸ ὠφέλιμο καὶ μετριασμένο». Νὰ ὀνομάζεις «ξεμέθυστο θεὸν» τὸ νερὸ καὶ «τιμωρία» τὴν ἀνάμειξη τῶν δύο ὑγρῶν — ἔτσι μιᾶ, λένε οἱ ἐπικριτές, ἕνας ποιητῆς ποὺ δὲν εἶναι καθόλου ξεμέθυστος. Σὲ τέτοιου εἴδους ἐλαττώματα ἀσκώντας κριτικὴ ὁ Καικίλιος ἀποτόλμησε στὰ συγγράμματά του γιὰ τὸν Λυσία νὰ δηλώσει ὅτι ὁ συγγραφέας αὐτὸς εἶναι σὲ ὄλα ἀνώτερος ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Παρασύρθηκε ὡστόσο ἀπερίσκεπτα ἀπὸ δύο πάθη: ἐνῶ ἀγαπᾶ τὸν Λυσία περισσότερο κι ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, τὸ μίσος του γιὰ τὸν Πλάτωνα εἶναι πολὺ πιὸ βαθὺ καὶ ἰσχυρὸ ἀπὸ τὴν ἀγάπη του γιὰ τὸν Λυσία. Ἡ ἐριστικὴ του διάθεση τὸν ὀδήγησε σὲ συμπεράσματα ποὺ δὲν εἶναι, ὅπως φαντάστηκε, ἀναντίλεκτα. Προτιμᾶ τὸν Λυσία ἀπὸ τὸν Πλάτωνα γιατί πιστεύει πὼς ἕνας ἀλάνθαστος καὶ σαφῆς συγγραφέας εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ κάποιον ἄλλο ποὺ σὲ πολλὰ σημεῖα κάνει λάθη. Ἀλλὰ τὰ πράγματα δὲν εἶναι ἔτσι, καθόλου μάλιστα.

33. Ἐλα, ἄς πάρουμε ἕνα πράγματι καθαρὸ καὶ ἀψεγάδιαστο συγγραφέα. Μὰ δὲν εἶναι προτιμότερο νὰ διερευνηθεῖ τὸ πρόβλημα στὸ σύνολό του; Ποιὸ εἶναι ἀνώτερο στὴν ποίηση καὶ στὴν πεζογραφία, τὸ μέγεθος μὲ ὀρισμένες ἀτέλειες ἢ τὸ ἔργο ποὺ ἔχει ἕνα μέτριο βαθμὸ ἐπιτυχίας ἀλλὰ ποὺ εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ὑγιὲς καὶ χωρὶς λάθη; Καὶ εἰδικότερα: ποιὰ θὰ κέρδιζε δικαιοματικὰ τὰ πρωτεῖα στὴ λογοτεχνία, ἡ ποσότητα ἢ ἡ ποιότητα τῶν ἀρετῶν τοῦ ὕψους; Τὰ προβλήματα αὐτὰ εἶναι συνυφασμένα μὲ τὴ διερεύνηση τοῦ ὕψους καὶ ἀπαιτοῦν ἐξάπαντος μιὰ κριτικὴ ἐπανεξέταση. Ἐγὼ βέβαια τὸ ξέρω· οἱ φύσεις ποὺ ξεπεροῦν τὸν

ὑπερμεγέθεις φύσεις ἤκιστα καθαραί· (τὸ) γὰρ ἐν παντὶ ἀκριβὲς κίνδυνος μικρότητος, ἐν δὲ τοῖς μεγέθεσιν, ὡσπερ ἐν τοῖς ἄγαν πλούτοις, εἶναι τι χρῆ καὶ παρολιγωρούμενον· μήποτε δὲ τοῦτο καὶ ἀναγκαῖον ἦ, τὸ τὰς μὲν ταπεινάς καὶ μέσας φύσεις διὰ τὸ μηδαμῆ παρακινδυνεύειν μηδὲ ἐπίσθαι τῶν ἄκρων ἀναμαρτήτους ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ καὶ ἀσφαλεστέρως διαμένειν, τὰ δὲ μεγάλα ἐπισφαλῆ δι' αὐτὸ γίνεσθαι τὸ μέγεθος. 3 ἀλλὰ μὴν οὐδὲ ἐκεῖνο ἀγνοῶ τὸ δεύτερον, ὅτι φύσει πάντα τὰ ἀνθρώπεια ἀπὸ τοῦ χειρόνος ἀεὶ μᾶλλον ἐπιγινώσκειται καὶ τῶν μὲν ἁμαρτημάτων ἀνεξάλειπτος ἢ μνήμη παραμένει, τῶν καλῶν δὲ ταχέως ἀπορρεῖ. 4 παρατεθειμένος δ' οὐκ ὀλίγα καὶ αὐτὸς ἁμαρτήματα καὶ Ὅμηρον καὶ τῶν ἄλλων ὅσοι μέγιστοι, καὶ ἤκιστα τοῖς πταίσμασιν ἀρεσκόμενος, ὅμως δὲ οὐχ ἁμαρτήματα μᾶλλον αὐτὰ ἐκούσια καλῶν ἢ παροράματα δι' ἀμέλειαν εἰκῆ που καὶ ὡς ἔτυχεν ὑπὸ μεγαλοφυΐας ἀνεπιστάτως παρενηγεμένα, οὐδὲν ἤττον οἶμαι τὰς μείζονας ἀρετὰς, εἰ καὶ μὴ ἐν πᾶσι διομαλίζοιεν, τὴν τοῦ πρωτείου ψῆφον μᾶλλον ἀεὶ φέρεσθαι, κἂν εἰ μηδενὸς ἑτέρου, τῆς μεγαλοφροσύνης αὐτῆς ἐνεκα ἐπέτιογε καὶ ἄπτωτος ὁ Ἀπολλών(ιος ἐν τοῖς) Ἀργοναύταις ποιητῆς, κἂν τοῖς βουκολικοῖς πλὴν ὀλίγων τῶν ἔξωθεν ὁ Θεόκριτος ἐπιτυχέστατος· ἀρ' οὐν Ἀπολλώνιος ἂν μᾶλλον ἢ Ὅμηρος ἐθέλοις γενέσθαι; τί δέ; 5 Ἐρατοσθένης ἐν τῇ Ἡριγόνῃ (διὰ πάντων γὰρ ἀμώμητον τὸ ποιημάτιον) Ἀρχιλόχου πολλὰ καὶ ἀνοικονόμητα παρασύροντος, κἀκείνης τῆς ἐκβολῆς τοῦ δαιμονίου πνεύματος ἦν ὑπὸ νόμον τάξαι δύσκολον, ἄρα δὴ μελῶν ποιητῆς; τί δέ; ἐν μέλεσι μᾶλλον ἂν εἶναι Βακχυλίδης ἔλοιο ἢ Πίνδαρος, καὶ

μέσο ὄρο δὲν εἶναι διόλου ἀπαλλαγμένες ἀπὸ σφάλματα, γιὰτι ἀκριβῶς ἢ ἀκρίβεια στῆ λεπτομέρεια διατρέχει τὸν κίνδυνον νὰ καταλήξει σὲ ἀσημαντολογία. Στὰ λογοτεχνικὰ μεγέθη, ὅπως καὶ στὰ μεγάλα πλούτη, δὲν πρέπει νὰ δίνεται ἰδιαιτέρη σημασία σὲ μικροπράγματα. Ἴσως μάλιστα νὰ εἶναι ἀναπόφευκτο καὶ τοῦτο: οἱ ταπεινὲς καὶ μέτριες φύσεις δὲν κάνουν κατὰ κανόνα σφάλματα καὶ παραμένουν ἀσφαλεῖς, ἐπειδὴ ἀκριβῶς δὲν ἐκτίθενται σὲ κανέναν κίνδυνον καὶ δὲν ἐπιδιώκουν τὰ ὑψίστα. Οἱ μεγαλοφυεῖς εἶναι ἐπισφαλεῖς ἐξαιτίας τοῦ ἴδιου τοῦ μεγέθους τους. Ἐπὶ πλέον, δὲν παραγνωρίζω καὶ ἓνα ἄλλο γεγονός: εἶναι στῆ φύση τῶν πραγμάτων νὰ εἶναι πάντοτε πιδὸ γνωστῆ ἢ ἀρνητικῆ πλευρὰ ὄλων τῶν ἀνθρωπίνων δραστηριοτήτων. Ἡ θύμηση τῶν ἀποτυχιῶν παραμένει ἀνεξάλειπτη, τοῦ ὠραίου γρήγορα ξεθωριάζει. Καὶ ἐγὼ ὁ ἴδιος ἄλλωστε ἔχω ἐπιστημάνει ἀρκετὰ σφάλματα καὶ τοῦ Ὅμηρου καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων συγγραφέων. Φυσικὰ τὰ λάθη μου προκαλοῦν δυσφορία. Ἐν τούτοις δὲν μιῶ για ἐκούσια σφάλματα, ἀλλὰ για παροράματα ποῦ ἔκανε ἀπὸ ἀμέλεια ἐδῶ κι ἐκεῖ μιὰ μεγαλοφυΐα χωρὶς νὰ τὸ ἔχει συνειδητοποιήσει. Νομίζω πάντως ὅτι οἱ ἀνώτερες ἀρετὲς τοῦ ὕφους, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν διατηροῦνται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, κερδίζουν πάντοτε τὴν ψῆφον για τὰ πρωτεῖα, ἂν ὄχι για ἄλλο λόγο, ἐξαιτίας τῆς μεγαλοσύνης τοῦ πνεύματος ποῦ ἀποκαλύπτουν. Δὲν σφάλλει ἐπὶ παραδείγματι ὁ Ἀπολλώνιος στὰ Ἀργοναυτικά του καὶ ὁ Θεόκριτος, ἂν παραβλέψεις λίγα σημεῖα ποῦ δὲν σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴν οὐσία τῆς ποιήσεώς του, ἐπιτυγχάνει πάντα στὰ Βουκολικά του τὸ σωστό. Καὶ ὅμως, φυσικὰ, θὰ προτιμοῦσες νὰ ἦσουν Ὅμηρος παρὰ Ἀπολλώνιος. Καὶ ἀκόμα: Ἡ Ἡριγόνῃ τοῦ Ἐρατοσθένη εἶναι ἓνα ποιημάτιο ἄψογο σὲ ὄλα του· εἶναι ὡστὸσο ὁ Ἐρατοσθένης ποιητῆς ἀνώτερος ἀπὸ τὸν Ἀρχιλόχον (ποῦ παρασύρει στῆ φορὰ τοῦ λόγου του πολλὰ καὶ ἀνοικονόμητα) — ἀπὸ ἐκεῖνο δηλαδὴ τὸ ξεχειλίσμα τοῦ θεϊκοῦ πνεύματος ποῦ εἶναι δύσκολο νὰ τὸ ὑποτάξεις σὲ κανόνες; Πάρε καὶ τὴ λυρικῆ ποιήση· θὰ προτιμοῦσες νὰ ἦσουν Βακχυλίδης ἢ

ἐν τραγωδίᾳ Ἴων ὁ Χίος ἢ ἡ Δία Σοφοκλῆς; ἐπειδὴ οἱ μὲν ἀδιάπτωτοι καὶ ἐν τῷ γλαφυρῷ πάντα κεκαλλιγραφημένοι, ὁ δὲ Πίνδαρος καὶ ὁ Σοφοκλῆς ὅτε μὲν ὅλον πάντα ἐπιφλέγουσι τῇ φορᾷ, σβέννυνται δ' ἀλόγως πολυλάκις καὶ πίπτουσιν ἀντρέστατα. ἢ οὐδεὶς ἂν εὖ φρονῶν ἐνός δράματος, τοῦ Οἰδίποδος, εἰς ταῦτο συνθεῖς τὰ Ἴωνος (ἄπαντ') ἀντιτιμῆσαιτο ἐξῆς.

34. Εἰ δ' ἀριθμῶ, μὴ τῷ ἀληθεῖ κρίνοιτο τὰ κατορθώματα, οὕτως ἂν καὶ Ὑπερείδης τῷ παντὶ προέχοι Δημοσθένους. ἔστι γὰρ αὐτοῦ πολυφωνότερος καὶ πλείους ἀρετὰς ἔχων, καὶ σχεδὸν ἕπακρος ἐν πᾶσιν ὡς ὁ πένταθλος, ὥστε τῶν μὲν πρωτείων ἐν ἄπασιν τῶν ἄλλων ἀγωνιστῶν λείπεσθαι, πρωτεύειν δὲ τῶν ἰδιωτῶν. 2 ὁ μὲν γε Ὑπερείδης πρὸς τῷ πάντα, ἔξω γε τῆς συνθέσεως, μιμῆσθαι τὰ Δημοσθένεια κατορθώματα καὶ τὰς Λυσιακὰς ἐκ περιττοῦ περιείληφεν ἀρετὰς τε καὶ χάριτας. καὶ γὰρ λαλεῖ μετὰ ἀφελείας ἔνθα χρῆ, καὶ οὐ πάντα ἐξῆς [καὶ] μονοτόνως ὡς ὁ Δημοσθένης λέγει· τό τε ἠθικὸν ἔχει μετὰ γλυκύτητος [ἠδύ,] λιτῶς ἐφηνόμενον· ἄφατοί τε περὶ αὐτόν εἰσιν ἀστεῖσμοί, μυκτῆρ πολιτικώτατος, εὐγένεια, τὸ κατὰ τὰς εἰρωνείας εὐπάλαιστρον, σκώμματα οὐκ ἄμουσα οὐδ' ἀνάγωγα, κατὰ τοὺς Ἀττικοὺς ἐκείνους ἄλλας ἐπικείμενα, διασημὸς τε ἐπιδέξιος καὶ πολὺ τὸ κωμικὸν (ἔχων) καὶ μετὰ παιδιᾶς εὐστόχου κέντρον, ἀμίμητον δὲ εἰπεῖν τὸ ἐν πᾶσι τούτοις ἐπαφρόδιτον· οἰκτίσασθαι τε προσφύεστατος, ἔτι δὲ μυθολογῆσαι κεχυμένως καὶ ἐν ὑγρῷ πνεύματι διεξοδεῦσαι

Πίνδαρος; Πάρε τέλος τὴν τραγωδίαν· θὰ ἤθελες νὰ ἦσουν ὁ Ἴων ἀπὸ τῆ Χίο ἢ ὁ Σοφοκλῆς; Οἱ μὲν δὲν κάνουν πράγματι σφάλματα καὶ τὸ γλαφυρὸ γράψιμό τους εἶναι παντοῦ καλαισθητό. Ἀντιθέτως ὁ Πίνδαρος καὶ ὁ Σοφοκλῆς· πότε σὰν νὰ τὰ πυρπολοῦν ὄλα στὸ πέρασμά τους, συχνὰ ὁμοῦς πάλι ἢ φλόγα τους σβῆνει ἀναπάντεχα καὶ ἡ ποιότητα τοῦ λόγου τους πέφτει μὲ τὸν πιὸ ἄτυχο τρόπο. Καὶ ὁμοῦς! Ποιὸς στοχαστικὸς κριτῆς θὰ ἰσχυριζόταν ὅτι ὄλα τὰ δράματα τοῦ Ἴωνος μαζί θὰ μπορούσαν νὰ σταθοῦν ἰσάξια ἀπέναντι σὲ ἓνα καὶ μόνο δράμα, τὸν Οἰδίποδα Τύρανο;

34. Ἄν τὰ λογοτεχνικὰ ἐπιτεύγματα δὲν ἀξιολογοῦνταν μὲ μέτρο τὴν ποιότητα ἀλλὰ τὴν ποσότητα, ὁ Ὑπερείδης θὰ βρισκόταν πολὺ πιὸ πάνω ἀπὸ τὸν Δημοσθένη. Ὁ λόγος του παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία χρωματισμῶν ἀπὸ τὸν δημοσθενικό, τὰ προτερήματά του εἶναι περισσότερα — σὲ ὄλα εἶναι ὁ δεύτερος καλύτερος, ὅπως ὁ ἀθλητῆς τοῦ πεντάθλου, ποῦ ἐνῶ σὲ ὄλα τὰ ἀγωνίσματα παραχωρεῖ τὴν πρώτη θέση στοὺς ἄλλους ἐπαγγελματίες ἀθλητῆς, παραμένει ὁ πρῶτος ἀνάμεσα στοὺς ἐρασιτέχνες. Ἄν ἐξαιρέσουμε τὴ σύνθεση, ὁ Ὑπερείδης ἔχει σὲ ὄλα τὰ ἄλλα ὡς πρότυπό του τὰ δημοσθενικὰ ἰδεώδη καὶ ἐπὶ πλέον ἔχει προσεταιρισθεῖ μὲ τρόπο ἀνεπανάληπτο τὰ πλεονεκτήματα καὶ τίς χάριτες τοῦ λυσιακοῦ ὕφους. Γιατὶ ἐκεῖ ὅπου τὸ ἀπαιτεῖ ἢ περίστασι μιᾶ ἀπλὰ καὶ δὲν συσσωρεύει μὲ τὴν ἴδια ἀμετάπτωτη ἔντασι τὸ ἓνα ἐπιχείρημα κατόπιν τοῦ ἄλλου, ὅπως κάνει ὁ Δημοσθένης. Διαγράφει τοὺς χαρακτῆρες μὲ ἥπια διάθεση καὶ λιτὴ εὐαισθησία. Τὰ εὐφυολογήματά του εἶναι ἐπιτυχέστατα, οἱ μυκτηρισμοὶ του ἐλεπτυσμένοι. Ἡ ὑπεροχὴ του εἶναι φυσική. Χρησιμοποιεῖ μὲ δεξιότητι τὴν εἰρωνεία. Τὰ σκώμμάτα του εἶναι καλαισθητά καὶ πολιτισμένα, πασπαλισμένα μὲ τὸ ἀττικὸ ἐκεῖνο ἄλλας. Διασύρει ἐπιδέξια τοὺς ἀντιπάλους του προβάλλοντας ἔντονα τὸ κωμικὸ στοιχεῖο καὶ κεντρίζοντας μὲ ἓνα εὐστοχο παιχνίδισμα — ἀπ' ὄλα αὐτὰ ξεπηδᾷ μιὰ χάρη ἀμίμητη. Εἶναι προικισμένος ἐπίσης μὲ τὴν ἱκανότητα νὰ διεγείρει τὸν οἶκτο. Μπορεῖ ἀκόμη νὰ ἀφηγηθεῖ μὲ ὄλη του τὴν ἀνεση ἓνα μῦθο καὶ

τι εὐκαμπῆς ἄκρως, ὡσπερ ἀμέλει τὰ μὲν περὶ τὴν Λητῶ ποιητικώτερα, τὸν δ' Ἐπιτάφιον ἐπιδεικτικῶς, ὡς οὐκ οἶδ' εἶ τις ἄλλος, διέθετο. 3 δὲ Δημοσθένης ἀνηθοποίητος, ἀδιάχτος, ἤκιστα ἄγρὸς ἢ ἐπιδεικτικός, πάντων ἐξῆς τῶν προειρημένων κατὰ τὸ πλεον ἄμοιρος· ἐνθα μέντοι γελοῖος εἶναι βιάζεται καὶ ἀστεῖος οὐ γέλωτα κινεῖ μᾶλλον ἢ καταγελάται, ὅταν δὲ ἐγγίξειν θέλη τῷ ἐπίχαρις εἶναι, τότε πλεον ἀφίσταται. τὸ γέ τοι περὶ Φρύνης ἢ Ἀθηνογένους λογίδιον ἐπιχειρήσας γράφειν ἔτι μᾶλλον ἂν Ὑπερείδην συνέστησεν. 4 ἀλλ' ἐπειδήπερ, οἶμαι, τὰ μὲν θατέρου καλά, καὶ εἰ πολλὰ ὁμῶς ἀμεγέθη,*** “καρδίη νήφοντος ἀργά” καὶ τὸν ἀκροατὴν ἡρεμεῖν ἐῶντα (οὐδεὶς γοῦν Ὑπερείδην ἀναγινώσκων φοβεῖται), ὁ δὲ “ἔνθεν ἐλὼν” τοῦ μεγαλοφνεστάτου καὶ ἐπ' ἄκρον ἀρετὰς συντετελεσμένης, ὑψηγορίας τόνον, ἔμφυχα πάθη, περιουσίαν ἀγχίνουαν τάχος, ἐνθα δὴ κύριον, τὴν ἀπασιν ἀπρόσιτον δεινότητα καὶ δύναμιν — ἐπειδὴ ταῦτα, φημί, ὡς θεόπεμπτά τινα δωρήματα (οὐ γὰρ εἰπεῖν θεμιτὸν ἀνθρώπινα) ἀθρόα εἰς ἑαυτὸν ἔσπασε, διὰ τοῦτο οἷς ἔχει καλοῖς ἀπαντας αἰεὶ νικᾷ καὶ ὑπὲρ ὧν οὐκ ἔχει, καὶ ὡσπερ εἰ καταβροντᾷ καὶ καταφέγγει τοὺς ἀπ' αἰῶνος ῥήτορας· καὶ θάπτον ἂν τις κεραυνοῖς φερομένοις ἀντανοῖξαι τὰ ὄμματα δύναιτο ἢ ἀντοφθαλμῆσαι τοῖς ἐπαλλήλοις ἐκείνου πάθεισιν.

νὰ ἀναπτύξει διεξοδικά, χωρὶς νὰ τοῦ κοπεῖ ἡ ἀνάσα, ἓνα γενικὸ θέμα. Στὸ μυθολόγημά του ἐπὶ παραδείγματι γιὰ τὴ Λητῶ ἔδωσε ποιητικώτερη χροιά. Ὁ Ἐπιτάφιός του εἶναι ἓνα ἀνυπέβλητο κατὰ τὴ γνώμη μου δεῖγμα ἐπιδεικτικοῦ λόγου. Ὁ Δημοσθένης τῶρα δὲν ξέρει νὰ διαγράψει χαρακτῆρες, δὲν εἶναι διεξοδικός, δὲν ἐλίσσεται, δὲν προσπαθεῖ νὰ ἐντυπωσιάσει — ἀπὸ τὶς ιδιότητες ποὺ περιγράψαμε προηγουμένως δὲν ἔχει σχεδὸν καμιά. Ὅπου ἐξαναγκάζεται νὰ φανεῖ εὐτράπελος καὶ χαριτωμένος δὲν προκαλεῖ τὸ γέλιο μὲ τὰ λεγόμενά του ἀλλὰ γελοιοποιεῖ τὸν ἑαυτό του. Ὅταν θέλει νὰ πλησιάσει τὴ χάρη, τότε εἶναι ποὺ ἀπομακρύνεται πιὸ πολὺ ἀπ' αὐτήν. Ναί, σίγουρα ἂν εἶχε ἐπιχειρήσει νὰ γράψει τὸ λογίδιον Ὑπὲρ τῆς Φρύνης ἢ τὸ Κατ' Ἀθηνογένους θὰ διαφῆμιζε ἀκόμη πιὸ πολὺ τὸν Ὑπερείδη. Καὶ ὁμῶς! Τὰ χαρίσματα τοῦ Ὑπερείδη, ἔτσι τουλάχιστον νομίζω, εἶναι βέβαια πολλὰ, τοὺς λείπει ὡστόσο τὸ μέγεθος*** — «ἀνεργὰ στὴν καρδιά τοῦ νηφάλιου ἀνθρώπου»! Εἶναι φυσικὸ λοιπὸν νὰ ἀφήνουν ἀσυγκίνητο τὸν ἀκροατὴ, γιὰτὶ πράγματι κανεὶς δὲν ἀναστατώνεται διαβάζοντας Ὑπερείδη. Ὁ Δημοσθένης ὁμῶς; Μόλις ἀρχίσει νὰ μιλᾷ ἀποκαλύπτει τὰ πλεονεκτήματα μιᾶς προικισμένης φύσης, ποὺ ἔχει φτάσει στὴν ἄκρα τελειότητα: παλλόμενη ὑψηγορία, ὀλοζώντανα αἰσθήματα, πληθωρικότητα, ἀγχίνουα, ταχύτητα (ἐκεῖ ἀκριβῶς ποὺ χρειάζεται), δεινότητα καὶ δύναμη — σ' αὐτὰ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τὸν προσεγγίσει. Ἐπειδὴ λοιπὸν, ἔτσι νομίζω, ἔχει συγκεντρώσει ὅλα αὐτὰ τὰ πλεονεκτήματα (πρόκειται γιὰ δωρήματα θεόπεμπτα, θὰ ἦταν σχεδὸν βλασφημία νὰ τὰ χαρακτηρίζαμε ἀνθρώπινα), γι' αὐτὸ κατανικᾷ ὅλους τοὺς ἀντιπάλους του ἀντισταθμίζοντας τὶς ἀρετὲς ποὺ τοῦ λείπουν μ' αὐτὲς ποὺ ἔχει. Θὰ 'λεγα: ὁ πάταγος τῶν κεραυνῶν του καὶ ἡ λάμψη τῶν ἀστραποβολημάτων του ἐξαφανίζουν τοὺς ῥήτορες ὅλων τῶν ἐποχῶν! Θὰ ἦταν εὐκολότερο νὰ κρατήσεις τὰ μάτια σου ἀνοικτὰ μπροστὰ στὸν κεραυνὸ ποὺ πέφτει παρὰ νὰ ἀντικρίσεις τὰ κινήματα τῆς ψυχῆς τοῦ ῥήτορα ἔτσι καθὼς ξεσποῦν τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο ἀσταμάτητα.

35. Ἐπὶ μέντοι τοῦ Πλάτωνος καὶ ἄλλη τις ἐστίν, ὡς ἔφη, διαφορὰ οὐ γὰρ μεγέθει τῶν ἀρετῶν, ἀλλὰ καὶ τῷ πλήθει πολὺ λειπόμενος ὁ Λυσίας δμως πλείον ἐτι τοῖς ἀμαρτήμασι περιττεύει ἢ ταῖς ἀρεταῖς λείπεται. 2 τί ποτ' οὐκ εἶδον οἱ ἰσόθεοι ἐκεῖνοι καὶ τῶν μεγίστων ἐπορεξάμενοι τῆς συγγραφῆς, τῆς δ' ἐν ἅπασιν ἀκριβείας ὑπερφρονήσαντες; πρὸς πολλοῖς ἄλλοις ἐκεῖνο, ὅτι ἡ φύσις οὐ ταπεινὸν ἡμᾶς ζῶον οὐδ' ἀγεννὲς ἔκτισε τὸν ἄνθρωπον, ἀλλ' ὡς εἰς μεγάλην τινα πανήγυριν εἰς τὸν βίον καὶ εἰς τὸν σύμπαντα κόσμον ἐπάγουσα, θεατὰς τινὰς τῶν ἄθλων αὐτῆς ἐσομένους καὶ φιλοτιμοτάτους ἀγωνιστάς, εὐθὺς ἄμαχον ἔρωτα ἐνέφυσεν ἡμῶν ταῖς ψυχαῖς παντὸς αἰὲ τοῦ μεγάλου καὶ ὡς πρὸς ἡμᾶς δαιμονιωτέρου. 3 διόπερ τῇ θεωρίας καὶ διανοίας τῆς ἀνθρωπίνης ἐπιβολῇ οὐδ' ὁ σύμπας κόσμος ἀρκεῖ, ἀλλὰ καὶ τοὺς τοῦ περιέχοντος πολλάκις δρους ἐκβαίνουσιν αἱ ἐπίνοιαι, καὶ εἴ τις περιβλέψαιτο ἐν κύκλῳ τὸν βίον, ὅσῳ πλέον ἔχει τὸ περιττὸν ἐν πᾶσι καὶ μέγα καὶ καλόν, ταχέως εἴσεται πρὸς ἃ γεγόναμεν. 4 ἔνθεν φυσικῶς πῶς ἀγόμενοι μὰ Δι' οὐ τὰ μικρὰ ρεῖθρα θαυμάζομεν, εἰ καὶ διανγῆ καὶ χρήσιμα, ἀλλὰ τὸν Νεῖλον καὶ Ἰστρὸν ἢ Ῥῆνον, πολὺ δ' ἐτι μᾶλλον τὸν Ὀκεανόν οὐδέ γε τὸ ὑφ' ἡμῶν τουτὶ φλογίον ἀνακαίόμενον, ἐπεὶ καθαρὸν σῶζει τὸ φέγγος, ἐκπληττόμεθα τῶν οὐρανίων μᾶλλον, καίτοι πολλάκις ἐπισκοτουμένων, οὐδὲ τῶν τῆς Αἴτνης κρατήρων ἀξιοθαυμαστότερον νομίζομεν, ἧς αἱ ἀναχοαὶ πέτρους τε ἐκ βυθοῦ καὶ ὄλους ὄχθους ἀναφέρουσι καὶ ποταμοὺς ἐνίοτε τοῦ γηγενοῦς ἐκείνου καὶ αὐτομάτου προχέουσι πυρός. 5 ἀλλ'

35. Ξαναγυρίζω στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Λυσία. Ὑπάρχει, ὅπως εἶπα, μιὰ ἀκόμη διαφορὰ μεταξύ τους: ὁ Λυσίας ὑστερεῖ κατὰ πολὺ ὄχι μόνο ὡς πρὸς τὴ σπουδαιότητα τῶν συγγραφικῶν ἀρετῶν, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τους. Ἐπὶ πλέον· δὲν ἀποκαλύπτει μόνο λιγότερες ἀρετές, ἀλλὰ καὶ πολὺ περισσότερες ἀδεξιότητες. Ποιὸ δῶραμα εἶχαν λοιπὸν οἱ ἰσόθεοι ἐκεῖνοι συγγραφεῖς ποὺ ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν ἀκριβεία στὶς λεπτομέρειες ἐπικέντρωσαν τὶς προσπάθειές τους στὸ ἀπολύτως οὐσιῶδες τῆς συγγραφικῆς τέχνης; Προπάντων τὴ συναίσθηση ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἀπὸ τὴ φύση του ὄν ταπεινὸ καὶ ἀσήμαντο! Ἡ φύση μᾶς ὁδήγησε στὴ ζωὴ καὶ στὸν σύμπαντα κόσμον σὰν σὲ γιορταστικὴ συγκέντρωση, γιὰ νὰ παρακολουθήσουμε ὡς θεατὲς τὰ ἐπιτεύγματα τῆς καὶ νὰ ἀγωνιοῦμε κι ἐμεῖς μὲ ζῆλο γιὰ τὴ διάκριση. Φύτεψε λοιπὸν ἐξ ἀρχῆς βαθιὰ μὲς στὶς ψυχές μας ἔρωτα ἀκαταμάχητο γιὰ κάθε τι ποὺ εἶναι πάντοτε μεγάλο καὶ θεϊκότερο ἀπὸ μᾶς. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε τὸ σύμπαν ὀλόκληρο δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τὶς θεωρητικὲς ἀναζητήσεις καὶ τοὺς στοχασμοὺς ποὺ ἀποτολμᾷ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς. Πολλὲς φορές μάλιστα οἱ ἐπίνοιές μας προχωροῦν καὶ πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ κόσμου ποὺ μᾶς περιβάλλει. Καὶ ἂν παρατηρήσει κανεὶς σφαιρικὰ τὴ ζωὴ καὶ δεῖ πῶς τὴν κυρίαρχη θέση σὲ ὄλα τὴν κρατοῦν τὸ ἀσυνήθιστο, τὸ μεγάλο καὶ τὸ ὠραῖο, γρήγορα θὰ κατανοήσῃ ποιὸς εἶναι ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ φυσικὴ μας προδιάθεση μᾶς ἀναγκάζει νὰ θαυμάζουμε ὄχι τὰ μικρὰ ρυάκια, μολονότι εἶναι πεντακάθαρα καὶ χρήσιμα, ἀλλὰ τὸν Νεῖλο, τὸν Δούναβη, τὸν Ῥῆνο καὶ ἀκόμη πιὸ πολὺ τὸν Ὀκεανό. Ἡ φλογίτσα ποὺ ἀνάψαμε ἐδῶ πάνω στὴ γῆ διατηρεῖ τὴ λάμψη τῆς καθαρῆς. Δὲν μᾶς ἐντυπωσιάζει ἐντούτοις πιὸ πολὺ ἀπὸ τὰ φωτεινὰ οὐράνια σώματα, μολονότι αὐτὰ συχνὰ σκοτεινιάζουν. Τίποτα πάλι πιὸ ἀξιοθαύμαστο — ἔτσι πιστεύουμε — ἀπὸ τοὺς κρατῆρες τῆς Αἴτνας, ποὺ οἱ ἐκρήξεις τῆς ξεβράζουν ἀπὸ τὰ ἔγκατα τῆς γῆς ὄγκολιθοὺς καὶ μάζες βραχώδεις καὶ ἐνίοτε ἀφήνουν νὰ κυλήσουν ποτάμια ἀπὸ ἐκείνη τὴ φωτιά ποὺ γεννιέται αὐτομάτως μέσα στὴ γῆ. Τὸ σχόλιό μας γιὰ ὄλα

ἐπὶ τῶν τοιούτων ἀπάντων ἐκεῖν' ἂν εἴποιμεν, ὡς εὐπόριστον μὲν ἀνθρώποις τὸ χρεῖῳδες ἢ καὶ ἀναγκαῖον, θαυμαστὸν δ' ὅμως αἰεὶ τὸ παράδοξον.

36. Οὐκοῦν ἐπὶ γε τῶν ἐν λόγοις μεγαλοφυῶν, ἐφ' ὧν οὐκέτ' ἔξω τῆς χρείας καὶ ὠφελείας πίπτει τὸ μέγεθος, προσήκει συνθεωρεῖν αὐτόθεν, διὰ τοῦ ἀναμαρτήτου πολὺ ἀφραστῶτες οἱ τηλικούτοι ὅμως παντὸς εἰσὶν ἐπάνω τοῦ θνητοῦ· καὶ τὰ μὲν ἄλλα τοὺς χρωμένους ἀνθρώπους ἐλέγχει, τὸ δ' ὕψος ἐγγὺς αἴρει μεγαλοφροσύνης θεοῦ· καὶ τὸ μὲν ἄπταιστον οὐ ψέγεται, τὸ μέγα δὲ καὶ θαυμάζεται. 2 τί χρῆ πρὸς τούτοις ἐτι λέγειν, ὡς ἐκείνων τῶν ἀνδρῶν ἕκαστος ἅπαντα τὰ σφάλματα ἐνὶ ἐξωνεῖται πολλάκις ὕφει καὶ κατορθώματι, καὶ τὸ κριώτατον, ὡς, εἴ τις ἐκλέξαι τὰ Ὅμηρον, τὰ Δημοσθένους, τὰ Πλάτωνος, τῶν ἄλλων ὅσοι δὴ μέγιστοι παραπτώματα πάντα ὁμῶσε συναθροίσειεν, ἐλάχιστον ἂν τι, μᾶλλον δ' οὐδὲ πολλοστημόριον ἂν εὐρεθείη τῶν ἐκείνοις τοῖς ἥρωσι πάντη κατορθομένων; διὰ ταῦθ' ὁ πᾶς αὐτοῖς αἰῶν καὶ βίος, οὐ δυνάμενος ὑπὸ τοῦ φθόνου παρανοίας ἀλῶναι, φέρων ἀπέδωκε τὰ νικητήρια, καὶ ἄχρι νῦν ἀναφαίρετα φυλάττει, καὶ ἴσικε τηρήσειν

ἔστ' ἂν ὕδωρ τε ῥέη καὶ δένδρεα μακρὰ τεθήλη.

3 πρὸς μέντοι γε τὸν γράφοντα ὡς "ὁ Κολοσσὸς ὁ ἡμαρτημένος οὐ κρείττων ἢ ὁ Πολυκλείτου Δορυφόρος;" παράκειται πρὸς πολλοῖς εἰπεῖν διὰ ἐπὶ μὲν τέχνης θαυμάζεται τὸ ἀκριβέστατον, ἐπὶ δὲ τῶν φυσικῶν ἔργων τὸ μέγεθος. φύσει δὲ λογικὸν ὁ ἄνθρωπος· κατὰ μὲν ἀνδριάντων ζητεῖται τὸ

τὰ παραπάνω εἶναι τὸ ἐξῆς: εὐκόλα προσπορίζεται ὁ ἄνθρωπος τὸ ἀναγκαῖο καὶ τὸ χρεῖῳδες, τὸ παράδοξο ὅμως προκαλεῖ πάντοτε τὸ θαυμασμό του.

36. Ἄν τώρα μελετήσουμε προσεκτικὰ τὰ μεγαλοφυῆ λογοτεχνικὰ δημιουργήματα, στὰ ὁποῖα τὸ μέγεθος δὲν βρίσκεται πιά ἀποχωρισμένο ἀπὸ τὴν πρακτικὴ χρησιμότητα, πιστοποιοῦμε ὅτι οἱ πολὺ μεγάλοι συγγραφεῖς μολονότι ὑποπίπτουν σὲ σφάλματα, ξεπερνοῦν κατὰ πολὺ τὰ ἀνθρώπινα μέτρα. Καὶ ἐνῶ τὰ ἄλλα γνωρίσματα τῶν ἔργων τοὺς προδίδουν τὴν ἀνθρώπινη ὑπόστασι τοῦ δημιουργοῦ, τὸ ὕψος τοὺς ἀνεβάζει κοντὰ στὴν πνευματικὴ μεγαλοσύνη τῆς θεότητος. Ναί, ἡ ἄψογη ἐκτέλεσι μᾶς προφυλάσσει ἀπὸ τὸν ψόγο. Ὅμως τὸ θαυμασμὸ τὸν κερδίζει μόνον ἢ μεγαλοσύνη! Χρειαζέται μήπως νὰ προσθέσω πῶς ὁ καθένας ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς μεγάλους συγγραφεῖς ἐξαγοράζει πολλές φορές ὅλα του τὰ σφάλματα μὲ ἓνα μόνον ὑψηλὸ ἐπίτευγμα; Καὶ τὸ σημαντικότερο· ἂν κάποιος ἐντόπιζε καὶ συγκέντρωνε ὅλα μαζί τὰ ἀδύνατα χωρῖα τοῦ Ὅμηρου, τοῦ Δημοσθένη, τοῦ Πλάτωνα καὶ τῶν ἄλλων ποὺ στάθησαν πράγματι μέγιστοι, θὰ ἐξακρίβωνε πῶς τὸ σύνολό τους δὲν ἀποτελεῖ παρὰ ἓνα ἐλάχιστο ποσοστὸ—ὀρθότερα: οὔτε πολλοστημόριο—σὲ σύγκριση μὲ ὅσα ἐκεῖνες οἱ ἥρωικὲς μορφὲς ἔχουν κατορθώσει. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε οἱ αἰῶνες καὶ ἡ ἀνθρώπινη ἐμπειρία—κριτὲς ποὺ δὲν παρασύρονται ἀπὸ τὴν παράνοια τοῦ φθόνου—τοποθέτησαν στὸ κεφάλι τους τὸ νικητήριο στεφάνι. Κι αὐτὸ τὸ διατηροῦν ἴσαμε τίς μέρες μας καὶ σίγουρα θὰ τὸ διατηρήσουν

ὡς δτου τρέχει τὸ νερὸ καὶ θάλλουν πανύψηλα τὰ δέντρα.

Ἐγραψε κάποιος πῶς («Ὁ ἐλαττωματικὸς Κολοσσὸς δὲν εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ τὸν Δορυφόρο τοῦ Πολυκλείτου;»). Ἐνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ἐπιχειρήματα ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἀπόψεως εἶναι καὶ τὸ ὅτι στίς πλαστικὲς τέχνες θαυμάζουμε τὴν ἀκρίβεια τῆς ἀντιστοιχίας, στὰ δημιουργήματα τῆς φύσεως τὸ μέγεθος. Ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ φύση. Καὶ ἔτσι ἐνῶ στοὺς ἀνδριάντες

ὄμοιον ἀνθρώπῳ, ἐπὶ δὲ τοῦ λόγου τὸ ὑπεραῖρον, ὡς ἔφην, τὰ ἀνθρώπινα. 4 προσήκει δ' ὁμοῦς (ἀνακάμπτει γὰρ ἐπὶ τὴν ἀρχὴν ἡμῶν τοῦ ὑπομήματος ἢ παραίνεσις), ἐπειδὴ τὸ μὲν ἀδιάπτωτον ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τέχνης ἐστὶ κατόρθωμα, τὸ δ' ἐν ὑπεροχῇ, πλὴν οὐχ ὁμότονον, μεγαλοφυίας, βοήθημα τῇ φύσει πάντῃ πορίζεσθαι τὴν τέχνην· ἢ γὰρ ἀλληλουχία τούτων ἴσως γένοιτ' ἂν τὸ τέλειον.

Τοσαῦτα ἦν ἀναγκαῖον ὑπὲρ τῶν προτεθέντων ἐπικρῖναι σκευμάτων· χαίρετω δ' ἕκαστος οἷς ἤδεται.

37. Ταῖς δὲ μεταφοραῖς γειννῶσιν (ἐπανιτέον γὰρ) αἱ παραβολαὶ καὶ εἰκόνες, ἐκείνη μόνον παραλλάττουσαι...

.....

38. (καταγέλα)στοι καὶ αἱ τοιαῦται "εἰ μὴ τὸν ἐγκέφαλον ἐν ταῖς πτέρυγαις καταπατημένον φορεῖτε." διόπερ εἶδέναι χρὴ τὸ μέχρι ποῦ προοιστέον ἕκαστον· τὸ γὰρ ἐνίοτε περαιτέρω προεκκλίπτειν ἀναιρεῖ τὴν ὑπερβολὴν καὶ τὰ τοιαῦτα ὑπερτεινόμενα χαλᾶται, ἔσθ' ὅτε δὲ καὶ εἰς ὑπεναντιώσεις ἀντιπεριστάται. 2 ὁ γοῦν Ἰσοκράτης οὐκ οἶδ' ὅπως παιδὸς πρῶγμα ἔπαθε διὰ τὴν τοῦ πάντα ἀξητικῶς ἐθέλειν λέγειν φιλοτιμίαν. ἔστι μὲν γὰρ ὑπόθεσις αὐτῷ τοῦ Πανηγυρικοῦ λόγου ὡς ἡ Ἀθηναίων πόλις ταῖς εἰς τοὺς Ἑλληνας εὐεργεσίαις ὑπερβάλλει τὴν Λακεδαιμονίων, ὁ δ' εὐθὺς ἐν τῇ εἰσβολῇ ταῦτα τίθησιν "Ἐπειθ' οἱ λόγοι τοσαύτην ἔχουσι δύναμιν, ὥσθ' οἶόν τ' εἶναι καὶ τὰ μεγάλα ταπεινὰ ποιῆσαι καὶ τοῖς μικροῖς περιθεῖναι μέγεθος, καὶ τὰ παλαιὰ καινῶς εἰπεῖν καὶ περὶ τῶν νεωστὶ γεγενη-

ἀναζητοῦμε τὴν ὁμοιότητα μὲ τὴν ἀνθρώπινη μορφή, στὴ λογοτεχνία, ὅπως εἶπα, αὐτὸ ποῦ ξεπερνᾷ τὶς ἀνθρώπινες διαστάσεις. Πρέπει ὥστόσο ἐδῶ νὰ κάνω τὴν ἀκόλουθη παρατήρηση μὲ τὴν ὁποία καὶ ξαναγυρίζω στὴν ἀρχὴ τῆς πραγματείας μου: Γενικὰ ἢ σωστὴ ἐκτέλεση εἶναι ἐπίτευγμα τῆς τέχνης, ἢ ὑπεροχῆ, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν διατηρεῖται παντοῦ, εἶναι κατόρθωμα τῆς μεγαλοφυίας. Πρέπει συνεπῶς ἢ τὴν τέχνη πάντα νὰ βοηθᾷ τὴ φύση καὶ ἴσως ἀπὸ τὴν ἀγαστὴ συνεργασία καὶ τῶν δύο νὰ προκύψει τὸ τέλειο. Ἄρκουν τὰ ὅσα εἶπαμε γιὰ τὰ προβλήματα ποῦ εἶχαν τεθεῖ. Ὁ καθένας φυσικὰ εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἱκανοποιεῖται μὲ ὅ,τι τοῦ ἀρέσει.

37. Πρέπει ὥστόσο νὰ ξαναγυρίσουμε στὸ κύριο θέμα μας. Πολὺ κοντὰ στὶς μεταφορὲς βρίσκονται οἱ παρομοιώσεις καὶ οἱ εἰκόνες. Ἡ μοναδικὴ διαφορὰ ἔγκειται στό...

.....

38. Καταγέλαστες εἶναι καὶ οἱ ὑπερβολὲς τοῦ τύπου «ἐκτός κι ἂν κουβαλᾶτε τὸ μυαλό σας καταπατημένο στὶς φτέρνες σας». Εἶναι σημαντικό συνεπῶς νὰ ξέρει κανεὶς ὡς ποῦ πρέπει νὰ προχωρήσει σὲ κάθε περίπτωση. Γιατὶ ἂν ὑπερβοῦμε ἕνα ὀρισμένο σημεῖο ἀφανίζουμε ὅλη τὴ δύναμη τῆς ὑπερβολῆς. Ὅταν αὐτὲς οἱ ἐκφράσεις παρατεντωθοῦν χαλαρώνουν καὶ ἐνίοτε τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι διαμετρικὰ ἀντίθετο ἀπὸ τὸ ἐπιδιωκόμενο. Ὁ Ἰσοκράτης, ἐπὶ παραδείγματι, δὲν ξέρω καὶ ἐγὼ πῶς ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ζῆλο του νὰ διατυπώνει τὸ κάθε τι σὲ ἀναβατικὴ κλίμακα περιέπεσε σὲ ἕνα παιδαριῶδες σφάλμα. Στὸν Πανηγυρικὸν του θέλει νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ Ἀθήνα ἔχει προσφέρει στοὺς Ἑλληνας μεγαλύτερες εὐεργεσίες ἀπὸ τὴ Σπάρτη. Ἦδη λοιπὸν στὸ προοίμιο τοῦ λόγου του τοποθετεῖ τὴν ἀκόλουθη φράση: «Κι ἔπειτα ἢ ρητορικὴ ἔχει τόσο μεγάλη δύναμη, ποῦ μπορεῖ καὶ τὰ μεγάλα πράγματα νὰ τὰ ταπεινώσει καὶ τὰ ἀσήμαντα νὰ προσδώσει μέγεθος καὶ τὸ παλαιὸ νὰ τὸ παρουσιάσει μὲ ἕναν καινούργιο τρόπο καὶ τὰ πρόσφατα γεγονότα νὰ τὰ ἐξιστορήσει ἀρχαιοπρε-

μένων ἀρχαίως διελθεῖν.” οὐκοῦν, φησί τις, Ἴσοκράτες, οὕτως μέλλεις καὶ τὰ περὶ Λακεδαιμονίων καὶ Ἀθηναίων ἐναλλάττειν; σχεδὸν γὰρ τὸ τῶν λόγων ἐγκώμιον ἀπιστίας τῆς καθ’ αὐτοῦ τοῖς ἀκούουσι παράγγελμα καὶ προοίμιον ἐξέθηκε. 3 μήποτ’ οὖν ἄρισται τῶν ὑπερβολῶν, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν σχημάτων προεἴπομεν, αἱ αὐτὸ τοῦτο διαλανθάνουσαι ὅτι εἰσὶν ὑπερβολαί. γίνεται δὲ τὸ τοιόνδε ἐπειδὴν ὑπὸ ἐκπαθείας μεγέθει τινὶ συνεκφωνῶνται περιστάσεως, ὅπερ ὁ Θουκυδίδης ἐπὶ τῶν ἐν Σικελίᾳ φθειρομένων ποιεῖ. “οἱ τε γὰρ Συρακούσιοι” φησὶν “ἐπικαταβάντες τοὺς ἐν τῷ ποταμῷ μάλιστα ἔσφαζον, καὶ τὸ ὕδωρ εὐθὺς διέφθαρτο· ἀλλ’ οὐδὲν ἦσον ἐπίνετο ὁμοῦ τῷ πηλῷ ἡματωμένον καὶ τοῖς πολλοῖς ἐτι ἦν περιμάχητον.” αἷμα καὶ πηλὸν πινόμενα ὁμοῦ εἶναι περιμάχητα ἐτι ποιεῖ πιστὸν ἢ τοῦ πάθους ὑπεροχὴ καὶ περίστασις. 4 καὶ τὸ Ἡροδότειον ἐπὶ τῶν ἐν Θερμοπύλαις ὁμοιον. “ἐν τούτῳ” φησὶν “ἀλεξομένους μαχαίρησιν, ὄσοις αὐτῶν ἐτι ἐτύγγανον περιούσαι, καὶ χερσὶ καὶ στόμασι κατέχωσαν οἱ βάρβαροι (βάλλοντες).” ἐνταῦθ’ οἷόν ἐστι τὸ καὶ στόμασι μάχεσθαι πρὸς ὠπλισμένους καὶ ὁποῖόν τι τὸ κατακεχῶσθαι βέλεσιν ἐρεῖς, πλὴν ὁμοῦ ἔχει πίστιν· οὐ γὰρ τὸ πρᾶγμα ἔνεκα τῆς ὑπερβολῆς παραλαμβάνεσθαι δοκεῖ, ἢ ὑπερβολὴ δ’ εὐλόγως γενῆσθαι πρὸς τοῦ πράγματος. 5 ἐστι γὰρ, ὡς οὐ διαλείπω λέγων, παντὸς τολμήματος λεκτικῶς λύσις καὶ πανάκειά τις τὰ ἐγγυὲς ἐκστάσεως ἔργα καὶ πάθη· ὅθεν καὶ τὰ κωμικά, καίτοιγ’ εἰς ἀπιστίαν ἐκπίπτοντα, πιθανὰ διὰ τὸ γελοῖον·

ἀγρὸν ἔσχ’ ἐλάττω γῆν ἔχοντ’ ἐπιστολῆς (Λακωνικῆς).

πῶς). Θὰ ἀντέτεινε κάποιος: «Μὰ, Ἴσοκράτη, μ’ αὐτὸν τὸν τρόπο προέκειται νὰ ἀντιστρέψεις τοὺς ρόλους τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν Λακεδαιμονίων!». Γιατὶ πράγματι τὸ ἐγκώμιο τῆς ρητορικῆς δεινότητος ἀκούγεται σὰν μιὰ ἐκ τῶν προτέρων σύστασις στοὺς ἀκροατὲς του νὰ μὴν πιστεύουν στὰ λεγόμενά του. Ἴσως καὶ στίς ὑπερβολὰς νὰ ἰσχύει αὐτὸ πού εἴπαμε προηγουμένως γιὰ τὰ σχήματα: ἄριστες εἶναι ἐκεῖνες πού δὲν φαίνονται ὅτι εἶναι ὑπερβολές. Καὶ αὐτὸ συμβαίνει ὅταν πηγάζουν ἀπὸ ἰσχυρὴ συγκίνηση καὶ συνάδουν μὲ τὸ μέγεθος τῆς κρίσιμης περιστάσεως· αὐτὸ κάνει λ.χ. ὁ Θουκυδίδης ὅταν μιᾶ γι’ αὐτοὺς πού σκοτῶνται στὴ Σικελία: «Ὀρμησαν λοιπὸν ἀπὸ ψηλὰ οἱ Συρακούσιοι καὶ ἄρχισαν νὰ κατασφάζουν προπάντων τοὺς στρατιῶτες πού ἦσαν μέσα στὸ ποτάμι. Τὸ νερὸ μολύνθηκε παρευθύς. Ἀλλὰ καὶ ἔτσι ὅπως ἦταν αἵματωμένο μαζὶ μὲ τὸν πηλὸ συνέχιζαν νὰ τὸ πίνουν καὶ πολλοὶ μάλιστα πολεμοῦσαν μὲ μανία γι’ αὐτό». Εἶναι ἡ ἔντασις τοῦ πάθους καὶ ἡ κρίσιμη στιγμή πού κάνουν πιστευτὸ τὸ ὅτι μποροῦσαν καὶ νὰ πολεμήσουν ἀκόμη γιὰ νὰ πιοῦν αἷμα καὶ πηλὸ. Κάτι παρόμοιο ἐξιστορεῖ ὁ Ἡρόδοτος γιὰ τοὺς ὑπερασπιστὰς τῶν Θερμοπυλῶν: «Στὸ μέρος λοιπὸν πού προσπαθοῦσαν νὰ ἀμυνθοῦν μὲ τὰ ξίφη τους (ὅσοι τουλάχιστον εἶχαν ἀκόμη ξίφη) καὶ μὲ τὰ χέρια τους καὶ μὲ τὰ δόντια τους, ἐκεῖ τοὺς κατέχωσαν οἱ βάρβαροι μὲ τὰ βέλη τους». Καὶ πάλι θὰ ἀναφωνήσεις: «Τί σύλληψη κι αὐτὴ νὰ πολεμᾶ κανεὶς μὲ τὰ δόντια του ἐναντία σὲ ὀπλισμένους! Καὶ τί ὑπερβολὴ τὸ θάψιμο κάτω ἀπὸ τὰ βέλη!». Καὶ ὁμοῦ εἶναι ἀξιοπίστα, γιατί δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση πῶς τὸ ἐπεισόδιο δὲν ἐπινοήθηκε χάριν τῆς ὑπερβολῆς, ἀλλ’ ὅτι ἡ ὑπερβολὴ προέκυψε ἀβίαστα ἀπὸ τὴν κατάστασις. Ἐνέργειες καὶ συγκινήσεις, πού ἀγγίζουσιν τὴν ἐκστασις—αὐτὸ δὲν κουράζομαι νὰ τὸ ἐπαναλαμβάνω—, δικαιολογοῦν καὶ θεραπεύουν κάθε φραστικὸ τόλμημα. Ἔτσι καὶ οἱ κωμικὲς ὑπερβολὰς παρὰ τὴν ἀπιθανότητά τους εἶναι πειστικὲς γιατί ἀκριβῶς μᾶς κάνουν νὰ γελαῖμε.

«Πῆρε ἓνα χωράφι, ἀλλὰ ἡ ἔκτασή του ἦταν μικρότερη κι

καὶ γὰρ ὁ γέλωσ πάθος ἐν ἡδονῇ. 6 αἱ δ' ὑπερβολαὶ καθάπερ ἐπὶ τὸ μείζον οὕτως καὶ ἐπὶ τοῦλαττον, ἐπειδὴ κοινὸν ἀμφοῖν ἡ ἐπίτασις· καὶ πῶς ὁ διασυσμὸς ταπεινότητός ἐστιν αὔξησης.

39. Ἡ πέμπτη μοῖρα τῶν συντελουσῶν εἰς τὸ ὕψος, ὧν γε ἐν ἀρχῇ προϋθέμεθα, ἔθ' ἡμῖν λείπεται, κρᾶτιστε, ἦν δὲ τῶν λόγων αὕτη ποιὰ σύνθεσις. ὑπὲρ ἧς ἐν δυσὶν ἀποχρώντως ἀποδεδωκότες συντάγμασιν, ὅσα γε τῆς θεωρίας ἦν ἡμῖν ἐφικτά, τοσοῦτον ἐξ ἀνάγκης προσθειήμεν ἂν εἰς τὴν παροῦσαν ὑπόθεσιν, ὡς οὐ μόνον ἐστὶ πειθοῦς καὶ ἡδονῆς ἡ ἄρμονία φυσικὸν ἀνθρώποις, ἀλλὰ καὶ μεγαληγορίας καὶ πάθους θαυμαστὸν τι ὄργανον. 2 οὐ γὰρ αὐλὸς μὲν ἐντίθησιν τινὰ πάθη τοῖς ἀκροωμένοις καὶ ὅλον ἔκφρονας καὶ κορυβαντισμοῦ πλήρεις ἀποτελεῖ, καὶ βάσιν ἐνδοῦς τινὰ ῥυθμοῦ πρὸς ταύτην ἀναγκάζει βαίνειν ἐν ῥυθμῷ καὶ συνεξομοιοῦσθαι τῷ μέλει τὸν ἀκροατήν, "κᾶν ἄμουσος ἦ" παντάπασιν, καὶ νῆ Δία φθόγγοι κιθάρας, οὐδὲν ἀπλῶς σημαίνοντες, ταῖς τῶν ἤχων μεταβολαῖς καὶ τῇ πρὸς ἀλλήλους κρᾶσει καὶ μίξει τῆς συμφωνίας θαυμαστὸν ἐπάγουσι πολλάκις, ὡς ἐπίστασαι, θέλγητρον | 3 (καίτοι ταῦτα εἰδῶλα καὶ μιμήματα νόθα ἐστὶ πειθοῦς, οὐχὶ τῆς ἀνθρωπείας φύσεως, ὡς ἔφην, ἐνεργήματα γνήσια), οὐκ οἰόμεθα δ' ἄρα τὴν σύνθεσιν, ἄρμονίαν τινὰ οὖσαν λόγων ἀνθρώποις ἐμφύτων καὶ τῆς ψυχῆς αὐτῆς, οὐχὶ τῆς ἀκοῆς μόνης ἐφαπτομένων, ποικίλας κινούσαν ἰδέας ὀνομάτων νοήσεων πραγμάτων κάλλους εὐμελείας, πάντων ἡμῖν ἐντρόφων καὶ

ἀπὸ ἐπιστολῆ Σπαρτιάτη Ι». Καὶ τὸ γέλιο εἶναι πάθος, ἀλλὰ πάθος εὐχάριστο. Ὑπάρχουν ὑπερβολὲς ποῦ μεγεθύνουν ὅπως καὶ ἄλλες ποῦ ἐλαττώνουν τὰ πράγματα, καὶ στίς δύο περιπτώσεις κοινὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι ἡ ἐπίτασις. Καὶ ὁ ἐξευτελισμὸς ἐνὸς προσώπου εἶναι ἀπὸ μιᾶν ἀποψη ὁ ὑπερτονισμὸς τῆς ἀσημαντότητας.

39. Ὑπολείπεται νὰ συζητήσουμε, ἀκριβέ μου φίλε, τὴν πέμπτη ἀπὸ τίς πηγῆς τοῦ ὕψους, ποῦ μνημονεύσαμε στὴν ἀρχὴ τῆς πραγματείας μας. Πρόκειται γιὰ τὴ σύνθεσις, μιὰ ὀρισμένου εἶδους δηλαδὴ διάταξι τῶν λέξεων καὶ φράσεων. Ἐπειδὴ ἔχω καταγράψει διεξοδικῶς σὲ δύο πραγματείες ὅσα μπόρεσα νὰ πιστοποιήσω ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ ἀνασκόπηση τοῦ προβλήματος, ἀναγκαστικὰ στὴν προκείμενη συγγραφὴ περιορίζομαι νὰ προσθέσω τοῦτο μόνον: Ἡ ἄρμονία γιὰ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους δὲν εἶναι μόνον ἓνα φυσικὸ μέσο πειθοῦς καὶ εὐχαρίστησης, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἓνα θαυμαστὸ ὄργανο μεγαληγορίας καὶ πάθους. Δὲν εἶναι ἀλήθεια πῶς ὁ αὐλὸς ξυπνᾷ πάθη στοὺς ἀκροατές του, τοὺς παίρνει σὰν νὰ λέγαμε τὸ λογικὸ καὶ τοὺς πλημμυρίζει μὲ τὴν ἐνθουσιαστικὴ μανία τῶν κορυβάντων; Δὲν ἀναγκάζει, μὲ τὴ ρυθμικὴ βάση ποῦ δίνει στὸν ἀκροατή, νὰ συντονίζει τὸ βῆμα του μὲ αὐτὸν τὸ ρυθμὸ καὶ νὰ προσαρμόζεται στὴ μελωδία «καὶ ἂν ἀκόμα εἶναι ἄμουσος» παντελῶς; Ἄν τώρα ἀκόμη καὶ οἱ τόνοι τῆς κιθάρας, ποῦ ἀπὸ μόνονι τοὺς δὲν σημαίνουν ἀπολύτως τίποτε, μὲ τίς μεταβολὲς τῶν ἤχων, τίς συνηγήσεις καὶ τοὺς συγκερασμούς τοὺς ἀσκοῦν, ὅπως γνωρίζεις, συχνὰ μιὰ ἀκαταμάχητη γοητεία (ἐντούτοις ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι παρὰ μόνον ἀπατηλὲς εἰκόνες καὶ νόθες μιμήσεις τῆς πειστικῆς δυνάμεως, καὶ ὄχι, ὅπως ἄλλωστε τὸ ἔχω γράψει, φυσικὲς δραστηριότητες τοῦ ἀνθρώπου), δὲν θὰ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πῶς καὶ ἡ σύνθεσις, ἡ ἄρμονικὴ δηλαδὴ διάταξι τῶν λέξεων, ποῦ εἶναι ἐμφυτες στὸν ἀνθρώπο καὶ δὲν ἀγγίζου μόνον τὰ αὐτιά μας ἀλλὰ καὶ τὴν ἴδια μας τὴν ψυχὴ, ξυπνᾷ μέσα μας ἓνα εὐρὺ φάσμα ἀπὸ ὀνομασίες, σχέψεις, πράγματα, κάλλι καὶ εὐμελίες, ὅλα αὐτὰ ποῦ ἀναπτύσσονται καὶ γεννιοῦν-

σγγενῶν, καὶ ἄμα τῇ μίξει καὶ πολυμορφία τῶν ἑαυτῆς φθόγγων τὸ παρεστῶς τῷ λέγοντι πάθος εἰς τὰς ψυχὰς τῶν πέλας παρεισάγουσαν καὶ εἰς μετουσίαν αὐτοῦ τοὺς ἀκούοντας ἀεὶ καθιστᾶσαν, τῇ τε τῶν λέξεων ἐποικοδομήσει τὰ μεγέθη συναρμολοῦσαν, δι' αὐτῶν τούτων κηλεῖν τε ὁμοῦ καὶ πρὸς ὄγκον τε καὶ ἀξίωμα καὶ ὕψος καὶ πᾶν δ' ἐν αὐτῇ περιλαμβάνει καὶ ἡμᾶς ἐκάστοτε συνδιατιθέται, παντοίως ἡμῶν τῆς διανοίας ἐπικρατοῦσαν. ἀλλ' εἰ καὶ μανία τὸ περὶ τῶν οὕτως ὁμολογουμένων διαπορεῖν, ἀποχρῶσα γὰρ ἢ πείρα πίστις, 4 | ὑψηλὸν γέ που δοκεῖ νόημα καὶ ἔστι τῷ ὄντι θαυμάσιον, δ' τῷ ψήφισματι δ' Δημοσθένης ἐπιφέρει: "τοῦτο τὸ ψήφισμα τὸν τότε τῇ πόλει περιστάντα κίνδυνον παρελθεῖν ἐποίησεν ὡσπερ νέφος" ἀλλ' αὐτῆς τῆς διανοίας οὐκ ἔλαττον τῇ ἁρμονίᾳ πεφώνηται. ὅλον τε γὰρ ἐπὶ τῶν δακτυλικῶν εἴρηται ῥυθμῶν, εὐγενέστατοι δ' οὗτοι καὶ μεγεθοποιοί· διὸ καὶ τὸ ἡρῶν ὦν ἴσμεν κάλλιστον μέτρον συνιστᾶσι· τό τε *** ἐπέτιογε ἐκ τῆς ἰδίας αὐτὸ χώρας μετάθες ὅποι δὴ ἐθέλεις, "τοῦτο τὸ ψήφισμα ὡσπερ νέφος ἐποίησε τὸν τότε κίνδυνον παρελθεῖν," ἢ νῆ Δία μίαν ἀπόκοπον συλλαβὴν μόνον "ἐποίησε παρελθεῖν ὡς νέφος," καὶ εἴση πόσον ἢ ἁρμονία τῷ ὕψει συνηγεῖ. αὐτὸ γὰρ τὸ "ὡσπερ νέφος" ἐπὶ μακροῦ τοῦ πρώτου ῥυθμοῦ βέβηκε, τέτρασι καταμετρομένον χρόνοις· ἐξαιρεθείσης δὲ τῆς μιᾶς συλλαβῆς "ὡς νέφος" εὐθὺς ἀκρωτηριάζει τῇ συγκοπῇ τὸ μέγεθος· ὡς ἔμπαλιν, ἐὰν ἐπεκτείνης "παρελθεῖν ἐποίησεν ὡσπερ(εἰ) νέφος," τὸ αὐτὸ σημαίνει,

ται μαζί μὲ μᾶς; Ἡ ἀνάμειξη συνάμα καὶ ἡ πολυμορφία τῶν φθόγγων τῆς μεταβιβάζει ἀνεπαισθήτως τὸ πάθος ποῦ δονεῖ τὸ ρήτορα στὶς ψυχὰς τῶν ἀκροατῶν καὶ τοὺς ἀναγκάζει πάντοτε νὰ συμμετέχουν σ' αὐτὰ ποῦ ἀκοῦν. Μὲ τὸ συνταίριασμα πάλι τῶν λέξεων ὑψώνει ἕνα μεγαλοπρεπὲς οἰκοδόμημα λόγου. Μὲ αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ μέσα ἢ σύνθεση καταθέλγει καὶ μᾶς παρασύρει πρὸς τὸν ὄγκο, τῇ διάκριση, τὸ ὕψος καὶ πρὸς ὅ,τι ἄλλο περικλείει μέσα της. Ἔτσι γίνεται ἀπόλυτος κυρίαρχος τῶν σκέψεών μας.

Εἶναι παράλογο νὰ προβληματίζεται κανεὶς γιὰ πράγματα κοινῆς παραδοχῆς — ἢ πείρα εἶναι ἐπαρκῆς ἀπόδειξη. Ἐντούτοις ἕνα παράδειγμα: Φαίνεται σύλληψη ὑψηλὴ καὶ εἶναι ὄντως ἀξιοθαύμαστη ἢ ἰδέα μὲ τὴν ὁποία ὁ Δημοσθένης σχολιάζει τὴν ἀνάγνωση τοῦ περιφημοῦ ψήφισματός του: «τοῦτο τὸ ψήφισμα τὸν τότε τῇ πόλει περιστάντα κίνδυνον παρελθεῖν ἐποίησεν ὡσπερ νέφος».* Ἡ ἐντύπωση ποῦ προκαλεῖ ἢ πρόταση ὀφείλεται ἐξίσου στὴ σύλληψη καὶ στὴν ἁρμονία τῆς διατύπωσης. Ὁλόκληρη ἢ φράση ἐκφέρεται σὲ ρυθμοὺς δακτυλικοὺς ποῦ εἶναι οἱ εὐγενέστεροι καὶ οἱ καταλληλότεροι νὰ ἐκφράσουν τὸ μέγεθος — γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ τὸ δακτυλικὸ ἐξάμετρο ποῦ συγκροτεῖται ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι τὸ ὠραιότερο ἀπὸ τὰ μέτρα ποῦ ξέρουμε. *** Προσπάθησε λοιπὸν νὰ μετατοπίσεις ἀπὸ τὴ θέση της τὴν τελικὴ συμπλοκὴ (ὡσπερ νέφος) ἐκεῖ ὅπου ἐσὺ νομίζεις: «τοῦτο τὸ ψήφισμα ὡσπερ νέφος ἐποίησε τὸν τότε κίνδυνον παρελθεῖν», ἢ ἀπόκοψε μίαν καὶ μόνον συλλαβὴ «ἐποίησε παρελθεῖν ὡς νέφος» καὶ τότε θὰ ἀντιληφθεῖς πόσο ταιριάζει ἢ ἁρμονικὴ σύνθεση μὲ τὸ ὑψηλὸ περιεχόμενον. Ἡ ἴδια ἢ συμπλοκὴ «ὡσπερ νέφος» στηρίζει τὸ βᾶρος της στὸν πρῶτο πόδα μὲ τὰ μακρὰ (ῶσπερ) ποῦ ἀναλύονται σὲ τέσσερις βραχεῖες συλλαβές. Ἄν ἀφαιρέσεις τὴ μίαν συλλαβὴ (ὡς νέφος), ἀμέσως ἀκρωτηριάζεται μὲ τὴ συγκοπὴ τὸ μέγεθος. Τώρα πρόσθεσε μίαν συλλαβὴ: «παρελθεῖν ἐποίησεν

* [αὐτὸ τὸ ψήφισμα τὸν κίνδυνο ποῦ τότε ἀπειλήσε τὴν πόλιν τὸν ἀνάγκασε νὰ περάσει σὰν νὰ ἦταν συγγεφάκι].

οὐ τὸ αὐτὸ δὲ ἔτι προσπίπτει, ὅτι τῷ μήκει τῶν ἄκρων χρόνων συνεκλύεται καὶ διαχαλᾶται τὸ ὕψος τὸ ἀπότομον.

40. Ἐν δὲ τοῖς μάλιστα μεγεθοποιεῖ τὰ λεγόμενα, καθάπερ τὰ σώματα ἢ τῶν μελῶν ἐπισύνθεσις, ὧν ἐν μὲν οὐδὲν τμηθὲν ἀφ' ἑτέρου καθ' ἑαυτὸ ἀξιόλογον ἔχει, πάντα δὲ μετ' ἀλλήλων ἐκπληροῖ τέλειον σύστημα, οὕτως τὰ μεγάλα σκεδασθέντα μὲν ἀπ' ἀλλήλων ἄλλοσ' ἄλλη ἅμα ἑαυτοῖς συνδιαφορεῖ καὶ τὸ ὕψος, σωματοποιούμενα δὲ τῇ κοινωνίᾳ καὶ ἔτι δεσμῶ τῆς ἁρμονίας περικλειόμενα αὐτῷ τῷ κύκλῳ φωνήεντα γίνεται καὶ σχεδὸν ἐν ταῖς περιόδοις ἕκαστος ἔστι πλήθους τὰ μεγέθη. 2 ἀλλὰ μὴν ὅτι γε πολλοὶ καὶ συγγραφέων καὶ ποιητῶν οὐκ ὄντες ὑψηλοὶ φύσει, μήποτε δὲ καὶ ἀμεγέθεις ὅλως κοινοῖς καὶ δημῶδεσι τοῖς ὀνόμασι καὶ οὐδὲν ἐπαγομένοις περιττὸν ὡς τὰ πολλὰ συγχρώμενοι, διὰ μόνου τοῦ συνθεῖναι καὶ ἁρμόσαι ταῦτα γ' ὅμως ὄγκον καὶ διάστημα καὶ τὸ μὴ ταπεινοὶ δοκεῖν εἶναι περιεβάλλοντο, καθάπερ ἄλλοι τε πολλοὶ καὶ Φίλιστος, Ἄριστοφάνης ἐν τισιν, ἐν τοῖς πλείστοις Εὐριπίδης, Ἰκανῶς ἡμῖν δεδήλωται. 3 μετὰ γέ τοι τὴν τεκνοκτονίαν Ἑρακλῆς φησι

γέμω κακῶν δὴ κούκέτ' ἔσθ' ὅποι τεθῆ.

σφόδρα δημῶδες τὸ λεγόμενον, ἀλλὰ γέγονεν ὑψηλὸν τῇ πλάσει ἀναλογεῖν· εἰ δ' ἄλλως αὐτὸ συναρμόσεις, φανήσεται σοι διότι τῆς συνθέσεως ποιητῆς ὁ Εὐριπίδης μᾶλλον ἔστιν ἢ τοῦ νοῦ. ἐπὶ δὲ τῆς συρομένης ὑπὸ τοῦ ταύρου Δίρκης,

ὡσπερὶ νέφος». Ἡ σημασία παραμένει ἡ ἴδια, ἀλλ' ὅμως ἀλλάζει ὁ τόπος, γιατί με τὴν ἐπιμήκυνση τοῦ τέλους τῆς φράσης ἐξασθενεῖ καὶ χαλαρώνει τὸ ὕψος τὸ ἀπότομο.

40. Τίποτε δὲν χαρίζει περισσότερο μέγεθος στὸ λόγο ὅσο ἢ ἐπισύνθεση τῶν μελῶν του, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ μετὰ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα. Ἄν τὸ ἓνα μέλος ἀποχωρισθεῖ ἀπὸ τὸ ἄλλο δὲν ἔχει καμιά ἀπολύτως ἀξία αὐτὸ καθαυτό. Ἄν ἀντιθέτως συναρμολογηθῶν τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο σχηματίζουν ἓναν τέλειο ὄργανισμό. Ἔτσι καὶ οἱ σημαντικὲς συλλήψεις· ἂν ἀπομακρυνθοῦν ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη συμπαρασύρουν στὴ διασπορά τους καὶ τὸ ὕψος. Ὅταν συνενωθοῦν σὲ σωματοειδὲς ὄργανικὸ σύνολο καὶ περικλειστοῦν μετὰ τοὺς δεσμούς τῆς ἁρμονίας, τότε μέσα σ' αὐτὴν τὴν τορνευτὴ περίοδο ἀποκτοῦν φωνὴ δυνατὴ. Μπορεῖ μάλιστα νὰ πεῖ κανεὶς πῶς στὴν περιοδικὴ σύνθεση τὸ μέγεθος συγκροτεῖται ἀπὸ τὴ «γιορταστικὴ συνεισφορά» πολλῶν στοιχείων. Ἐχω δεῖξει καὶ ἄλλοι μετὰ ἀρκετὰ παραδείγματα, πῶς πολλοὶ ποιητὲς καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς ποὺ δὲν εἶχαν τὸ φυσικὸ χάρισμα τῆς ὑψηγορίας (ἴσως μάλιστα νὰ ἦσαν καὶ ἐντελῶς ἀτάλαντοι), χρησιμοποιώντας λέξεις ὁλότελα κοινόχρηστες καὶ λαϊκὲς χωρὶς τίποτα τὸ ἐξαιρετικὸ, ἐντούτοις καὶ μόνο μετὰ τὴν ἁρμονικὴ διάταξη αὐτοῦ τοῦ εὐτελοῦς λεκτικοῦ, κατόρθωσαν νὰ κερδίσουν ὄγκο καὶ ὑπεροχὴ καὶ νὰ ἀποφύγουν τὸ χαρακτηρισμὸ «ταπεινός». Ἀνάμεσα σὲ πολλοὺς ἄλλους ὁ Φίλιστος καὶ ὁ Ἄριστοφάνης σὲ ὀρισμένα χωρία, καὶ ὁ Εὐριπίδης στὰ πιὸ πολλὰ. Λέει λοιπὸν ὁ Ἑρακλῆς μετὰ τὸ φόνο τῶν παιδιῶν του:

Εἶμαι γεμάτος συμφορῆς, χώρος γιὰ ἄλλες δὲν ὑπάρχει.

Ἡ διατύπωση εἶναι ἐντελῶς λαϊκὴ, ἀλλὰ ἐπειδὴ κάθε λέξη βρῖσκει στὴν κατάλληλη θέση ἢ φράση ἔχει ὕψος. Ἄν τοποθετήσεις τίς λέξεις διαφορετικὰ, θὰ φανεῖ ὅτι αὐτὸ ποὺ κάνει ποιητὴ τὸν Εὐριπίδη δὲν εἶναι τὰ ὑψηλὰ νοήματα, ἀλλὰ ἡ ἐντεχνη σύνθεση τοῦ λόγου του. Στὸ ἐπεισόδιο πάλι τῆς Κίρκης ποὺ ὁ ταῦρος τὴν σέρνει καταγῆς,

εἰ δέ που τύχοι
 πέριξ ἑλίξας . . . εἰλχ' ὁμοῦ λαβῶν,
 γυναικα πέτραν δρῦν μεταλλάσσων αἰεί,

ἔστι μὲν γενναῖον καὶ τὸ λήμμα, ἀδρότερον δὲ γέγονε τῷ τὴν ἀρμονίαν μὴ κατεσπεύσθαι μηδ' ὅλον ἐν ἀποκυλίσματι φέρεσθαι, ἀλλὰ στηριγμούς τε ἔχει πρὸς ἄλληλα τὰ ὀνόματα καὶ ἐξερείσματα τῶν χρόνων πρὸς ἑδραῖον διαβεβηκότα μέγεθος.

41. Μικροποιῶν δ' οὐδὲν οὕτως ἐν τοῖς ὑψηλοῖς ὡς ῥυθμὸς κεκλασμένος λόγων καὶ σεσοβημένος, ὅλον δὴ πυρρίχιοι καὶ τροχαῖοι καὶ διχόρειοι, τέλειον εἰς ὀρχηστικὸν συνεκκλίπτοντες· εὐθὺς γὰρ πάντα φαίνεται τὰ κατάρουθμα κομπὰ καὶ μικροχαρῆ, [καὶ] ἀπαθέστατα διὰ τῆς ὁμοειδεῖας ἐπιπολάζοντα. 2 καὶ ἔτι τούτων τὸ χεῖριστον, ὅτι, ὡσπερ τὰ ψῆδάρια τοὺς ἀκροατὰς ἀπὸ τοῦ πράγματος ἀφέλκει καὶ ἐφ' αὐτὰ βιάζεται, οὕτως καὶ τὰ κατερρυθμισμένα τῶν λεγομένων οὐ τὸ τοῦ λόγου πάθος ἐνδίδωσι τοῖς ἀκούουσι, τὸ δὲ τοῦ ῥυθμοῦ, ὡς ἐνίστε προειδόμενος τὰς ὀφειλομένας καταλήξεις αὐτοὺς ὑποκρούειν τοῖς λέγουσι καὶ φθάνοντας ὡς ἐν χορῶ τινι προαποδιδόναι τὴν βᾶσιν.

3 Ὅμοιος δὲ ἀμεγέθη καὶ τὰ λίαν συγκείμενα καὶ εἰς μικρὰ καὶ βραχυσύλλαβα συγκεκομμένα καὶ ὡσανεὶ γόμφους τισὶν ἐπαλλήλοις κατ' ἐγκοπὰς καὶ σκληρότητας ἐπισυνδεδεμένα.

42. Ἔτι γε μὴν ὕψους μειωτικὸν καὶ ἢ ἄγαν τῆς φράσεως συγκοπὴ πηροῖ γὰρ τὸ μέγεθος δταν εἰς λίαν συνάγηται βραχύ· ἀκουέσθω δὲ νῦν μὴ τὰ [οὐ] δεόντως συνεστραμμένα, ἀλλ' ὅσα ἄντικρυς μικρὰ καὶ κατακε-

καὶ δπου τύχαιε
 στριφογυρίζοντας... ὅλα μαζί τὰ συμπαρέσυρε
 γυναῖκα πέτρα βελανιδιά, πότε τὸ ἓνα πότε τὸ ἄλλο.

Καὶ ἡ σύλληψη εἶναι πρωτότυπη, ἀλλὰ ἔγινε ἀκόμη πιὸ ἐντυπωσιακὴ, γιὰτὶ ὁ ρυθμὸς τῆς δὲν προχωρεῖ βιαστικὰ οὔτε κατακυλᾶ σὰν σὲ κατήφορο. Ἀντίθετα, οἱ λέξεις στηρίζουν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη καὶ τὰ κενὰ τῆς ἐκφορᾶς ποὺ ἀφήνονται ἀνάμεσά τους δίνουν τὴν αἴσθησι μιᾶς στέρησης μεγαλοπρέπειας.

41. Τίποτε δὲν ταπεινώνει τὴν ὑψηλὴ σύνθεσι ὅσο ἓνας ρυθμὸς θηλυπρεπῆς καὶ ταραγμένος, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι οἱ πυρρίχιοι (υ υ), οἱ τροχαῖοι (-υ ἢ υ υ υ) καὶ οἱ διχόρειοι (-υ-υ), μέτρα ποὺ ἔχουν χαρακτῆρα ὀλότελα χορευτικὸ. Ὅλα πράγματι τὰ χωρία ποὺ εἶναι κατὰμεστα ἀπὸ ρυθμοὺς δίνουν ἐξαρχῆς τὴν ἐντύπωσι τῆς ἐκζήτησι καὶ τῆς εὐκολῆς ἱκανοποίησης. Ἔτσι μάλιστα ποὺ ἐπαναλαμβάνονται μονότονα δὲν προκαλοῦν τὴν παραμικρὴ συγκίνηση. Καὶ τὸ χειρότερο: ὅπως οἱ ἄριες ἐκτρέπουν τὴν προσοχὴ τοῦ κοινοῦ ἀπὸ τὸ περιεχόμενον καὶ τὸ ἀναγκάζουν νὰ ἔχει σ' αὐτὲς στραμμένη τὴν ἀκοή του, ἔτσι καὶ τὰ χωρία μὲ τοὺς πλούσιους ρυθμοὺς· δὲν μεταδίδουν στὸ ἀκροατήριον τὸ πάθος τοῦ λόγου, ἀλλὰ τὴν ταραχὴ τοῦ ρυθμοῦ. Ἀρκετὲς φορὲς λοιπὸν οἱ ἀκροατὲς γνωρίζοντας ἐκ τῶν προτέρων τὸ ὑποχρεωτικὸ τέλος τῶν φράσεων παρακολουθοῦν μὲ τὸ χτύπημα τῶν ποδιῶν τοὺς τοὺς ὁμιλητὲς καὶ προλαβαίνουν σὰν ἓνα σύνολο χορευτικὸ νὰ δώσουν αὐτοὶ τὸ ρυθμικὸ τέλος τῆς περιόδου.

Παρομοίως, στερημένες ἀπὸ ὕψος εἶναι καὶ οἱ πολὺ συμπυκνωμένες περίοδοι, ποὺ ἔχουν κατακομματιαστῆ σὲ μικρὰ καὶ βραχυσύλλαβες φράσεις. Ἔτσι δίνουν τὴν ἐντύπωσι ὅτι συνδέονται μεταξὺ τους μὲ γόμφους ποὺ παρακολουθοῦν τίς ἐγκοπὲς καὶ τίς τραχύτητες τῆς ὕλης.

42. Καὶ ἡ ὑπέμετρη συγκοπὴ στὴ διατύπωσι μειώνει τὸ ὕψος, γιὰτὶ ἡ ὑπερβολικὴ βραχυλογία κάνει ἀνάπηρο τὸ μέγεθος. Δὲν ἐννοοῦμε φυσικὰ ἐδῶ τίς προτάσεις ποὺ εἶναι μὲ τὸν σωστὸ τρόπο συμπυκνωμένες ἀλλὰ αὐτὲς ποὺ εἶναι πασιφανῶς μικρὰς

κερματισμένα· συγκοπή μὲν γὰρ κολουεὶ τὸν νοῦν, συντομία δ' ἐπειθύνει. δῆλον δ' ὡς ἔμπαιιν τὰ ἐκτάδην ἀπόφυχα τὰ παρὰ καιρὸν μῆκος ἀνακαλούμενα.

43. Δεινὴ δ' αἰσχῦναι τὰ μεγέθη καὶ ἡ μικρότης τῶν ὀνομάτων. παρὰ γοῦν τῷ Ἡροδότῳ κατὰ μὲν τὰ λήμματα δαιμονίως ὁ χειμὼν πέφρασαι, τινὰ δὲ νῆ Δία περιέχει τῆς ὕλης ἀδοξότερα, καὶ τοῦτο μὲν ἴσως "ζεσάσης δὲ τῆς θαλάσσης," ὡς τὸ "ζεσάσης" πολὺ τὸ ὕψος περισπᾶ διὰ τὸ κακόστομον· ἀλλ' "ὁ ἄνεμος" φησὶν "ἐκοπίασε", καὶ τοὺς περὶ τὸ ναυάγιον βρασσομένους ἐξεδέχετο "τέλος ἀχάριστον". ἄσεμνον γὰρ τὸ κοπιᾶσαι (καὶ) ἰδιωτικόν, τὸ δ' ἀχάριστον τηλικούτου πάθους ἀνοίκειον. 2 ὁμοίως καὶ ὁ Θεόπομπος ὑπερφῶς σκενάσας τὴν τοῦ Πέρσου κατάβασιν ἐπ' Αἴγυπτον ὀνοματίους τισὶ τὰ δλα διέβαλε. "ποία γὰρ πόλις ἢ ποῖον ἔθνος τῶν κατὰ τὴν Ἀσίαν οὐκ ἐπρεσβεύετο πρὸς βασιλέα; τί δὲ τῶν ἐκ τῆς γῆς γεννωμένων ἢ τῶν κατὰ τέχνην ἐπιτελουμένων καλῶν ἢ τιμίων οὐκ ἐκομίσθη δῶρον ὡς αὐτόν; οὐ πολλαὶ μὲν καὶ πολυτελεῖς στρωμαὶ καὶ χλανίδες (τὰ μὲν ἀλουργῆ, τὰ δὲ ποικιλτά, τὰ δὲ λευκά), πολλαὶ δὲ σκηναὶ χρυσαῖ κατεσκευασμένοι πᾶσι τοῖς χρησίμοις, πολλαὶ δὲ καὶ ξυστίδες καὶ κλῖναι πολυτελεῖς; ἔτι δὲ καὶ κοῖλος ἄργυρος καὶ χρυσὸς ἀπειργασμένος καὶ ἐκπώματα καὶ κρατῆρες, ὧν τοὺς μὲν λιθοκολλήτους, τοὺς δ' ἄλλους ἀκριβῶς καὶ πολυτελῶς εἶδες ἂν ἐκπεπονημένους. πρὸς δὲ τούτοις ἀναρίθμητοι μὲν δπλων μυριάδες τῶν μὲν Ἑλληνικῶν, τῶν δὲ βαρβαρικῶν, ὑπερβάλλοντα δὲ τὸ πλῆθος ὑποζύγια καὶ πρὸς κατακοπήν ἱερεῖα σιτεντά, καὶ πολλοὶ μὲν ἀρτυμάτων μέδιμνοι, πολλοὶ δὲ [οἱ] θύλακοι καὶ σάκκοι καὶ χύτραι βολβῶν καὶ

καὶ κατακερματισμένες. Ἡ συγκοπή κολοβώνει τὴ σκέψη, ἡ συντομία ὀδηγεῖ κατευθειαν στοὺς στόχο. Καὶ ἀντιθέτως· οἱ ἀνετα ἀναπτυγμένες περίοδοι εἶναι φανερὸ πῶς παραβλάπτουν τὸ νόημα· ὅταν ἡ ἐπιμήκυνση δὲν ἐπιβάλλεται ἀπὸ τῆς πραγματικῆς ἀνάγκης ὁ λόγος ἀπονεκρῶνεται.

43. Ἡ χρῆση εὐτελοῦς λεξιλογίου μπορεῖ ἐπίσης κάλλιστα νὰ ἀμαυρώσει τὴν ὁμορφίαν τοῦ ὕψους. Εἶναι πράγματι δαιμόνιος ὁ Ἡρόδοτος ὡς πρὸς τὴ σύλληψη τῶν εἰκόνων τῆς θαλασσοταραχῆς, ἀλλὰ στὴν περιγραφή του ἀπαντοῦν ὀρισμένες λέξεις πού δὲν ἀνταποκρίνονται στοὺς ὕψους τῆς θεματικῆς του. Ἐνα παράδειγμα εἶναι ἴσως ἡ ἔκφραση «ζεσάσης δὲ τῆς θαλάσσης». Ὁ τύπος «ζεσάσης» εἶναι τόσο κακόηχος πού ἀφαιρεῖ πολὺ ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ χωρίου. Ἀλλὰ μήπως καὶ τὸ «ὁ ἄνεμος ἐκοπίασε» καὶ τὸ «τέλος ἀχάριστον», πού περιέμενε τοὺς ναυαγούς μὲς στὰ συντρίμια τοῦ σκάφους; Τὸ «κοπιᾶσαι» εἶναι λέξη χωρὶς λάμψη, τῆς καθημερινῆς λαλιᾶς, τὸ «ἀχάριστον» πάλι δὲν ταιριάζει καθόλου σὲ συμφορὰ τόσο βαριά. Τὰ ἴδια λάθη κάνει καὶ ὁ Θεόπομπος· τὴ λαμπρὴ ἐξιστόρησή του γιὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Πέρση βασιλιᾶ στὴν Αἴγυπτο τὴν ὑπονόμεισε ὀλόκληρη μὲ τὴν παρεμβολὴ μερικῶν λεξειδίων: «Ποία ἦταν ἡ πόλις ἢ ποῖο τὸ ἔθνος πού δὲν ἔστειλε πρεσβευτὲς στοὺν Μεγάλον Βασιλέα; Ὑπῆρξε γέννημα τῆς γῆς ἢ προῖον τέχνης, ὠραῖο ἢ πολῦτιμο, πού νὰ μὴν τοῦ στάλθηκε ὡς δῶρο; Πολλὲς καὶ οἱ πολυτελεῖς στρωμνὲς καὶ τὰ κλινοσκεπάσματα —πορφυρά τὰ μὲν, τὰ ἄλλα ξομπλιασμένα καὶ πολύχρωμα, τὰ ἄλλα λευκά— πολλὲς καὶ οἱ χρυσοποίκιλτες σκηναὶ ἐξοπλισμένες μὲ δλα τὰ χρειώδη, πολλὲς οἱ κλῖνες καὶ τὰ ἐπίσημα ποδήρη ἐνδύματα. Καὶ ἀκόμη σκευὴ ἀργυρά, χρυσάφι ἐπεξεργασμένο, ποτήρια καὶ κρατῆρες — ἄλλοι λιθοκόλλητοι, ἄλλοι τεχνουργημένοι μὲ προσοχὴ ἀπὸ ἀκριβὰ ὕλικά. Κοντὰ σ' αὐτὰ μυριάδες ἀναρίθμητες τὰ δπλα, ἑλληνικὰ καὶ βαρβαρικὰ, πλῆθος ἀμέτρητο τὰ ὑποζύγια καὶ τὰ καλοθρεμμένα ζῶα γιὰ τῆς θυσιῆς. Καὶ ἐπὶ πλέον πολλοὶ μέδιμνοι ἀπὸ καρυκεύματα, πολλὲς οἱ δερμάτινες θῆκες καὶ σάκκοι καὶ χύτρες μὲ κρομμυδοειδῆ καὶ μὲ

τῶν ἄλλων ἀπάντων χρησίμων· τσαῦτα δὲ κρέα τεταριγευμένα παντοδαπῶν ἱερείων ὡς σωροὺς αὐτῶν γενέσθαι τηλικούτους ὥστε τοὺς προσιόντας πόρρωθεν ὑπολαμβάνειν ὄχθους εἶναι καὶ λόφους ἀντωθουμένους.” 3 ἐκ τῶν ὑψηλοτέρων εἰς τὰ ταπεινότερα ἀποδιδράσκει, δεόν ποιήσασθαι τὴν ἀξίησιν ἔμπαλιν· ἀλλὰ τῇ θανμαστῇ τῆς ὄλης παρασκευῆς ἀγγελία παραμίξας τοὺς θυλάκους καὶ τὰ ἀρτύματα καὶ τὰ σακκία μαγειρεῖου τινὰ φαντασίαν ἐποίησεν. ὡσπερ γάρ, εἴ τις ἐπ’ αὐτῶν ἐκείνων τῶν προσκοσμημάτων μεταξὺ τῶν χρυσίων καὶ λιθοκολλήτων κρατήρων καὶ ἀργύρου κοίλου σκηνῶν τε ὀλοχρύσων καὶ ἐκπωμάτων φέρων μέσα ἔθηκε θυλάκια καὶ σακκία, ἀπρεπὲς ἂν ἦν τῇ προσόψει τὸ ἔργον, οὕτω καὶ τῆς ἐρμηνείας τὰ τοιαῦτα ὀνόματα αἴσχη καὶ ὀνοεὶ στίγματα καθίσταται παρὰ καιρὸν ἐγκαταταττόμενα. 4 παρέκειτο δ’ ὡς ὀλοσχερῶς ἐπελθεῖν καὶ οὐς ὄχθους λέγει συμβεβλήσθαι, καὶ περὶ τῆς ἄλλης παρασκευῆς οὕτως ἀλλάξας εἰπεῖν καμῆλους καὶ πλῆθος ὑποζυγίων φορταγωγούντων πάντα τὰ πρὸς τρυφήν καὶ ἀπόλανσιν τραπεζῶν χορηγήματα, ἢ σωροὺς ὀνομάσαι παντοίων σπερμάτων καὶ τῶν ἄτερ διαφέρει πρὸς ὀνομοποιίας καὶ ἡδοναθείας, ἢ εἴτερ πάντως ἐβούλετο ταῦτάρκη οὕτως θεῖναι, καὶ ὅσα τραπεζοκόμων εἰπεῖν καὶ ὀνομοποιῶν ἡδύσματα. 5 οὐ γὰρ δεῖ καταντᾶν ἐν τοῖς ὕψεσιν εἰς τὰ ὀνομαρὰ καὶ ἐξυβρισμένα, ἂν μὴ σφόδρα ὑπὸ τινος ἀνάγκης συνδιωκώμεθα, ἀλλὰ τῶν πραγμάτων πρέποι ἂν καὶ τὰς φωνὰς ἔχειν ἀξίας καὶ μιμεῖσθαι τὴν δημιουργήσασαν φύσιν τὸν ἄνθρωπον, ἧτις ἐν ἡμῖν τὰ μέρη τὰ ἀπόρρητα οὐκ ἔθηκεν ἐν προσώπῳ

ὅλα τὰ ἄλλα χρειώδη. Καὶ εἶχαν συσσωρευτεῖ τεράστιες ποσότητες παστῶν κρεάτων ἀπὸ κάθε λογῆς σφαχτὰ ὥστε ὅσοι πλησίαζαν θὰ μπορούσαν νὰ τὰ ἐκλάβουν ἀπὸ μακριὰ γιὰ ὑψώματα καὶ λόφους πού ὁ ἕνας ὠθοῦσε τὸν ἄλλο». Κατεβαίνει λοιπὸν ὁ Θεόπομπος ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα στὰ χαμηλότερα ἐνῶ ἡ πορεία του θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀνοδική. Ἐναμειγνύοντας στὴν ἀξιοθαύμαστη ἐξιστόρηση τῆς ὄλης προετοιμασίας τὶς δερμάτινες θῆκες καὶ τὰ καρυκεύματα καὶ τὰ σακκία ὑποβάλλει τὴν εἰκόνα ἐνὸς μαγειρείου. Φαντάσου πὼς κάποιος ἔχοντας μπροστὰ στὰ μάτια του αὐτὰ τὰ τόσο ὠραῖα καὶ πολύτιμα ἀντικείμενα τοποθετοῦσε δερμάτινα σακίδια καὶ σακούλια ἀνάμεσα στὰ χρυσὰ κοσμήματα καὶ στοὺς λιθοκόλλητους κρατήρες καὶ στὰ ἀσημένια σκευὴ καὶ στὶς ὀλόχρυσες σκηνὲς καὶ στὰ ὀλόχρυσα ποτήρια — τὸ θέαμα αὐτὸ δὲν θὰ χτυποῦσε ἄσχημα στὸ μάτι; Ἔτσι ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ στὴ σύνθεση τοῦ λόγου: οἱ εὐτελεῖς λέξεις πού εἰσάγονται παράκαιρα στὸ κείμενο ἀσχημίζουν, θὰ ἔλεγα κηλιδώνουν, τὸ ὕφος. Καὶ ὅμως, ὁ ἱστορικὸς θὰ μπορούσε νὰ περιγράψει σὲ ἄδρες γραμμὲς καὶ τοὺς σωροὺς τῶν κρεάτων πού λέει ὅτι ὁ ἕνας ὑψωνόταν δίπλα στὸν ἄλλο, καὶ τὶς ὑπόλοιπες προετοιμασίες ἀλλάζοντας ἀπλῶς τὴ διατύπωση: «καμῆλες καὶ πλῆθος ὑποζύγια ἦσαν φορτωμένα μὲ ὅλα ὅσα ἀπαιτοῦνται γιὰ ἕνα τρυφηλὸ καὶ ἀπολαυστικὸ τραπέζι!». Ἡ ἔστω νὰ πεῖ: «σωροὶ ἀπὸ κάθε λογῆς δημητριακὰ καὶ ἀπὸ ὅλα ὅσα ἔχουν μεγάλη σημασία γιὰ τὴν ὑψηλὴ μαγειρικὴ καὶ τὴν καλοπέραση». Ἡ ἂν ἤθελε ὀπωσδήποτε νὰ τὰ ὀνοματίσει συγκεκριμένα ἀρκοῦσε νὰ πεῖ: «καὶ ὅσες λιχουδιὲς μπορούν νὰ ἐτοιμάσουν μάγειροι καὶ τραπεζοκόμοι!». Δὲν ἐπιτρέπεται σὲ κείμενα πού ἔχουν τὴν ἀξίωση νὰ θεωροῦνται ὑψηλὰ νὰ ξεπέφτουμε σὲ ρυπαρὲς καὶ κακόγουστες ἀσημαντολογίες, ἐκτὸς βέβαια ἂν μιὰ ἀνώτερη δύναμη μᾶς ἀναγκάζει. Ἐπιβάλλεται οἱ λέξεις πού χρησιμοποιοῦμε νὰ εἶναι ἰσάξιες μὲ τὰ ἀντικείμενα πού περιγράφουμε. Πρέπει νὰ μιμούμαστε τὴ φύση πού δημιούργησε τὸν ἄνθρωπο. Αὐτὴ οὔτε τὰ ἀπόρρητα μέλη οὔτε καὶ τὰ ὄργανα τῶν ἐκκρίσεων τοῦ σώματός μας τὰ τοπο-

οὐδὲ τὰ τοῦ παντός ὄγκου περιηθήματα, ἀπεκρύφατο δὲ ὡς ἐνῆν καὶ κατὰ τὸν Ξενοφῶντα τοὺς τούτων διτι πορρωτάτω ὀχετοὺς ἀπέστρεψεν, οὐδαμῆ καταισχύνασα τὸ τοῦ ὄλου ζῶον κάλλος.

Ἄλλὰ γὰρ οὐκ ἐπ' εἶδους ἐπέγει τὰ μικροποιὰ διαριθμεῖν· 6 προὑποδειγμένων γὰρ τῶν ὅσα εὐγενεῖς καὶ ὑψηλοὺς ἐργάζεται τοὺς λόγους, δῆλον ὡς τὰ ἐναντία τούτων ταπεινοὺς ποιήσει κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ἀσχήμονας.

44. Ἐκεῖνο μέντοι λοιπὸν ἐνεκα τῆς σῆς χρηστομαθείας οὐκ ὀκνήσομεν † ἐπίπροσθεν διασαφῆσαι, Τερεντιανὲ φίλτατε, ὅπερ ἐζήτησέ τις τῶν φιλοσόφων πρὸς (ἐμ') Ἐναγχοῦ, "θαυμά μ' ἔχει" λέγων "ὡς ἀμέλει καὶ ἑτέροισι πολλοῖς, πῶς ποτε κατὰ τὸν ἡμέτερον αἰῶνα πιθανὰ μὲν ἐπ' ἄκρον καὶ πολιτικά, δριμυταῖα τε καὶ ἐντρεχεῖς καὶ μάλιστα πρὸς ἡδονὰς λόγων εὐφοροὶ, ὑψηλαὶ δὲ λῖαν καὶ ὑπερμεγέθεις, πλὴν εἰ μὴ τι σπάνιον, οὐκέτι γίνονται φύσεις. 2 τοσαύτη λόγων κοσμικὴ τις ἐπέχει τὸν βίον ἀφορία. ἢ νῆ Δι'" ἔφη "πιστευτέον ἐκείνῳ τῷ θρυλουμένῳ, ὡς ἡ δημοκρατία τῶν μεγάλων ἀγαθῆ τιθηνός, ἢ μόνῃ σχεδὸν καὶ συνήκμασαν οἱ περὶ λόγους δεινοὶ καὶ συναπέθανον; θρέψαι τε γὰρ, φησί, ἰκανῆ τὰ φρονήματα τῶν μεγαλοφρόνων ἢ ἐλευθερία καὶ ἐπελπίσαι, καὶ ἅμα διεγείρειν τὸ πρόθυμον τῆς πρὸς ἀλλήλους ἐριδος καὶ τῆς περὶ τὰ πρωτεῖα φιλοτιμίας. 3 ἔτι γε μὴν διὰ τὰ προκείμενα ἐν ταῖς πολιτείαις ἔπαθλα ἐκάστοτε τὰ ψυχικὰ προτερήματα τῶν ἠτιόρων μελετώμενα ἀκονᾶται καὶ ὅλον ἐκτρίβεται καὶ τοῖς

θέτῃσε μπροστὰ κατὰ πρόσωπο, ἀλλὰ ὅσο ἦταν δυνατὸν τὰ ἀπέκρυψε καὶ ἀπέστρεψε, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Ξενοφῶντα, τοὺς ὀχετοὺς αὐτῶν τῶν ὀργάνων ὅσο γινόταν πρὸ μακριὰ ἔτσι ὥστε νὰ μὴν ἀσχημίζει πουθενὰ τὴν ὁμορφίαν τοῦ ζωντανοῦ ὀργανισμοῦ ὡς συνόλου.

Ἄλλὰ δὲν εἶναι ἐπείγουσα ἀνάγκη νὰ ἀπαριθμοῦμε λεπτομερῶς ἕνα ἕνα τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ κάνουν τὸ ὕψος ταπεινό. Ἐφόσον ἔχουμε ἤδη ἀποδείξει ποιά εἶναι αὐτὰ ποὺ ἐξευγενίζουν καὶ ἀνυψώνουν τὸ λόγο, εἶναι προφανές ὅτι τὰ ἀντίθετά τους θὰ τὸν κάνουν ταπεινὸ καὶ ἀκαλαίσθητο.

44. Δὲν θὰ παραλείψω, φίλτατε Τερεντιανέ, προκειμένου νὰ ἱκανοποιήσω τὴ δίψα σου γιὰ μάθηση, νὰ διασαφίσω ἐδῶ ἐπὶ τόπου ἕνα ζήτημα σημαντικό, γιὰ τὸ ὁποῖο πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ κάποιος φιλόσοφος μοῦ ἐξέθεσε τοὺς προβληματισμούς του. «Μὲ ἐκπλήττει», ἔλεγε, «καὶ σίγουρα καὶ ἄλλους πολλοὺς, πῶς συμβαίνει στὶς μέρες μας νὰ ἐμφανίζονται ἄνθρωποι ποὺ διαθέτουν μεγάλη δυνατότητα πειθοῦς, βαθειὰ γνώση τῶν πρακτικῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς, διεισδυτικότητα, εὐστροφία καὶ ἱκανότητα νὰ διατυπώνουν τίς σκέψεις τους μὲ χάρη, ἀλλὰ φύσεις πάρα πολὺ ὑψηλές ποὺ νὰ ξεπερνοῦν τὰ συνήθη μεγέθη, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, δὲν γεννιοῦνται πιά. Τόσο μεγάλη εἶναι ἡ λογοτεχνικὴ στεριότητα στὴν ἐποχὴ μας σ' ὅλον τὸν κόσμον! Ἴσως πρέπει τελικὰ νὰ παραδεχτοῦμε ἐκεῖνο τὸ χιλιοεπιπυμένον ὅτι ἡ δημοκρατία εἶναι στοργικὴ τροφὸς τῶν μεγάλων πνευμάτων καὶ ὅτι σχεδὸν μόνο μαζί μ' αὐτὴν ἔφτασαν στὴν ἀκμὴ τους καὶ μαζί μ' αὐτὴν πέθαναν οἱ μεγάλοι τῆς λογοτεχνίας. Γιατὶ ἡ ἐλευθερία, ὑποστηρίζουν, εἶναι σὲ θέση νὰ θρέψει τὰ φρονήματα τῶν μεγαλοφυῶν, νὰ τοὺς τονώσει τὸ ἠθικὸ μὲ καλὰς ἐλπίδες καὶ συνάμα νὰ διεγείρει στὶς ψυχὰς τους τὸν ἐνθουσιασμό γιὰ τὴν ἀνταγωνιστικὴ ἀμιλλα καὶ τὴ φιλοδοξία γιὰ τὰ πρωτεῖα. Ἐπιπροσθέτως, χάρη στὰ ἔπαθλα ποὺ θεσπίζουν πάντοτε τὰ ἐλεύθερα καθεστῶτα ἀκονίζονται οἱ πνευματικὲς δυνάμεις τῶν ρητόρων μὲ τὴν ἀδιάκοπη ἀσκήση, καὶ γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω μιὰ

πράγμασι κατὰ τὸ εἶδος ἐλεύθερα συνεκλάμπει. οἱ δὲ νῦν ἐοίκαμεν" ἔφη "παιδομαθεῖς εἶναι δουλείας δικαίας, τοῖς αὐτοῖς ἔθεσι καὶ ἐπιτηδεύμασιν ἐξ ἀπαλῶν ἔτι φρονημάτων μόνον οὐκ ἐνεσπαργανωμένοι καὶ ἄγεστοι καλλίστου καὶ γονιμωτάτου λόγων νόματος, τὴν ἐλευθερίαν" ἔφη "λέγω διόπερ οὐδὲν διὰ μὴ κόλακες ἐκβαίνομεν μεγαλοφυεῖς." 4 διὰ τοῦτο τὰς μὲν ἄλλας ἔξεις καὶ εἰς οἰκέτας πίπτειν ἔφασκε, δοῦλον δὲ μηδένα γίνεσθαι δῆτορα. "εὐθὺς γὰρ ἀναξῆ τὸ ἀπαρησίαστον καὶ οἷον ἔμφρονον ὑπὸ σινηθείας ἀεὶ κεκοῦδυσμένον." 5 "ἡμῖσι γὰρ τ' ἀρετῆς", κατὰ τὸν Ὀμηρον, "ἀποαίνονται δούλιον ἡμῶν." ὥσπερ οὖν, εἰ γέ" φησὶ "τοῦτο πιστόν ἐστιν ἀκούω, τὰ γλωττόκομα, ἐν οἷς οἱ Πυγμαῖοι καλούμενοι δὲ νᾶνοι τρέφονται, οὐ μόνον κωλύει τῶν ἐγκεκλεισμένων τὰς ἀξήσεις, ἀλλὰ καὶ ψιναροὶ διὰ τὸν περικείμενον τοῖς σώμασι δεσμόν, οὕτως ἅπασαν δουλείαν, κἂν ἢ δικαιοσύνη, ψυχῆς γλωττόκομον καὶ κοινὸν ἂν τις ἀποφύνηται δεσμοτήριον." 6 ἐγὼ μέντοι γε ὑπολαβὼν, "ῥάδιον" ἔφη "ὦ βέλτιστε, καὶ ἴδιον ἀνθρώπου τὸ καταμύμφεσθαι τὰ ἀεὶ παρόντα· ὄρα δὲ μήποτε οὐχ ἢ τῆς οἰκουμένης εἰρήνη διαφθείρει τὰς μεγάλας φύσεις, πολὺ δὲ μᾶλλον ὁ κατέχων ἡμῶν τὰς ἐπιθυμίας ἀπεριόριστος οὗτος πόλεμος, καὶ νῆ Δία πρὸς τούτῳ τὰ φρουροῦντα τὸν νῦν βίον

παρομοίωση, λάμπουν ἀπὸ τῆ συνεχῆ τριβῆ ἐλεύθερες ὅπως εἶναι φυσικὸ μέσα στὴν καθημερινὴ πρακτικὴ. Ἀντιθέτως, ἐμεῖς οἱ τωρινοί», συνέχισε, «φαινόμαστε σὰν νὰ ἔχουμε ἐκπαιδευτεῖ ἀπὸ τὴν παιδικὴ μας ἡλικία στὸ σχολεῖο μιᾶς δουλείας ποὺ τὴν ἀξίζουμε. Ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ τὰ φρονήματά μας ἦσαν εὐπλαστα βρεθήκαμε — ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ ἢ μεταφορᾶ— φασκωμένοι στὰ ἴδια δουρικὰ ἔθη καὶ στὰ ἴδια ταπεινὰ ἐπιτηδεύματα. Δὲν δοκιμάσαμε λοιπὸν τὸ ὠραιότερο καὶ τὸ πιὸ θρεπτικὸ νόμα τῆς εὐγλωττίας, ἐννοῶ», εἶπε, «τὴν ἐλευθερίαν. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς δὲν ἐξελισσόμαστε τελικὰ σὲ τίποτε ἄλλο παρὰ σὲ μεγαλοφυεῖς κόλακες!». Ἔλεγε λοιπὸν ὁ συνομιλητῆς μου, πὼς αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος ποὺ ἐνῶ σὲ ἄλλες δραστηριότητες θὰ μπορούσαν νὰ διακριθοῦν καὶ ὑπηρετές, δοῦλος νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ ρήτορα δὲν μπορεῖ ποτέ. «Τὸ ἄγχος τοῦ γιὰ τὴν ἐλεύθερη ἔκφραση ἀνεβαίνει παρευθὺς στὴν ἐπιφάνεια καθὼς καὶ ἡ συναίσθηση πὼς βρίσκεται ὑπὸ ἐπιτήρηση ἔτσι ποὺ μιὰ ζωὴ συνήθισε στὰ ἀτιμωτικὰ χτυπήματα. Τὸ ἔχει πεῖ καὶ ὁ Ὀμηρος: "τὴ μέρα ποὺ ὑποδουλώνεται ὁ ἄνθρωπος, χάνει καὶ τὴ μισὴ τοῦ ἀρετῆ!". Ἴσως εἶναι ἀλήθεια», συνέχισε, «αὐτὸ ποὺ ἀκούω γιὰ τὰ εἰδικὰ κλουβιά, τὰ γλωττόκομα, μέσα στὰ ὅποια συντηροῦνται οἱ πυγμαῖοι (οἱ νάνοι ὅπως τοὺς ἀποκαλοῦν), ὅτι δηλαδὴ αὐτὰ δὲν ἐμποδίζουν μόνον τὴ φυσιολογικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἐγκλείστων, ἀλλὰ καὶ ὅτι τὰ σώματα τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν συρρικνώνονται ἐξαιτίας τῶν δεσμῶν ποὺ τὰ περισφίγγουν. Ἔτσι λοιπὸν θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ κάθε δεσποτικὴ ἐξουσία ἀκόμη καὶ ἡ πιὸ δικαιολογημένη καὶ μετριοπαθῆς: κλουβὶ τῆς ψυχῆς καὶ κοινὸ γιὰ ὅλους δεσμοτήριον». — «Καλέ μου φίλε», τοῦ ἀπάντησα, «εἶναι εὐκόλο καὶ πολὺ ἀνθρώπινο νὰ ἐπικρίνει κανεὶς τίς συνθῆκες τῆς ἐποχῆς στὴν ὁποία ζεῖ. Ἀλλὰ ἀναλογίσου· ἴσως δὲν εἶναι ἡ παγκόσμια εἰρήνη ποὺ διαφθείρει τίς προικισμένες προσωπικότητες, ἀλλὰ μᾶλλον αὐτὸς ἐδῶ ὁ συνεχῆς ἐσωτερικὸς πόλεμος ποὺ διεξάγουν οἱ ἐπιθυμίες μας καὶ κοντὰ σ' αὐτὸν τὰ πάθη ποὺ περιφρουροῦν σήμερα τὴ ζωὴ μας καὶ τὴν ἐρημώνουν καὶ τὴ σύρουν στὴν ἄκρη τοῦ γκρε-

καὶ κατ' ἄκρας ἄγοντα καὶ φέροντα ταυτὶ πάθη. ἡ γὰρ φιλοχρηματία, πρὸς ἣν ἄπαντες ἀπλήστως ἤδη νοσοῦμεν, καὶ ἡ φιληδονία δουλαγωγούσι, μᾶλλον δέ, ὡς ἂν εἴποι τις, καταβυθίζουσιν αὐτάνδρους ἤδη τοὺς βίους, φιλαργυρία μὲν νόσημα μικροποιῶν (ὄν), φιληδονία δ' ἀγεννέστατον. 7 οὐ δὲ ἔχω λογιζόμενος εὐρεῖν ὡς οἶόν τε πλοῦτον ἀόριστον ἐκτιμήσαντας, τὸ δ' ἀληθέστερον εἰπεῖν ἐκθειάσαντας, τὰ συμφυῆ τούτῳ κατὰ εἰς τὰς ψυχὰς ἡμῶν ἐπεισιόντα μὴ παραδέχεσθαι. ἀκολουθεῖ γὰρ τῷ ἀμέτρῳ πλούτῳ καὶ ἀκολάστῳ συνημμένη καὶ ἴσα, φασί, βαίνουσα πολυτέλεια, καὶ ἅμα ἀνοίγοντος ἐκείνου τῶν πόλεων καὶ οἰκῶν τὰς εἰσόδους τρεῖς ἄς† ἐμβαίνει καὶ συνοικίζεται. χρονίσαντα δὲ ταῦτα ἐν τοῖς βίοις νεοτοποιεῖται, κατὰ τοὺς σοφοὺς, καὶ ταχέως γινόμενα περὶ τεκνοποιῶν πλεονεξίαν τε γεννώσι καὶ τύφον καὶ τρυφήν, οὐ νόθα ἑαυτῶν γεννήματα ἀλλὰ καὶ πᾶν γνήσια. ἐὰν δὲ καὶ τούτους τις τοῦ πλοῦτου τοὺς ἐκγόνους εἰς ἡλικίαν ἔλθειν ἐάσῃ, ταχέως δεσπότας ταῖς ψυχαῖς ἐντίκτουσιν ἀπαραιτήτους, ὕβριν καὶ παρανομίαν καὶ ἀναισχυντίαν. 8 ταῦτα γὰρ οὕτως ἀνάγκη γίνεσθαι καὶ μηκέτι τοὺς ἀνθρώπους ἀναβλέπειν μηδ' ὑστεροφημίας εἶναι τινα λόγον, ἀλλὰ τοιούτων ἐν κύκλῳ τελεσιουργεῖσθαι κατ' ὀλίγον τὴν τῶν βίων διαφθοράν, φθίνειν δὲ καὶ καταμαραίνεσθαι τὰ ψυχικὰ μεγέθη καὶ ἄζηλα γίνεσθαι, ἤνικα τὰ θνητὰ ἑαυτῶν μέρη καὶ δαπανητὰ ἐκθανμάζοιεν, παρέντες αὖξιν τάθνατα. 9 οὐ γὰρ ἐπὶ κρίσει μὲν τις δεκασθεὶς οὐκ ἂν ἔτι τῶν δικαίων καὶ καλῶν ἐλείθερος καὶ ὑγιής ἂν κριτὴς γένοιτο (ἀνάγκη γὰρ τῷ δωροδόκῳ τὰ οἰκεία μὲν φαίνεσθαι καλὰ καὶ δίκαια), ὅπου δὲ ἡμῶν ἐκάστου τοὺς ὄλους ἤδη βίους

μοῦ. Εἶναι ἡ φιλοχρηματία, ἀπὸ τὴν ὁποία ὄλοι μας, ἄπληστοι καθὼς εἶμαστε, πάσχουμε, καὶ ἡ φιληδονία πού μᾶς ὑποδουλώνουν — θὰ ἤμουν ἀκριβέστερος ἂν ἔλεγα πῶς καταποντίζουσιν τὸ πλοῖο τῆς ζωῆς μας αὐτανδρο. Ναί, ἡ φιλαργυρία εἶναι νόσημα πού μᾶς κάνει μικροπρεπεῖς, ἡ φιληδονία εἶναι νόσημα πού μᾶς ἐξευτελίζει.

»Προβληματίζομαι ἀλλὰ δὲν μπορῶ νὰ κατανοήσω πῶς εἶναι δυνατὸν ἐνῶ ἐκτιμοῦμε τόσο πολὺ τὸν ἄμετρο πλοῦτο (ἢ, γιὰ νὰ μιλήσουμε εἰλικρινέστερα, ἐνῶ τὸν ἔχουμε θεοποιήσει) νὰ μὴν ἐπιτρέπουμε ὕστερα στὰ σύμφυτα ἐλαττώματά του νὰ μποῦν κι αὐτὰ μὲς στὶς ψυχές μας. Τὸν ἄμετρο καὶ ἀχαλίνωτο πλοῦτο τὸν συνοδεύει ἀπὸ πολὺ κοντὰ ἡ πολυτέλεια, ἀκολουθώντας τον 'κατὰ πόδας', ὅπως λένε. Ἔτσι μόλις ἐκεῖνος ἀνοίξει τὶς εἰσόδους τῶν πόλεων καὶ τῶν σπιτιῶν, μπαίνει κι αὐτὴ καὶ ἐγκαθίσταται μαζί του. Μὲ τὸ πέρασμα τοῦ καιροῦ — ἔτσι ἰσχυρίζονται οἱ φιλόσοφοι — τὸ ζεῦγος φωλιάζει μὲς στὶς συνήθειες τῆς ζωῆς μας καὶ γρήγορα ξεπουλιάζει τοὺς ἀπογόνους του. Γεννᾶ λοιπὸν τὴν πλεονεξία καὶ τὴν ματαιοφροσύνη καὶ τὴν τρυφηλότητα, γεννήματα πού δὲν εἶναι νόθα ἀλλὰ ὀλότελα δικά του. Ἄν μάλιστα ἀφεθοῦν αὐτοὶ οἱ ἀπόγονοι τοῦ πλοῦτου νὰ ἀναπτυχθοῦν, γεννοῦν μέσα στὶς ψυχές μας τυράννους ἀδυσώπητους: τὴν ὕβρη, τὴν παρανομία καὶ τὴν ἀναισχυντία. Ἡ πορεία αὐτῶν τῶν πραγμάτων εἶναι σαφῶς προδιαγεγραμμένη. Οἱ ἄνθρωποι δὲν ἀτενίζουν πιά ψηλὰ οὔτε καὶ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν ὑστεροφημία τους. Μέσα στὸν κύκλο αὐτῶν τῶν καταστάσεων συντελεῖται σιγὰ σιγὰ ἡ καταστροφή τῆς ζωῆς τους. Τὰ ψυχικὰ τους χαρίσματα φθίνουν καὶ καταμαραίνονται καὶ δὲν θεωροῦνται πιά ἄξια νὰ τὰ ἐπιδιώξῃ κανεὶς ἀπὸ τὴ στιγμή ἀκριβῶς πού οἱ ἄνθρωποι ὑπερεκτιμοῦν ὅ,τι θνητὸ καὶ φθαρτὸ ἔχουν καὶ παραμελοῦν νὰ καλλιεργήσουν τὸ ἀθάνατό τους στοιχεῖο. Ἄν κάποιος ἐξαγοραστεῖ δὲν θὰ ἦταν πιά ὁ ἐλεύθερος καὶ ἀμερόληπτος κριτὴς τοῦ τί εἶναι καλὸ καὶ δίκαιο, γιὰτὶ κατ' ἀνάγκην ὁ ἐξαγορασμένος θὰ θεωρεῖ τὰ δικά του συμφέροντα καλὰ καὶ δίκαια. Σήμερα λοιπὸν τὴ ζωὴ

δεκασμοὶ βραβεύουσι καὶ ἀλλοτρίων θῆραι θανάτων καὶ ἐνέδραι διαθηκῶν, τὸ δ' ἐκ τοῦ παντός κερδαίνειν ὠνούμεθα τῆς ψυχῆς ἕκαστος πρὸς τῆς (φιλοχρηματίας) ἠνδραποδισμένοι, ἄρα δὴ ἐν τῇ τοσαύτῃ λοιμικῇ τοῦ βίου διαφθορᾷ δοκοῦμεν ἔτι ἐλεύθερόν τινα κριτὴν τῶν μεγάλων ἢ διηκόντων πρὸς τὸν αἰῶνα κἀδέκαστον ἀπολελεῖσθαι καὶ μὴ καταρχαιρεσιάζεσθαι πρὸς τῆς τοῦ πλεονεκτεῖν ἐπιθυμίας; 10 ἀλλὰ μήποτε τοιούτοις οἰοί περ ἔσμεν ἡμεῖς ἄμεινον ἄρχεσθαι ἢ ἐλευθέρους εἶναι· ἐπειτοίγε ἀφεθεῖσαι τὸ σύνολον, ὡς ἐξ εἰρκτῆς ἄφετοι, κατὰ τῶν πλησίον αἱ πλεονεξία κἀν ἐπικλύσειαν τοῖς κακοῖς τὴν οἰκουμένην. 11 ὅλωσ δὲ δάπανον ἔφην εἶναι τῶν νῦν γεννωμένων φύσεων τὴν ὀρθυμίαν, ἢ πλήν ὀλίγων πάντες ἐγκαταβιοῦμεν, οὐκ ἄλλως πονοῦντες ἢ ἀναλαμβάνοντες εἰ μὴ ἐπαίνου καὶ ἡδονῆς ἕνεκα, ἀλλὰ μὴ τῆς ζήλου καὶ τιμῆς ἀξίας ποτὲ ὠφελείας. “κράτιστον εἰκῆ ταῦτ' ἔαν”, ἐπὶ δὲ τὰ συνεχῆ χωρεῖν. 12 ἦν δὲ ταῦτα τὰ πάθη, περὶ ὧν ἐν ἰδίῳ προηγουμένως ὑπεσχόμεθα γράφειν ὑπομνήματι, †δ τὴν τε τοῦ ἄλλου λόγου καὶ αὐτοῦ τοῦ ὕψους μοῖραν ἐπεχόντων, ὡς ἡμῖν (εἴρηται, κρατίστην)...

τοῦ καθενός μας τὴν κυβερνοῦν ἐξ ὀλοκλήρου οἱ δωροδοκίες, οἱ ἰδιοποιήσεις περιουσιῶν ποὺ ἄφησαν πεθαίνοντας ξένοι καὶ οἱ πλαστογραφήσεις διαθηκῶν. Ἔχουμε ὑποδουλωθεῖ στὴ φιλοχρηματία σὲ τέτοιο σημεῖο, ποὺ ὁ καθένας μας ξεπουλᾷ τὴν ψυχὴ του γιὰ τὸ κέρδος χωρὶς νὰ ἐξετάζει ἀπὸ ποῦ αὐτὸ προέρχεται. Πιστεύουμε ἄραγε πὼς μέσα σὲ μιὰ τόσο καταστρεπτικὴ ἐπιδημία διαφθορᾶς ποὺ πλήττει τὴ ζωὴ μας ἔχει ἀπομείνει ἔστω καὶ ἓνας ἐλεύθερος καὶ ἀδέκαστος κριτῆς γιὰ τὰ σημαντικὰ πράγματα μὲ τὴν αἰώνια ἀξία, καὶ ὅτι δὲν ἔχει παραμεριστεῖ ἀπὸ ὅσους ἔχουν ὑποδουλωθεῖ στὸ πάθος τῆς πλεονεξίας; Ναι, ἴσως γιὰ ἀνθρώπους σὰν ἐμᾶς εἶναι πολὺ προτιμότερο νὰ κυβερνῶνται αὐταρχικὰ παρὰ νὰ εἶναι ἐλεύθεροι. Γιατὶ πράγματι ἂν οἱ ὀρέξεις μας ἀφεθοῦν ἐλεύθερες δὲν θὰ ὀρμοῦσαν, σὰν κατάδικοι ποὺ δραπέτευσαν ἀπὸ τῆ φυλακῆ τους, στοὺς πλησίον μας καὶ δὲν θὰ κατέκλυζαν μὲ ἀνοσιουργήματα τὴν οἰκουμένην; Ἄλλὰ καὶ γενικὰ», πρόσθεσα, «αὐτὸ ποὺ καταστρέφει τὸ πνεῦμα τῶν σημερινῶν ἀνθρώπων εἶναι ἡ ράθυμη ἀνεμελιὰ μέσα στὴν ὁποία ὅλοι μας ζοῦμε — οἱ ἐξαιρέσεις εἶναι λίγες. Τὰ κίνητρα ποὺ μᾶς ὠθοῦν νὰ καταβάλουμε μιὰ προσπάθεια ἢ νὰ ἀναλάβουμε κάτι δὲν εἶναι ποτὲ ἡ ἔντιμη καὶ ἐπαινετὴ ἐπιθυμία νὰ κάνουμε τὸ ὠφέλιμο, ἀλλὰ ὁ ἔπαινος ποὺ θὰ κερδίσουμε καὶ ἡ δικὴ μας ἐγωιστικὴ εὐχαρίστηση. “ Ἄς τὰ ἀφήσουμε καλύτερα ὡς ἔχουν” καὶ ἄς προχωρήσουμε στὸ ἐπόμενο θέμα μας, τὰ πάθη γιὰ τὰ ὁποῖα ὑποσχέθηκα προηγουμένως νὰ συγγράψω ἰδιαίτερη πραγματεία, καθὼς, ὅπως ἔχω πεῖ, ἔχουν μεγάλη σημασία καὶ γιὰ τὴ λογοτεχνία γενικὰ καὶ γιὰ τὸ ὕψος εἰδικότερα...».

ΣΧΟΛΙΑ

Περὶ ὕψους: στή μεταφραστική διαδικασία ὁ ὅρος ὕψος ἀποδίδεται συχνὰ μὲ συνώνυμα ἢ ὑπωνυμίες: μέγεθος, μεγαλοπρέπεια, ἀνύψωση κτλ. Ὁ ἴδιος ἄλλωστε ὁ Λογγίνος χρησιμοποιεῖ πλῆθος συνωνύμων τοῦ ὅρου (κυρίως οὐσιαστικοποιημένα οὐδέτερα ἐπιθέτων). Οἱ συνηθέστερες ἀποδόσεις τοῦ τίτλου (*Περὶ ὕψους*) στὶς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες εἶναι:

i) Στὰ λατινικά: De sublimitate, de sublimi genere dicendi, de grandi sive sublimi orationis genere, de grandiloquentia.

ii) Στὰ γαλλικά: Du sublime (εἰσηγητῆς ὁ Boileau).

iii) Στὰ ἀγγλικά: On the Sublime, Of Great Writing, On the Sovereign Perfection of Writing, Of Elevation, On the Height of Eloquence, On Elevation of Style.

iv) Στὰ γερμανικά: Vom Erhabenen, Über das Erhabene.

v) Στὰ ἰταλικά: Del Sublime, della Sublimità.

1.1. τοῦ Καικιλίου: ὁ Καικίλιος (Caecilius) ἀπὸ τὴν Καλὴ ἀκτὴ (Ca-lacte) τῆς Σικελίας ἦταν ἱστορικός (ἔγραψε γιὰ τοὺς πολέμους τῶν δούλων στὴ Σικελία) καὶ συγγραφέας πραγματειῶν γιὰ τὴ ρητορική. Τὸ ἄρθρο τῆς Σούδας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἦταν ἀπελευθέρως (τὸ ἀρχικό του ὄνομα ἦταν Ἀρχάγαθος) καὶ ὅτι εἶχε ἀσπασθεῖ τὸν Ἰουδαϊσμό. Ὅρισμένοι τὸν ταυτίζουν μὲ τὸν Q. Caecilius Niger, τὸν ταμία τοῦ Verres στὴ Σικελία τὸ 72/71 π.Χ., γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Πλούταρχος (*Βίος Κικ.* 7) λέει ὅτι ἦταν ἀπελευθερικός ἄνθρωπος — ἐνοχος τῷ Ἰουδαίῳ, ἀλλὰ δὲν τὸν συσχετίζει μὲ τὸ ρήτορα. Ἡ κρατούσα ἀποψη εἶναι ὅτι θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ τουλάχιστον μιὰ γενιὰ ἀργότερα.

Ὁ Καικίλιος ἦταν θεωρητικὸς τοῦ Ἀττικισμοῦ καὶ κατὰ συνέπειαν σφοδρὸς ἀντίπαλος τοῦ Ἀσιανισμοῦ. Σὲ ἓνα σύγγραμμά του στρεφόταν ἐναντίον τῶν ἀσιανῶν ρητόρων (*Κατὰ Φρυγῶν*) καὶ σὲ ἓνα ἄλλο προσπαθοῦσε νὰ ὀρίσει τὶς διαφορὰς τοῦ ὕψους ἀσιανῶν καὶ ἀττικιστῶν (*τίμι διαφέρει ὁ Ἀττικὸς ζῆλος τοῦ Ἀσιανοῦ*). Τὸ πιὸ σημαντικὸ ἔργο του ἦταν ἡ πραγματεία *Περὶ τοῦ χαρακτήρος τῶν δέκα ρη-*

καὶ ὁ μὲν ἡμέτερος διὰ τὸ μετὰ βίας ἕκαστα, ἔτι δὲ τάχους ῥώμης δεινότητος, ὅλον καίειν τε ἅμα καὶ διαρπάζειν σκηπτῶ τινι παρεικά- ζοιτ' ἂν ἢ κεραυνῶ.

- 2.1 ὕψους τις ἢ βάθους τέχνη:** προβληματικὸ χωρίο λόγῳ τῆς ἀμφίβολης σημασίας τοῦ ὄρου βάθος. Ὁ Boileau παρέλειψε στὴ μετάφρασή του τὸ ἢ βάθους καὶ ὁ Jahn τὸ ὀβελίζει ὡς γλῶσσημα περιωρίου. Ὁ Schmid διόρθωσε σὲ βάρους, ὁ Diehls σὲ μεγέθους καὶ ὁ Upton (;) σὲ πάθους. Δὲν θὰ πρέπει πάντως νὰ πρόκειται γιὰ πολικὴ ἔκφραση, γιὰτὶ τὸ ἀντίθετο τοῦ ὑψηλοῦ (ὡς λογοτεχνικοῦ ὄρου) εἶναι τὸ ταπεινόν. Βά-θος ἐδῶ ἐνδέχεται νὰ σημαίνει βαθύτητα στὴ σκέψη καὶ στὴν ἔκφραση. Πολὺ συχνὰ ἄλλωστε στὰ ΑΕ (καὶ στὰ ΝΕ) ἢ λ. βάθος, τὰ παρά-γωγα καὶ τὰ σύνθετά της (βαθύνους) ἔχουν μτφρ. χρήσεις πού σχετί-ζονται μὲ διανοητικὲς λειτουργίες καὶ ἰκανότητες (πρβλ. Ἑρμογ. *Περὶ ἰδεῶν* 2.9: ἐπεὶ καὶ βίας πολλάκις καὶ βαθύτητος δεῖ καὶ μεγέθους τινός, Πλάτ. *Θεαίτ.* 183e: βάθος τι ἔχειν παντάπασι γενναῖον (γιὰ τὴ σκέψη τοῦ Παρμενίδη)).

ἐπεὶ τινες... οἴονται...: ἄγνωστο σὲ ποιούς ἀναφέρεται ἐδῶ ὁ Λογγίνος. Ἡ ἀποψη ὅτι οἱ καλλιτεχνικὲς δεξιότητες δὲν διδάσκονται ἀλλὰ εἶναι ἐμ-φυτετεσ ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο τῆς ἀρχαϊκῆς ἠθικῆς (ἰδίως τῆς ἀριστο-κρατικῆς), λ.χ. Πίνδ. Ὀλ. 2.86-7: σοφὸς ὁ πολλὰ εἰδῶς φυῶ· μαθόν-τες δὲ λάβροι κτλ. Ἡ θέση τοῦ Λογγίνου εἶναι συμβιβαστικὴ (2.2 καὶ 36.4): τὸ τέλειον πηγάζει ἀπὸ τὴ συνεργασία φύσεως καὶ ἀσκήσεως. Μὲ τὴν ἴδια μετριοπάθεια ἀντιμετωπίζουν τὸ πρόβλημα «φύσις-ἀσκη-σις» ὁ Πλάτων (λ.χ. *Φαῖδρ.* 269d), ὁ Κικέρων (*Pro Archia* 15) καὶ ὁ Ὀράτιος (*Ars poet.* 409-11). Βλ. P. Shorey, «φύσις, μελέτη, ἐπι-στήμη», *TAPA* 40, 1909, 185-201.

Γιὰ τὶς νεότερες θεωρίες βλ. Arthur O. Lovejoy, «Ἡ φύση ὡς αἰσθητικὸς κανόνας», *Ἐκρηβόλος* 7, 1981, 489-497.

κατασκελετευόμενα: σὲ μτφρ. σημασία (= μὲ κατατεχνήσεις ἀποξηραίνω τὴν πηγαία καὶ φυσικὴ ἔκφραση) ἀπαξ στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία. Ἀνάλογη μεταφορὰ στὸν Γ. Σεφέρη, *Ποιήματα* (*1972), 201 («Ἐνας γέροντας στὴν ἀκροποταμιά») στ. 16 κέ.: «Δὲ θέλω τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ μιλήσω ἀπλά... γιὰτὶ... καὶ τὴν τέχνη μας τὴ στολίσαμε τόσο πολὺ πού φαγώθηκε ἀπὸ τὰ μαλάμαξα τὸ πρόσωπό της...».

- 2.2 ἐγὼ... ἐπισκέψαιτο:** ὑποθ. λόγος τοῦ πρ. μολονότι στὴν ὑπόθ. ἔχου-με εὐκτική (πρβλ. 6.1 *ἔστι, εἰ... περιποιησαίμεθ'*) ἀντὶ τῆς ὀριστικῆς. Μολονότι ἢ χρῆση τῆς εὐκτ. εἶχε περιοριστεῖ σημαντικὰ στὴν Κοινὴ

οἱ ἀττικιστὲς καὶ γενικὰ οἱ κομψοεπεῖς τὴν χρησιμοποιοῦν ἐνίοτε καὶ ἐκεῖ πού δὲν χρειάζεται ὡς *excès de purisme*.

ἡ φύσις κτλ.: ἡ ἀποψη αὐτὴ ἀπαντᾷ συχνὰ στὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστο-τέλη, λ.χ. *Περὶ οὐρανοῦ* 290a 31: οὐθέν γὰρ ὡς ἔτυχε ποιεῖ ἡ φύσις.

ὥσπερ... οὕτως: μὲ ἐναντιωματικὴ σημασία (= ita... ut): ἀπὸ τοὺς ἐλάχι-στους λατινισμοὺς τοῦ Λογγίνου, βλ. H. J. Edmison, «An unnoticed latinism in Longinus», *CR* 14, 1900, 224.

ἐπικινδυνότερα... τὰ μεγάλα: πρβλ. καὶ 32.2. Ἴσως ἀνάμνηση ἀπὸ τὸν Πλά-τωνα, *Πολ.* 497d: τὰ γὰρ δὴ μεγάλα πάντα ἐπισηφαλῆ.

ἀστήρικτα καὶ ἀνερμάτιστα: ἡ ρίζα τῆς παρομοίωσης στὸν Πλάτωνα, *Θεαίτ.* 144a: ἀλλ' οἱ τε ὀξεῖς ὥσπερ οὕτος καὶ ἀγγίνοι καὶ μνήμονες ὡς τὰ πολλὰ καὶ πρὸς τὰς ὀργὰς δέξυροσσοί εἰσιν, καὶ ἄττοντες φέ-ρονται ὥσπερ τὰ ἀνερμάτιστα πλοῖα. Τὸν Πλάτωνα φαίνεται νὰ μι-μοῦνται καὶ ὁ Θεμιστιος (I.17: ἀλλ' οἱ τηλικοῖδε... ἄττοντες φέρον-ται ὑπὸ τῶν παθῶν ὥσπερ τὰ ἀνερμάτιστα πλοῖα) καὶ ὁ Ἑρμογένης *Περὶ ἰδεῶν* (II 275.18 Spengel) καὶ ὁ Λογγίνος.

ἀνερμάτιστα... τὰ μεγάλα: αὐτὸ τὸ εἶδος τῶν παρομοιώσεων κατὰ τὸ ὁποῖο «quae comparationis sunt ad ipsam rem aut personam quae agitur applicantur» (Vahlen) εἶναι συνηθισμένο στὸν Λογγίνο, πρβλ. 3.4 (κακοὶ δὲ ὄγκοι κτλ.) καὶ 9.13 (τοῦ μεγέθους ἀμπώτιδες). Ἡ ἔκ-φορὰ πού θὰ περιμέναμε ἐδῶ εἶναι: καὶ ὡς ἐπικινδυνότερα τὰ πλοῖα αὐτὰ ἀφ' ἑαυτῶν δίχα ἐπιστήμης ἀστήρικτα καὶ ἀνερμάτιστα ἐαθέν-τα, οὕτω καὶ ἐπικίνδυνα ἐπὶ μόνῃ τῇ φορῶ καὶ ἀμαθεῖ τόλμῃ λει-πόμενα.

δεῖ... χαλινού: κοινότοπη μεταφορὰ παιδαγωγῶν καὶ φιλοσόφων. Ὁ Ἰσο-κράτης τὴ χρησιμοποιήσε γιὰ τὸν Θεόπομπο καὶ τὸν Ἐφορο (Cic. *Brut.* 204), ὁ Πλάτων γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ Ξενοκράτη (Διογ. Λαέρτ. 4.6) καὶ ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὸν Καλλισθένη καὶ Θεόφραστο (Διογ. Λαέρτ. 5.39).

- 2.3 ὥσπερ... Δημοσθένης... θάτερον:** Δημοσθ. 23.113: ὅτι, ὦ ἄνδρες Ἀθη-ναῖοι, δυοῖν ἀγαθοῖν ὄντων πᾶσιν ἀνθρώποις, τοῦ μὲν ἡγουμένου καὶ μεγίστου πάντων, τοῦ εὐτυχεῖν, τοῦ δὲ ἐλάττονος μὲν τούτου τῶν δ' ἄλλων μεγίστου, τοῦ καλῶς βουλεύεσθαι, οὐχ ἅμα ἢ κτήσις παρα-γίγνεται τοῖς ἀνθρώποις, οὐδ' ἔχει τῶν εὐπραττόντων οὐδεὶς ὄρον οὐδὲ τελευτήν τῆς τοῦ πλεονεκεῖν ἐπιθυμίας.

ἀγαθῶν τὸ εὐτυχεῖν: στοὺς κώδικες Α καὶ Β παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὸ

ἀγαθῶν καὶ στὸ ἐντυχεῖν (sic) ἓνα χωρίο ἀπὸ τὰ Προβλήματα τοῦ Ἀριστοτέλη (879a 27-b35 ὁ ποιητῆς ἐπὶ τῷ κωλύμῳ κτλ.).

φύσις... θεωρίαν: μετὰ τὸ μὲν λείπουν δύο φύλλα ἀπὸ τὸν P (f. 179^v). Τὸ χάσμα συμπλήρωσε ἐν μέρει ὁ Tollius (fragmentum Tollianum) τὸ 1694 ἀπὸ τὸν A (= Vaticanus 285). Ἡ γνησιότητα τοῦ χωρίου ἔχει κατὰ καιροὺς ἀμφισβητηθεῖ, ἀλλὰ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ὀβελιζόντων δὲν εἶναι πειστικά. Στὸν Λογγίνο ἀπαντοῦν συχνὰ καὶ χαλαρὲς συνδέσεις (ἐνίοτε μὲ ἀνακολουθίες) καὶ ὑπερβολικοὶ χαρακτηρισμοὶ καὶ κοινοτοπικὲς ἐπεξηγήσεις.

τὸ δὲ κυριώτατον... δεί: δυσνόητο χωρίο. Ὁ λόγος στὰ προηγούμενα ἦταν γιὰ τὴ σχέση φύσης καὶ τέχνης στὴ σύνθεση ἑνὸς ἔργου. Ἐδῶ φαίνεται ὅτι ὁ ὄρος τέχνη ἀποδίδει τὴ διατύπωση καθοδηγητικῶν κανόνων (τεχνολογία, τεχνογραφία) ποὺ βοηθοῦν ἀφενὸς τὸ συγγραφεὶα νὰ τιθασει τὴ φύση τοῦ καὶ ἀφετέρου τὸν κριτικὸ καὶ τὸν θεωρητικὸ τῆς λογοτεχνίας νὰ ἀποτιμᾷ αἰσθητικὰ ἓνα λογοτεχνικὸ δημιούργημα. Ὁ ὄρος τέχνη ἐπομένως εἶναι δίσσημος: 1) ἐπίκτητη καλλιτεχνικὴ δεξιότητα, 2) κριτικὴ τέχνη (τεχνολογία). Νέα ἀπόπειρα ἐρμηνείας ἀπὸ τὸν Allen Tate, «Longinus and the New Criticism», στὸ βιβλίο *The Man of Letters in the Modern World*, Meridian Books, 1957, 180 κέ. (Συζήτηση στὸν Russell, ad loc.). Ἡ ἀπόψη πάντως τοῦ A. Tate ὅτι ἡ ἐκτίμηση τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ παρελθόντος μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ μιὰ κριτικὴ συσσώρευση γνώσεων ποὺ δὲν πρόκειται νὰ παραμεριστεῖ, ὅταν ἔλθει ἡ στιγμή τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, βρίσκει τὴ δικαίωσή του στὴν περίπτωση τοῦ U. Eco.

χρηστομαθοσιν: χρηστομάθεια στὸν Λογγίνο (44.1) φαίνεται νὰ σημαίνει «φιλομάθεια». Ἡ λ. εἶναι ὡστόσο καὶ τεχνικὸς ὄρος ποὺ δηλώνει τὴ συλλογὴ ἐκλεκτῶν ἀποσπασμάτων γιὰ ἐκπαιδευτικούς κυρίως σκοπούς. (Μὲ αὐτὴ τὴ σημασία πέρασε ἡ λ. καὶ στὶς εὐρωπαϊκὲς γλώσσες). Χρηστομαθοῦντες ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ εἶναι οἱ σπουδαστὲς τῆς «Ρητορικῆς» (= τεχνολογίας, τεχνογραφίας) καὶ γενικὰ ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὰ θεωρητικὰ προβλήματα τῆς λογοτεχνίας.

θεωρίαν: μετὰ τὴ λ. θεωρίαν ἀκολουθεῖ χάσμα δύο περίπου φύλλων στὸν P. Στὸ χαμένο αὐτὸ τμήμα θὰ πρέπει νὰ ἀρχίζε ἡ συζήτηση γιὰ «τὰς ἀνακεκαυμένης κακίας τοῖς ὑψηλοῖς», ποὺ συνεχίζεται στὸ κεφ. 3.

3.1 καὶ καμίνου... μέλος: τὸ ἀπόσπασμα προέρχεται ἀπὸ τραγωδία τοῦ Αἰσχύλου (ἀπ. 281 Nauck²) ποὺ εἶχε ὡς θέμα τῆς τὸν ἀττικὸ μῦθο τῆς Ὀρείθυιας, τῆς κόρης τοῦ Ἐρεχθέα (πρβλ. Πλάτ. Φαῖδρ. 229b: οὐκ ἐπιθένο μενοι ποθεν ἀπὸ τοῦ Ἰλισσοῦ λέγεται ὁ Βορέας τῆν

Ὀρείθυιαν ἀρπάσαι;). Ἐδῶ προφανῶς μιᾶ ὁ Βορέας ὀργισμένος ἀπὸ τὴν ἀρνηση τοῦ Ἐρεχθέα νὰ τοῦ δώσει τὴν κόρη του (πρβλ. Ὁβ. Μεταμ. VI.677 κέ.). Τραγωδία μὲ τὸ ἴδιο θέμα εἶχε συγγράψει καὶ ὁ Σοφοκλῆς (βλ. Στράβ. 7.295c). Γιὰ τὸ πρόβλημα ποὺ θέτει μιὰ πληροφορία τοῦ Ἰωάννη Σικελοῦ (*Rhet. Gr.* VI, 225 W) βλ. Russell, *Introd.* XXVI-XXVII.

ἔστιοιχον: ἡ λ. δὲν φαίνεται νὰ σημαίνει ἀπλῶς τὸν οἰκοδεσπότη, ἀλλὰ αὐτὸν ποὺ βρίσκεται σὲ σπῆτι μὲ τζάκι ἀναμμένο. Ἔτσι μόνον θὰ μποροῦσε φυσώντας ὁ Βοριάς νὰ πυρπολήσει τὴ στέγη (στέγην πυρώσω). Ἡ διόρθωση τοῦ μόνον σὲ ψόλον (= αἰθάλη, καπνός, φλόγα βλ. *LSJ* s.v.) ποὺ πρότεινε ὁ Musgrave ἢ σὲ δόμον ποὺ πρότεινε ὁ Γεννάδιος αἴρουν ὡς ἓνα σημεῖο τῆς δυσκολίας: «γιατὶ καὶ ἓνα μόνον σπινθήρα (ἢ καὶ ἓνα μόνον σπῆτι μὲ ἀναμμένο τζάκι) ἂν δῶ, συστρέφοντας σὲ πλόκαμο μιὰ χειμωνιάτικη πνοὴ θὰ πυρπολήσω...».

πλεκτάνην ((πλέκω): ὁ πλόκαμος, ἡ σπείρα. Πρβλ. Ἀριστ. Ὀρν. 1717: πλεκτάνην καπνοῦ (Σχ. τὴν εἴλησιν). Πλεκτάνη χειμάρρους δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἀστραπή, ὅπως ἐρμηνεύεται στὸ *LSJ*, ἀλλὰ βίαιη συστροφή ἀνέμου (turbo).

πρὸς οὐρανὸν ἐξεμεῖν: πρβλ. Accius στὸν Cic. *de nat. deor.* II.89: *molem ex profundo saetam ad coelum eruit.*

ὀγκηρῶ φύσει: ἡ λ. ὄγκος καὶ τὰ παράγωγά της χρησιμοποιοῦνται συχνὰ μεταφορικῶς ὡς ὄροι λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Βλ. Ἀριστοτέλης, *Ποιητ.* 1459b 34-35: τὸ γὰρ ἡρωϊκόν... καὶ ὀγκωδέστατον τῶν μέτρων. Οἱ ἀποχρώσεις ποὺ παίρνει ἡ λ. σ' αὐτὴ τὴ μεταφορικὴ χρῆση εἶναι ποικίλες: σπουδαιότης, βάρος, ἀξίωμα, ἀλαζονεία, ἐπαρση. Πρβλ. *Βίος Αἰσχύλου* (M): κατὰ δὲ τὴν σύνθεσιν τῆς ποιήσεως ζῆλοι τὸ ἀδρὸν αἰεὶ πλάσμα ὀνοματοποιίας τε καὶ ἐπιθέτοις, ἐτι δὲ μεταφοραῖς καὶ πᾶσι τοῖς δυναμένοις ὄγκον τῇ φράσει περιθεῖναι χρώμενος.

στόμφον: στόμφος κυριολεκτικῶς εἶναι τὸ γεμάτο στόμα (Λυκόφρ. 395), μτρ. ἡ χρῆση μεγάλων καὶ πομπωδῶν λέξεων, ποὺ γεμίζουν τὸ στόμα (ambullae). Τὸ στόμφαξ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Ἀριστοφ. (*Νεφ.* 1367) γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὴ μεγαλοστομία τοῦ Αἰσχύλου.

οἶδεν: ὡς ὄρος λογοτεχνικῆς κριτικῆς γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Ἀριστοφ. *Βάτρ.* 939-941 (ὁ Εὐριπίδης γιὰ τὸν Αἰσχύλο): ἀλλ' ὡς παρέλαβον τὴν τέχνην παρὰ σοῦ τὸ πρῶτον εὐθὺς/οἰδοῦσαν ὑπὸ κομπασμάτων καὶ ῥημάτων ἐπαχθῶν, / Ἰσχανα μὲν πρῶτιστον αὐτὴν καὶ τὸ βάρος ἀφείλον.

3.2 «Ξέρξης... τάφου»: και τὰ δύο ἀποσπάσματα προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἑπιτάφιον τοῦ Γοργία (B 5a D.-K.) πού ἐκφωνήθηκε γιὰ τοὺς νεκροὺς τῶν Ἀθηναίων τὸ 427. Ἡ πρώτη φράση ἔχει ἴσως τὴν ἀρχὴ τῆς σὲ ἓνα ἐπεισόδιο πού μνημονεύει ὁ Ἡρόδοτος 7.56: *ἐνταῦτα λέγεται, Ξέρξῃ ἤδη διαβεβηκότος τὸν Ἑλλησποντον, ἀνδρα εἰπεῖν Ἑλλησπόντιον· ἠΐω Ζεῦ, τί δὴ ἀνδρὶ εἰδόμενος, Πέρσῃ καὶ οὖνομα ἀντι Διὸς Ξέρξῃν θέμενος ἀνάστατον τὴν Ἑλλάδα θέλεις ποιῆσαι, ἄγων πάντας ἀνθρώπους;*».

Ἡ φράση γύπες ἔμψυχοι τάφοι θὰ πρέπει κατὰ τὸν Russell νὰ ἔχει τὴν ἀρχὴ τῆς σὲ εἰκόνες ὅπως ἡ ἀκόλουθη ἀπὸ τοὺς Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας τοῦ Ἀισχύλου 1020-1: *οὕτω πετηνῶν τὸν δ' ὑπ' οἰωνῶν δοκεῖ/ταφέντ' ἀτίμως τοῦπιτίμιον λαβεῖν.* Ὁ Ἑρμογένης (*Περὶ ἰδεῶν* 292, 20 Spengel) θεωρεῖ τὴ φράση ὡς παράδειγμα ψυχρολογίας καὶ ἀποδίδει ἐμμέσως τὴν εὐθύνη στὴν τραγωδία: *τάφους τε γὰρ ἔμψυχους τοὺς γύπας λέγουσιν, ὥνπερ εἰσὶ μάλιστα ἄξιοι, καὶ ἄλλα τινὰ ψυχροῦνται πάμπολλα. ἐκτραχηλίζουσι δ' αὐτοὺς αἱ τε τραγωδίαὶ πολλὰ τούτου ἔχουσαι παραδείγματα...*

Ἡ ψυχρὴ πάντως αὐτὴ μεταφορά, παρὰ τὶς ἀντιδράσεις τῶν κριτικῶν καὶ τοῦ κοινοῦ (βλ. γελᾶται), εἶχε μιὰ ἐντυπωσιακὴ ἐπιβίωση στὴ μεταγενέστερη γραμματεία, ἰδίως τῆ λατινικῆ: Seneca, *Contr. X praef.* 9 (κάποιοι ρήτορας ὀνόματι Musa): *ὀτιδὴποτε πετούμενο, ὀτιδὴποτε κολυμπᾶ, ὀτιδὴποτε θηρίο τρέχει, ὅλα θάπτονται στίς κοιλιές μας.* Ἴδου λοιπὸν γιατί πεθαίνουμε ξαφνικά: *Ζῶμε μὲ πτώματα.* Ἀχιλλεύς Τάτιος III 5, 4: *εἰ δὲ καὶ θηρίων ἡμᾶς βορὰν πέπρωται γενέσθαι, εἰς ἡμᾶς ἰχθύς ἀναλωσάτω, μία γαστήρ χωρησάτω, ἵνα καὶ ἐν ἰχθύσι κοινῇ ταφῶμεν.* Σαίξπηρ, *Μακμπεθ* III.IV.72: τὰ μνημεῖα μας θὰ εἶναι οἱ κοιλιές τῶν ὀρνέων (Our monuments shall be the maws of kites). Γιὰ ἄλλα παραδείγματα βλ. E. Norden, *Antike Kunstprosa*, 385.

Καλλισθένης: ὁ Καλλισθένης ἀπὸ τὴν Ὀλυμπο ἦταν ἀνιψιὸς τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἐγράψε ἱστορία τῆς Ἑλλάδας καὶ μιὰ μονογραφία γιὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (*Περσικά*). Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο του δὲν σώζονται. Οἱ μαρτυρίες, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀρνητικές (βλ. π.χ. Cic. *ad Quinl.* 11.13), συγκεντρωμένες ἀπὸ τὸν Jacoby, *F. Gr. Hist.* 124.

μετέωρα: ἐδῶ μὲ μειωτικὴ ἀπόχρωση (= πομπώδη, νεφελώδη, ἀκατανόητα), ἐνῶ στὸν Διον. Ἀλικαρν. (*Περὶ Ἰσαίου* 19) τὸ οὐσιαστικοποιημένο ἐπίθετο ἀπαντᾷ ὡς συνώνυμο τοῦ ὕψους. Ἡ ἀρνητικὴ σημασία

ἴσως ὀφείλεται στὸ συσχετισμὸ τῆς μετεωρολογίας μὲ τὴν ἀνοητοφλυαρία καὶ τὴν ἀγυρτεία, πρβλ. Πλάτ. Ἀπολ. 18b: *ὡς ἔστι τις Σωκράτης σοφὸς ἀνὴρ τὰ τε μετέωρα φροντιστῆς κτλ., καὶ Ἀριστοφ. Νεφέλαι passim.*

Κλειτάρχου: ἱστορικὸς τῆς ἐποχῆς τοῦ Πτολεμαίου Β' (285-246 π.Χ.). Ἐγράψε μιὰ κακόβουλη μυθιστορία γιὰ τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο. Ὁ Δημήτριος (*Περὶ ἔργ.* 304) τὸν ψέγει γιὰ τὸ ἄχαρο καὶ ψυχρὸ του ὕφος. Τὰ σωζόμενα ἀποσπ. στὸν Jacoby, *F. Gr. Hist.* 137. Βλ. καὶ O. Immisch, «Ein sophocleischer Vers und das Urteil über Clitarchs Stil», *RhM* 48, 1893, 520-8.

φλοιώδης: μτφρ. ἢ λ. φλοιὸς σημαίνει ἀπλεονασμὸς, ἄχρηστο ἐπικάλυμμα, ὅπως π.χ. Πλούτ. Ἡθ. 510 κέ.: *ὁ Λακωνικὸς λόγος οὐκ ἔχει φλοιόν.* Ἡ μτφρ. σημασία τοῦ φλοιώδης ἐδῶ θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ σχετίζεται ὄχι μὲ τὴ λειτουργικότητα (ὡς περιτύλιγμα) ἢ τὴν τραχύτητα (πρβλ. Διογ. Λαέρ. 4.27: *ἀπελέκητον εἶπεν ἔχειν φωνὴν καὶ φλοιοῦ μεστήν*) ἀλλὰ μὲ τὸ βᾶρος του, ἐπομένως: κοῦφος, ἐλαφρὸς, μάταιος, ἀναξιόπιστος. Αὐτὴ ἢ σημασία ταιριάζει μὲ τὴν ἐντύπωση πού εἶχαν οἱ ἀρχαῖοι γιὰ τὸν Κλειτάρχο.

μικροὶ μὲν αὐλίσκοι: ὁ Λ. διαστρέφει τοὺς στίχους τοῦ Σοφοκλῆ (ἀπ. 701 Nauck²) πού παραδίδει ὁ Κικέρων (*Ad Atticum* 2.16, 2: *φυσᾶ γὰρ οὐ μικροῖσιν αὐλίσκοις ἔτι/ἀλλ' ἀγρίαις φύσαισι φορβεῖας ἄτερ*) γιὰ νὰ ὑποστηρίξει ὅτι ὁ Κλειτάρχος μὲ τὰ μικρὰ μέσα πού διέθετε προσπαθοῦσε νὰ ἐπιτύχει ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα. Ἡ φορβεῖα ἦταν δερμάτινο περιστόμιο πού φοροῦσαν οἱ αὐλητὲς ὅπως ἂν σύμμετρον τὸ πνεῦμα πεμπόμενον ἤδειαν τὴν φωνὴν τοῦ αὐλοῦ ποιῆση (Σχ. Ἀριστ. Σφ. 582). Ἡ κριτικὴ τοῦ Λογγίνου συμφωνεῖ μὲ αὐτὴν τοῦ Δημητρίου (*Περὶ ἔργ.* 304) πού κατηγορεῖ τὸν Κλειτάρχο ὅτι περιγράφει κάποιον εἶδος σφήκας σὰν νὰ περιέγραφε τὸν Ἐρυμάνθιο κάπρο.

Ἀμφικράτους: Ἀθηναῖος ἱστορικὸς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Οἱ μαρτυρίες στὸν Müller, *FHG* IV. 300.

Ἠγησίου: ὁ Ἠγησίας ἀπὸ τὴ Μαγνησία (3ος αἰ. π.Χ.) θεωρήθηκε ὁ ἀρχηγέτης τῆς ἀσιανῆς ρητορικῆς, πού ἀρεσκόταν στὸ πομπῶδες, ἐξεζητημένο καὶ θορυβῶδες ὕφος. Προσπαθώντας νὰ ἀποφύγει τὸν μακροπερίοδο καὶ ἀνιάρθρο λόγο τοῦ Ἰσοκράτη ἔφτασε στὸ ἄλλο ἄκρο. Τὸ ὕφος του χαρακτηρίζεται ἀπὸ μικρές, κοφτερές προτάσεις (ἓνα ἐντυπωσιακὸ παράλληλο συνιστοῦν τὰ χρονογραφήματα τοῦ Π. Παλαιολόγου) πού καταλήγουν σὲ ρυθμικὰ κῶλα, ἀπὸ κινδυνώδεις μεταφορές (*αἱ γυναῖ-*

κες μετήχθησαν... τὴν πόλιν θάψασαι), ἀπὸ παίγνια μὲ ἀντιθέσεις καὶ ἀφόρητες ἐκπαληψίεις (αἱ δὲ πόλεις αἱ πλησίον ἐκλειον τὴν πόλιν ὀρώσαι τὴν πρότερον οὐσαν οὐκέτ' οὐσαν) καὶ ἀπὸ γοργίεια. Τὸ τυπικότερο παράδειγμα αὐτῆς τῆς σύνθεσης, πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Διον. Ἄλικ. ὡς μικρόκομπος καὶ ἀγεννῆς εἶναι τὸ ἀπ. 7 Müller: Ὁρῶ τὴν Ἀκρόπολιν καὶ τὸ περιττῆς τριαινῆς ἐκείθι σημείον ὀρῶ τὴν Ἐλευσίνα καὶ τῶν ἱερῶν γέγονα μύστις. ἐκείνο Λεωκόριον, τοῦτο Θησεῖον. οὐ δύναμαι δηλώσαι καθ' ἑν ἕκαστον. Παρὰ τὴν ἀρνητικὴν κρίσιν τῶν ἀττικιστῶν καὶ τοῦ Κικέρωνα (Or. 226) ἡ ἐπίδραση πού ἄσκησε ὁ Ἑγησίας στὴν ἐξέλιξη τῆς ρητορικῆς, ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς, ἦταν σημαντικὴ. Τὰ σωζόμενα ἀποσπ. στὸν Jacoby, *F. Gr. Hist.* 142. Συζήτηση γιὰ τὸ ὄψος τοῦ Ἑγησία στὸν Norden, *Antike Kunstprosa* 134 κέ. Γιὰ τὴν ἀντίθεση Ἀττικιστῶν καὶ Ἀσιανιστῶν βασικὸ τὸ ἄρθρο τοῦ U. von Wilamowitz-Moellendorff, «Asianismus und Attizismus», *Hermes* 35, 1900, 1-52.

Μάτριδος: Μάτρις, Θηβιαῖος ὑμνογράφος καὶ ἐγκωμιογράφος (3ος ἢ 2ος αἰ. π.Χ.) πού ζοῦσε ἀσκητικὴ ζωὴ. Οἱ μαρτυρίες στὸν Jacoby, *F. Gr. Hist.* 39.

3.3 ξηρότης: γιὰ τὸν ξηρὸν χαρακτήρα καὶ τὴν ξηροκακοζηλία, βλ. Δημ. *Περὶ ἔρω.* 236-239 (237: *περὶ δὲ τὴν λέξιν γίνεται τὸ ξηρόν, ὅταν πρῶγμα μέγα σμικροῖς ὀνόμασιν ἀπαγγέλλη...*).

«μεγάλων... ἀμάρτημα»: δὲν ξέρουμε ἀπὸ πού προέρχεται τὸ παράθεμα, πάντως ἡ σκέψη εἶναι κοινοτοπική. Πρβλ. Πλούτ. *Κράσ.* 26: *εἰ δεῖ τι καὶ παθεῖν μεγάλων ἐφιμεμένους.* Ἡρόδ. 8.100: *ἡ αὐτὸν (sc. Μαρδόνιον) καλῶς τελευτῆσαι τὸν βίον ὑπὲρ μεγάλων αἰωρηθέντα.*

3.4 κακοὶ δὲ ὄγκοι κτλ.: δυσνόητο χωρίο ἐξαιτίας τῆς ἀσάφειας τῶν ὄρων καὶ τῆς παραγμένης σύνταξης. Ὁγκος εἶναι τὸ ἀφύσικο πρήξιμο, πού ὀφείλεται σὲ συσσώρευση λίπους ἢ ὑγρῶν ἢ ἀερίων. Χαῦνος ((χαῖνω) εἶναι ὁ χαλαρὸς ἢ ὁ σπογγώδης. Ἀναλήθης ὁ πλαστός ἢ ὁ ἀφύσικος. Κακὸς ὁ κακοήθης ἢ ὁ ἄσχημος. Εἶναι ἐπίσης ἀμφίβολο ἂν ἡ ἔκφραση *περιστάντες... εἰς τοῦναντίον* (μτχ. ἀντὶ μέλλ.: *περιστώσι* – τὴ γραφὴ *περιστάντες* δίνουν τὰ ἀπόγραφα, ὁ P ἔχει: *...ιστάντες*) σημαίνει ἀποξηραίνου ἢ ἀπισχναίνου. Τὸ νόημα πάντως θὰ πρέπει νὰ εἶναι: οἱ ἀφύσικοι ὄγκοι τοῦ σώματος εἶναι ἐπικίνδυνοι γιὰ τὴν ἐπιβίωσιν, μολονότι δίνουν τὴν ἐντύπωση εὐεξίας, προέρχονται ἀπὸ τὴν δυσκρασίαν τῶν χυμῶν τοῦ ὄργανισμοῦ. Ὁ ὄγκωδης συνεπῶς δὲν εἶναι κατὰ κανόνα ὑγιής (πρβλ. Πλάτ. *Πολ.* 556d: *πολλάκις ἰσχνὸς ἀνὴρ πένης, ἠλιωμένος, παραταχθεὶς ἐν μάχῃ πλοσυρῶ ἰσκιαιοφροκῶτι, πολλὰς ἔχοντι σάρκας ἄλλο-*

τρίας...). Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ στὴ λογοτεχνία: τὰ πλαστὰ ἐξογκώματα ὀδηγοῦν τελικὰ τὸ λόγο στὴν ἰσχνότητα καὶ τὴν ξηρότητα.

οὐδὲν... ὕδρωπικοῦ: προφανῶς πρόκειται γιὰ παροιμιακὴ ἔκφραση πού περιέχει κάποια δόση ὑπερβολῆς. Ἡ ὑδρωπικία (= φούσκωμα στὴν κοιλία ἀπὸ συσσώρευση ὑγρῶν) εἶναι σύμπτωμα διαφόρων ἀσθενειῶν (λ.χ. τῆς ἠπατίτιδος) καὶ προκαλεῖ στὸν ἀσθενῆ δίψα. Τὴν δξύμωρη αὐτὴ κατάσταση χρησιμοποιοῦν συχνὰ ποιητὲς καὶ ἠθικολόγοι σὲ παροιμιώσεις, λ.χ. Στοβ. 3.10.45, p. 419: *Διογένης (sc. ὁ κυνικός) ὠμοίου τοὺς φιλαργύρους τοῖς ὕδρωπικοῖς: ἐκείνους μὲν γὰρ πλήρεις ὄντας ὑγροῦ ἐπιθυμεῖν ποτοῦ κτλ.*

ἀλλὰ τὸ μὲν οἶδουν... τὸ δὲ μεираκιῶδες... ἀγεννέστατον: τὸ σχῆμα σκέψης πού χρησιμοποιεῖ ὁ Λ. γιὰ τὴν ἀντιδιαστολὴ τῶν κακιῶν καὶ τῶν ἀρετῶν τοῦ λόγου εἶναι ἡ ἀριστοτελικὴ διδασκαλία γιὰ τὴ μεσότητά. Τὸ ὄψος ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ μεγαλοψυχία, πού εἶναι «παντελής ἀρετή». Τὴν ὑπερβολὴ συνιστᾷ τὸ οἶδον καὶ τὴν ἔλλειψη τὸ μεираκιῶδες. Τὸ οἶδον εἶναι *χαῦνον* (3.4 *κακοὶ δὲ ὄγκοι... οἱ χαῦνοι*) καὶ τὸ μεираκιῶδες *μικρόψυχον*. Πρβλ. Ἀριστοτ. *H.N.* 1125a 34: *τοιούτος μὲν οὖν ὁ μεγαλόψυχος ὁ δ' ἑλλείπων μικρόψυχος, ὁ δ' ὑπερβάλλον χαῦνος.* Συνοπτικὴ παρουσίαση τῶν ἀριστοτελικῶν ἀπόψεων γιὰ τὴ μεγαλοψυχία, στὸ μελέτημά μου «Πρότυπο μεγαλοψυχίας ὁ Ἀρχίλοχος», *Παλίμψηστον* 3, 1986, 57-62.

ἐξοκέλλοντες: ὁ P. ἔχει *ἐποκέλλοντες* ἀλλὰ ὁ Wilamowitz διόρθωσε σὲ *ἐξοκέλλοντες* γιὰ τὸ μόνον τὸ *ἐξοκέλλω* ἀπαντᾷ σὲ μετρ. χρήσεις. Πρβλ. Ἰσοκρ. 15.268: *μη περιδεῖν τὴν φύσιν... μηδ' ἐξοκέλασαν εἰς τοὺς λόγους τῶν παλαιῶν σοφιστῶν.*

ῥωπικόν (I. Vossius: *ῥοπικόν* P: *τροπικόν* ἀπογρ.): Ἡσύχ. *ῥωπικόν* τὸ ἐπίκτητον καὶ ὠραῖσμένον. ῥωπικόν φαίνεται νὰ σημαίνει τὴν εὐτελεῆ διακόσμηση τοῦ λόγου, τὴν κενὴ ὠραιολογία ἀλλὰ πιθανὸν νὰ ἔχει καὶ τὴ σημασία τῆς ἀσημαντολογίας. (Πρβλ. *ῥώπος*: παντοειδῆ καὶ μικρὰ πράγματα εὐτελοῦς ἀξίας: *ῥωπογράφος*: ὁ ζωγράφος μηδαμινῶν καὶ ἀνάξιων λόγου πραγμάτων).

κακόζηλον = *κακοζηλία* (ἀντιθ.: *εὐζηλία*): ἐννοία γένους στὴν ὁποία ὑπάγονται πολλὰ εἶδη κακιῶν τοῦ λόγου. Βλ. Quint. 8.3.56: *κακόζηλον, id est mala adfectatio, per omne dicendi genus peccat: nam et tumida et pusilla et praedulcia et abundantia et arcessita et exsultantia sub idem nomen cadunt.* Ὁ Λουκιανός, *Περὶ ὄρχ.* 82 (*ὡσπερ ἐν λόγοις, οὕτω δὲ καὶ ἐν ὄρχήσει*) τὴ θεωρεῖ χαρακτηριστικὸ τῶν ὑπερβαίνοντων τὸ μέτρον τῆς μιμήσεως καὶ πέραν τοῦ δέοντος ἐπι-

τεινόντων. Ὁ Δημ. (Περὶ ἐρμ. 186) τὴ θεωρεῖ ἐλάττωμα τοῦ γλαφυροῦ χαρακτήρος (καθάπερ δὲ τῷ μεγαλοπρεπεῖ παρέκειτο ὁ ψυχρὸς χαρακτήρ, οὕτως τῷ γλαφυρῷ παρέκείται τις διημαρτημένος ὀνομάζω δ' αὐτὸν τῷ κοινῷ ὀνόματι κακόζηλον).

3.5 Θεόδωρος: ἀπὸ τὰ Γάδαρα τῆς Παλαιστίνης (γιὰ ἓνα διάστημα ἢ πόλη αὐτῆ, πατρίδα καὶ τοῦ Μελεάγρου, στάθηκε πνευματικὸ κέντρο τῆς περιοχῆς, Παλ. Ἀνθολ. 7.47: Ἀθίς ἐν Ἀσσυρίοις!). Σοφιστὴς καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς δασκάλους τοῦ Τιβερίου. Πρῶτος ὁ Θεόδωρος, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Σουητωνίου (Τιβ. 57), διέκρινε τὴν ἄγρια φύση τοῦ μελλοντικοῦ αὐτοκράτορα τὸν ὁποῖο ὀνόμαζε πηλὸν αἵματι πεφυρμένον. Ὁ Θεόδωρος στάθηκε ἀντίπαλος τοῦ ῥήτορα Ἀπολλοδώρου σὲ θεωρητικὰ προβλήματα ρητορικῆς. Ἐνῶ δηλαδὴ ὁ Ἀπολλ. ὑποστήριξε πῶς ὁ ρητορικὸς λόγος πρέπει νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ προοίμιο, τὴ διήγηση, τὴ συζήτηση καὶ τὸν ἐπίλογο, ὁ Θεόδωρος θεωροῦσε πῶς μόνον ἡ συζήτηση ἦταν ἀπαραίτητη καὶ πῶς ἡ ἐκλογή καὶ ἡ διάταξη τῶν ὑπολοίπων μερῶν ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς ὑπόθεσης. Γενικὰ ὁ Θεόδωρος φαίνεται νὰ ἔδινε μεγαλύτερη σημασία στὴν ποιητικὴ φλέβα ἀπὸ ὅ,τι στὴν τεχνικὴ. Φιλολογοὶ τοῦ περασμένου αἰῶνα προσπάθησαν νὰ συνδέσουν τὸν Λογγίνο μετὰ τὸ κίνημα τοῦ Θεοδώρου (ἐμπειρισμὸς στὴ ρητορικὴ), βλ. M. Schanz, *Hermes* 25, 1890, 36-54.

Ἀναίρεση αὐτῶν τῶν ἀπόψεων ἀπὸ τὸν E. M. A. Grube, *AJP* 80, 1959, 337-365.

ἐξεστηκότας πρὸς οὐκ ἐξεστηκότας: πρβλ. Cic., *or.* XXVIII, 99: *furere apud sanos et quasi inter sobrios bacchare vinulentus videri.*

παθητικῶν... τόπος: εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἡ ἔκφραση σημαίνει «σὲ ἄλλο τμήμα τοῦ ἔργου» (σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ πραγμάτευση γινόταν σὲ ἓνα μέρος ποὺ ἔχει χαθεῖ) ἢ «σὲ ἄλλο ξεχωριστὸ ἔργο» (πρβλ. 44.12).

4.1 θατέρου: ἡ εἰσαγωγικὴ συζήτηση γιὰ τὴν κακίαν τοῦ λόγου γινόταν στὸ χωρίο μετὰ τὸ κεφ. 2, ποὺ ἔχει χαθεῖ. Ἔτσι δὲν γνωρίζουμε ἂν τὸ γένος τοῦ ὁποῖου εἶδη εἶναι τὸ οἰδοῦν, τὸ μειρακιῶδες καὶ τὸ παρῆθυρον εἶναι τὸ κακόζηλον ἢ τὸ ἀπρεπές. Ὁ Grube ὑποθέτει ὅτι ἡ ἀντιπαράθεσις ἐδῶ εἶναι μετὰ τοῦ μειρακιώδους καὶ τοῦ ψυχροῦ. Πάντως καὶ ἡ σημασία τῶν ὄρων καὶ οἱ μετὰ τὸν οὐκ ἀσφῆ.

τοῦ ψυχροῦ: μτφρ. ἢ λ. ψυχρὸν (ψυχρότης, ψυχρία) ἔχει τὴν σημασία «κακόγουστο», «ἄκαιρο», «φορτικόν» (πρβλ. καὶ ΝΕ κρύο, κρύαδα: κρύο ἀστεῖο κτλ.). Εἰδικότερα στὸν Ἀριστοτέλη (Ρητορ. 1405b 35 κέ.) δη-

λώνει μιὰ σειρὰ ἀπὸ σφάλματα ποὺ σχετίζονται μετὰ τὴν ἐκλογή τῶν λέξεων: 1) διπλὰ ὀνόματα (λ.χ. τὸν πολυπρόσωπον οὐρανὸν τῆς μεγαλοκορύφου γῆς), 2) γλῶσσες, 3) ἐπίθετα μεγάλα ἢ ἄκαιρα ἢ πυκνά (λ.χ. ἡ συναψὴ λευκὸν γάλα δὲν ταιριάζει στὸν πεζὸν λόγο), 4) ἀπρεπεῖς, πομπῶδεις καὶ ἀσφαεῖς μεταφορές (λ.χ. χλωρὰ καὶ ἔναιμα τὰ πράγματα).

Ὁ Δημήτριος (Περὶ ἐρμ. 114 κέ.), ποὺ δέχεται τὸν ὀρισμὸ τοῦ Θεοφράστου (ψυχρὸν ἐστὶ τὸ ὑπερβάλλον τὴν οἰκίαν ἀπαγγελίαν), θεωρεῖ τὸ ψυχρὸν ὡς ἀμάρτημα τοῦ μεγαλοπρεποῦς χαρακτήρος καὶ συζητᾷ ἐκτενῶς μετὰ πλῆθος παραδειγμάτων τὴν μορφὴν μετὰ τὴν ὁποῖαν ἐμφανίζεται (ἐν διανοίᾳ, ἐν λέξει, ἐν συνθέσει). Γενικὰ τὸ ψυχρὸν σχετίζεται μετὰ τὴν ἄκαιρη καὶ ἀνοικεῖα ὑπερβολὴ καὶ προκύπτει ὅταν ὁ συγγραφεὺς παραβαίνει τὸν χρυσὸ κανόνα ποὺ ἐπιτάσσει νὰ πραγματοποιεῖται τὰ μὲν μικρὰ μικρῶς, τὰ μεγάλα δὲ μεγάλως.

Ὑποδειγματικὴ συζήτηση γιὰ τὸν ὄρο στὸν J. La Rue Van Hook, «Ψυχρότης ἢ τὸ ψυχρὸν», *Cl. Phil.* 12, 1917, 68-76.

Τίμαιος: ἱστορικὸς ἀπὸ τὸ Ταυρομένιο τῆς Σικελίας (;-260 π.Χ.) ποὺ συνέγραψε ἱστορίαν τῆς Δύσης δίνοντας ἐμφαση στὴν ἐξέλιξη τῆς Ρώμης. Οἱ πηγές του ἦσαν κυρίως βιβλιακές (βλ. Πολύβιος 12.25), τὸ γράψιμό του ἐξεζητημένο (ὁ Κικέρων, *Brutus* 325, τὸν θεωροῦσε Ἀσιανόν) καὶ ἡ ἐπικριτικὴ του διάθεσις, ἰδίως γιὰ τοὺς ὁμοτέχνους του, ἔφτανε σὲ ἀκρότητα. Βλ. Διοδ. Σικελ. 5.1: *Τίμαιος... διὰ τὰς ἀκαίρους καὶ μακρὰς ἐπιτιμήσεις εὐλόγως διαβάλλεται, καὶ διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς ἐπιτιμήσεως Ἐπιτίμαιος ὑπὸ τινῶν ὀνομάσθη.* Τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα στὸν Jacoby, *F. Gr. Hist.* 566. Συνολικὴ ἐπισκόπησις στὸν Gu. Mansuelli, *Lo storico Timeo di Tauromenico*, Bologna 1958.

4.2 «ὄς τὴν Ἀσίαν... ἔγραψεν»: Τίμαιος, *F. Gr. Hist.* 566 F 139. Τὴν πληροφορίαν γιὰ τὴν δεκάχρονη ἐπεξεργασία τοῦ Πανηγυρικοῦ (390-380 π.Χ.) ἀναπτύσσει μετὰ κάποια δόση εἰρωνείας ὁ Πλούταρχος, *Πότερον Ἀθηναῖοι κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι* 351a: οὐ γὰρ ἀκονῶν ξίφος οὐδὲ λόγῃν χαράττων οὐδὲ λαμπρῶν κράνος οὐδὲ στρατευόμενος οὐδ' ἐρέτων, ἀλλ' ἀντίθετα καὶ πόρισα καὶ ὁμοίωτα κολλῶν καὶ συντιθείς... οἴκοι καθῆστο βιβλίον ἀναπλάττων τοῖς ὀνόμασι, δσω χρόνῳ τὰ προπύλαια Περικλῆς ἀνέστησε καὶ τοὺς ἐκατομπεδούς. Βλ. καὶ Διον. Ἀλικ. Περὶ συνθ. 25.208. Πρβλ. Manilius, *Astron.* 3, 227 κέ. «Δὲν θὰ μιλῆσω γιὰ τὰ κατορθώματα τοῦ Ἀλεξάνδρου· θὰ μοῦ χρειάζεσταν περισσότερος χρόνος γιὰ νὰ τὰ ἐπαινήσω ἀπὸ ὅσον χρειάζε-

στηκε εκείνος γὰ νὰ τὰ πραγματοποιήσει». (Γιὰ τὴ σχέση Λογγίνου-Μαννίλιου βλ. R. Ellis, «The literary relations of "Longinus" and Manilius», *CR* 13, 1899, 294).

ἐν ἐλάττωσι(ν ἔτεσι): ἡ συμπλήρωση εἶναι τοῦ Spengel.

σοφιστήν: παρὰ τὸ ὅτι τὸ ἐπιθ. σοφιστικός ἔχει στὸν Λογγίνο κάποια ἀρνητικὴ ἀπόχρωση (17.12 καὶ 23.4) ἐδῶ τὸ σοφιστῆς φαίνεται νὰ χρησιμοποιεῖται μὲ τὴ σημασία «ρήτωρ». Σὲ μτγν. συγγραφεῖς σοφιστές ὀνομάζονται καὶ ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων· βλ. *LSJ* s.v. Π.3.

(ἐν) τριάκοντα ἔτεσι: ἡ συμπλήρωση (ἐν) ποὺ ὀφείλεται στὸν Cobet εἶναι ἀπαραίτητη· ἡ ἐν δηλώνει μία περίοδο μέσα στὴν ὁποία γίνεται κάτι. Ὁ Λογγίνος φαίνεται νὰ συνυπολογίζει τοὺς δύο μεσσηνιακοὺς πολέμους ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος (8ος αἰ.) θὰ πρέπει νὰ κράτησε, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Τυρταίου, 19 χρόνια (ἀπ. 4, 3-4: *Μεσσήνην... ἀμφ' αὐτὴν δ' ἐμάχοντ' ἐννέα καὶ δέκ' ἔτη*) καὶ ὁ δεύτερος παρὰπάνω ἀπὸ 10, βλ. Διόδ. Σικελ. 15, 66.

4.3 τοῖς δὲ Ἀθηναῖοι ἀλοῦσι κτλ.: τὸ 413 π.Χ. Βλ. Θουκ. 6, 27.

ἐπιφώνει: ἐπιφώνημα εἶναι ἡ κορώνα τοῦ ρήτορα ἢ τοῦ ἱστορικοῦ (πρβλ. Πλούτ. Ἀλέξ. 3: *ὦ γ' Ἠγησίας ὁ Μάγνης ἐπιπεφώνηκεν ἐπιφώνημα κατασβέσαι τὴν πυρκαϊὰν ἐκείνην ἐπὶ ψυχρίας δυνάμενον*) στὴν ὁποία συνοψίζει τὴν κρίση του γιὰ ἕνα γεγονός. Βλ. Δημ. *Περὶ ἐρμ.* 106: *Τὸ δὲ ἐπιφώνημα καλούμενον ὀρίζοιτο μὲν ἂν τις λέξιν ἐπικοσμοῦσαν, ἔστι δὲ τὸ μεγαλοπρεπέστατον ἐν τοῖς λόγοις.* Quint. 8.5.11: *est enim epiphonema rei narratae vel probatae summa acclamatio: tantae molis erat Romanam condere gentem* [*Aen.* I. 33].

«εἰς τὸν Ἑρμῆν... Ἑρμῶνος»: Τίμαιος, *F. Gr. Hist.* 566 F 102a. Ὁ Πλούταρχος ἐπαναλαμβάνει καὶ ἐπικρίνει τὴν ἀπόφειν τοῦ Τίμαιου, *Νικ.* 1: *ὅταν λέγη (sc. Τίμαιος) τοῖς Ἀθηναίοις οἰωνὸν ἠγήσασθαι γεγονέναι τὸν ἀπὸ τῆς νίκης ἔχοντα τοῦνομα στρατηγὸν (= Νικίας) ἀντειπόντα πρὸς τὴν στρατηγίαν, καὶ τῇ περικοπῇ τῶν Ἑρμῶν προσσημαίνειν αὐτοῖς τὸ δαιμόνιον, ὡς ἐπὶ Ἑρμοκράτους τοῦ Ἑρμῶνος πλεῖστα πείσονται παρὰ τὸν πόλεμον.*

Οἱ Ἕλληνες ἔδιναν γενικῶς μεγάλη σημασία στοὺς «κληδόνες», στὰ σημαίνοντα ὀνόματα (*nomina et omīna*) καὶ στίς ἀδέσποτες φήμες ἰδίως ὅταν ἐπρόκειτο νὰ ἀναλάβουν πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις.

Διονύσιον... τὸν τύραννον: ὁ Διονύσιος Β', ὁ τύραννος τῶν Συρακουσῶν ἐξεδιώχθη τὸ 356 π.Χ.

«ἐπεὶ γὰρ εἰς τὸν Δία... ἀφείλοντο»: δὲν ἔχουμε καμιὰ πληροφορία γιὰ ἀσέ-

βεια τοῦ Διονυσίου ἀπέναντι στὸν Δία καὶ στὸν Ἡρακλῆ. Ὁ Λογγίνος θέλει ἀπλῶς νὰ εἰρωνευτεῖ τὸν Τίμαιο: «ἀπορῶ πῶς ὁ Τίμαιος δὲν ἐπινόησε μία ἱστορία γιὰ νὰ αἰτιολογήσει τὴν ἐκδίωξη τοῦ Διονυσίου ἀπὸ τὸν Δίωνα καὶ τὸν Ἡρακλείδη...».

4.4 (καὶ) τί δεῖ (ἢ προσθήκη τοῦ Τουρ): στερεότυπη φόρμουλα. Τὸ καὶ ἐναντιωματικὸ (= καίτοι).

ἦρωες: καταχρηστικῶς: οἱ ἦρωες τῆς λογοτεχνίας. Τὸ ἐκείνοι δηλώνει τὴ χρονικὴ ἀπόσταση καὶ τὸ θαυμασμὸ (λ.χ. ὁ Σωκράτης ἐκείνος = ὁ περίφημος).

παλαιστρα: ἔπως καὶ ἡ λ. *γυμνάσιον* μτφρ. ἢ σχολή, πρβλ. Πλούτ. *Δημοσθ.* 4: ἡ τοῦ Ἀλεξάνδρου *παλαιστρα*.

«ἐκείνων [μέν] γοῦν... παρθένων»: [Ξενοφῶν], *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* 3.5. Ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὴν ἐκπαίδευση ποὺ ἐθέσπισε γιὰ τὰ μεираκία τῆς Σπάρτης ὁ Λυκοῦργος (Ξεν., ὁ.π., 3,4): *πρὸς δὲ τούτοις τὸ αἰδεῖσθαι ἰσχυρῶς ἐμφυσιῶσαι βουλόμενος αὐτοῖς, καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς ἐπέταξεν ἐντὸς μὲν τοῦ ἱματίου τῶ χειρὸς ἔχειν, σιγῇ δὲ πορεύεσθαι, περιβλεπεῖν δὲ μηδαμοῖ, ἀλλ' αὐτὰ τὰ πρὸ τῶν ποδῶν ὄραν.* Ἐνθα δὴ καὶ δηλον γεγένηται, ὅτι τὸ ἄρρεν φύλον καὶ εἰς τὸ σωφρονεῖν ἰσχυρότερόν ἐστι τῆς θηλείας φύσεως. Ἐκείνων γ' οὖν κτλ. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ χωρίου βλ. L. Spina, «L'incomparabile pudore dei giovani Spartani», *QUCC* 19, 1985, 167-181.

τῶν ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς παρθένων: τὰ παραθέματα ποὺ δίνει ὁ Λογγίνος ἔχουν κάποιες διαφορὲς συνήθως ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, ποὺ ὀφείλονται σὲ μνημονικὰ προφανῶς σφάλματα. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ὑπάρχουν τρεῖς διαφορὲς. Στὰ χφφ τοῦ Ξενοφῶντος δὲν ὑπάρχει μὲν, ἀντὶ γιὰ τὸ στρέψαις ὑπάρχει μεταστρέψαις καὶ ἀντὶ γιὰ τὸ ὀφθαλμοῖς ὑπάρχει θαλάμοις (ὀφθαλμοῖς πάντως εἶναι καὶ ἡ γραφή τῶν χφφ τοῦ Στοβαίου ποὺ παραθέτει ἐπίσης τὸ χωρίο, Στοβ. 4.2.23). Ἴσως ὁμως καὶ ἐδῶ καὶ στὸν Στοβαῖο νὰ μὴν πρόκειται γιὰ μνημονικὸ ἀλλὰ γιὰ ἀναγνωστικὸ σφάλμα, ποὺ μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ ἀπὸ τὴν ομοιότητα τῶν δύο λέξεων: θαλάμοις-ὀφθαλμοῖς (ἢ λ. ὀφθαλμοῖς εἶναι σύνθετη ἀπὸ τὰ ὄτ + θάλαμος).

Ἡ λ. *κόρη* σημαίνει καὶ *κόρη* τοῦ ματιοῦ (τὸ παρθένος σ' αὐτῇ τῇ σημασίᾳ ἀπαντᾷ μόνο στὸν Ἀρεταῖο, *Χρονίων νόσων θεραπευτικόν* 1, 7 p. 34: *ἐν τοῖσι ὀφθαλμοῖσι παρθένος*), πράγμα ποὺ ἔδινε ἀφορμὴ σὲ λογοπαίγνια, λ.χ. Διογ. Λαέρτ. 6.68: (ὁ Κυνικός φιλόσοφος Διογένης ἀπευθυνόμενος σὲ κάποιον γιατρό) *μὴ τὸν ὀφθαλμὸν τῆς παρθένου ἰατρῶν τὴν κόρην φθειρῆς*.

Ἡράκλειος: ἡ κλ. τοῦ Ἡρακλῆος ὡς ἐπιφώνημα ὀργῆς, δυσπρόκειας ἢ ἀπορίας, βλ. π.χ. Ἀριστοφ. Ἀχ. 284: Ἡράκλειος τοῦτι τί ἐστι; τὴν χύτραν συντρίψετε.

ὄπου φασίν... ὡς ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς: καὶ στὴν ἀρχαιότητα (καὶ σήμερον) ὡς ἐνδείξεις συστολῆς θεωροῦνταν τὰ χαμηλωμένα μάτια (πρβλ. ΝΕ χαμηλοβλεπούσα) καὶ τὸ ἐρύθημα τῶν παρειῶν. Ἀντιθέτως τὸ εὐκίνητο μάτι θεωρεῖτο ὡς ἐνδειξη πρόκλησης καὶ ἀναίδειας. Πρβλ. [Ἀριστοφ.] Φυσιολογ. 807b 28: ἀναιδοῦς σημεῖα ὀμμάτιον ἀνεπτυνμένον καὶ λαμπρόν.

(ὡς καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς... ὀφθαλμοῖς): ἡ συμπλήρωση εἶναι τοῦ Russell. Παρομοίως ὁ Cobet: ὁ δ' Ἀχ. τῷ Ἀγαμ. ἐνειδίξων τὸ ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς. Μιὰ ἄλλη δυνατότητα εἶναι: ...ἀναίδειαν ὡς ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς [Ἰταμόν] «οἰνοβαρές, κινὸς ὀμμάτ' ἔχων» φησίν (ἐνν. Ὁμηρος). Ἔτσι ὁ Στ. Κουμανούδης. Ὁ Kayser ὀβελίζει ὀλόκληρη τὴν φράση: Ἰταμόν... φησίν.

οἰνοβαρές κτλ.: Ἰλ. Α 225. Τὸ σκυλὶ θεωροῦνταν στὴν ἀρχαιότητα καὶ ὡς σύμβολο ἀδιαντροπιάς, βλ. π.χ. Ζ 344: ἐμείο, κινὸς κακομηχάνου (ἔτσι αὐτοχαρακτηρίζεται ἡ Ἑλένη).

4.5 ὡς φωρίου: φώρια (φῶρ: κλέφτης) εἶναι τὰ κλοπιμαῖα καὶ γενικότερα ἡ καταδικαστικὴ ἀπόδειξη, τὸ «σῶμα τοῦ ἐγκλήματος» (corpus delicti). Ἐδῶ θὰ πρέπει πάντως νὰ σημαίνει εἴτε κρυμμένος θησαυρὸς εἴτε ἀπλῶς ξένη ἰδιοκτησία. (Μιὰ ἄλλη δυνατότητα μετάφρασης: «σὺν νὰ ἔπεσε πάνω σὲ κρυμμένο θησαυρὸ»). Ἡ διόρθωση τοῦ Rhode (Rh. Mus. 35, 310) ὡς φῶρ ἰοῦ (= σὺν κλέφτης ποῦ ἀπὸ ἀπροσεξία ἀρπάζει ἀντὶ γιὰ λιχουδιὰ τροφὴ δηλητηριασμένη) εἶναι τυπικὸ δείγμα κριτικῆς «ψυχρότητας».

Ἀγαθοκλέους: ὁ Ἀγαθοκλῆς, τύραννος ἀπὸ τὸ 317 π.Χ. καὶ βασιλεὺς ἀπὸ τὸ 304 π.Χ. τῶν Συρακουσῶν, εἶχε κακὴ φήμη, τὴν ὁποία φαίνεται ὅτι ὑπερτόνιζε ὁ Τίμαιος, βλ. Πολύβ. 12.15: καὶ γὰρ οὐδὲ ταῖς κατ' Ἀγαθοκλέους ἔγωγε λαιδορίαις, εἰ καὶ πάντων γέγονε ἀσεβέστατος, εὐδοκῶ. Γιὰ τὴν ἀρπαγὴ τῆς νύφης δὲν ἔχομε ἄλλη μαρτυρία.

† καὶ τὸ † (κατὰ τὸ vel καὶ τοῦ Reiske): στὸ σημεῖο ποῦ βρίσκεται ἡ συμπλοκὴ καὶ τὸ δημιουργεῖ συντακτικὰ προβλήματα. Μιὰ δυνατότητα εἶναι νὰ μεταθεθεῖ τὸ καὶ τὸ μετὰ τὸ ἀπελθεῖν μὲ τὴν ἐξῆς ἐννοια: λέει ὁ Τίμαιος γιὰ τὸν Ἀγαθοκλῆ... καὶ τοῦτο (ἐνν. μαζί μὲ ἄλλα): «πράγμα ποῦ ποῖός θὰ τὸ ἔκανε...».

ἀνεψιάν: ἀνεψιά εἶναι ἡ πρώτη ἐξαδέλφη (καὶ ἐν γένει ἡ ἐξαδέλφη) ἢ, ὅπως καὶ σήμερον, ἡ κόρη τοῦ ἀδελφοῦ ἢ τῆς ἀδελφῆς.

ἀνακαλυπτηρίων: ἀνακαλυπτήρια ἢ ἀνακάλυπτρα ἢ θεώρητρα ὀνομαζόταν ἡ τελετὴ ποῦ γινόταν τὴν τρίτην μέρα τοῦ γάμου. Ἡ νύφη ἐβγαζε τὸν παρθενικὸν τῆς πέπλο καὶ δεχόταν τὰ δῶρα τοῦ γαμπροῦ, ποῦ ὀνομαζόνταν καὶ αὐτὰ ἀνακαλυπτήρια (ἢ ἔθνα ἢ ὀπτήρια). Βλ. Πολυδ. Ὀνομ. Γ' 36 καὶ Petron. Satyr. 26.

4.6 θεῖος Πλάτων: ὁ Κικέρων χαρακτηρίζει (de nat. deorum 2.12.32) τὸν Πλάτωνα quasi quendam deum philosophorum. Ἐδῶ πάντως ὁ προσδιορισμὸς τῶν ἄλλων ὑποδηλώνει ὅτι τὸ θεῖος χρησιμοποιεῖται ὡς συνώνυμο τοῦ ὑψηλός.

δέλτους ((δέλτα, λόγῳ τοῦ τριγωνικοῦ σχήματος): ξύλινες (συνήθως) τριγωνικὲς πινακίδες πάνω στὶς ὁποῖες ἔγραφαν.

«γράφαντες... μνήμας»: Πλάτ. Νόμοι 741c.

«περὶ δὲ τειχῶν... ἐπανίστασθαι»: Πλάτ. Νόμοι 778d. Οἱ διαφορετικὲς γραφῆς (στὸ πρωτότυπο ἔχομε: ἐγωγ' ἂν τῇ Σπάρτῃ ξυμφοροίμην... ἐπανίστάναι) ὀφείλονται προφανῶς στὸ ὅτι ὁ Λογγίνος παραθέτει ἀπὸ μνήμας.

4.7 «ἀλγηδόνας ὀφθαλμῶν»: Ἡρόδ. V, 18 (ὁ λόγος εἶναι γιὰ τοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ Δαρείου ποῦ ἀπαιτοῦν ἀπὸ τὸ βασιλεῖα τῆς Μακεδονίας Ἀμύντα νὰ προσκαλέσει καὶ τὶς γυναῖκες τοῦ παλατιοῦ στὸ δεῖπνο. Ὁ Ἀμύντας ἐξηγεῖ στοὺς Πέρσες ὅτι τὰ μακεδονικὰ νόμιμα δὲν ἐπιτρέπουν τὴν παρουσία τῶν γυναικῶν, ἀλλὰ τελικὰ τὶς προσκαλεῖ): αἱ δ' ἐπειτε καλεόμεναι ἦλθον, ἐπεξῆς ἀντίαι ἰζοντο τοῖσι Πέρσησι. ἐνταῦθα οἱ Πέρσαι ἰδόμενοι γυναῖκας εὐμόρφους ἔλεγον πρὸς Ἀμύντην φάμενοι τὸ ποιηθέν τοῦτο οὐδὲν εἶναι σοφόν κρέσσον γὰρ εἶναι ἀρχῆθεν μὴ ἔλθειν τὰς γυναῖκας ἢ ἐλθούσας καὶ μὴ παριζόμενας ἀντίας ἰζεσθαι ἀλγηδόνας σφίσι ὀφθαλμῶν. ἀναγκάζομενος δὲ ὁ Ἀμύντης ἐκέλευε παρίζειν πειθομένων δὲ τῶν γυναικῶν αὐτίκα οἱ Πέρσαι μασιῶν τε ἄπτοντο οἷα πλεόνως οἰνωμένοι καὶ κού τις καὶ φιλέειν ἐπειράτο. Πρβλ. καὶ Πλούτ. Ἀλεξ. 21: τὰς δὲ ἄλλας αἰχμαλώτους ὁσῶν ὁ Ἀλέξανδρος κάλλει καὶ μεγέθει διαφερούσας ἔλεγε παίζων, ὡς εἰσὶν ἀλγηδόνες ὀμμάτων αἱ Περσίδες. Ἐδσάθ. Ἰλ. (Γ 446) 433: πρὸς δὲ ταῦτα ἑτεροιοῦσθαι δοκεῖ παρὰ τινος ἦθ' ἐν μεγάλῳ σοφοῦ τὸ τὰς κόρας ἀλγηδόνας ὀφθαλμῶν εἶναι, ὃ καὶ ἐπ' ἐθνήνῃ πίπτει. πῶς γὰρ ἀλγυνοῦσιν ὀφθαλμοὺς αἱ γλυκῆν ἐμποιοῦσαι ἡμερον διὰ ὀράσεως;

παραμυθίαν: ἡ κακόγουστη ἔκφραση δικαιολογεῖται ὡς ἓνα σημεῖο γιὰ τὴν

ὁ ἱστορικός «ἠθοποιεῖ», δηλαδή ἐναρμονίζει τὰ λεγόμενα μὲ τὸ ποῖον (βάρβαροι) καὶ τὴν κατάσταση (ἐν μέθῃ, βλ. Ἡρόδ., δ.π.: οἱ πλεόντως οἰνωμένοι) τῶν ὁμιλητῶν. Τὴ χρήση ὠμῶν καὶ νατουραλιστικῶν ἐκφράσεων ἐπέβαλλε ἐνίοτε τὸ ἀξίωμα τοῦ «πρέποντος», βλ. Πλούτ. Ἡθ. 18d: οὐ γὰρ ἐστὶ ταῦτὸ τὸ καλόν τι καὶ καλῶς μιμῆσθαι. καλῶς γὰρ ἐστὶ τὸ προπόντως καὶ οἰκείως, οἰκεία δὲ καὶ πρέποντα τοῖς αἰσχροῖς τὰ αἰσχροά.

5 κορυβαντιῶσιν: Κορύβαντες ἦσαν οἱ ἱερεῖς τῆς θεᾶς Κυβέλης, οἱ ὁποῖοι κατὰ τοὺς λατρευτικούς τοὺς χοροὺς ποὺ συνοδεύονταν ἀπὸ ὄργιαστικῆ μουσικῆ (αὐλὸς καὶ τύμπανο) ἔπεφταν σὲ κατάσταση ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἔκστασης. Ἔτσι κορυβαντιῶσιν σημαίνει: 1) τελῶ τις τελετὴς τῶν κορυβάντων, 2) εἶμαι σὲ κατάσταση μανίας, βρίσκομαι ἐκτὸς ἐαυτοῦ, καὶ 3) (μτφρ.) περὶ τι: εἶμαι ἐνθουσιασμένος γιὰ κάτι. Ἀναλυτικὰ γιὰ τοὺς Κορύβαντες, τὶς τελετουργίες καὶ τὶς θεραπευτικὰς τοὺς δραστηριότητες (θεραπεῖα ὀρισμένων ψυχασθενειῶν) βλ. E. R. Dodds, *Οἱ Ἑλληνες καὶ τὸ παράλογο* (μετάφρ. Γ. Γιατρομανωλάκης), Ἀθήνα 1978, 78-81 καὶ 90-2.

ἀφ' ὧν γὰρ... φιλεῖ: ἀνάμνηση ἀπὸ τὸν Δημόκριτο, B 172 D.-K.: ἀφ' ὧν ἡμῖν τὰγαθὰ γίνονται, ἀπὸ τῶν αὐτῶν τούτων καὶ τὰ κακὰ ἐπαυρισκοίμεθ' ἂν, τῶν δὲ κακῶν ἐκτὸς εἴημεν. αὐτίκα ἕδωρ βαθὺ εἰς πολλὰ χορησιμον καὶ δαυτε κακόν· κίνδυνος γὰρ ἀποπνιγῆναι. μηχανὴ οὖν εὐρέθη, νήχεσθαι διδάσκειν. Πρβλ. καὶ Ἀριστοτ. Ἡθ. 1103b 6-8: ἐτι ἐκ τῶν αὐτῶν καὶ διὰ τῶν αὐτῶν καὶ γίνεται πᾶσα ἀρετὴ καὶ φθειρεται, ὁμοίως δὲ καὶ τέχνη.

ἐπεὶ φορόν: ὁ P ἔχει ἐπίφορον (ἐπίφορος = κατάλληλος). Ἡ διόρθωση σὲ ἐπεὶ φορόν εἶναι τοῦ von Arnim (*Wiener Stud.* XXIV, 449). Φορός (φέρω) εἶναι αὐτὸς ποὺ τείνει, ποὺ συμβάλλει σὲ κάτι, ὁ εὐνοϊκός (λατ. secundus).

ἐρμηνείας: πρβλ. Δημητρίου *Περὶ ἐρμηνείας* = περὶ τοῦ ὕφους.

ἀρχαὶ καὶ ὑποθέσεις: φόρμουλα ποὺ ἀπαντᾷ συχνὰ στὸν Ἀριστοτέλη (βλ. Bonitz, *Index*, 797° 3 κέ.) καὶ στὸν Δημοσθένη.

μεταβολαί (ὁ Wilamowitz προτείνει μεταφοραί): πρβλ. 23.1: τὰ γε μὴν πολύπτωτα λεγόμενα, ἀθροισμοὶ καὶ μεταβολαὶ καὶ κλίμακες. Μεταβολὴ εἶναι ἡ γρήγορη συναισθηματικὴ μετάπτωση ἐνός συγγραφέα ἢ ἐπανάληψή τῆς ἴδιας ἰδέας σὲ μιὰ διαφορετικὴ μορφή.

τὰ πληθυντικά: ἡ ποιητικὴ χρήση τοῦ πληθ. στὴ θέση τοῦ ἐνικοῦ. Πρβλ.

23.2: τὰ πληθυντικὰ μεγαλορρημονέστερα καὶ αὐτῶ δοξοκοποῦντα τῶ ὄχλῳ τοῦ ἀριθμοῦ.

ἐν τοῖς ἔπειτα: στὰ κεφ. 23.2 καὶ 38.1.

6 ὦ φίλος: ὁ Ἀπολλώνιος Δύσκολος (*Περὶ συντάξεως* 301) ὑποστηρίζει ὅτι ἡ χρῆση τῆς ὀνομ. στὴ θέση τῆς κλητ. ἀποτελεῖ ἰδιοτυπία τοῦ ἀττικοῦ λόγου, ἀλλὰ τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ ἀρχαϊσμό (βλ. Δ 189: φίλος ὦ Μενέλαε, Πίνδ. Ν 3.133: χαῖρε, φίλος) «κατάλοιπο μιᾶς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία τὰ ἐπίθετα δὲν εἶχαν ἰδιαιτέρο τύπο κλητικῆς» (Russell).

ἢ γὰρ τῶν λόγων κρίσις... ἐπιγέννημα: ἡ αἰσθητικὴ ἀποτίμηση ἐνός λογοτεχνήματος δὲν εἶναι κατὰ τὴν ἀποψη τῶν ἀρχαίων τεχνοκριτικῶν ἔργο μόνο τοῦ κριτικοῦ, ἀλλὰ πρωτίστως τοῦ ἴδιου τοῦ δημιουργοῦ. Ἡ κρίσις (iudicium) θεωρήθηκε ὡς ὑποδιαίρεση τῆς οἰκονομίας ἢ ὡς τμῆμα τοῦ πραγματικοῦ τόπου.

Ὁ κριτικὸς θὰ πρέπει νὰ ἔχει διαμορφώσει μιὰν αἰσθητικὴ ἀντίληψη ὅσο γίνεται πρὸ ἐπιστημονικῆ (βλ. [Διον. Ἀλικ.] *Περὶ λόγων ἐξετάσεως*, p. 374 [*Opuscula* II, U.-R.]: ὁ μέγιστος κίνδυνος ἐστὶ καὶ νέω καὶ μὴ νέω περὶ τὴν τῶν λόγων κρίσιν. ταῖς γὰρ ἡμετέραις δόξαις δίχα ἐπιστήμης εἰκῆ καὶ ἐπαινοῦμεν ἃ ἔτυχεν ἐκάστοτε καὶ ψέγομεν) καὶ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ δώσει καὶ κάποιες ὁδηγίες (ὅπως π.χ. κάνει ὁ Λογγίνος καὶ δὲν ἔκανε ὁ Καικίλιος βλ. 1.1) καὶ στοὺς συγγραφεῖς καὶ στοὺς ἀπλοὺς ἀναγνώστες. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο ὁ κριτικὸς σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν γραμματικὸ πρέπει νὰ διαθέτει εὐρύτητα πνεύματος: Σέξτος Ἐμπεϊρικὸς, *Πρὸς μαθηματ.* 1.79: διαφέρειν τὸν κριτικὸν τοῦ γραμματικοῦ καὶ τὸν μὲν κριτικὸν πάσης, φησί, δεῖ λογικῆς ἐπιστήμης ἔμπειρον εἶναι, τὸν δὲ γραμματικὸν ἀπλῶς γλωσσῶν ἐξηγητικὸν καὶ προσωδίας ἀποδοτικὸν καὶ τῶν τούτοις παραπλησιῶν εἰδήμονα.

Ἰδιαιτέρη σημασία στὴ λογοτεχνικὴ κριτικὴ φαίνεται ὅτι ἔδινε ἡ σχολὴ τῆς Περγάμου (ἀρχηγέτης ὁ Κράτης ἀπὸ τῆ Μαλλοῦ) ποὺ εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὶς θεωρίες τῶν Στωικῶν γιὰ τὴ λογικὴ καὶ τὴ γλώσσα. Ἀντιθέτως ἡ ἀλεξανδρινὴ σχολὴ εἶχε ἐπικεντρώσει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς σὲ αὐστηρῶς φιλολογικὰ προβλήματα (κριτικὴ καὶ ἔκδοση κειμένων, μετρικὴ, realia κτλ.).

7.1 οὐδὲν... μέγα: ἴσως πρέπει νὰ συμπληρώσουμε: καταφρονεῖν (οὐκ) ἐστὶ μέγα. Τὸ νόημα: τίποτε τὸ σημαντικὸ δὲν ὑπάρχει στὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ ὁποιοῦ ἢ περιφρόνηση νὰ μὴ εἶναι μεγάλο πράγμα, νὰ μὴ δείχνει μεγαλοψυχία. Στὴν προβληματικὴ τοῦ Λογγίνου ὑπό-

κείται προφανώς ή διδασκαλία του 'Αριστοτέλη ('Ηθ. Νικ. 1123b κέ.) για τον μεγαλόψυχο που μπορεί να περιφρονηί, τι οι άλλοι θεωρούν σημαντικό: Η.Ν. 1124a 13: οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ περὶ πλοῦτον καὶ δυναστείαν... μετρίως ἐξεῖ... 16 οὐδὲ γὰρ περὶ τιμὴν οὕτως ἔχει ὡς μέγιστον ὄν...

θαυμάζουσι... ὑπεροφῶντας: παρρηθετική πρόταση ἐν εἴδει ὑποσημειώσεως. Θαυμάζουσι ἔνν. οἱ ἄνθρωποι.

προσαναπλαττόμενον: γιὰ τὴ σημασία (ἐπινοῶ, ἐφευρίσκω) πρβλ. Εὐστ. 1387.22: οὐδὲν ἐχρῆν τῷ Διὶ φλύαρον ἦθος προσαναπλασθῆναι τὸν ποιητὴν.

ἀναπτύττομενα... χαῖνα: γιὰ τὴν εἰκόνα πρβλ. Σοφ. 'Αντιγ. 707-9: ὅστις γὰρ αὐτὸς ἢ φρονεῖν μόνος δοκεῖ/ἢ γλώσσαν, ἦν οὐκ ἄλλος ἢ ψυχὴν ἔχειν, οὗτοι διαπτύχθέντες ὤφθησαν κενοί.

χαῖνα: πρβλ. 'Αριστ. 'Ηθ. Νικ. 1125a 27: οἱ δὲ χαῖνοι ἠλίθιοι καὶ ἑαυτοὺς ἀγνοοῦντες, καὶ ταῦτ' ἐπιφανῶς· οὐ γὰρ ἀξιοὶ ὄντες τοῖς ἐντίμοις ἐπιχειροῦσιν, εἶτα ἐξελέγχονται· καὶ ἐσθῆτι κοσμοῦνται καὶ σχήματι καὶ τοῖς τοιούτοις...

7.2 ἀνάστημα: ἔστι ὁ Ruhnken ἀπὸ τὸν Ambrosianus B 144 (ὁ Ρ ἔχει ἀνάθημα). Πρβλ. Σουΐδας, ἀνάστημα ψυχῆς· τὸ πρὸς ἀρετὰς ἐπιτεταμένον καὶ σύντονον ἰδίωμα. 'Η μτφρ. σημασία διατηρεῖται καὶ στὰ ΝΕ (ἠθικὸν ἀνάστημα κτλ.). Μιὰ ἄλλη σημασία τῆς λ. πού θά ταίριαζε στὴν προκειμένη περίπτωση εἶναι «γρήγορη ἀνάπτυξη», πρβλ. Αἰλ. Περὶ ζώων 2,36.

μεγαλαυχίας: πρβλ. Πλάτ. Λύσ. 206a: οἱ καλοί, ἐπειδὴν τις αὐτοὺς ἐπαινῆ καὶ αὖξη, φρονήματος ἐμπύμπλονται καὶ μεγαλαυχίας.

ὡς αὐτὴ γεννήσασα κτλ.: πρβλ. Quint. VIII, 2, 21: *sed auditoribus etiam nonnullis grata sunt haec, quae cum intellexerunt, acumine suo delectantur et gaudent, non quasi audierint, sed quasi invenerint.*

7.3 ἐγκαταλείπει τῇ διανοίᾳ κτλ.: ἴσως ἀνάμνηση ἀπὸ τὴν περίφημη εἰκόνα τοῦ Εὐπόλη γιὰ τὴ ρητορική δεινότητα τοῦ Περικλῆ, ἀπ. 96 Κ: μόνος τῶν ῥητόρων τὸ κέντρον ἐγκατέλειπε τοῖς ἀκροαμένοις.

ἀναθεωρούμενον: ὁ λόγος τοῦ συγγραφέα γιὰ νὰ εἶναι σημαντικός πρέπει νὰ δίνει στὸν ἐπαρκῆ ἀναγνώστη (ὁ ἔμφρων καὶ ἐμπειρὸς λόγων ἀνὴρ) τὸ κέντρισμα γιὰ προβληματισμό. Γιὰ τὴ σημασία πρβλ. Διόδ. Σικελ. 13.35 (γιὰ τὸ ὕφος τῆς νομοθεσίας τοῦ Διοκλῆ ἀπὸ τίς Συρακοῦσες): ἔστι δὲ καὶ κατὰ τὴν λέξιν σύντομος καὶ πολλὴν τοῖς ἀναγινώσκουσιν ἀπολείπων ἀναθεώρησιν. Οἱ νόμοι δὲ γλαδῆ τοῦ Διοκλῆ,

ὅπως σήμερα τὰ ἄρθρα ἐνὸς συντάγματος, ἦσαν σύντομοι καὶ ἀφηναν περιθώρια ἐρμηνείας. Πλούτρχος, Λυκ. 19: *ἐδίδασκον δὲ τοὺς παιδῶν καὶ λόγῳ χρῆσθαι πικροῖαν ἔχοντι μεμιγμένην χάριτι καὶ πολλὴν ἀπὸ βραχείας λέξεως ἀναθεώρησιν*, Β. A. van Groningen, *La proësie verbale grecque. Essai de mise au point*, Amsterdam 1953, 6, «ὁ Λογγίνος κατανόησε τέλεια αὐτὸ πού καθιστᾶ ἓνα ποίημα ὠραῖο. Εἶναι ἡ «καθαρὴ ποίηση» πού λανθάνει καὶ δὲν ἀναμειγνύεται καθόλου μὲ τὸ περιεχόμενο. 'Η «ποίηση» εἶναι πλεῖόν τι τοῦ λεγομένου».

ἀπαύξησιν: ἀπαξ εὐρημένον. 'Ο Russell διερωτᾶται ἀν θά πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ ἀπαξίωσιν.

κατεξανάστασις: «*vox elegans*» (Weiske), πρβλ. 'Ιάμβλ. Β. Πυθ. 69: δόξης δὲ καὶ πλούτου καὶ τῶν ὁμοίων ἀνεπιτήδευτον περιφρόνησιν τε καὶ κατεξανάστασιν.

7.4 λόγων: εἶναι δύσκολο νὰ ὀριστεῖ ἡ ἀκριβὴς σημασία τῆς λ. Θὰ μπορούσε πάντως νὰ σημαίνει: 1) ἀπόψεις γιὰ τὴ λογοτεχνία, 2) φιλοσοφικὲς ἀντιλήψεις, 3) γλώσσα. Τὴν τρίτη ἐρμηνεία ὑποστηρίζει πειστικὰ ὁ Dacier παραβάλλοντας τὸ ἀκόλουθο χωρίο ἀπὸ τὸν Πολύβιο XI, 19 (γιὰ τὸν 'Αννίβη καὶ τὸν πολυεθνή στρατὸ του): *εἶχε γὰρ Λίβυας, 'Ιβήρας, Λυγιστίνους, Κελτούς, Φοίνικας, 'Ιταλοὺς, 'Ελληνας, οἷς οὐ νόμος, οὐκ ἔθος, οὐ λόγος, οὐκ ἕτερον οὐδὲν ἦν κοινὸν ἐκ φύσεως πρὸς ἀλλήλους*. Μιὰ ἄλλη δυνατότητα εἶναι νὰ σημαίνει «διάλεκτος». Πάντως καὶ οἱ διορθώσεις τοῦ Richard (CR 16, 310) *χρόνων* (= περίοδοι τῆς ἱστορίας) καὶ τοῦ Mogus *τρόπων* (= χαρακτηρισ) ἀξίζει νὰ προσεχτοῦν.

ἡ ἐξ ἀσυμφώνων ὡς κρίσις καὶ συγκατάθεσις: ἐξαιτίας τῆς ἀσάφειας τοῦ ἀσυμφώνων καὶ τῆς ἀσυνήθιστης θέσης τοῦ ὡς (= quasi, βλ. G. J. de Vries, *Mnem.* s. IV.XII, 1959, 58-9) ἔχουν προταθεῖ διάφορες διορθώσεις: ἀσυμφρόνων, ἐξ ἀσυμφώνων σύμφωνος κρίσις κτλ., βλ. Jahn-Vahlen, ad loc. Πάντως ἡ σημασία θά πρέπει νὰ εἶναι: «ἡ ὁμόφωνη κρίση καὶ συγκατάθεση κριτῶν κατὰ τὰ ἄλλα (sc. ἐπιτηδεύματα, βίαι, ζῆλοι, ἡλικία, λόγοι) τόσο διαφορετικῶν».

Οἱ διορθώσεις ἐπίσης τοῦ κρίσις σὲ κρῆσις (Pearce) ἢ σύγκρισις (Jahn) εἶναι συζητήσιμες, ἀλλὰ ἴσως ἡ συμπλοκὴ κρίσις καὶ συγκατάθεσις ἀποτελεῖ μιὰ σταθερὴ φόρμουλα στωικῆς προέλευσης (βλ. Πλούτ. 'Ηθ. 1123 F: *ποῖαν δὲ οὐκ ἄνω καὶ κάτω ποιεῖ συγκατάθεσιν καὶ κρίσιν*);).

8.1 ἀδρεπήβολον: ἀπαξ εὐρημένον στὸ σύνολο τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας.

**Ἐπήβολος* εἶναι «ὁ κάτοχος, ὁ ἐπιδέξιος», βλ. Κ. Κόντος, *Γλωσσικαὶ παρατηρήσεις*, 1882, 191-3.

Μετὰ τὸ ἀδρεπήβολον ὁ Ρ παρουσιάζει χάσμα 8 φύλλων. Στὰ ἀπόγραφα διασώζεται τὸ κείμενο τῶν δύο ἐξωτερικῶν φύλλων: ὡς κὰν τοῖς... ἀρκέσθην (9.4) καὶ τὸ ἐπ' οὐρανὸν (9.4) ...ἐν δὲ φάει καὶ ὄλεσον (9.10).

ὡς κὰν τοῖς περὶ Ξενοφῶντος: ὁ Λογγίνος θὰ πρέπει νὰ εἶχε γράψει κάποια πραγματεία γιὰ τὸν Ξενοφῶντα, ποὺ ἦταν ἐξαιρετικὰ δημοφιλὴς στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, κυρίως γιὰ τὴν καθαρότητα καὶ τὴ χάρη τῆς γλώσσας του. Μὲ βάση τὴν πληροφορία γιὰ τὸ σύγγραμμα περὶ Ξενοφῶντος ὁ I. Lana (*Quintiliano, Il Sublime e gli esercizi preparatori di Elvio Teone*, Turin 1951) ὑποστήριξε ὅτι συγγραφέας τοῦ *Περὶ ὕψους* θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ Ἀἴλιος Θέων, γραμματικὸς τῆς ἐποχῆς τῶν Φλαβίων, ποὺ εἶχε γράψει ἕνα ἔργο γιὰ τὸν Ξενοφῶντα.

ἐνθουσιαστικὸν πάθος: πρβλ. 15.1: ἐπ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ πάθους. Ὁ Λογγίνος δρίζει τὸ πάθος ὡς φορὰ ψυχῆς καὶ συγκίνησις (20.2). Γιὰ τὴ σημασίαν καὶ τὴν προϊστορίαν τοῦ ἔρου βλ. M. Flasar, «Πάθος in der Schrift vom Erhabenen» (στὰ σερβικὰ μὲ γερμανικὴ περίληψη), *ZAnl* 7, 1975, 17-39.

καὶ διὰ τέχνης: τὸ περὶ τὰς νοήσεις ἀδρεπήβολον καὶ τὸ πάθος εἶναι φυσικὰ χρίσματα καὶ ἐπομένως δὲν εἶναι διδακτὰ. Τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα τοῦ ὕψους, δηλαδὴ ἡ σχημάτων πλάσις, ἡ γενναία φράσις καὶ ἡ ἐν ἀξιώματι καὶ διάρσει σύνθεσις, μὲ ἄλλα λόγια ὁ «λεκτικὸς τρόπος», μμποροῦν νὰ προσκτηθοῦν καὶ μὲ τὴ διδασκαλία καὶ ἐξάσκηση. Παρόμοια προβληματικὴ καὶ στὸ 2.2 (φύσις καὶ τέχνη). Ἡ διδασκαλία γιὰ τίς τρεῖς αὐτὲς πηγὲς ἀνάγεται στὴν περιπατητικὴ ρητορικὴ παράδοση, βλ. Διον. Ἄλ. *Περὶ Ἰσοκρ.* 3 p. 58, 4-7: καθόλου δὲ τριῶν ὄντων, ὡς φησι Θεόφραστος, ἐξ ὧν γίνεται τὸ μέγα καὶ σεμνὸν καὶ περιττὸν ἐν λέξει, τῆς τε ἐκλογῆς τῶν ὀνομάτων (= γενναία φράσις) καὶ τῆς ἐκ τούτων ἀρμονίας (= σύνθεσις) καὶ τῶν περιλαμβανόντων αὐτὰ σχημάτων (= ἡ τε ποιὰ τῶν σχημάτων πλάσις) κτλ.

ἢ τε ποιὰ τῶν σχημάτων πλάσις: ἡ πραγμάτευση αὐτῶν τῶν σχημάτων γίνεται στὰ κεφ. 16-19.

νοήσεως... λέξεως: αὐτὴ ἡ διάκριση, ποὺ δὲν εἶναι καθόλου σαφής, ἀπαντᾷ ἀκόμη καὶ σήμερον στὰ παραδοσιακὰ ἐγχειρίδια Καλλολογίας (ἔτσι ἴσως θὰ πρέπει νὰ ἀποδίδεται ὁ ἔρος Rhetorik, rhétorique κτλ.) καὶ στὰ συντακτικά.

Τὰ σχήματα νοήσεως ἢ, ὅπως συνήθως ὀνομάζονται, διανοίας σχε-

τίζονται μὲ τὸν ἰδιαίτερον τρόπο ποὺ συλλαμβάνεται μιὰ σκέψη. Σ' αὐτὴν τὴν κατηγορίαν ἀνήκουν ἐπὶ παραδείγματι ἡ ρητορικὴ ἐρώτηση, ἡ ἀποσιώπηση, τὸ σχῆμα κατὰ τὸ νοούμενον, οἱ τρόποι.

Τὰ σχήματα λέξεων δὲν ἀφοροῦν τὴν οὐσία τῶν λεγομένων ἀλλὰ τὸν τρόπο παρουσιάσεώς της, ἀπευθύνονται συνεπῶς στὸ συναίσθημα. Στὴν κατηγορίαν αὐτὴ ἀνήκουν τὰ πολύπτωτα, τὸ ἀσύνδετο, ὁ κύκλος, ἡ ἐπιφορὰ κ.ἄ.

τροπικὴ: τροπικὸς σημαίνει μεταφορικὸς (λέων ἀντὶ γιὰ γενναῖος πολεμιστῆς), καταχρηστικὸς (πόδι τραπεζιοῦ), περιφραστικὸς κτλ. Βλ. καὶ Διον. Ἄλικ. *Περὶ Θουκ.* 2: τρ. λέξις: ἡ εἰκονικὴ ἔκφραση. Lausberg, *Elemente* § 174 κέ. Βλ. καὶ H. Schrader, «Σχῆμα und τρόπος in der Homerscholien», *Hermes* 39, 1904, 600-1.

κεκοιμημένη: πρβλ. Φιλῶδ. *Ρητορ.* I p. 154, 1: τροπικῶς καὶ πεπονημένως, Διον. Ἄλικ. Ἰσαῖος 7: πεπονημένοις μᾶλλον ἔοικεν ἢ αὐτοφνέσιν. *Πεπονημένος* εἶναι ὁ τεχνητὸς (artificial) ἀλλὰ ἐδῶ ἴσως σημαίνει «νεολογισμὸς».

συγκλείουσα... ἄπαντα: ὁ Russell πιστεύει ὅτι ὁ Λογγίνος ἐννοεῖ μόνο ὅτι ἔρχεται στὸ τέλος, ὅχι πὼς εἶναι τὸ πιὸ σημαντικὸ ἢ πὼς τὰ συμπεριλαμβάνει ὅλα.

ἐν ἀξιώματι καὶ διάρσει = ἡ ἀξιωματικὴ καὶ διηρομένη: ἡ σύναψη ἐν + οὐς. ἀντὶ γιὰ ἐπίθ. εἶναι συνηθισμένη στὴν Κοινὴ.

σύνθεσις: ἡ δόμησις τοῦ λόγου (structura, compositio), ἡ συντακτικὴ (διαλελυμένη καὶ εἰρομένη λέξις - περίοδος) καὶ φωνητικὴ (εὐφωνία, ρυθμὸς) διαμόρφωση τῶν συμπλοκῶν λέξεων (Wortgruppen), τῶν προτάσεων, καὶ τῆς ἀκολουθίας καὶ πλοκῆς τῶν προτάσεων (Satzfolgen) βλ. καὶ Lausberg, *Elemente* §§ 448-463.

8.2 τῷ ποιητῇ: ὁ Ὅμηρος, βλ. Θέων, *Προγυμνάσματα* II, 97 Sp.: Ὅμηρον... κατ' ἐξοχὴν... μόνον καλεῖν εἰώθαμεν ποιητῆν.

Ὅσσαν κτλ.: λ 315-7. Ὁλόκληρο τὸ χωρίο, στὸ ὁποῖο δίδεται ἡ ἀρχαιότερη παραλλαγή τῆς ἱστορίας τῶν Ἀλυσσίων (ὡς θεομάχοι μνημονεύονται ἡδὴ στὴν Ἰλιάδα E 385-391), ἔχει ὡς ἐξῆς ('*Ὁδ.* λ 305-20):

Τὴν δὲ μέτ' Ἰφιμέδειαν, Ἀλωῆος παρὰκοῖτιν,
ἔσιδον, ἢ δὴ φάσκε Ποσειδάωνι μιγῆναι,
καὶ ἔ' ἔτεκεν δύο παῖδε, —μιννθαδίω δὲ γενέσθην—
Ἄττόν τ' ἀντίθεον τηλεκλειτόν τ' Ἐφιάλτην,
οὓς δὴ μῆχιστους θρέψε ζείδωρος ἄρουρα
καὶ πολὺ καλλίστους μετὰ γε κλυτὸν Ὠρίωνα·

ἐνέωροι γὰρ τοί γε καὶ ἐννεαπήχεις ἦσαν
εὖρος, ἀτὰρ μῆκος γε γενέσθην ἐννεόγγυιοι.
οἱ ἄρα καὶ ἀθανάτοισιν ἀπειλήτην ἐν Ὀλύμπῳ
φυλόπιδα στήσειν πολυαῖκος πολέμοιο.

Ἔοσαν ἐπ' Ὀλύμπῳ μέμασαν θέμεν, αὐτὰρ ἐπ' Ὀσση
Πήλιον εἰνοσίφυλλον, Ἴν' οὐρανὸς ἀμβατὸς εἶη.
καὶ νύ κεν ἐξετέλεσσαν, εἰ ἦβης μέτρον ἴκοντο·
ἀλλ' ὄλεσεν Διὸς υἱός, ὃν ἠύκομος τέκε Λητώ,
ἀμφοτέρω, πρὶν σφωῖν ὑπὸ κροτάφοισιν ἰούλους
ἀνθῆσαι πυκάσαι τε γένος εὐανθέϊ λάχνη.

8.3 ἐγκώμια: τὰ ἐγκώμια ἦσαν ἀρχικά ὑμνητικές ὠδές γιὰ πρόσωπα ποὺ εἶχαν κατορθώσει κάτι σημαντικὸ, λ.χ. γιὰ ἀθλητὲς (ἐγκώμια τοῦ Πινδάρου). Εἰσηγητὴς τοῦ ρητορικοῦ ἐγκωμίου θεωρεῖται ὁ Γοργίας ('Ελένης ἐγκώμιον, Ἡλείων ἐγκώμιον). Ἀργότερα, τὸ εἶδος αὐτοῦ τοῦ ἐπιδεικτικοῦ λόγου ἐκφραυλίστηκε σὲ ἐπίδειξη δεξιότητις στὴν ἐξύμνηση παραδόξων ἢ εὐτελῶν πραγμάτων (λ.χ. Μυίας ἐγκώμιον τοῦ Λουκιανοῦ).

πομπικά: ἐδῶ φαίνεται νὰ εἶναι συνώνυμο τοῦ πανηγυρικοῦ λόγου.

8.4 μανίας... λόγους: στὸν ἀρχαῖο κόσμο ἦταν πολὺ διαδεδομένη ἡ ἀποψη ὅτι ἀπαραίτητη προϋπόθεση ὑψηλῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας ἦταν ὁ ἐνθουσιασμός καὶ οἱ συναφεῖς καταστάσεις (μανία, βακχεῖα ἔκστασις, κατοκωχή). Ἡ ποίηση ἰδίως ἐθεωρεῖτο ὡς δραστηριότητα ἀλογη καὶ ἐνθουσιαστικῆ. Βλ. Δημόκρ. Β 18 D.-K.: ποιητὴς δὲ ἄσσα μὲν ἂν γράφη μετ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἱεροῦ πνεύματος, καλὰ κάρτα ἐστίν. Πλάτ. Φαῖδρ. 245a: ὃς δ' ἂν ἄνευ μανίας Μουσῶν ἐπὶ ποιητικὰς θύρας ἀφίκηται, πεισθεῖς ὡς ἄρα ἐκ τέχνης ἰκανὸς ποιητὴς ἐσόμενος, ἀτελής αὐτὸς τε καὶ ἡ ποίησις ὑπὸ τῆς τῶν μαινομένων ἢ τοῦ σωφρονοῦντος ἡφανίσθη. Ἀριστοτ. Ποιητ. 1455a 32: διὸ εὐφυοῦς ἢ ποιητικὴ ἐστὶν ἢ μανικοῦ· τούτων γὰρ οἱ μὲν εὐπλαστοὶ οἱ δὲ ἐκστατικοὶ εἰσιν. Γιὰ τὸ ἔλο πρόβλημα βλ. E. N. Tigerstedt, «Furor poeticus. Poetic Inspiration in Greek Literature before Democritus and Plato», *JHS* 31, 1970, 163-178.

9.1 μεγαλοφυές: ἴσως ὁ ὄρος (= τὸ φυσικὸ ταλέντο, ἢ προικισμένη φύση) νὰ ἀναφέρεται ἐδῶ καὶ στὶς δύο αὐθιγενεῖς συστάσεις, δηλαδὴ στὸ περὶ τὰς νοήσεις ἀόρεπῆβολον καὶ στὸ πάθος. Πάντως τὸ πρόβλημα τῆς πραγμάτευσης τοῦ πάθους στὸ *Περὶ ὕψους* δὲν ἔχει βρεῖ ἀκόμα ἱκανοποιητικὴ λύση. Ἡ κρατούσα ἀπόψη εἶναι ὅτι ἡ συζήτηση γινόταν

σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ χαμένα τμήματα τοῦ ἔργου. Ἄλλοι ὥστόσο ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Λογγίνος εἶχε ἀφιερώσει στὸ πάθος εἰδικὴ πραγματεία, καὶ ἄλλοι ὅτι ἡ πραγμάτευση γίνεται στὰ κεφ. 9-15 (βλ. J. Bompaire, *REG* 86, 1973, 323-343).

δωρητὸν... ἢ κτητὸν: πρβλ. 2.1: γεννᾶται γὰρ, φησί, τὰ μεγαλοφυῆ καὶ οὐ διδακτὰ παραγίγνεται.

τὰς ψυχὰς... ἐγκύμονας: μτφρ. ὅπως στὸν Πλάτωνα *Θεαίτ.* 148e: ὠδίνεις γὰρ, ὦ φίλε Θεαίτητε, διὰ τὸ μὴ κενὸς ἀλλ' ἐγκύμων εἶναι.

παραστήματος: ὅπως καὶ τὸ παραστάσις (βλ. *LSJ* s.v. Π.2) σημαίνει: 1) κρίση, ἰδέα, σκέψη, 2) συναίσθημα, κλίση, διάθεση, 3) ἐμπνευση, πρβλ. Διον. Ἀλικ. *PA* 8.39: θείῳ τινὶ παραστήματι κινήθεισα.

9.2 ἀπήχημα: μτφρ. ὅπως, π.χ., Μ. Βασιλ. 31, 244d Migne: πεφύκασι γὰρ πως αἱ καθ' ἑπνον φαντασίαι... ἀπήχηματα εἶναι τῶν μεθήμεριῶν φροντίδων.

ὕψος μεγαλοφροσύνης ἀπήχημα: πρβλ. Ἀποστόλ. 14.12 (CPG): οἶος ὁ τρόπος, τοιοῦτος ὁ λόγος, τὶς μοντέρνες ἀντιλήψεις γιὰ τὸ ὕψος: *Style is the shadow of a personality* (Newman), *Le style c'est l'homme même* (Buffon), «*valeur esthétique, beauté littéraire*».

ἢ τοῦ Αἴαντος... σιωπῆ: ἡ Θέτιδα εἶχε ὀρίσει μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀχιλλέα νὰ δοθοῦν τὰ ὄπλα τοῦ στὸν πῖδ ἀνδρείο ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας. Στὴν κρίση τῶν ὄπλων (κριτὲς ἡ Ἀθηνᾶ καὶ οἱ αἰχμάλωτοι Τρῶες) νικητὴς ἀναδείχτηκε ὁ Ὀδυσσεύς. Ὁ Αἴας τρελάθηκε καὶ αὐτοκτόνησε (βλ. Σοφ. Αἴας μαστιγοφόρος). Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ἡ ψυχὴ τοῦ Αἴαντα δὲν ἀπαντᾷ στὰ συμφυλιωτικὰ λόγια ποὺ τῆς ἀπευθύνει στὸν Ἄδῃ ὁ Ὀδυσσεύς (λ 563-5):

Ὡς ἐφάμην· ὁ δὲ μ' οὐδὲν ἀμείβετο, βῆ δὲ μετ' ἄλλας
ψυχὰς εἰς Ἐρεβος νεκῶν κατατεθνηῶτων.
ἐθα χ' ὁμῶς προσέφη κεχολωμένος, ἢ κεν ἐγὼ τόν.

Τὴν περίφημη αὐτὴ σκηνὴ (πρβλ. Σχ.: *δηλον ὅν* ὅτι καὶ τῶν παρὰ τραγωδοῖς λόγων βέλτιον αὐτοῦ ἢ σιωπῆ), ποὺ δείχνει τὴν ἱκανότητα τοῦ Ὀμήρου νὰ ἐκφράζει τὰ πῖδ βαθιὰ συναισθήματα μὲ μιὰ ἀπλὴ μνεία, μιμεῖται καὶ ὁ Βιργίλιος στὴν *Αἰνείαδα* 6, 469-72 (συνάντηση τοῦ Αἰνεία καὶ τῆς Διδούς στὸν Κάτω κόσμο).

Τὸ τέχνασμα τῆς σιγῆς χρησιμοποιήσαν καὶ ἀργότερα οἱ τραγικοί, ἰδίως ὁ Αἰσχύλος (βλ. Ἀριστοφ. *Βάτρ.* 911 κέ.). Βλ. C. C. Hense, *Das Schweigen und Verschweigen in Dichtungen*, Parchim 1872.

Τὸ ἀντίστοιχο τῆς σιγῆς στὶς εἰκαστικὰς τέχνες εἶναι ἡ κάλυψη ἐνὸς προσώπου. Ἔτσι ὁ Τιμάνθης στὸν πίνακά του γιὰ τὴ θυσία τῆς Ἰφιγένειας εἶχε καλύψει τὸ πρόσωπο τοῦ Ἀγαμέμνονα, ἀρνήνοντας στὸ θεατὴ νὰ μαντέψει τὴν ἔκφραση τοῦ συντετριμμένου πατέρα.

Πάντως ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ παράδειγμα, ἀλλὰ γιὰ παρομοίωση πού σαφηνίζει τὴν ἀπόψη ὅτι ὕψος ἔχει καὶ μιὰ ἰδέα αὐτῆ καθ' ἑαυτήν.

ὡς ἔχειν... ἀγεννές: ἀνάλογη ἀντίληψη στὸν Henry James: «No good novel will ever proceed from a superficial mind».

9.3 οὐδὲ γὰρ οἶόν τε... ἄξιον: ἀνάμνηση ἀπὸ τὸν Δημοσθ. Ὀλ. 3.32 ἔστι δ' οὐδέποτ', οἶμαι, μέγα καὶ νεανικὸν φρόνημα λαβεῖν μικρὰ καὶ φαῦλα πρῶττοντας· ὅποι' ἄττα γὰρ ἂν τάπιτηδέματα τῶν ἀνθρώπων ἦ, τοιοῦτον ἀνάγκη καὶ τὸ φρόνημ' ἔχειν. Γενικῶς ἡ περιφρόνηση τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς μεγαλοψυχίας.

μεγάλοι... ἔνοιαι: ἀντιστροφή τῆς περιφρήτης ρήσης τοῦ ἀριστοφάνειου Αἰσχύλου, Ἀριστοφ. Βάτρ. 1058-9. (Ὁ Εὐριπίδης κατηγορεῖ τὸν Αἰσχύλο γιὰ τὴ μεγαλοστομία του καὶ αὐτὸς τοῦ ἀπαντᾷ): ἀλλ', ὦ κακὸδαιμον, ἀνάγκη μεγάλων γνώμων καὶ διανοιῶν ἴσα καὶ τὰ ῥήματα τίκτειν.

9.4 φρονηματίας: μὲ θετικὴ σημασία (= ὁ ὑψηλόφρων, ὁ μεγαλόφρων) ἐνῶ συνήθως οἱ λ. μὲ τὴν κατάληξη -ίας (θηλυδρίας, στιγματίας) ἔχουν ἀρνητικὴ ἢ ὑποτιμητικὴ σημασία.

ὁ γὰρ τῷ Παρμενίωνι...: ὁ Λογγίνος ἀναφέρεται στὴ γνωστὴ ἀπάντησή τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου πρὸς τὸν Παρμενίωνα, ὁ ὁποῖος τὸν συμβούλεψε νὰ δεχτεῖ τὶς προτάσεις τοῦ Δαρείου, Ἀρριανὸς Ἀνάβ. 2.25.2: Παρμενίωνα μὲν λέγουσιν Ἀλεξάνδρῳ εἰπεῖν ὅτι αὐτὸς ἂν Ἀλέξανδρος ὦν ἐπὶ τούτοις ἠγάπησε καταλύσας τὸν πόλεμον μηκέτι πρόσω κινδυνεύειν Ἀλέξανδρον δὲ Παρμενίωνι ἀποκρίνασθαι, ὅτι καὶ αὐτὸς ἂν, εἴπερ Παρμενίων ἦν, οὕτως ἔπραξεν. Πλούτ. Ἀλέξ. 29.7-9: Δαρεῖον δὲ πέμπαντος ἐπιστολὴν πρὸς αὐτὸν καὶ φίλους δεομένους μύρια μὲν ὑπὲρ τῶν ἐαλωκότων λαβεῖν τάλαντα, τὴν δὲ ἐντὸς Εὐφράτου πᾶσαν ἔχοντα καὶ γήμαντα μίαν τῶν θυγατέρων φίλον εἶναι καὶ σύμμαχον, ἔκρινεν τοῖς ἑταίροις· καὶ Παρμενίωνος εἰπόντος «Ἐγὼ μὲν, εἰ Ἀλέξανδρος ἦμην, ἔλαβον ἂν ταῦτα», «Κἀγὼ, νῆ Δία», εἶπεν ὁ Ἀλέξανδρος, «εἰ Παρμενίων».

ἠρκέσθη...: ἀπὸ ἐδῶ ἀρχίζει στὰ χρρ ἓνα χάσμα 6 φύλλων. Στὸν P τὸ χάσμα εἶναι μεγαλύτερο, ἔχει δηλαδὴ ἑκτασθ 8 φύλλων (7.1 ὡς κἂν...

9.10 ἰδέσθαι), ἀλλὰ τὸ πρῶτο καὶ τὸ τελευταῖο φύλλο διατηροῦνται στὰ ἀπόγραφα.

...τὸ ἐπ' οὐρανὸν... μέτρον: ὁ λόγος ἦταν, στὰ ἀμέσως προηγούμενα, γιὰ τὴν περιγραφή τῆς Ἐριδος ἀπὸ τὸν Ὅμηρο (Δ 430-3):

Δεῖμός τ' ἠδὲ φόβος καὶ Ἔρις ἄμοτον μεμανία,
Ἄρεος ἀνδροφόνιοι κασιγνήτη ἑτάρῃ τε,
ἢ τ' ὀλίγη μὲν πρῶτα κορύσσεται, αὐτὰρ ἔπειτα
οὐρανῷ ἐστήριξε κάρη καὶ ἐπὶ χθονὶ βαίνει

Γιὰ μιὰ ἀλληγορικὴ ἐρμηνεῖα βλ. Ἡράκλ. Ἀλληγοραὶ ὁμηρικαὶ 29: ἀλλ' ὁ συμβέβηκεν αἰεὶ τοῖς φιλονεικοῦσι πάθος ἐκ ταύτης τῆς ἀλληγορίας διετώπωσεν· ἀρξαμένη γὰρ ἀπὸ λιτῆς αἰτίας ἡ ἔρις, ἐπειδὴν ὑποκινηθῆ, πρὸς μέγα δὴ τι κακὸν διογκοῦται. Πολλοὶ ἀρχαῖοι σχολίασεν (Δημ. Περί ἔργ. 124) ἢ μιμήθησαν (Καλλιμ. Ὑμνος εἰς Δήμ. 68, Βιργ. Αἰν. 4, 175-77, γιὰ τὴ φήμη) αὐτὸ τὸ χωρίο.

ἢ Ὅμηρου μέτρον: ὁ Ὅμηρος σχολιάζεται μὲ ἓνα παράθεμα ἀπὸ τὴν ποιησὴ του, ὅπως καὶ στὸ 9.11. Ὁ ποιητὴς εἶναι ἓνας κολοσσὸς κοσμικῶν διαστάσεων.

9.5 εἶγε... θετέον: βλ. Ὑπόθεσις Ἀσπίδος (τοῦ Ἀριστοφάνους Βυζαντίου): τῆς Ἀσπίδος ἡ ἀρχὴ ἐν τῷ δ' Κατάλογῳ (Κατάλογοι = Ἡοῖαι) φέρεται... διὸ καὶ ὑπώπτευκεν αὐτὴν ὁ Ἀριστοφάνης ὡς οὐκ οὐσαν Ἡσιόδου, ἀλλ' ἑτέρου τινὸς τὴν ὁμηρικὴν ἀσπίδα μιμήσασθαι προαιρουμένον. Μεγακλῆς (γρ. Μεγακλείδης) ὁ Ἀθηναῖος γνήσιον μὲν οἶδε τὸ ποίημα... καὶ Ἀπολλώνιος δὲ ὁ Ῥοδῖός φησιν αὐτοῦ εἶναι... καὶ Στησίχορος δὲ φησιν Ἡσιόδου εἶναι τὸ ποίημα.

τῆς ἐκ μὲν βινῶν κτλ.: Ἡσιόδ. Ἀσπίς 264-270:

Πᾶρ δ' Ἀχλὺς εἰστήκει ἐπισμυγερή τε καὶ αἰνὴ
χλωρῇ ἀυσταλῇ λιμῶ καταπεπτηνῖα
γουννοπαχῆς, μακροὶ δ' ὄνυχες χεῖρεσσιν ὑπῆσαν
τῆς ἐκ μὲν βινῶν μύξαι ῥέον, ἐκ δὲ παρειῶν
αἶμ' ἀπελείβει' ἔραζ'· ἢ δ' ἀπλητον σεσαοῖα
εἰστήκει, πολλὴ δὲ κόνις κατενήνοθεν ὤμοις,
δάκρουσι μυδαλέη.

Ἀχλὺς εἶναι ἡ θόλωση τοῦ ἀέρα καὶ κατὰ προσωποποίηση ἡ θλίψη, ἢ σκία τοῦ θανάτου. Ὁ Λογγίνος δὲν ἐπικρίνει τὸν Ἡσιόδο γιὰ τὴν παρομοίωση κατὰ τὸ ἀηδές, ἀλλὰ γιὰ τὴν λεπτομέρεια αὐτῆ δὲν ἐναρμονίζεται μὲ τὴν ἔκφραση τοῦ δεινοῦ.

μυσητόν: ὁ Ρ ἔχει *μυσητόν*, πού δὲν δίνει ἱκανοποιητικὸ νόημα. Τὸ ἐπιθ. ἀντιθέτως *μυσητός* (*μύσος*) ἐκφράζει τὸ αἰσθημα τῆς ἀηδίας πού προκαλοῦν στὸν ἀκροατὴ οἱ μύξες τῆς Ἀχλῦος.

ἄσσον... ἴπποι: Ἰλ. Ε 770-2. Ἡ Ἡρα καὶ ἡ Ἀθηνᾶ σπεύδουν μὲ τὸ ἄρμα τοὺς νὰ βοηθήσουν τοὺς Ἕλληνες πού δεινοπαθοῦν ἀπὸ τοὺς Τρῶες (Ε 267 κέ.). Ὁ Εὐστάθιος (606, 16) χαρακτηρίζει τὸ χωρίο *ποιητικώτερον καὶ τερατωδέστερον*.

κοσμικῶ διαστήματι: ὁ Λογγίνος συγγέει τὸν ὀρίζοντα μὲ τὰ πέρατα τοῦ κόσμου.

9.6 ἀμφὶ δ' ἐσάλπιγξεν... θεοὶ περ: πρόκειται γιὰ κέντρωνα ἀπὸ ὁμηρικὸς στίχους, πού προέρχονται ἀπὸ τὶς δύο θεομαχίες τῆς Ἰλιάδος (οἱ θεοὶ πού προστατεύουν τοὺς Ἕλληνες — Ἡρα, Ἀθηνᾶ, Ἡφαιστος — συγκρούονται μὲ τοὺς θεοὺς πού προστατεύουν τοὺς Τρῶες — Ἀπόλλων, Ἄρης, Ἀφροδίτη) Φ 388 (*ἀμφὶ... οὐρανός*) καὶ Ε 570 (*Οὐλυμπός τε*) καὶ Υ 61-65 (*ἔδδεισεν... θεοί*). Γιὰ τὸν Λογγίνο ἡ μάχη πάνω στὴ γῆ μεταφέρεται στὸν κόσμον («*Συμπάθεια τοῦ κόσμου*»). Ἡ σύγχυσις τοῦ παντός προκαλεῖται ἀπὸ τὴν πολεμικὴ δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων.

ἀμφὶ δ' ἐσάλπιγξεν...: βλ. Δημ. *Περὶ ἐρω.* 83: *Δεῖ μέντοι μὴ λανθάνειν διτι ἔναι μεταφοραὶ μικροπρέπειαν ποιοῦσι μᾶλλον ἢ μέγεθος, καίτοι τῆς μεταφορᾶς πρὸς ὄγκον λαμβανομένης, ὡς τὸ «ἀμφὶ δ' ἐσάλπιγξεν μέγας οὐρανός» οὐρανὸν γὰρ ὄλον ἠχοῦντα οὐκ ἔχρη προσεικάσαι ἠχοῦση σάλπιγγι, πλὴν εἰ μὴ τις ἄρα ἀπολογοῖτο ὑπὲρ τοῦ Ὀμήρου λέγων ὡς οὕτως ἠχῆσεν μέγας οὐρανός, ὡς ἂν ἠχῆσειεν σαλπίζων ὄλος οὐρανός.*

Ἐκτός ἀπὸ τὸν Δημήτριον καὶ ἄλλοι κριτικοὶ εἶχαν ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἔρμηνεία καὶ τὴν αἰσθητικὴ ἀξιολόγησι τοῦ στίχου. Ὁ Σχολιαστής (B, ad loc.) δικαιολογεῖ τὴν ἐπιλογή τοῦ ρήματος: εἰ γὰρ εἶπεν «*ἐβρόντησεν*», οὐδὲν ἂν εἰσηγήσατο παράδοξον. Ὁ Φιλίστρατος (*Ἡρωικός* 2, 19 p. 162 Kays.) μᾶς πληροφορεῖ διτι ὀρισμένοι ὑποστήριζαν πὼς στὶς θεομαχίες ὑπόκειται ὀρφικὴ διδασκαλία: ταῦτα τὸν Ὀρφείως τρόπον πεφίλοσοφῆσθαι τῷ Ὀμήρῳ φησὶ καὶ οὐ μεμπτὰ εἶναι πρὸς ἐκπληξιν καὶ θεῖα, ὥσπερ τὸ «*ἀμφὶ δὲ σάλπιγξε μέγας οὐρανός*» καὶ ὡς ἀνεπήδησεν Ἀιδωνεύς τοῦ θρόνου τινασσομένης τῆς γῆς ἐκ Ποσειδῶνος.

ἐπιβλέπεις... μάχη: καὶ ἡ δραματικὴ ἀποστροφή καὶ τὰ ἀσύνδετα καὶ προπάντων οἱ εὐστοχεῖς καὶ λεπταίσθητες παρατηρήσεις δίνουν στὸ χωρίο ἕναν ὑψηλὸ τόνο. Ὁ Γίββων ἐκφράζει τὸν ἀνεπιφύλακτον θαυμασμό του

(*Journal* 3.9.1762): «Τὸ ἕνατο κεφάλαιο εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ὠραῖα μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος. Ἰσάμε τώρα ἤμουν ἐξοικειωμένος μόνον μὲ δύο τρόπους κριτικῆς ἐνὸς ὠραίου ἀποσπάσματος: ὁ ἕνας συνίσταται στὸ νὰ δείξεις μὲ μιὰ λεπτομερῆ ἀνατομία τὶς ξεχωριστὲς ὁμορφίαις του καὶ τὰ σημεῖα ἀπὸ ὅπου αὐτὲς ξεπηδοῦν. Ὁ ἄλλος εἶναι μιὰ στεῖρα ἀρεταλογία ἢ ἕνα γενικόλογον ἐγκώμιον πού δὲν ἀφήνει τίποτε πίσω του. Ὁ Λογγίνος μοῦ ἔδειξε διτι ὑπάρχει καὶ ἕνας τρίτος. Μοῦ λέει τὰ προσωπικά του συναισθήματα καθὼς διαβάζει τὸ κείμενον καὶ τὰ περιγράφει μὲ τὴν δραστικότητα ὥστε μοῦ τὰ μεταδίδει. Ἐγὼ σχεδὸν ἀμφιβάλλω γιὰ τὸ ποῖο ἀπὸ τὰ δύο εἶναι πιὸ ὑψηλόν: ἡ μάχη τῶν θεῶν τοῦ Ὀμήρου ἢ ἡ ἀποστροφή τοῦ Λογγίνου στὸν Τερεντιανὸν σχετικὰ μὲ αὐτήν».

ὡς... γῆς: σύμφυρη δύο εἰκόνων: διάσχιση τῆς γῆς καὶ ἀνατροπὴ ἐκ θεμελίων (πρβλ. Λουκ. *Ζεὺς τραγ.* 14 *ἀνασπάσειεν ἐκ βάθρων τὴν γῆν*...).

9.7 εἰ μὴ κατ' ἀλληγορίαν... πρέπον: μὲ τὴν ἀλληγορικὴν ἔρμηνεία τουλάχιστον τῶν ὁμηρικῶν θεομαχιῶν φαίνεται διτι εἶχε ἀσχοληθεῖ ὁ Θεαγένης ἀπὸ τὸ Ρήγιον (6ος αἰ.), ἀπ. 2 D.-K. (Σχδλ. Β στὸ Υ 67 = Πορφύρ. I. 240, 14 Schrad.): *τοῦ ἀσυμφόρου μὲν ὁ περὶ θεῶν ἔχεται καθόλου λόγος, ὁμοίως δὲ καὶ τοῦ ἀπρεποῦς· οὐ γὰρ πρέποντας τοὺς ὑπὲρ τῶν θεῶν μύθους φησὶν. Πρὸς δὲ τὴν τοιαύτην κατηγορίαν οἱ μὲν ἀπὸ τῆς λέξεως ἐπιλύουσιν, ἀλληγορία πάντα εἰρησθαι νομίζοντες ὑπὲρ τῆς τῶν στοιχείων φύσεως, οἷον (ἐν) ἐναντιώσεσι τῶν θεῶν. Καὶ γὰρ φασὶ τὸ ξηρὸν τῷ ὑγρῷ καὶ τὸ θερμὸν τῷ ψυχρῷ μάχεσθαι καὶ τὸ κοῦφον τῷ βαρεῖ... ὁμοίως ἔσθ' ὅτε καὶ ταῖς διαθέσεσιν ὀνόματα θεῶν τιθέναι, τῇ μὲν φρονήσει τὴν Ἀθηνᾶν, τῇ δ' ἀφροσύνην τὸν Ἄρεα, τῇ δ' ἐπιθυμίαν τὴν Ἀφροδίτην, τῷ λόγῳ δὲ τὸν Ἐρμῆν, καὶ προσοικειοῦσι τούτοις· οὗτος μὲν οὖν ὁ τρόπος ἀπολογίας ἀρχαῖος ὢν πάντων καὶ ἀπὸ Θεαγέτους τοῦ Ρηγίνου, δς πρῶτος ἔγραψε περὶ Ὀμήρου, τοιοῦτός ἐστιν ἀπὸ τῆς λέξεως.*

Γενικὰ γιὰ τὴν ἀλληγορικὴν ἔρμηνεία τοῦ Ὀμήρου βλ. Ἡράκλειτος, *Ἀλληγορίαι ὁμηρικαί*, F. Wehrli, *Zur Geschichte der allegorischen Deutung Homers*, Basel 1928, F. Buffière, *Les mythes d'Homère et la pensée grecque*, Paris 1956.

εἰ μὴ... ἔθεα: πρβλ. Ἡράκλ. *Ἀλληγ. ὁμηρ.* 1: πάντα γὰρ ἠσέβησεν (sc. Ὀμηρος), εἰ μὴδὲν ἠλληγόρησεν.

τὸ πρέπον: βλ. τὸν ὀρισμὸν τοῦ Ἀριστοτ. *Ῥητορ.* 1408a 12: τὸ δὲ πρέπον ἔξει ἢ λέξις... ἐὰν μήτε περὶ εὐόγκων αὐτοκαθδάλως λέγεται μήτε περὶ εὐτελῶν σεμνῶς. Τὸ πρέπον ἦταν κατὰ τὸν Θεόφραστο (Διογ.

Λαέρτ. VII, 59) μία από τις πέντε ἀρετές τοῦ ὕψους: ἀρεταὶ δὲ λόγου εἰσὶ πέντε: ἑλλητισμός, σαφήνεια, συντομία, πρέπον, κατασκευή. Ἑλλητισμός μὲν οὖν ἐστὶ φράσις ἀδιάπτωτος ἐν τῇ τεχνικῇ καὶ μὴ εἰκαία συνηθεία. Σαφήνεια δὲ ἐστὶ λέξις γνωρίμως παριστῶσα τὸ νοούμενον. Συντομία δὲ ἐστὶ λέξις αὐτὰ τὰ ἀναγκαῖα περιέχουσα πρὸς δῆλωσιν τοῦ πράγματος. Πρέπον δὲ ἐστὶ λέξις οἰκεία τῷ πράγματι. Κατασκευὴ δὲ ἐστὶ λέξις ἐκπεφηνυῖα τὸν ἰδιωτισμόν.— Διεξοδικὴ συζήτηση καὶ συγκέντρωση τῶν μαρτυριῶν στὸν M. Pohlenz, «Das πρέπον», *NGGW*, 1933, 53-92.

Ὅμηρος... ἀνθρώπους: ἡ ἐπισήμανση τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ τῶν ὁμηρικῶν θεῶν εἶναι κοινὸς τύπος στὰ ὁμηρικὰ σχόλια, στοὺς φιλοσόφους (ἰδίως στοὺς στωικούς) καὶ στοὺς Ἰουδαίους καὶ χριστιανούς ἀπολογητές.

τραύματα κτλ.: πρβλ. Cic. *de nat. deorum* I, 42 (ἀσύνδετη ἀπαρίθμηση θεϊκῶν ἐνεργειῶν καὶ παθημάτων πού ἔχουν ἀνθρώπινο χαρακτήρα): *bella proelia pugnas vulnera... odia praeterea discidia discordias, ortus interitus, quaerelas, lamentationes, effusas in omni intemperantia libidines, adulteria vincula.*

τραύματα θεῶν: ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ὁ τραυματισμὸς τῆς Ἀφροδίτης (E 335 κέ.).

στάσεις: ὅπως ἡ ἐπιβουλή ἐναντίον τοῦ Δία (A 399 κέ.).

δεσμά: πρβλ. Πλάτ. *Πολ.* 378a: Ἦρας δὲ δεσμούς ὑπὸ υἱός.

πάθη πάμφυρτα: ἀναφορὰ ἴσως στὴν ἐλευθεριότητα τῶν ἡθῶν πού διέκρινε τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου. (Πρβλ. Ἰώσηπος, *Κατ' Ἀπίωνος* II, 244).

τοὺς μὲν κτλ.: πρβλ. Φιλόστρ. *Ἡρωϊκός* 2, 19.163 Kayser: μέμφεται δὲ τοῦ Ὀμήρου ἐκεῖνα, πρῶτα μὲν ὅτι θεοὺς ἐγκαταμίξας ἀνθρώποις περὶ μὲν τῶν ἀνθρώπων μέγала εἶρηκε, περὶ δὲ τῶν θεῶν μικρὰ καὶ φαῦλα.

λιμὴν κακῶν ὁ θάνατος: κοινοτοπικὴ εἰκόνα πού φαίνεται νὰ ἔχει τὴν ἀρχὴ της στὸν Αἰσχύλο, βλ. Πλούτ. *Παραμυθ.* πρὸς Ἀπολλ. 10, 106d: τοῦτον (Αἰσχύλον) γὰρ ἀπεμιμήσατο καὶ ὁ εἰπὼν «ὦ θάνατε παιᾶν ἰατροῦς μόλοις. λιμὴν γὰρ ὄντως αἶδας ἀν' αἶαν», Ἐπίκτ. IV, 10, 27: οὗτος δ' ἐστὶν ὁ λιμὴν πάντων, ὁ θάνατος αὕτη ἡ καταφυγή, *Παλ. Ἀνθολ.* VII, 452: *Μνήμησ Εὐβούλοιο σοφρονος, ὦ παριόντες, / πίνωμεν κοινὸς πᾶσι λιμὴν Ἀΐδης.*

οὐ... ἀλλὰ τὴν ἀτυχίαν: ἂν δεχτοῦμε τὴν προσθήκη τοῦ καὶ μετὰ τὸν ἀλλὰ (ἔτσι ὁ G.S.A., *Class. J.* 3, 65), ἔχουμε ἓνα λογικότερο νόημα («δὲν

ἔκανε μόνο τὴ φύση τῶν θεῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀτυχία τους αἰώνια»), ἀλλὰ χάνεται ἡ λεπταίσθητη σύγκριση.

9.8 ἄχραντοι: γὰρ τὴ σημασία πρβλ. Ἰάμβλ. *Περὶ μυστ.* 120: οὐδὲ χραίνονται αὐτοὶ θεοὶ ἀπὸ τῆς ἡμετέρας κηλίδος. ἄχραντοι γὰρ εἰσὶ πάντη καὶ ἀκήρατοι.

τρέμε δ' οὖρα κτλ.: κέντρων ἀπὸ ὁμηρικούς στίχους: N 18 + Γ 60 + N 19 + N 27-29. Ὁ λόγος εἶναι γὰρ τὸ ταξίδι τοῦ Ποσειδώνα, πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς «θηϊκῆς Σάμου» μὲ τὰ πόδια (N 10 κέ.), πηγαίνει στὴς Αἰγές (N 20) καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μὲ τὸ ἄρμα του φτάνει στὴν Τρωάδα.

Γιὰ τὴν ὁμοιότητα μὲ τὸν Δάντη (*Inf.* 9.64 κέ.) βλ. E. Auerbach, *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike*, Bern 1958, 169-176.

9.9 ταῦτη... ἐγένετο: τὸ περίφημο «Genesiszitat», τὸ πιὸ πολυσυζητημένο χωρίο τοῦ ἔργου καὶ τὸ πιὸ αἰνιγματικὸ — ὁ F. A. Wolf τὸ εἶχε χαρακτηρίσει «οὐρανοκατέβητο» (*Vorlesungen über die Altertumswissenschaft* I 330: Diese Stelle fällt wie vom Himmel hinein). Πολλοὶ παλαιότεροι ἐκδότες καὶ μελετητὲς (Φρ. Πόρτος, Spengel κ.ά.) καὶ νεότεροι (K. Ziegler, *Hermes* 50, 1915, 572-603, L. Herrmann, *AC* 33, 1964, 73-85) ἀμφισβήτησαν τὴ γνησιότητά τοῦ γιὰ τὸ Λογγίνος δὲν ἦταν Χριστιανὸς ἢ Ἰουδαῖος, τὰ ἑλληνικὰ τοῦ χωρίου εἶναι ἀκομψὰ καὶ ἡ παρεμβολὴ σπάζει τὴ συνάφεια τῆς συζήτησης γὰρ τὴν ποίηση τοῦ Ὀμήρου. Ἄλλοι πάλι μελετητὲς ὑπερασπίστηκαν μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα τὴ γνησιότητα τοῦ χωρίου (W. R. Roberts, *PhQ* 7, 1928, 109-119· H. Mutschmann, *Hermes* 52, 1917, 161-200· E. Norden, *Das Genesiszitat in der Schrift vom Erhabenen*, Berlin 1955). Δὲν εἶναι, πράγματι, καθόλου ἀπίθανο ἓνας παγανιστὴς συγγραφέας τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. νὰ εἶχε ὑπόψη του τὴ Βίβλο ἢ ἔστω ὀρισμένα ἀποσπάσματα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἔργο, γιὰ τὸ οἱ Ἕλληνες βρῖσκονταν στὴν Παλαιστίνη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ἀλεξάνδρου ὡς κατακτητὲς καὶ ἀκόμη παλαιότερα ὡς ἔμποροι. Σὲ πάμπολλες ἐπίσης ἑλληνικὲς πόλεις καθὼς καὶ στὴ Ρώμη ὑπῆρχαν ἀθηρῆς ἐβραϊκὲς κοινότητες, ἐν πολλοῖς ἑλληνόφωνες. Στὰ χρόνια τοῦ Χριστοῦ εἶχαν ἀναλάβει τὴν ἐνημέρωση τοῦ ἑλληνόφωνου κοινοῦ γὰρ τὰ ἐβραϊκὰ πράγματα συγγραφεῖς μεγάλης ὀκλήσ, ὅπως ὁ Φίλων καὶ ὁ Ἰώσηπος. Δὲν ἀποκλείεται, τέλος, ὁ συγγραφέας τοῦ *Περὶ ὕψους* νὰ εἶχε κάποιες σχέσεις μὲ Ἰουδαίους λογίους, λ.χ. τὸν Φίλωνα τὸν Ἀλεξανδρέα. Γενικὰ γὰρ τίς σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Ἰουδαίων βλ. M. Hengel, *Judentum*

und Hellenismus, Tübingen 1973 (δπου και ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία).

Θεσμοθέτης: συνήθως ὁ Μωυσῆς ἀποκαλεῖται νομοθέτης, ἀλλὰ πρβλ. Φίλων, *Περὶ μετοικεσίας* 23: *παρέπεται θεσμοθέτη λόγω Μωυσῆ ποδηγετοῦντι, καὶ Κλήμ. Ἀλεξ., Στρωμ. I, 167: ὅθεν ὁ νόμος εἰκότως εἴρηται διὰ Μωυσέως δεδόσθαι κανῶν τυγχάνων δικαίων τε καὶ ἀδίκων, καὶ τοῦτον κυρίως θεσμόν ἂν εἴποιμεν τὸν ὑπὸ θεοῦ διὰ Μωυσέως παραδεδομένον.*

[**ἐπειδὴ**]: ὁ Brandt καὶ ἄλλοι ἐκδότες ὀβελίζουσι τὸ ἐπειδὴ (βλ. καὶ Bühler, *Beiträge* 34-7), γιὰτὶ διαφορετικὰ ἢ κυρίως πρόταξη θὰ ἔμενε χωρὶς ρῆμα. Στὰ ὑπόλοιπα χωρία ποὺ εἰσάγονται μετὰ τὴν ταύτη (3.2, 9.4, 31.1) τὸ ρῆμα δὲν παραλείπεται.

κατὰ τὴν ἀξίαν: πρβλ. Ἰώσηπος, *I. Ἀρχ. I, 15: τοὺς ἐντευξομένους τοῖς βιβλίοις παρακαλῶ τὴν γνώμην θεῶ προσανέχειν καὶ δοκιμάζειν τὸν ἡμέτερον νομοθέτην, εἰ τὴν τε φύσιν αὐτοῦ ἀξίως κατενόησε καὶ τῇ δυνάμει προπούσας αἰετὰς πράξεις ἀνέθηκε πάσης καθαρὸν τὸν περὶ αὐτοῦ φυλάξας λόγον τῆς παρ' ἄλλοις ἀσχήμονος μυθολογίας.*

ἐχώρησε: παρὰ τὸ πλῆθος τῶν διορθώσεων ποὺ ἔχουν γίνει (ἐγνώρισε, ἐχώρησε, ἐχορήγησε, ἐθεώρησε, ἐχορηγήσει) τὸ ἐχώρησε μπορεῖ νὰ διατηρηθεῖ, ἂν θεωρήσουμε ὅτι σημαίνει «ἀντιλαμβάνομαι, ἐννοῶ» (animus concipere), ὅπως λ.χ. στὸν Ματθ. 19.19: *οὐ πάντες χωροῦσιν τὸν λόγον (τοῦτον), ἀλλ' οἷς δέδοται.* Βλ. καὶ TLG s.v. μετὰ χωρία ἀπὸ τῶν Φίλων.

«εἶπεν ὁ Θεός...»: τὸ κείμενο τῶν Ο' ἔχει ὡς ἐξῆς: *Γεν. 1, 3: καὶ εἶπεν ὁ θεὸς «γενηθήτω φῶς». καὶ ἐγένετο φῶς... 7 καὶ εἶπεν ὁ θεὸς «συναχθήτω τὸ ὕδωρ τὸ ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ εἰς συναγωγὴν μίαν καὶ ὀφθήτω ἡ ξηρά». καὶ ἐγένετο οὕτως. Ὁ Λογγίνος εἶτε παραθέτει ἀπὸ μνήμης, εἶτε χρησιμοποιοῖ μιὰ ἐνδιάμεση πηγὴ (τὸν Κικελίλιου), εἶτε ἔχει ὑπόψην του μιὰν ἄλλη μετάφραση τῆς Γενέσεως, εἶτε τέλος ἐπιδιώκει μετὰ τὴν συντημῆσιν ἕνα ρυθμικὸ παραλληλισμὸν γενέσθω φῶς, καὶ ἐγένετο. γενέσθω γῆ, καὶ ἐγένετο.*

τί: τὸ σχῆμα τῆς πύσεως καὶ ἀποκρίσεως (βλ. κεφ. 18) δραματοποιεῖ τὰ ἐξιστορούμενα.

9.10 εἰς... ἐθίζει: ἡ ἰδιότητα ποὺ ἐξαίρει ἐδῶ ὁ Λογγίνος εἶναι ἡ ἰκανότητα τοῦ ποιητῆ νὰ ταυτίζεται μετὰ τοὺς ἥρωές του καὶ νὰ συμμετέχει στὰ πραττόμενα (βλ. καὶ 15.4 γιὰ τὸν Εὐριπίδην: *ἄρ' οὐκ ἂν εἴποις, ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ γράφοντος συνεπιβαίνει τοῦ ἄρματος καὶ συγκινδυνεύουσα κτλ.).*

αὐτῶ: = *πεποιήται αὐτῶ*, sc. τῶ Ὀμήρῳ: πρβλ. 15.4 *ὁμοία καὶ τὰ ἐπὶ τῆς Κασσάνδρας αὐτῶ.*

μάχην: ἐδῶ ὁ στρατὸς, ὅπως λ.χ. στὸν P 261. Τὸ νόημα εἶναι ὅτι μόνον ὁ στρατὸς τῶν Ἑλλήνων, ὅχι καὶ τῶν Τρώων, ἐμποδίζεται νὰ πολεμήσει.

Ζεῦ... ὄλεσσον: P 645-7.

ἀλλὰ σὺ ῥύσαι: πρβλ. Ματθ. 6, 13: *ἀλλὰ ῥύσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ.*

ἐν δὲ φάει καὶ ὄλεσσον: κατὰ τὸν Εὐστάθιο (1121, 49) ἡ φράση εἶχε γίνει παροιμιακὴ.

οὐ γὰρ ζῆν εὐχεται: τὴν ἴδια παρατήρηση μετὰ τὸν Λογγίνο κάνουν καὶ οἱ σχολιαστὲς τοῦ Ὀμήρου, Σχόλ. Α: *μεγαλοφρόνως, οὐ σωτηρίαν αἰτεῖται, Σχόλ. ΒΤ: θανμαστόν τὸ ἦθος. οὐ γὰρ σωτηρίαν αἰτεῖ, ἀλλὰ τὸ μὴ ἐμποδίζεσθαι ἀπὸ ἔργων ἀγαθῶν. διὸ καίπερ ἐναντιούμενος ὑπακούει ὁ Ζεὺς.*

ἐντάφιον: τὸ σάβανο καὶ μτφ. ὁ τρόπος τοῦ θανάτου, πρβλ. Σιμων., ἀπ. 4: *ἐντάφιον δὲ τοιοῦτον οὐτ' εὐρὸς οὐθ' ὁ πανδαμάτωρ ἀμανρώσει χροῖνος, Ἰσοκρ. Ἀρχιδ. 45: τῶν δὲ χρωμένων τινὸς τολμήσαντος εἰπεῖν ὡς καλόν ἐστιν ἐντάφιον ἢ τυραννίς.*

9.11 ὡς δὲ... γίγνεται: στοὺς στίχους αὐτοὺς ἀπὸ τὴν O (605-7) ὁ Ὀμηρος συγκρίνει τὸν Ἕκτορα μετὰ τὸν Ἄρη. Ὁ Λογγίνος φαίνεται νὰ ἐξισώνει τὴν ποιητικὴν «μανίαν» (βλ. Δημόκριτος, B 17-18 D.-K., Πλάτων, *Φαῖδρος* 245a) μετὰ τὴν πολεμικὴν μανίαν.

ὑποφερομένης ἡδῆ: γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ρ. πρβλ. καὶ Μάξ. Τύριος 16.5: *πάν γὰρ σῶμα ῥεῖ καὶ φέρεται δξέως Εὐρύπιδου δίκην ἄνω καὶ κάτω, νῦν μὲν ἐκ νηπιότητος εἰς ἡβὴν οἰδαῖνον, νῦν δ' ἐξ ἡβῆς εἰς γῆρας ὑπονοστοῦν καὶ ὑποφερόμενον.*

9.12 συντεθεικῶς ταύτην δευτέραν: ὁ Λογγίνος ἀκολουθεῖ ὅπως εἰδείξε ὁ E. Hafermehl (*Rh.M.* 61, 1906, 283-298) τὴν ἀπόψιν τοῦ Μενεκράτη ἀπὸ τῆς Νύσσας, μαθητῆ τοῦ Ἀριστάρχου (βλ. Στράβων 14.1.48): *Σχολ. στὸ στίχο Ω 804: Μενεκράτης φησὶν αἰσθόμενον ἑαυτοῦ ἀσθενείας τὸν ποιητὴν καὶ τοῦ μὴ ὁμοίως δύνασθαι φράζειν ἑἶσαι τὰ μεθ' Ἕκτορα: καλῶς δὲ ἐταμιεύσατο ἑαυτῶ τὰ λοιπὰ τῶν ζητημάτων εἰς τὴν Ὀδύσειαν: μικρὰ γὰρ ἦν ἡ ὑπόθεσις περὶ τῆς οἰκίας τοῦ Ὀδυσσεύος μόνον: τὰ γὰρ λείψανα ἐκεῖ ἂ μὲν Ὀδυσσεύς, ἂ δὲ Νέστωρ καὶ Μενέλαος, ἂ δὲ Δημόδοκος καθαρίζων, φησὶν, (διηγείται) ἄλλως τε πολιορκίαν μακρὰν οὐκ ἄξιον διηγῆσθαι. Ἄλλα χωρὶς καὶ συζήτηση γιὰ*

τῆ διαφορετικῆ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος ἀπὸ τὸν Λογγίνο καὶ τὸν Μενεκράτη στὸν W. Bühler, 46-7.

Φαίνεται ἐν τούτοις ὅτι ἡ κρατούσα γνώμη στὴν ἀρχαιότητα ἦταν ὅτι ὁ Ὅμηρος εἶχε γράψει πρῶτα τὴν Ὀδύσσεια, βλ. Λουκ. Ἄλ. Ἰστ. 2.20: καὶ μὴν κάκεινο ἐπεθύμουν εἰδέναι εἰ προτέραν ἔγραφεν τὴν Ὀδύσειαν τῆς Ἰλιάδος, ὡς οἱ πολλοὶ φασιν, ὁ δὲ ἤρνεϊτο.

Τὸ ἐρώτημα πάντως γιὰ τὸ ποῖο ἔργο εἶχε γράψει πρῶτο ὁ ποιητῆς θεωρεῖται ὡς τυπικὸ παράδειγμα σχολαστικῆς φορτικότητος ἀπὸ τὸν Σενέκα, *De brev. vitae* 13: «αὐτὴ ἡ ἀρρώστια ὑπῆρξε ἐλληνικὴ, νὰ ἀναζητοῦν πόσους κωπηλάτες εἶχε ὁ Ὀδυσσεύς, ποιά γράφηκε πρώτη ἡ Ἰλιάς ἢ ἡ Ὀδύσεια, προπάντων ἂν ἦταν καὶ τὰ δύο ἔργα τοῦ ἴδιου ποιητῆ...».

τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου: ὁ Wilamowitz ὀβελίζει τὴ συμπλοκὴ ὡς γλῶσσημα στὸ Ἰλιακῶν παθημάτων. Ὅμως ἡ σχέση ἀνάμεσα στὶς δύο συμπλοκὲς εἶναι σχέση εἶδους πρὸς γένος. Τὰ Ἰλ. παθ. ἐντάσσονται στὰ παθήματα τοῦ τρωϊκοῦ πολέμου, ποὺ περιλαμβάνουν τὰ πρὶν καὶ τὰ μετὰ τὴν πολιορκία τοῦ Ἰλίου (Νόστοι).

προεγνωσμένους: ὁ Reiske διορθώνει σὲ -οις, ἐννοώντας ὅτι τὸ ἀκροατήριον τῆς Ὀδύσειας γινώριζε ἐκ τῶν προτέρων τοὺς χαρακτῆρες καὶ τὰ παθήματα τῶν ἥρώων ποὺ ὀδύρονταν. Ὅμως προγιγνώσκω σημαίνει καὶ «προαποφασίζω», «κρίνω ἐκ τῶν προτέρων» (βλ. *LSJ* s.v.), συνεπῶς ἡ γραφὴ τοῦ Ρ μπορεῖ νὰ διατηρηθεῖ. Ὁ Ὅμηρος εἶχε προαποφασίσει γιὰ τοὺς οἴκτους ἀπὸ παλιὰ καὶ τώρα κατὰ τὴ σύνθεση τῆς Ὀδύσειας βρῖσκει τὴν εὐκαιρία νὰ τοὺς τοποθετήσῃ στὸ στόμα τῶν ἥρώων. — Ἡ θαυμαστὴ «προοικονομία» τοῦ ποιητῆ ποὺ συχνὰ ἐπαινεῖται ἀπὸ τοὺς σχολιαστῆς.

Ἐνθα μὲν... υἱός: Ὀδ. γ 109-11 (μιλάει ὁ Νέστωρ). Βλ. Εὐστάθ. 1459, 29: *Νέστωρ ἐξαριθμούμενος ἐν ἐπιτομῇ ἀνδρας ἐν τῷ Τρωϊκῷ πολέμῳ τρωθέντας ἀρίστους καὶ οὕτω καταποικίλλον τὴν Ὀδύσειαν τοῖς ἐξ Ἰλιάδος ἐλλείμμασι χορῆται σχήματι ἐπιμονῆς.*

9.13 σωματίον: σῶμα καὶ σωματίον στὴ σημασία βιβλίον ἢ σύνολο βιβλίων (corpus). Βλ. Ἡσύχ. Ἰλιάς τὸ Ὅμηρου σωματίον.

δραματικόν: μὲ τὴ στενὴ ἔννοια τοῦ ἔργου δραματικὸς ἢ συμπλοκὴ δρ. τὸ σῶμ. ἐπεστήσατο σημαίνει: παρουσίασε πρόσωπα νὰ συνδιαλέγονται καὶ νὰ δροῦν. Μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια δραμ. = τραγικὸς σημαίνει ὅτι ὁ Ὅμηρος ἦταν ὁ προπάτορας τῆς τραγωδίας, ἄποψη ποὺ στὴν ἀρχαιότητα εἶχε μεγάλη διάδοχη. Πρβλ. Ἐρμολ., *Περὶ μεθόδου δεινότητος*,

33: τὸ τραγικῶς λέγειν Ὅμηρος μὲν ἐδίδαξε, Δημοσθένης δὲ ἐμιμήσατο. Ὅτι μὲν γὰρ τραγωδὸς καὶ πατὴρ τραγωδίας Ὅμηρος, Πλάτων μαρτυρεῖ...

ἐναγωνίον: ἐπὶ ὕφους «ἐντονος, σφοδρὸς» (≠ διηγηματικὸς). Ἴσως ὅμως ἐδῶ νὰ ἐννοεῖ ὅτι ἡ Ἰλιάς εἶναι γεμάτη ἀπὸ λόγους σὲ συνελύσεις τοῦ στρατοῦ, σὲ ἀντιδικίες, σὲ πρεσβείες. Πρβλ. Ἡράκλ. Ὅμηρ. Ἄλληγ. 60: ἀπὸ τῆς ἐναγωνίου καὶ πολεμικῆς Ἰλιάδος ἐπὶ τὴν ἠθικὴν μεταβῶμεν Ὀδύσειαν.

ἠλιώ: πρβλ. Στράτων, *Παλ. Ἀνθολ.* XII 178:

*ἔξεφλέγην, ὅτε Θεῦδις ἐλάμπετο παισὶν ἐν ἄλλοις
οἶος ἐπαντέλλων ἀστράσιν ἠέλιος.
τοῦνεκ' ἐτι φλέγομαι καὶ νῦν, ὅτε νυκτὶ λαχνοῦται
δυόμενος γάρ, ὅμως ἠλιός ἐστιν ἐτι.*

Γιὰ τὴν προέλευση τῆς παρομοίωσης (ἀπὸ τὴν *Πολυξένη* τοῦ Σοφοκλή;) βλ. W. M. Calder, «Longinus, de Sublimitate IX, 13. The setting sun», *CPh* 69, 1967, 42.

οὐ... μέγεθος: πρβλ. 8, 2 ὕψη δίχα πάθους (ὅπου τὸ παράδειγμα προέρχεται ἀπὸ τὴν Ὀδύσεια λ 315-7).

ποιήμασιν: γιὰ τὴ διάκριση ποιήσεως-ποιήματος βλ. Ἐρμολ., *Προγ.* 2(20) p. 4, 11 R: *ποίησις ἢ Ἰλιάς καὶ ποίησις ἢ Ὀδυσσεύς, ποιήματα δὲ ἀσπιδοποιία, νεκρομαντεία, μνηστηροφονία.*

ἀγχίστροφον: τὸ ἐπίθ. δηλώνει τὴν ταχύτητα τῆς μετάβασης, τὴν ξαφνικὴ ἀλλαγὴ στὴ σκέψη καὶ στὴν ἔκφραση. Πρβλ. Θουκ. II.53: *ἀγχίστροφος μεταβολή.*

ταῖς... φαντασίαις: γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἔργου πρβλ. Σχόλ. bT Ἰλ. E 342: *τρεις δὲ εἰσι τρόποι, καθ' οὓς πᾶσα ποίησις θεωρεῖται ὁ μιμητικὸς τοῦ ἀληθοῦς, φιλοπάτωρ, μισογύνης, ἄπιστος, παρρησιαστής ὁ κατὰ φαντασίαν τῆς ἀληθείας, ὃν δεῖ μὴ κατὰ μέρος ἐξετάζειν, οἷον διτι ψυχὰι γέονται καὶ λαλοῦσι, πάντως ἐρεῖ τις, καὶ γλῶσσαν ἔχουσι καὶ βρόγχον ὁ τρίτος δὲ ὁ καθ' ὑπέρθουσαν ἀληθείας καὶ φαντασίαν, Κύκλωπες, Λαιστοργόνες, καὶ ταῦτα τὰ περὶ θεῶν, καὶ Quint. 6, 2, 30: *hunc quidam dicunt εὐφαντασίωτον, qui sibi res, voces, actus secundum verum optime fingit.**

ἄλλ' οἶον κτλ.: δυσνόητο χωρίο. Οἱ παλαιότεροι σχολιαστῆς ἐντόπιζαν τὴ σύγκριση τοῦ Ὀμήρου μὲ τὴν παλιπροῦκὴ κίνηση στὸ ἐξῆς: ὅπως στὴν ἀμπώτιδα φαίνονται τὰ δρῖα στὰ ὁποῖα φτάνει ἡ θάλασσα μὲ

τὴν πλημμυρίδα, ἔτσι καὶ τὸ μεγαλεῖο τοῦ Ὀμήρου φαίνεται ἀκόμη καὶ στὸ ἔργο τῆς γεροντικῆς του ἡλικίας, τὴν Ὀδύσεια. Τὸ νόημα ὡστόσο τοῦ κειμένου, ποὺ ἴσως ἔχει ὑποστῆ κάποιες φθορές, εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: στὸ ἔργο τῆς γεροντικῆς του ἡλικίας φαίνονται καθαρὰ οἱ ἀμπώτιδες (= οἱ ὑποχωρήσεις) τοῦ μεγέθους (γεν. ὑποκ.) τῆς ποιητικῆς μεγαλοφυίας τοῦ Ὀμήρου.

Ἔκκεανος: ἡ σύγκριση τοῦ Ὀμήρου μὲ τὸν Ἔκκεανὸ εἶναι κοινὸς τόπος, λ.χ. Εὐστ. 1379, 49: τοῦ ποιητικοῦ Ἔκκεανού.

ἐρημουμένον: (= «Oceanus nudatur sc. ponto, se ipso», Bühler). Ἡ γραφή δὲν δίνει ἀπολύτως ἱκανοποιητικὸ νόημα, ἀλλὰ καὶ οἱ διορθώσεις ποὺ ἔχουν κατὰ καιροὺς προταθεῖ (ἡμερουμένον, ἠγγυμένον, ἠρέμα κεχυμένον, ἠπειρουμένον) δὲν εἶναι ἱκανοποιητικῆς.

πλάνος: προφανῶς ὑπαινιγμὸς στὶς περιπλανήσεις τοῦ Ὀδυσσεύ. Ὁ Ὀμηρος συγκρίνεται μὲ τὸν ἥρωά του.

9.14 χειμώνων: ἡ περιγραφή τῆς θαλασσοταραχῆς ποὺ ξεσήκωσε ὁ Ποσειδῶνας γιὰ νὰ πνίξει τὸν Ὀδυσσεύ μπροστὰ στὴ Σχερία (ε 291-6) ἔμεινε ὡς locus classicus κάθε θαλασσοταραχῆς. Γιὰ τοὺς μιμητῆς βλ. N. H. Friedrich, «Episches Unwetter», *Festschrift Bruno Snell*, München, 1956, 77-87 καὶ M. Z. Κοπιδάκης, «Ἰώσηπος ὁμηρίζων», *Ἑλληνικά* 37, 1986, 18 κέ.

τὸν Κύκλωπα: ι 181 κέ.

γῆρας κτλ.: γιὰ τὴν ἀποψη ὅτι τὰ γηρατειὰ μιᾶς μεγάλης προσωπικότητας εἶναι πιὸ δημιουργικὰ ἀπὸ τὴ νεότητα τῶν συνηθισμένων ἀνθρώπων βλ., ἐπὶ παραδείγματι, Ξενοφ. Ἀγησίλ. XI, 15: τοιγαροῦν ποίας οὐ νεότητος κοεῖττον τὸ ἐκείνου γῆρας ἐφάνη;

ἀπακμήν: ὁ Ρ ἔχει ἀκμήν, ὁ Κ (in marg.) παρακμήν. Ἡ διόρθωση εἶναι τοῦ Manutius (πρβλ. 9, 11: μεγάλης φύσεως ὑποφερομένης ἤδη, καὶ 9.15: ἡ ἀπακμή τοῦ πάθους).

ἀσκόν: κ 17 κέ. (ὁ ἀσκὸς τῶν ἀνέμων ποὺ δίνει ὁ Αἰόλος στὸν Ὀδυσσεύ).

ἐν Κίρκης: κ 237 κέ.

σοφορβουμένους: κ 238 κέ.

Ζωῖλος: F3 F. Gr. Hist. 71. Ὁ κυνικὸς φιλόσοφος Ζωῖλος (4ος αἰ. π.Χ.), ὁ ἐπιλεγόμενος ὁμηρομάστιξ, ἄσκησε δριμύτατη κριτικὴ στὸν Ὀμηρο γιὰ θέματα αἰσθητικῆς καὶ ἠθικῆς.

κλαίοντα: βλ. κ 239-241: οἱ δὲ συῶν μὲν ἔχον κεφαλὰς φωνῆν τε τρίχας

τε/καὶ δέμας, αὐτὰρ νοῦς ἦν ἔμπεδος ὡς τὸ πάρος περ./ὡς οἱ μὲν κλαίοντες ἔερχατο... Τὸ κλαίοντες ἐδῶ θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει καὶ «στριγγλίζοντας». Δὲν εἶναι πάντως εὐκρινὲς ἀν ἡ κριτικὴ τοῦ Ζωῖλου ἐδῶ ἀφοροῦσε τὴν ἑλλειψη ἀληθοφανείας ἢ τὴν κκογοουσιὰ τῆς ὁμηρικῆς ἔκφρασης.

πελειάδων: μ 61-3:

*Πλαγκτὰς δ' ἦ τοι τὰς γε θεοὶ μάκαρες καλέουσι.
τῇ μὲν τ' οὐδὲ ποτητὰ παρέρχεται οὐδὲ πέλειαι
τερήρωνες, ταὶ τ' ἀμβροσίην Διὶ πατρὶ φέρουσιν.*

Πρβλ. Ἀθῆν. 490b: τὰς οὖν τῆς τῶν καρπῶν γενέσεως καὶ τελειώσεως προσημαντικὰς πλειάδας οἰκείως ἐνετόρρευσε τῷ τοῦ σοφωτάτου Νέστορος ὁ ποιητῆς ποτηρίῳ· καὶ γὰρ τοῦτο τῆς ἐτέρης τροφῆς δεκτικὸν ἀγγεῖον. Διὸ καὶ τῷ Διὶ τὴν ἀμβροσίαν τὰς Πηλειάδας φέρειν φησὶν [μ 62-3]. οὐ γὰρ τὰς πελειάδας τὰς ὄρνεις φέρειν νομιστέον τῷ Διὶ τὴν ἀμβροσίαν, ὡς οἱ πολλοὶ δοξάζουσιν (ἄσμενον γάρ), ἀλλὰ τὰς Πηλιάδας. Οἰκείον γὰρ τὰς προσημαινούσας τῷ τῶν ἀνθρώπων γένει τὰς ὥρας, ταύτας καὶ τῷ Διὶ φέρειν τὴν ἀμβροσίαν.

Πέλειαι καὶ πελειὰς εἶναι τὸ ἀγριοπερίστερο, σύμβολο δειλίας (γι' αὐτὸ καὶ «τερήρων») καὶ λαγνείας. Πηλειὰς εἶναι ἐπίσης ποιητικὸς τύπος τοῦ πηλιάς (λ.χ. Πίνδ. Νεμ. 2.17). Πηλιάδες ἦσαν οἱ κόρες τοῦ Ἄτλαντος καὶ τῆς Πηλιόνης, ποὺ ἔγιναν ἀστέρια ἀπὸ τὸν Δία (ἢ Πούλια). Αὐτὴ ἡ σύμπτωση τῶν ὀνομάτων ἔδινε λαβὴ στὶς ἀλληγορικῆς ἐρμηνεῖες.

ἐπὶ τοῦ ναυαγίου: μ 447 κέ.

ἄσιτον: βλ. Σχόλ. (μ 447): οὐ δεῖ ζητεῖν πῶς διακαρτερεῖ ὁ ἥρωας.

μνηστηροφονίαν: χ 79 κέ.

παιδὸς ἐνύπνια: στὰ χφφ Τοῦ Διὸς ἐνύπνια. Ἡ ἔκφραση τοῦ Διὸς ἐνύπνια εἶναι ἀκατανόητη. Καμιὰ ἀπὸ τίς διορθώσεις (οὐχ ὕγιους ἐνύπνια Haupt: γέροντος Bühler, alii alia) καὶ τίς ἐρμηνεῖες δὲν μὲ ἱκανοποιεῖ (βλ. Bühler καὶ Russell, ad loc.). Διόρθωσα σὲ παιδὸς ἐνύπνια μὲ βάση τὴ νεοελληνικὴ σύναψη «παιδικὰ ὄνειρα». Γιὰ τὴ σύγχυση τῆς λέξης παιδίον μὲ τὴ γενικὴ τοῦ Ζεὺς βλ. τὸ ὠραῖο ἀνέκδοτο ποὺ διηγεῖται ὁ Πλούταρχος γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὸν ἱερέα τοῦ Ἀμμωνος, Ἀλέξ. 27: ἐνιοὶ δὲ φασί, τὸν μὲν προφήτην ἑλληνιστὶ μὲν βουλόμενον προσεπειν (sc. τὸν Ἀλέξανδρον) μετὰ τινος φιλοφροσύνης, «ὡ παιδίον», ἐν τῷ τελευταίῳ δὲ τῶν φθόγγων ὑπὸ βαρβαρισμοῦ

πρός τὸ σίγμα ἐξενεχθῆναι καὶ εἰπεῖν, ὡ παιδίος, ἀντὶ τοῦ νῦ τῷ σίγμα χρησάμενον. Ἀσμένω δὲ τῷ Ἀλεξάνδρῳ τὸ σφάλμα τῆς φωνῆς γενέσθαι, καὶ διαδοθῆναι λόγον ὡς παῖδα Διὸς αὐτὸν τοῦ θεοῦ προσειπόντος.

9.15 ἀπακμή τοῦ πάθους: πρβλ. Ἀριστοτ. *Ποιητικὴ* 1459b 14: ἡ μὲν Ἰλιάς ἀπλοῦν καὶ παθητικόν, ἡ δ' Ὀδύσεια πεπλεγμένον... καὶ ἠθικῆ. Ἡ Ὀδύσεια εἶναι κατὰ τὴν ἀποψὴ τῶν ἀρχαίων τεχνοκριτικῶν πιδ κοντὰ στὴν καθημερινὴ ζωὴ. Οἱ χαρακτηῖρες πού σκιαγραφοῦνται σ' αὐτὸ τὸ ἔργο εἶναι πιδ ἀνθρώπιοι καὶ πιδ ρεχλιστικοὶ ἀπὸ τοὺς χαρακτηῖρες τῆς Ἰλιάδας.

ἦθος: γιὰ τὴν ἀντίθεση ἦθους καὶ πάθους βλ. Cic. *Orat.* 37, 128: *Duae res sunt enim, quae bene tractatae, ab oratore admirabilem eloquentiam faciunt. Quorum alterum est, quod Graeci ἠθικὸν vocant, ad naturas et ad mores et ad omnem vitae consuetudinem accommodatum; alterum, quod iidem παθητικὸν nominant, quod perturbantur animi et concitantur, in quo una regnat oratio.*

τοιαῦτα γὰρ κτλ.: σύμπτυξη δύο προτάσεων. Κανονικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ γράφει (κατὰ τὸν Bühler): *τοιαῦτα γὰρ πού ἐστι τὰ... βιολογούμενα ἢ τὰ γὰρ βιολογούμενα οἰονεὶ κωμωδία ἐστίν.*

βιολογούμενα: οἱ ἀπεικονίσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς (κυρίως στὶς ραψωδίες τ, ψ, ω), οἱ ρωπογραφικὲς λεπτομέρειες γιὰ τὶς ἀσχολίες τῶν γυναικῶν, τὰ συμπόσια κτλ. Τὸ βιωτικὸν τῆς Ὀδύσειας εἶχε τονίσει ἤδη ὁ Ἀλκιδάμυς (στὴν *Ῥητορ.* τοῦ Ἀριστοτ. 1406b 12): τὴν Ὀδύσειαν «καλὸν ἀνθρωπίνον βίον κάτοπτρον». Σχολιάζοντας ὁ Διον. Ἀλικ. (*Περὶ συνθ. ὄνομ.* 3, 13) τὴν ἐπίσκεψή τοῦ Τηλέμαχου στὸν συοφορβὸ Εὐμαῖο (π 1-16) παρατηρεῖ: *πραγματί' ἄττα βιωτικά, ἡρμηνευμένα ὑπέροεν.*

οἰονεὶ κωμωδία: τὴ σχέση κωμωδίας (ἐνν. νέας) καὶ καθημερινῆς ζωῆς ἐκφράζει ἐπιγραμματικὰ ὁ χαρακτηῖρισμός τοῦ Μενάνδρου ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη Βυζάντιο (*Συρικνός, ὑπόμν. εἰς Ἐρωμ.* II 23): «ὡ Μενάνδρε καὶ βίε, πότερος ἄρ' ὑμῶν πότερον ἀπεμιμήσατο;». Ἡ Ὀδύσεια λοιπὸν εἶναι τὸ πρότυπο τῆς κωμωδίας γιὰτὶ ἐκφράζει τὸ ἦθος, ἐνῶ ἡ Ἰλιάδα εἶναι τὸ πρότυπο τῆς τραγωδίας γιὰτὶ ἐκφράζει τὸ πάθος.

10.2 Φαίνεται κτλ.: Σαπρῶ, ἀπ. 31 L.-P. Ἡ ὠδή αὕτη τῆς Σαπρῶς θαυμαστάκε πολὺ καὶ στὴν ἀρχαιότητα καὶ στὰ νεότερα χρόνια. Ἐμμεσες ἀναφορὲς κάνουν σ' αὐτὴν ὁ Πλούταρχος (*Ἡθ.* 763a καὶ *Δημήτριος* 38), ὁ Λουκιανός (*Ἐρωτες* 46) κ.ἄ. Θέματα καὶ ἐκφράσεις ὑπό-

κείναι στὸν Θεόκριτο (II 106-110), στὸν Ὀράτιο (*carm.* I.22.23) καὶ Ἰσως στὸν Λουκρήτιο (III 154-156). Ὁ Κάτουλλος φιλοτέχνησε μιὰ ἐλεύθερη μετάφραση (*carm.* 51). Πολλοὶ νεότεροι ἐπίσης ποιητὲς (Ρακίνας, Φώσκολος, Tennyson) ἐμπνεύστηκαν ἀπὸ αὐτὴν.

Ἡ ποιήτρια περιγράφει μὲ ψυχραιμία τὰ ἀντικρουόμενα συναισθήματα πού νιώθει καὶ τὶς ψυχοσωματικὲς διαταραχὲς πού ὑφίσταται ὅταν βλέπει τὴν κοπέλα πού ἀγαπᾷ νὰ ἐρωτοτροπεῖ μὲ ἕναν ἄντρα. Παλαιότεροι μελετητὲς (λ.χ. Wilamowitz) ὑποστήριξαν ὅτι πρόκειται γιὰ ἰδιότυπο ἐπιθαλάμιο.

φαίνεται... ἰσδάνει: ὑπάρχουν τρεῖς δυνατότητες ἐρμηνείας: 1) Μοῦ φαίνεται ὅτι αὐτὸς ὁ ἄνδρας πού κάθεται ἀπέναντί σου κτλ., 2) Μοῦ φαίνεται ὅτι κάθε ἄνδρας πού κτλ. (πρβλ. Ἡρώνας 7.3-4: ἄ, θεῶν ἐκείνος οὐ μακρὴν ἀπώκισται [Headlam: ἄπεστ' ὠνήσ] ὀτέω σὺ χεῖλεα νύκτα κήμερον οἶγεις), 3) Μοῦ φαίνεται ὅτι ὁ ἄνδρας, ὅποιος κι ἂν εἶναι αὐτός, πού κτλ.

ἴσος θεοῖσιν: λέξεις ἢ συμπλοκὲς αὐτοῦ τοῦ τύπου (ἰσόθεος, θεοείκελος, ἐναλίγκιος θεοῖς) δηλώνουν συνήθως ἀνώτερο βαθμὸ εὐτυχίας ἢ διάκρισης: «καλότυχος ὅπως οἱ θεοὶ» ἢ μᾶλλον «ἴσος, ἰσοδύναμος μὲ τοὺς θεοὺς».

ὅτις: ἀναφορικοαιτιολογικὴ πρόταση. Εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἡ ἀντων. δηλώνει ἐδῶ συγκεκριμένο πρόσωπο (= ὅς) ἢ χρησιμοποιεῖται ἀορίστως (= ὅστις).

ἐνάντιος: πρβλ. I 190: *Πάτροκλος δὲ οἶος ἐναντίος (Ἀχιλλεῖ) ἦστο σιωπῆ.*

ἰσδάνει: (τοι ἰζάνει ἀρογρ.: τοιζάνει P). Τὸ ζ στὴ λεσβιακὴ διάλεκτο ἀναλύεται σὲ σδ.

πλάσιον: δὲν πλεονάζει. Ὁ ἄντρας βρῖσκειται κοντὰ στὴν κοπέλα καὶ ὁ φθόνος τῆς Σαπρῶς αὐξάνει.

ἄδω φωνεῖσας (= ἠδὴ φωνούσης, πρβλ. ἀπ. 153: *πάρθενον ἀδύφωνον*): τὴν ἐκφραση μιμήθηκαν ὁ Ὀράτιος, *carm.* I. 22.23: *dulce ridentem Lalagem amabo, dulce loquentem*, καὶ ὁ Λουκιανός, *Ἐρωτες* 46: *Ἄλλ' ἐμοὶ μὲν, δαίμονες οὐράνιοι, βίος εἴη διηνεκῆς οὗτος ἀπαντικρὺ τοῦ φίλου καθέζεσθαι καὶ πλησίον ἠδὴ λαλοῦντος ἀκούει.*

ὕπακούει: ἀκούει προσεκτικὰ ἢ ἀκούει ὑποταγμένος.

τὸ μ' ἢ μάν: (ἔτσι ὁ Lobel: τὸ μὴ ἐμάν P). Ἡ ἀναφορ. πρόταση (τὸ = ὅ) ἀναφέρεται στὸ ἰσδάνει καὶ ὑπακούει. Αὐτὸ πού στενοχωρεῖ τὴ Σαπρῶ δὲν εἶναι ἡ ὁμιλία καὶ τὸ γέλιο τῆς κοπέλας, ἀλλὰ τὸ ὅτι αὕτη μιλά

καὶ γελᾶ στὸν ἄντρα ποὺ κάθεται ἀπέναντί της. Δὲν εἶναι ὥστόσο σαφὲς ἂν ἡ «πτόησις» εἶναι ἀορίστως ἐπαναλαμβανόμενη ἢ ἀναφέρεται μόνον στὴ συγκεκριμένη περίπτωση (βλ. C. Gallavotti, *Riv. F. C.* 20, 1942, 117).

μᾶν... ἐπτόαισεν: πρόσεξε τὴν παρήχηση. *Οὐκ οἱ λέξεις λήγουν σὲ -ν. ἐπτόαισεν (πτοέω): γιὰ τὴν ἔκφραση πρβλ. χ 298: τῶν δὲ φρένες ἐπτοίηθεν. *Απολλ. Ρ6δ. I, 1232: τῆς δὲ φρένας ἐπτοίησεν Κύπρις.

ὡς γὰρ ἔς σ' ἴδω (Lobel: ὡς γὰρ σῖδω Ρ), ὡς...: ὁμηρικὴ φόρμουλα Ξ 294: ὡς δ' ἴδεν, ὡς μιν ἔρος πυκινὰς φρένας ἀμφεκάλυψεν (τὸ πρῶτο ὡς εἶναι χρον. τὸ δεύτερο χρονικο-αιτιολογικὸ).

βρόχε' (= βραχέα): πληθ. τοῦ ἐπιθ. βρόχης, ἐδῶ μὲ ἐπιρ. σημασία. (*Ο Ρ ἔχει βρόχεως. Τὸ χωρισμὸ βρόχε', ὡς ἔκανε ὁ Tollius).

φωνᾶς... εἶκει: τὸ εἶκει = ἴκει (ὡπως στὸν *Ἐπίχ. ἀπ. 35.15 Kaibel). Τὸ νόημα: καμιά φωνὴ δὲν ἔρχεται σὲ μένα πιά, δὲν ἔχω πιά φωνή. Μιὰ ἄλλη δυνατότητα εἶναι νὰ δεχτοῦμε τὴ διόρθωση τοῦ Danielsson φωναισαι (= φωνῆσαι, ἀπ. ἀορ. τοῦ φωνήμι) καὶ νὰ θεωρήσουμε τὸ εἶκει ἀπρόσωπο στὴ σημασία: εἶναι δυνατὸν (βλ. *LSJ* εἶκω III), πρβλ. Θεόκρ. II 108: οὐδέ τι φωνῆσαι δυνάμαν. Γιὰ τὴ σύνολη εἰκόνα πρβλ. Ρ 695: δὴν δὲ μιν ἀμφασίη ἐπέων λάβε... θαλερὴ δὲ οἱ ἔσχετο φωνή.

ἀλλὰ κάμ μὲν γλώσσα ἔαγε (arogr.: ἀλλὰ κάμ Ρ: ἀλλὰ κατὰ Plut. *Mor.* 81d): προβληματικὸ χωρίο. *Ἴσως ἡ χασμωδία νὰ ἀποφεύγονταν μὲ τὸ F (γλώσσα *F*έαγε, βλ. R. Hiersche, *Glotta* 44, 1966, 1-5). *Ἡ σύναψη τοῦ κατάγνυμι μὲ τὸ οὐσ. γλώσσα δὲν ἀπαντᾷ πουθενὰ ἀλλοῦ, ἀλλὰ πρβλ. Λουκρ. III, 155: *infringi linguam vocemque aboriri* (ἀνάμνηση ἀπὸ τῆ Σαπφώ;). *Ἡ NE ἔκφραση «σπάει ἡ γλώσσα μου» (= ἀρχίζω νὰ μιῶ μὲ εὐχέρεια μιὰ ξένη γλώσσα) ἴσως εἶναι ξενισμός.

χρῶ πῦρ ὑπ.: πρβλ. Βιργ. *Aen.* IV 66: *est mollis flamma medullas* (= λεπτὴ φλόγα κατατρώει τὸ μεδούλι).

ἐπιρρόμβησι: τοῦ ρ. ἐπιρρόμβημι (ζόμβος. *Ἡσύχ. ζόμβος· νόφος, στρόφος, ἦχος, δίνος).

εκαδε... κακχέεται (αδεμ ἰδρῶς κακὸς χέεται, Cramer *An. Ox.* 1.208: καδ δέ μ' ἰδρῶς κακχέεται Ahrens: καδ' δέ μ' ἰδρῶς ψυχρὸς ἔχει Page: ἦκα δὴ μ' ἰδρῶς χέεται Beattie). Locus desperatus. Τὸ μέτρο μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ὀβελίσουμε εἴτε τὸ ψυχρὸς εἴτε τὸ κακχέεται). *Ἡ εἰκόνα ὥστόσο κοινότοπη, πρβλ. Π 109-10: καδ δέ οἱ ἰδρῶς πάντοθεν ἐκ μελέων πολὺς ἔρρεεν, A. Passow, *Τραγούδια ρωμαίτικα*, 90 (*Popula-*

ria carmina Graeciae recentioris, Lipsiae 1860, n. 90): «Ἀντίκρου μου κι ἀγνάντια μου κάθεται ἡ ποθητή μου / καὶ κρύος κρύος ἰδρωτὰς τρέχει ἀπ' τὸ κορμί μου».

χλωροτέρα δὲ ποίας: πρβλ. τὴ μίμηση τοῦ Λόγγου 1.17.4 *χλωρότερον τὸ πρόσωπον ἦν πῶας θερειῆς*.

τεθνάκην ὀλίγω 'πιδεύης (Hermann: *πιδεύσην* Ρ: **πιδεύην* Ahrens): τοῦ ἐπιδεύης (ἐπιδεύης, ἐπιδέομαι).

φαίνομαι κτλ.: ὁ Ρ τοῦ Λογγίνου παραδίδει *φαίνομαι ἀλλὰ παντόλματον* κτλ. *Ἡ συμπλήρωση ἀπὸ ἓνα παπυρικὸ εὑρημα (βλ. M. Manfredi, «Sull' ode 31 L.-P.», *Pap. Soc. Ital.* 1965, 16-17). Τὸ τέλος τοῦ στίχου εἶτε εἶχε χαθεῖ στὰ χρόνια τοῦ Λογγίνου εἴτε ὁ Λογγίνος τὸ παρέλειψε (ἀνολοκλήρωτα ἀπὸ μετρικὴ ἀποψη παραθέματα ἀπαντοῦν καὶ στὰ κεφ. 26.1 καὶ 27.4).

ἀλλὰ... πένητα: παλαιότερα ὑπέθεταν ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπιλογικοῦ σχολίου ποὺ κάνει ὁ Λογγίνος γιὰ τὸ ποίημα (λ.χ.: *pān τὸ ἀσμάτιον* Ahrens. Τὸ καὶ πένητα εἶναι κατὰ τὸν Th. Reinach παραφθορὰ τοῦ καὶ τὰ ἐπόμενα = κτλ.). *Ἴσως νὰ ἔχουμε τὴν παρεφθαρμένη ἀρχὴ μιᾶς νέας στροφῆς, τῆς ὁποίας τὸ θέμα θὰ μπορούσε νὰ ἦταν εἴτε ὁ τόπος τοῦ ἄλλοτε ἄλλος (βλ. M. L. West, «Burning Sappho», *Maia* 22, 1970, 312-13. *Ο West συμπληρώνει: ἀλλὰ *pān τόλματον ἐπεὶ* (θεός τοι) καὶ πένητα (πλούσιον αἰψ' ἔθηκεν)) εἴτε τὸ θέμα τῆς τλημοσύνης (βλ. M. Treu, *Sappho*, München 1958, 179), εἴτε τὸ θέμα τοῦ ἀβροδίατου βίου (otium) καὶ τῶν συνεπειῶν του (βλ. P. E. Knox, «Sappho, fr. 31 L.-P. and Catullus 51. A suggestion», *QUCC* 46, 1984, 97-102).

10.3 ἀλογιστεῖ φρονεῖ: τὸ δξύμωρο ἀναφέρεται ἴσως στὸ ὅτι ἡ Σαπφώ παρὰ τὸ πάθος ποὺ τὴν διακατέχει ἔχει τὴν ψυχραιμία νὰ παρατηρεῖ τὸν ἐαυτὸ τῆς καὶ νὰ ἀναλύει τὰ συναισθηματὰ τῆς.

[ἦ γὰρ]... τέθνηκεν: καὶ ἡ σύνταξη καὶ ἡ ἔλλειψη ἑνὸς τουλάχιστον ρήματος ποὺ θὰ συνδεόταν μὲ τὸ φοβεῖται κατ' ἐναντίωσιν καὶ ἡ χασμωδία (φοβεῖται ἦ) δείχνουν ὅτι τὸ χωρίο νοσεῖ. *Ο Hermann ὀβελίσσε τὸ φρονεῖ τὸ ἦ γὰρ καὶ τὸ ἦ. *Ο Russell ἐκδίδει: † ἦ γὰρ † φοβεῖται † ἦ... διερωτᾶται ὥστόσο στὸ ὑπόμνημά του ἂν πρέπει νὰ ὀβελίσσει τὸ ἦ γὰρ καὶ τὸ ἦ. Μιὰ λύση θὰ ἦταν νὰ ὀβελίσουμε τὸ ἦ γὰρ, νὰ συμπληρώσουμε (θαρρεῖ) φοβεῖται καὶ νὰ θεωρήσουμε τὸ ἦ παρ' ὀλίγον τέθνηκεν ὡς ἐπιδιόρθωση στὸ φοβεῖται. *Ἡ συμπλήρωση θαρρεῖ δημιουργεῖ ἓνα ἀκόμη δξύμωρο καὶ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται στὸν τελευταῖο στίχο «ἀλλὰ

πάν τόλματον». Μιά νέα ἐρμηνεία στὸν G. A. Privitera, «Il commento del περί ὕφους al fr. 31 L.-P. di Safo», *QUCC* 7, 1969, 26-35.

10.4 ὁ... ποιήσας: ὁ Ἀριστέας ὁ Προκονήσιος (βλ. Ἡρόδ. IV, 13): ἔφη δὲ Ἀριστέης ὁ Καῦστροβίου ἀνὴρ Προκονήσιος ποιέων ἔπεα, ἀπικέσθαι εἰς Ἴσσηδόνας φοιβόλαμπτος γενόμενος, Ἴσσηδόνων δὲ ὑπεροικέειν Ἀριμασποῦς ἀνδρας μονοφθάλμους, ὑπὲρ δὲ τούτων τοῖς χρυσοφύλακας γρυπας, τούτων δὲ τοὺς Ὑπερβορέους κατήκοντας ἐπὶ θάλασσαν. (Βλ. ἀκόμα Ἡρόδ. IV, 14 [ἡ ἱστορία τοῦ Ἀριστέα], *Αἰσχ. Προμ.* Δ. 805, Παισ. I.24,6). Γιὰ τὴν πατρότητα τῶν ἐπῶν ὑπῆρχαν ἀμφιβολίες, βλ. Διον. Ἀλικαρν. *Θουκ.* 23.

Θαυμ' ἡμῖν κτλ.: Ἀριμάσπεια ἀπ. 1 Kinkel (= ἀπ. 7 Bolton, βλ. Bowra, «A Fragment of the Arimaspea», *CQ* N.S. VI, 1956, 1-10). Εἶναι ἀμφίβολο ἂν τὸ ἀπ. εἶναι τόσο παλιό. Τὸ θέμα δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφές: πρόκειται γιὰ ἀντιδράσεις στεριανῶν ποὺ ἄκουσαν πρώτη φορὰ γιὰ θάλασσα (πρβλ. λ 122 κέ.) ἢ μήπως περιγράφεται ἀπλῶς ἡ ζωὴ ἀνθρώπων ποὺ ζοῦν σὲ σπίτι χτισμένα πάνω σὲ πασσάλους καρφωμένους στὸ βυθὸ τῆς παραλίας μιᾶς λίμνης ἢ θάλασσας; Πάντως ἡ σύγκριση μὲ τὴν ὁμηρικὴ περιγραφή τῆς τρικυμίας ποὺ ἀκολουθεῖ (10.5) δὲν εἶναι ἀπολύτως σωστὴ γιατί ἐδῶ προφανῶς δὲν πρόκειται γιὰ τὴν περιγραφή θύελλας.

ἄματ' ἐν ἄστροισι...: οἱ ἀρχαῖοι ναυτικοὶ κανόνιζαν τὴν πορεία τους κυρίως ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῶν ἀστερισμῶν.

σπλάγχνοισι κτλ.: προφανῶς ἀναφέρεται σὲ συμπτώματα ναυτίας. Πρβλ. τὸ νεοελλ. ἰδιωματισμὸς: βγάζω τὰ σωθικά μου.

ἄνθος... ἢ δέος (Victorius: ἡδέως P): τὸ ἄνθος στὴ σημασία: κομψότητα, ἐρασμιότητα, ὅπως τὰ λατ. *flos* καὶ *flosculum*, Cic. *de orat.* 3.96: *verborum sententiarumque floribus*, Quint. 12.10.73: *corruptum dicendi genus... casuris si leviter excutiantur flosculis nitet*.— Τὸ ἄνθος δὲν εἶναι κατακριτέα ἰδιότητα τοῦ ὕφους ἀλλὰ στὴ συγκεκριμένη περίπτωση δὲν ταιριάζει.

10.5 ἐν δ' ἔπεσ' κτλ.: Ο 624-8. Βλ. Σχόλ. 628: *πρῶτος δὲ εἶπε τὸ Ἀναχάρσιδος τοῦ Σκύθου, ὃς ἐρόμενός τινα τῶν ναυτῶν «πόσον ἀπέχουεν τοῦ ὕδατος» καὶ μαθῶν ὡς τέσσαρας δακτύλους, «τοσοῦτον» φησὶ «καὶ τοῦ θανάτου». καὶ Ἀράτος «ὀλίγον δὲ διὰ ξύλον» καὶ Καλλιμάχος «μέσον ἐπὶ ναῦταις».*

10.6 ὀλίγον δὲ κτλ.: Ἀράτος, *Φαινόμενα* 299 (τὴ θύελλα προκαλεῖ ἡ σύνοδος τοῦ αἰγόκερου μὲ τὸν ἥλιο). Πρβλ. τὴ μίμηση τοῦ Κόιντου Συμυ-

ναίου 8.418: *τυτθὴ δὲ βίη μέγα πῆμ' ἀπερούκει*. Τὰ φαινόμενα τοῦ Ἀράτου (1154 ἐξάμετροι) εἶχαν μεγάλη ἐπιτυχία, μολοντί ὁ συγγραφέας δὲν γνώριζε ἀστρονομία (Cic. *de orat.*, I, 69: *homo ignarus astrologiae*). Ἡ ἐπιτυχία καὶ ἡ φήμη τοῦ ποιήματος ὀφείλονται καὶ στὸ θέμα (κάποια γνώση τῆς ἀστρονομίας ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὴν κατανόηση τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν τῆς ἐποχῆς) καὶ στὸ ὕφος (πρότυπα ὁ Ἡσίοδος καὶ ὁ Καλλιμάχος, βλ. *Παλ. Ἀνθολ.* IX, 27). Ὁ στίχος πάντως φαίνεται νὰ εἶχε γίνει παροιμιώδης, βλ. Ἀλκίφρων 1, 3, 2: *ἔλεγε δὲ Ἀράτου τινὸς εἶναι σοφοῦ τὰ μετέωρα, καὶ ἦν ὅσον ἀπομνημονεύσαντος οὐχ ὄλον εἰπεῖν ὧδε εἰρημένον «ὀλίγον δὲ διὰ ξύλον αἰδ' ἐρούκει»*.

ἐρούκει (Man. ἀπείργει P): τὸ ἐρούκει εἶναι διόρθωση τοῦ Manutius. Ὁ P ἔχει ἀπείργει, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀμέσως παρακάτω οὐκοῦν ἀπείργει, τὸ ὁποῖο ἐπεξηγεῖ τὸ ποιητικὸ ἐρούκει. Τὸ λάθος εἶναι σαφῶς τοῦ ἀντιγραφέα.

γλαφυρόν: μτφρ. γιὰ τὸ ὕφος: στιλπνός, λεῖος, κομψός, λεπτός. Βλ. Διον. Ἀλικ. *Περὶ συνθ. ὄνομ.* 21 (τρία εἶδη ἀρμονίας = ὕφους: αὐστηρά, γλαφυρά ἢ ἀνθηρά, κοινή).

ἀσυνθέτους οὖσας: ἡ ὑπέκ, ὅπως καὶ ἡ παρέκ, ἀπαντοῦν συχνὰ στὸν Ὅμηρο, ἀλλὰ στὸν πεζὸ λόγο σπανιότατα (βλ. *LSJ* s.v.).

ἐβασάνισε: μὲ μτφρ. σημασία σχετικὴ μὲ τὸ ὕφος τὸ ρ. ἀπαντᾷ στὸν Διον. Ἀλικ. *Θουκ.* 55: *πολὺ τὸ βεβασανισμένον καὶ τὸ σολοικοφανές ἐν τοῖς σχηματισμοῖς*. Ἐδῶ ὁμως ὑπάρχει κάποια ἀσάφεια: τὸ βασανίζω μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται εἴτε στὴν «παρὰ φύσιν» σύναψη τῆς ὑπὸ μὲ τὴν ἕκ εἴτε καὶ στὴν τμῆση τοῦ ῥήματος: ὑπέκ... φέρονται. Μιὰ τυπικὴ περίπτωση βασανισμοῦ λέξης γιὰ νὰ συμπέσει μὲ τὸ πάθος ἀπαντᾷ στὸν Δ. Σολωμό, *Ὑμνος εἰς τὴν ἐλευθερίαν*, 51:

*Τόσα πέφτουνε τὰ θερι-
σμένα ἀστάχια εἰς τοὺς ἀγρούς.*

10.7 Ἀρχίλοχος...: ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα τοῦ Ἀρχιλόχου γίνεται λόγος γιὰ θαλασσινὲς περιπέτειες στὰ ἀκόλουθα: 8, 9, 12, 13, 24, 105, 106, 212 (*Ἰστη κατ' ἡκὴν κύματός τε κἀνέμου*), 213 (*ψυχὰς ἔχοντες κυμάτων ἐν ἀγκάλαις*) W.

«ἐσπέρα μὲν γὰρ ἦν»: Δημοσθ. *Περὶ τοῦ στεφάνου* 169. Ὁ ρήτορας εἰκονογραφεῖ μὲ γρήγορες καὶ σίγουρες πινελιὲς τὴν ἀναστάτωση ποὺ ἐπέφερε στὴν Ἀθήνα ἡ ἀγγελία ὅτι ὁ Φίλιππος κατέλαβε τὴν Ἐλάτεια (339 π.Χ.). Τὸ χωρίο αὐτὸ θαυμάστηκε πολὺ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

‘Ο Έρμωγένης (Spengel II.349) τὸ παραθέτει ὡς παράδειγμα γοργότητος.

οὐδὲν... διὰ μέσου: ἡ μτφ. ἀπὸ τὴν πολεμικὴ τακτικὴ (Δ 299 κέ.). Πρβλ. Κ. Λογγίνος *epit. Laur.* E 13-20 Prickard²: δεῖ... μιμῆσθαι τὴν ἐν τοῖς πολέμοις τακτικὴν, εἰς μέσον τοὺς χεῖρους λοχίζουσαν.

λυμαίνεται κτλ.: δυσνόητο χωρίο στὸ ὁποῖο ἔχουν γίνει πολλές ἐπεμβάσεις (ἐμποιοῦντα (ἐς) Roberts: ἐμποιοῦν τὰ Vahlen, συνικοδομοῦμενα Manutius, βλ. τὰ ὑπομν. τῶν Jahn-Vahlen καὶ Russell). ‘Η παρομοίωση πάντως τῆς σύνθεσης τοῦ λόγου μετὰ τὴν οἰκοδόμησιν ἑνὸς κτιρίου εἶναι κοινὸτοπὴ (λ.χ. Δημ. *Περὶ ἔργ.* 13) καὶ ἀπικνῶ καὶ στὸ 39.3: τῆ τε τῶν λέξεων ἐποικοδομήσει τὰ μεγέθη συναρμόζουσαν. — ‘Η σύνταξις (βλ. G. M. A. Grube, *AJP* 78, 1957, 367-8): ὑποκ. τῆς μτφ. ἐμποιοῦντα πρέπει νὰ εἶναι τὸ μεγέθη (στὴ σημασίᾳ «οἰκοδομικοὶ ὀγκόλιθοι», ὅπως τὸ magnitudines, λ.χ. στὸν Vitruvius *De arch.* VI.11) καὶ ἀντικ. τὰ ψύγματα καὶ ἀραιώματα. Τὸ νόημα: ‘Ο Ὀμηρος, ὁ Ἀρχιλόχος καὶ ὁ Δημοσθένης κατὰ τὴ σύνθεσιν τοῦ ἔργου τοὺς ἐπιλέγουσιν προσεκτικῶς τὰ καίρια καὶ σημαντικὰ (ἐξοχαί) ἀφήνοντας ἔξω τὰ χονδροειδῆ, ἀκαλαίσθητα καὶ λεπτοεργημένα παραχρῆμασιν. ‘Ο λόγος εἶναι πῶς αὐτὰ καταστρέφουσιν τὴν καλαίσθητὴν εἰκόνα τοῦ συνόλου ἔργου, ὅπως ἀκριβῶς οἱ τρύπες καὶ οἱ χαρακμάδες ποὺ ἀφήνονται ἀνάμεσα στοὺς οἰκοδομικοὺς ὀγκολίθους ἀσχημίζουσιν τὴν εἰκόνα τοῦ συνόλου οἰκοδομήματος.

11.1 προεκκειμέναις: δὲν εἶναι σαφές ἂν ὁ πληθ. ἀναφέρεται στὴς πέντε πηγὰς τῆς ὑψηγορίας (8.1) ἢ στὴν ἐκλογὴν καὶ ἐπισύνθεσιν τῶν καιριωτάτων (10.1).

κατὰ περιόδους: ἡ συμπλοκὴ μπορεῖ νὰ ἔχει χρονικὴ (= ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν) ἢ τοπικὴν σημασίαν (ἀπὸ περίοδο σὲ περίοδο, ἀπὸ κεφάλαιον σὲ κεφάλαιον).

ἐπεισκυκλούμενα: ὁ ὅρος ἀπὸ τὴ σκηρικὴ πράξι, πρβλ. Λουκ. *Φιλομενδῆς* 29: θεὸν ἀπὸ μηχανῆς ἐπεισκυκληθῆναι.

κατ’ ἐπίτασιν (Wilamowitz: ἐπίβασιν P): ‘Ο ὅρος ἀπαντᾷ (ἀλλὰ σὲ στενότερη προφανῶς σημασίᾳ) στὸν Φοιβάμμωνα, *Περὶ σχημάτων* (Spengel III.47): ἐπίτασις δὲ ἐστὶν ἐπιμονῆς μὲν εἶδος οὐκ ἐπὶ ἴσης δηλοῦν τὸ πρᾶγμα, ἀλλ’ ἐξαλλαγὴν ἔχον ἐπὶ τὸ μείζον.

11.2 ἐποικοδομίαν (K marg.: ἐποικονομίαν P): Πρβλ. 39.3: τῆ τε τῶν λέξεων ἐποικοδομήσει, Ἀναξίμ. *Ρητορ. πρὸς Ἀλέξ.* 1426b 3: ἐποικοδομοῦντα τὸ ἕτερον ὡς ἐπὶ τὸ ἕτερον αὔξειν.

ἐν εὐτελισμοῖς: ἱκανὸς ῥήτορας ἦταν, σύμφωνα μετὰ τοὺς θεωρητικούς, ἐκεῖνος ποὺ ἀνάλογα μετὰ τὴν περίπτωσιν μποροῦσε νὰ μεγιστοποιήσει ἢ νὰ ἐλαχιστοποιήσει (ὁ εὐτελισμὸς ἢ μείωσις εἶναι μορφή ἀρνητικῆς αὔξεως) μιὰ κατάστασιν. Πρβλ. Ἰσοκρ. *Πανηγ.* 8: καὶ τὰ τε μεγάλα ταπεινὰ ποιῆσαι καὶ τοῖς μικροῖς μέγεθος περιθεῖναι. Cic., *de orat.* III, 26: *Summa autem laus eloquentiae est amplificare rem ornando, quod valet non solum ad augendum aliquid et tollendum altius dicendo, sed etiam ad extenuandum atque abiiciendum.*

11.3 τοῦ ἀρτίως εἰρημένου: βλ. 10.1.

12.1 αὔξεσις... ὑποκειμένοις: Πρβλ. *Anon. Seg.* (Spengel I.457): αὔξεσις ἐστὶ λόγος μείζον ποιῶν φαίνεσθαι τὸ πρᾶγμα Ἀριστοτ. *Ρητορ.* 1.9.1368a 27: ἡ μὲν αὔξεσις ἐπιτηδειοτάτη τοῖς ἐπιδεικτικοῖς· τὰς γὰρ πράξεις ὁμολογουμένως λαμβάνουσιν, ὥστε λοιπὸν μέγεθος περιθεῖναι καὶ κάλλος. Ἀύξησις (amplificatio, exaggeratio) εἶναι τὸ τέχνασμα ποὺ παρουσιάζει τὰ πράγματα μεγαλύτερα (φοβερότερα, σπουδαιότερα) ἢ μικρότερα ἀπὸ ὅ,τι πράγματι εἶναι. Σύμφωνα μετὰ τὸν Quint. (8.11) ὑπάρχουσιν τὰ ἀκόλουθα εἶδη αὔξεσεως: 1) in ipso rei nomine, 2) per incrementum, 3) per comparisonem, 4) per rationationem, 5) per congeriem. Βλ. συζήτησιν καὶ παραδείγματα στὸν Lausberg, § 71-83.

12.2 ὡς τύπῳ περιλαβεῖν: γιὰ τὴν ἔκφρασιν πρβλ. Πλάτ. *Πολ.* 414a: ὡς ἐν τύπῳ, μὴ δι’ ἀκριβείας εἰρησθαι. Θεόφρ. *Χαρακτήρες Α’*: ἡ μὲν εἰρωνεία δόξειεν ἂν εἶναι, ὡς ἐν τύπῳ περιλαβεῖν, προσποιήσις ἐπὶ χεῖρον πράξεων καὶ λόγων. (‘Η ἔκφρασις ὡς ἐν τύπῳ περιλαβεῖν ἐπαναλαμβάνεται σὲ ὅλα τὰ κεφάλαια τῶν *Χαρακτήρων*).

ἐπιμονῆ: βλ. Ἀναξίμ. *Ρητορ. πρὸς Ἀλέξ.* Spengel III 17.28: ἐπιμονῆ δ’ ἐστὶν, ὡς καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα δηλοῖ, ἐπὶ πλείον ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ νόηματος ἐπιμονῆ μετὰ αὔξεσεως, καὶ *Ad Herren.* 4.45.58.

ἀποδεί(κνυσιν): ἡ συμπλήρωσις εἶναι τοῦ Manutius. Μετὰ τὸ ἀποδεί- λειπουν δύο φύλλα ἀπὸ τὸν P.

...πλουσιώτατα κτλ.: ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ 13.1 (ἐπάνειμι γὰρ) ὁ λόγος ἦταν γιὰ τὴν πληθωρικότητα τοῦ Πλάτωνος σὲ ἀντίθεσιν μετὰ τὴ σφοδρότητα τοῦ Δημοσθένους. ‘Ο Λογγίνος, σὲ ἀντίθεσιν μετὰ τὸν Διονύσιον Ἀλικαρνεῖον (λ.χ. *Δημοσθ.* 5 κέ.), εἶναι θαυμαστικῶς τοῦ πλατωνικοῦ ὕφους (βλ. καὶ 13.1 καὶ 4, 32.5-7, 35.1). Οἱ κρίσεις τῶν ἀρχαίων γιὰ τὸ ὕφος τοῦ Πλάτωνος συγκεντρωμέναι στὸν F. Walsdorf, *Die antiken Urteile über Platons Stil*, Bonn 1927.

12.3 οὐχ... ἐπέστραπται: τὸ ἐπεστραμμένον (ἐπιστρέφω) εἶναι ιδιότητα τοῦ δημοσθενικοῦ ὕφους, λ.χ. Φιλόστρ. Βίοι Σοφ. 1, 17: σεμνότης δ' ἢ μὲν Δημοσθένους ἐπεστραμμένη μᾶλλον, ἢ δ' Ἰσοκράτους ἀβροτέρα τε καὶ ἡδίω.

12.4 ὁ Κικέρων κτλ.: πρβλ. Πλούτ. Δημοσθ. 3: τὸ δὲ τοὺς λόγους (sc. Δημοσθένους καὶ Κικέρωνος) ἀντεξετάζειν καὶ ἀποφαίνεσθαι, πότερος ἡδίων ἢ δεινότερος εἰπεῖν, ἐάσομεν. «κακὴ γάρ», ὡς φησιν ὁ Ἴων, «ἢ δελφίνος ἐν χέρσῳ βία», ἢν ὁ περιττός ἐν ἄτασι Κεκίλιος ἀγνοήσας ἐνεανιεύσατο σύγκρισιν τοῦ Δημοσθένους καὶ Κικέρωνος ἐξενεγκεῖν. Ὁ Λογγίνος ὡστόσο δὲν φαίνεται νὰ γνωρίζει αὐτὸ τὸ ἔργο τοῦ Καικιλίου. Πάντως οἱ συγκρίσεις (τόπων, λαῶν, συγγραφέων, λογοτεχνικῶν εἰδῶν, ἡγεμόνων, προσωποποιήτων, πρβλ. τοὺς παραλλήλους βίους τοῦ Πλουτάρχου) ἦταν μιὰ συνηθισμένη ρητορικὴ ἄσκηση (βλ. Quint. 10.1.23 καὶ 98 καὶ 105). Γιὰ τίς συγκρίσεις γενικότερα βλ. Fr. Focke, «Synkrisis», *Hermes* 58, 1923, 327-368.

σκηπτῷ τινι: πρβλ. Cic. *Orat.* 70, 234: cuius (sc. Demosthenis) non tam vidrarent fulmina illa, nisi numeris contorta ferrentur. Γιὰ τὴ διάκριση μεταξύ σκηπτῷ καὶ κεραυνοῦ βλ. Ἀριστοτ. *Περὶ κόσμου* VII: τὸ δὲ ἀστράψαν ἀναπυρωθὲν βιαίως ἄχει τῆς γῆς διεκθέον κεραυνὸς καλεῖται· ἐὰν δὲ ἡμίπυρον ἦ, σφοδρὸν δὲ ἄλλως καὶ ἀθρόον, πρηστήρ· ἐὰν δὲ ἄπυρον ἦ παντελῶς, τυφών. Ἐκαστον δὲ τούτων κατασκευῶν εἰς τὴν γῆν, σκηπτὸς ὀνομάζεται.

σκηπτῷ... ἐμπρησμός: ὁ σκηπτὸς ἐκφράζει τὴν ὀρητικότητα καὶ τὴν εὐθύτητα τοῦ Δημοσθένη, ὁ ἐμπρησμός τὴν πληθωρικότητα καὶ τὴν ἐξαντλητικότητα τοῦ Κικέρων. Ἡ σύγκριση πάντως δὲν ἀφορᾷ στὴν ἀξία, ἀλλὰ δηλώνει τὴν ἀναγνώριση δύο εἰδῶν «δεινότητος».

12.5 ὁμείς: δηλ. οἱ Ρωμαῖοι.

καταντλήσαι: γιὰ τὴ μεταφορὰ πρβλ. Πλάτ. *Πολ.* 344d: ταῦτα εἰπὼν ὁ Θρασύμαχος ἐν νῷ εἶχεν ἀπιέναι, ὡσπερ βαλανεύς ἡμῶν καταντλήσας κατὰ τῶν ὤτων ἀθρόον καὶ πολὺν τὸν λόγον.

ἐπιλόγοις: τὰ ἀπόγραφα τοῦ Ρ ἔχουν ἀπολόγοις. Ἀπόλογος εἶναι ἡ ἱστορία, ἢ ἀφήγησις, ὁ μῦθος (fabula moralis), π.χ. Ἀλκινόου ἀπόλογος. Γιὰ τὸν ὄρο βλ. Ἀριστοτ. *Ρητορ.* 1419b 10: ὁ δ' ἐπίλογος σύγκειται ἐκ τετάρων, ἐκ τε τοῦ πρὸς ἑαυτὸν κατασκευάσαι εὐ τὸν ἀκροατὴν καὶ τὸν ἐναντίον φαύλως, καὶ ἐκ τοῦ αὐξῆσαι καὶ ταπεινώσαι καὶ ἐκ τοῦ εἰς τὰ πάθη τὸν ἀκροατὴν καταστῆσαι καὶ ἐξ ἀναμνήσεως.

παρεκβάσεις: ἔτσι ὁ Russell. Ὁ Ρ ἔχει παραβάσεις. Παράβασις ὀνομά-

ζεται τὸ μέρος τῆς κωμωδίας ὅπου ὁ ποιητὴς διὰ τοῦ χοροῦ ἀπευθύνεται στοὺς θεατὲς γιὰ νὰ ἐξάρει τὴν τέχνην του καὶ νὰ σχολιάσει τὴν ἐπικαιρότητα. *Παρέκβασις* εἶναι ὁ συνήθης ὁρος γιὰ παραδρομὲς ἀπὸ τὸ κύριο θέμα.

13.1 χεύματι... μεγεθύνεται: γιὰ τὴ σύζευξη ὕφους καὶ χύσεως στὸν Πλάτωνα πρβλ. Plin. *Ep.* 1.10.5: *platoniam illam sublimitatem et latitudinem.*

ἀσοφητὶ ῥέων: κατὰ τὴν πάγια τακτικὴν τοῦ Ὁ Λογγίνος χαρακτηρίζει τὸ ὕφος τοῦ Πλάτωνος μὲ μιὰ πλατωνικὴν ἔκφραση, Πλάτ. *Θεαίτ.* 144b: ὁ δ' οὕτω λείως τε καὶ ἀπταιστώως καὶ ἀνυσίμως ἔρχεται ἐπὶ τὰς μαθήσεις τε καὶ ζητήσεις μετὰ πολλῆς προαότητος ὁλον ἐλαίου ῥεῦμα ἀσοφητὶ ῥέοντος. Μὲ τὴν ἴδια πλατωνικὴν ἔκφραση σχολιάζει καὶ ὁ Διον. Ἀλικ. (*Δημοσθ.* 20) τὸ ὕφος τοῦ Ἰσοκράτη.

οἱ ἄρα φρονήσεως κτλ.: Πλάτ. *Πολ.* 586a (μὲ ὀρισμένες παραλείψεις). Τὸ πλατωνικὸ χωρίο ὑπόκειται πιθανότατα καὶ στὸν πρόλογο τοῦ *De coniuratione Catilinae* τοῦ Σαλλουστίου (βλ. S. Pantzerhielm Thomas, «The Prologues of Sallust», *Symbolae Osloenses* 15-16, 1936, 146-151). Πρβλ. καὶ Dante, *Inferno* XXVI, 110-11: *Fatti non foste a viver come bruti, ma per seguir virtute et conoscenza.*

13.2 παρὰ τὰ εἰρημένα: αἱ προεκκείμεναι ἀρεταὶ (11.1) καὶ τὰ περὶ αὐξήσεως (11 καὶ 12).

μίμησις τε καὶ ζήλωσις: ἡ μίμησις ἀποτελεῖ στὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἐποχὴ θεμελιῶδες ἀξίωμα τῆς συγγραφικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς. Ἡ συνθετότερη μορφή μίμησις εἶναι ἡ ἐκτύπωση τοῦ ὕφους καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ συγγραφέα-προτύπου. Ἀριστοτ., ἐπὶ παραδείγματι, μιμητῆς τοῦ Δημοσθένη εἶναι κατὰ τὸν Ψευδο-Διονύσιο (*Ρητορ. Τέχνη* X 19, 373 U.-R.) οὐχ ὁ τὸ Δημοσθένους λέγων, ἀλλ' ὁ δημοσθενικῶς. Ὁ Λογγίνος δὲν ἐμπλέκεται στὶς ἀτέρμονες θεωρητικὲς συζητήσεις γιὰ τὴν οὐσία, τὸ σκοπὸ καὶ τίς μεθόδους τῆς μίμησις, παρὰ ἐπισημαίνει ἀπλῶς ὅτι τὴν θεωρεῖ ὡς ἓνα ἀκόμη μέσο γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ ὕψους ἰσάξιο μὲ τὴν ἐμπνευση.

Γιὰ τὴ μίμησις γενικὰ βλ.: Kroll, *RE* suppl. VIII 1113-17, J. Bompaire, *Lucien écrivain. Imitation et création*, Paris 1978· D. A. Russell, «De imitatione» στὸν συλλογικὸ τόμο *Creative Imitation and Latin Literature* (ἐκδ. D. West - T. Woodman), Cambridge 1979, 1-16.

πολλοὶ γὰρ... κατ' ἐπίπνοιαν: πολλοὶ συγγραφεῖς (κυρίως τῶν ἑλληνορω-

μαϊκῶν χρόνων) Ισχυρίζονται ότι ἡ Πυθία ἐμπνεόταν ἀπὸ τὸν ἀτμὸ ποῦ ἀνέδιδε ἓνα χάσμα τοῦ ἐδάφους στοὺς Δελφοὺς, λ.χ. Διδδ. XVI, 26, 4: πολλῶν καθαλλομένων εἰς τὸ χάσμα διὰ τὸν ἐνθουσιασμόν... δόξαι... προφήτιν τε μίαν πᾶσι καταστήσαι γυναῖκα καὶ διὰ ταύτης γίνεσθαι τὴν χρησμολογίαν ταύτη δὲ κατασκευασθῆναι μηχανὴν ἐφ' ἣν ἀναβαίνουσαν ἀσφαλῶς ἐνθουσιάζειν καὶ μαντεύεσθαι τοῖς βουλομένοις. εἶναι δὲ τὴν μηχανὴν τρεῖς ἔχουσαν βάσεις, ἀφ' ὧν αὐτὴν τρίποδα κληθῆναι. Στράβων 9.3.5: φασὶ δ' εἶναι τὸ μαντεῖον ἄντρον κοῖλον κατὰ βάθους, οὐ μάλα εὐρύστομον, ἀναφέρεσθαι δ' ἐξ αὐτοῦ πνεῦμα ἐνθουσιαστικόν, ὑπερκεῖσθαι δὲ τοῦ στομίου τρίποδα ὑψηλόν. Iustinus XXIV, 6, 9: in hoc rupis amfractu media ferme montis altitudine planities exigua est atque in ea profundum terrae foramen, quod in oracula patet; ex quo frigidus spiritus vi quadam velut amento in sublime expulsus mentes natum in vecordiam vertit impletasque deo responsa consulentibus dare cogit.

Οἱ πληροφορίες αὐτὲς ὥστόσο δὲν ἔχουν ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ τῆ γεωλογικῆ καὶ ἀρχαιολογικῆ ἐρευνα. Βλ. Α. Ρ. Ορρέ, «The Chasm at Delphi», *JHS* XXIV, 1904, 214-20.

ἀτμὸν ἐνθεον: πρβλ. Πολυδ. 1, 15: εἰ δὲ που καὶ πνεῦμα εἶη μαντικόν — τὸ πνεῦμα δὲ εἴποις ἂν καὶ ἀτμὸν μαντικόν.

ἐγκύμονα... κατ' ἐπίπνοιαν: πρβλ. Μάξ. Τύρ. 8.1b: ἡ πρόμαντις καθίζουσα ἐπὶ τρίποδος ἐμπιμπλαμένη δαιμονίου πνεύματος χρησμοφθεῖ. Οἱ χριστιανοὶ ἀπολογητὲς ἐκχυδαίσαν αὐτὲς τὶς δοξασιᾶς. Βλ. Ὁριγ. Κατὰ Κέλσου 3.25: διὰ τοῦ Πυθίου στομίου περικαθεζομένη τῇ καλονμένῃ προφήτιδι πνεῦμα διὰ τῶν γυναικείων ὑπεισέρχεται τὸ μαντικόν. Ἰ. Χρυσόστ., Ὁμιλ. εἰς Ἰ. Κορίνθ. Τ.ΙΙΙ p. 430 Ελοπ: λέγεται τοίνυν αὕτη ἡ Πυθία γυνὴ τις οὐσα διαιροῦσα τὰ σκέλη. εἰθ' οὕτω πνεῦμα πονηρὸν κάτωθεν ἀναδιδόμενον, καὶ διὰ τῶν γεννητικῶν αὐτῆς διαδύμενον μορίων, πληροῦν τὴν γυναῖκα τῆς μανίας.

στομίον: φαίνεται ὅτι ὁ Λογγίνος λογοπαίχτει μὲ τὶς δύο σημασιᾶς τῆς λέξεως. Στόμιον εἶναι τὸ στόμα (ἐδῶ τοῦ προφήτη) καὶ ἡ εἰσοδος τοῦ σπηλαίου ἢ τοῦ ρήγματος τῶν Δελφῶν ἀπὸ ὅπου ἐμπνέεται ἡ Πυθία. Εἰδικὰ γὰρ τοὺς Δελφοὺς ἡ λ. ἀπαντᾷ στὶς Χρησφ. τοῦ Αἰσχ. 807.

συνενθουσιῶσι: ἐδῶ ὁ ἐνθουσιασμός πηγάζει ἀπὸ τὶς ἀπορροεῖς τῆς μεγαλοφυΐας τῶν παλαιῶν προτύπων. Ἡ κρατούσα πάντως ἀποψὴ ἦταν ὅτι οἱ ποιητὲς δημιουργοῦσαν κάτω ἀπὸ τῆ θεϊκῆ ἐπίπνοια. Βλ. Δημόκρ. Β 17-18 D.-K.: ποιητῆς δὲ ἄσσα μὲν ἂν γράφῃ μετ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἱεροῦ πνεύματος καλὰ κάριον ἐστίν. Horat. *Ars poet.* 296:

(Democritus) *excludit sanos Helicone*, Cic. *de divin.* I 80: *negat enim sine furore Democritus quemquam poetam magnum esse posse* Πλάτ. Φαῖδρ. 245a, Ἰων 533c, Μένων 99c-d.

13.3 Ἡρόδοτος Ὀμηρικώτατος: δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ὁ Λογγίνος ἀναφέρεται στὴ γλώσσα τοῦ Ἡροδότου ποῦ εἶναι πράγματι γεμάτη ὁμηρισμοὺς ἢ στὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου του (σύγκρουση Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων, πολεμικὲς σκηνές, παρεκβάσεις) ἢ καὶ στὰ δύο. Τὴν ἀποψὴ γὰρ τὴν ἐπίδραση ποῦ δέχτηκε ὁ Ἡρόδοτος ἀπὸ τὸν Ὀμηρὸ τὴν συμμερίζεται καὶ ὁ Διον. Ἀλικαρν., Ἐπιστ. πρὸς Πομπ. 3: ποικίλην ἐβουλήθη (sc. Ἡρόδοτος) ποιῆσαι τὴν γραφὴν Ὀμήρου ζηλωτῆς γενόμενος.

Στησίχορος... Ἀρχίλοχος: πράγματι στὸν Στησίχορο ἀπαντοῦν ὑπολείμματα ὁμηρικῶν θεμάτων. Βλ. λ.χ. *PMG* 192 Ἐλενα. παλινοφδία, 196 Ἰλίον Πέρις, 200 Νόστοι, 220 Σκύλλα. Πρβλ. Παλατ. Ἀνθολ. IX, 184, 3-4: ὁμηρικὸν δς τ' ἀπὸ ῥεῦμα/ἔσπασας οἰκείους, Στησίχορ' ἐν καμάτοις. Ἡ γλώσσα του ἐπίσης εἶναι πολὺ κοντὰ στὴν ὁμηρικὴ. Ὁ Ἀρχίλοχος υἱοθετεῖ πάμπολλα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ὁμηρικὴ γλώσσα καὶ συχνὰ μιμεῖται ὁμηρικὰ χωρία. Ὁ Θέων, ἐπὶ παραδείγματι (*Προγυμνάσματα*, Spengel II.62), ἀντιπαρβάλλει τοὺς στίχους σ 136-7 (τοῖος γὰρ νόος ἐστὶν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων, οἶον ἐπ' ἡμᾶρ ἀγῆσι πατήρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε) μὲ τοὺς ἀκόλουθους στίχους τοῦ Ἀρχιλόχου, ἀπ. 68D τοῖος ἀνθρώποισι θυμός, Γλαῦκε Λεπτινέω πάϊ, γίνεταί θνητὸς ὀκοίην Ζεὺς ἐφ' ἡμέρην ἄγει.

Πλάτων: ἡ ἀποψὴ αὐτὴ ἀπαντᾷ σὲ πολλοὺς συγγραφεῖς: 1) Κάσσιος Λογγ. *epit. Laur.* F 15: ὁ πρῶτος ἄριστα πρὸς τὴν πεζὴν λέξιν τὸν Ὀμηρικὸν ὄγκον μετενεγκὼν Πλάτων ἐστίν. 2) Ἡράκλ. Ὀμηρ. ἀλληγορία 18: ταῦτα τοίνυν ὡσπερ ἐκ πηγῆς τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν εἰς τοὺς ἰδίους διαλόγους ὁ Πλάτων μετήρδευσεν. 3) Ὁ Quintilianus μιλάει γὰρ τὴ ρητορικὴ δεινότητά τοῦ Πλάτωνος ποῦ εἶναι *divina... et Homeric* (10.1.81). Ἄλλα χωρία στὸν Russell καὶ στὸν Bühler, ad loc.

Ὀμηρικοῦ... νάματος: γὰρ τὴ μεταφορὰ πρβλ. Διον. Ἀλικ. *Περὶ μιμήσεως* ἀπ. 6 (ii.203 U.-R.): οὕτω καὶ λόγων μιμήσειν ὁμοιότης τίττεται, ἐπὶ ζηλώσῃ τις τὸ παρ' ἐκάστῳ τῶν παλαιῶν βέλτιον εἶναι δοκοῦν καὶ καθάπερ ἐκ πολλῶν ναμάτων ἐν τι συγκομίσας ῥεῦμα τοῦτ' εἰς τὴν ψυχὴν μετοχετεύσῃ. Ὁ λόγος εἶναι γὰρ τὸν Ὀμηρὸ ὡς κεφαλόβρυσον ἀπὸ ὅπου ἀντλοῦν ὄλοι οἱ μεταγενέστεροι βλ. Διον. Ἀλικ. *Περὶ συνθ.* 25.157: κορυφὴ μὲν οὖν ἀπάντων καὶ σκοπὸς ἀεὶ οὐ περ πάντες ποταμοὶ καὶ πᾶσα θάλασσα καὶ πᾶσαι κορφαί, δικαίως ἂν Ὀμηρὸς λέγοιτο· Manilius 2.8-10: (Homeri) *ex ore profusus/omnis posteri-*

tas latices in carmina duxit / amnemque in tenues ausa est diducere rivus.

οί περί Ἀμμώνιον: ἡ περίφραση σημαίνει ἀπλῶς «ὁ Ἀμμώνιος» (βλ. ἀνάλογες ἐκφράσεις στους *K.-G.* I 270). Παλαιότερα πίστευαν ὅτι ὁ λόγος ἦταν γιὰ τὸν νεοπλατωνικὸ φιλόσοφο Ἀμμώνιο Σακκᾶ, ὁ G. Röper ὁμοίως εἰδείξε (*Philologus* I, 1846, 620) ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Ἀμμώνιο Ἀμμωνίου Ἀλεξανδρέα, τὸν διάδοχο τοῦ Ἀριστάρχου στὴ διεύθυνση τῆς Βιβλιοθήκης (βλ. Σούδα s.v.) ὁ ὁποῖος εἶχε συγγράψει ὁμηρικὰ σχόλια (βλ. *Pap. Ox.* II.221) καὶ ἓνα ἔργο μὲ τίτλο *Περὶ τῶν ὑπὸ Πλάτωνος μετενηγεγμένων ἐξ Ὀμήρου* (Σχόλ. A 540).

13.4 οὐ κλοπή: ὁ Καικίλιος εἶχε συγγράψει ἓνα ἔργο *Περὶ κλοπῆς* (Πορφύριος στὸν Εὐσέβιο *E.H.* 10.3.12) καὶ εἶναι πιθανὸν στὸ ἔργο αὐτὸ νὰ μιλοῦσε γιὰ τὶς ὁμηρικὲς ἐπιδράσεις στὸν Πλάτωνα, τὶς ὁποῖες προφανῶς θὰ χαρακτηρίζε λογοκλοπίες.

Παρὰ τὸ ὅτι οἱ συγγραφεῖς φρόντιζαν νὰ ἀσφαλίζουν, κατὰ κάποιον τρόπο, τὰ ἔργα τους μὲ «σφραγίδες» (λ.χ. μὲ τὴν ἀναγραφή τοῦ ὀνόματός τους στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου τους: *Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ξυνέγραψε...*), οἱ ψευδεπιγραφίες καὶ οἱ λογοκλοπὲς ἦσαν συνηθισμένο φαινόμενο. Γιὰ τὸ σύνολο θέμα βλ. E. Stemplinger, *Das Plagiat in der griechischen Literatur*, Berlin-Leipzig 1912.

ἀλλ' ὡς... ἀποτύπωσης: δυσνόητο χωρίο. Ὁ P ἔχει *ἡθῶν ἢ πλασμάτων*. Ἀπὸ τὶς διορθώσεις πού ἔχουν προταθεῖ γιὰ τὸ *ἡθῶν* (*εἰδῶν*, *λίθων*, *θεῶν*, *τινῶν*) ἢ πιδ πειστικὴ μοῦ φαίνεται ὅτι εἶναι τὸ *τινῶν* (Bühler). Ὅλες σχεδὸν οἱ λέξεις τῆς πρότασης ἔχουν εὐρὺ σημασιολογικὸ πεδίο καὶ γι' αὐτὸ εἶναι δύσκολο νὰ προσδιοριστεῖ ἡ ἀκριβὴς σημασία τους.

ἐπακμάσαι: τὸ ρ. εἶναι ἀμετάβητο. Ὑποκείμενο θὰ πρέπει νὰ εἶναι τὸ *τηλικαῦτά τινα*. Ἡ σύνταξη βέβαια εἶναι ἀνώμαλη γιὰ τὸ ὑποκ. τοῦ *συνεμβῆναι* πού συνδέεται παρατακτικὰ μὲ τὸ *ἐπακμάσαι* εἶναι ὁ Πλάτων. Ἀπὸ τὶς διορθώσεις πού ἔχουν προταθεῖ (*ἐπιπάσαι*, *ἐμβιβάσαι*, *ἐγκαταμίξαι*, *ἐπανθίσαι*) τὸ *ἐπανθίσαι* (Bühler) μοῦ φαίνεται ἐλκυστικότερο.

ἦλας: οἱ ποιητικότεροι μῦθοι τοῦ Πλάτωνος.

φιλονικότερον: πρβλ. Διον. Ἀλικαρν. Ἐπιστ. πρὸς Πομπ. 1, 13: *ἦν γὰρ, ἦν ἐν τῇ Πλάτωνος φύσει πολλὰς ἀρετὰς ἐχούση τὸ φιλότιμον. ἐδήλωσε δὲ τοῦτο μάλιστα διὰ τῆς πρὸς Ὀμηρον ζηλοτυπίας, ὃν ἐκ τῆς κατασκευαζομένης ὑπ' αὐτοῦ Πολιτείας ἐκβάλλει στεφανώσας καὶ μύρω χρίσας.*

«ἀγαθὴ... βροτοῖσι»: Ἡσίοδος *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 24.

εὐκλείας... στέφανος: ποιητικὴ φόρμουλα, Σοφ. Αἴας 465: *ὦν αὐτὸς ἔσχε στέφανον εὐκλείας μέγαν* Εὐρ. Ἰκέτ. 315: *παρὸν σοι στέφανον εὐκλείας λαβεῖν*.

καὶ τὸ ἡττᾶσθαι κτλ.: πρβλ. Accius *Armor. iud.* fr. 3 R: *nam tropaeum ferre me a forti viro pulchrum est; si autem vincar, vinci nullum est a tali probrum*.

14.1 πῶς ἂν... Θουκυδίδης: πρβλ. τὴ συλλογιστικὴ τῶν φιλοσόφων γιὰ προβλήματα ἠθικῆς, Ἐπίκτ. Ἐγχειρ. 33.12: *πρόβαλε σαυτῷ, «τί ἂν ἐποίησε ἐν τούτῳ Σωκράτης ἢ Ζήνων;»*.

Θουκυδίδης: ὁ τυπικὸς ἐκπρόσωπος τοῦ ὑψηλοῦ χαρακτήρα στὴν ἱστοριογραφία. Βλ. Μαρκελλῖνος, *Βίος Θουκ.* 39-41: *τριῶν δὲ ὄντων χαρακτηριστικῶν, ὑψηλοῦ ἰσχυροῦ μέσου, παρὶς τοὺς ἄλλους ἐξήλωσε τὸν ὑψηλὸν ὡς ὄντα τῇ φύσει πρόσφορον τῇ οἰκείᾳ καὶ τῷ μεγέθει πρέποντα τοῦ τοιοῦτου πολέμου ὦν γὰρ αἱ πράξεις μεγάλαι, καὶ τὸν περὶ αὐτῶν ἔπρεπε λόγον εἰκέναι ταῖς πράξεσιν. ἵνα δὲ μὴδὲ τοὺς ἄλλους ἀνοήτης χαρακτήρας, ἴσθι ὅτι μέσῳ μὲν Ἡρόδοτος ἐχρησάτο... ἰσχυρῶ δὲ Ξενοφῶν.*

κατὰ ζῆλον: βλ. Διον. Ἀλικ. *Περὶ μιμήσεως*, ἀπ. 28 (p. 200 U.-R.): *μιμησις ἐστὶν ἐνέργεια διὰ τῶν θεωρημάτων ἐκματτομένη τὸ παράδειγμα· ζῆλος δὲ ἐστὶν ἐνέργεια ψυχῆς πρὸς θαῦμα τοῦ δοκοῦντος εἶναι καλοῦ κινουμένη.*

πρόσωπα: μὲ τὴ σημασίαν «ἄνθρωπος» ὅπως ἐδῶ ἢ λ. δὲν ἀπαντᾶ στὰ ἀττικά. Εἶναι ὁμοίως συχνὴ στὸν Πολύβιο (8.13,5) καὶ στὰ ἑλληνοϊουδαϊκὰ κείμενα (βλ. *LSJ* s.v. IV). Ἔτσι καὶ στὰ κυπριακά, «προσώπατα» = ἄνθρωποι.

διαπρέποντα: ἀμτβ. πρβλ. Πίνδ. Ὀλ. I, 1-2: *ὁ δὲ χουσσὸς αἰθόμενον πῦρ ἄτε διαπρέπει νυκτί*. Ὁ Boileau μεταφράζει: «ils nous servent comme des flambeaux».

14.2 μέτρα: ἴσως πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὴ μία ἀπὸ τὶς διορθώσεις πού προτείνουν ὁ Russell καὶ ὁ Bühler: *μεγέθη ἢ μεγάλα*.

προσπογράφουμεν: ἔτσι ὁ M. L. West: *προσπογράφουμεν P*.

θέατρον: ἐδῶ στὴ σημασίαν «μικρὴ ὁμάδα ἀκροατῶν», ὅπως λ.χ. στὸν Πλάτ. (Συμπ. 194a): *ἵνα θεωρηθῶν διὰ τὸ οἶσθαι τὸ θέατρον προσδοκίαν μεγάλην ἔχειν ὡς εὐ ἐροῦντος ἐμοῦ*.

πεπλάσθαι: έτσι ο Russel. 'Ο Ρ έχει πεπ...χθαι (τὸ αἶ έχει προστεθεῖ μετά), τὰ ἀπόγραφα πεπαῖχθαι.

14.3 φοβοῖτο κτλ.: εἰρωνικά. Γιά τὴ σκέψη πρβλ. Λουκ. Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν 61: τὸ δ' ὄλον ἐκείνου μοι μέμνησο — πολλάκις γὰρ τοῦτο ἐρῶ καὶ μὴ πρὸς τὸ παρὸν μόνον ὄρων γράφε ὡς οἱ νῦν ἐπαινεῖσονται σε καὶ τιμήσουσιν, ἀλλὰ τοῦ σύμπαντος αἰῶνος ἐστοχασμένος πρὸς τοὺς ἔπειτα μᾶλλον σύγγραφε καὶ παρ' ἐκείνων ἀπαιτεῖ τὸν μισθὸν τῆς γραφῆς.

τυφλά: πρβλ. 'Αρχίλ. 196a, 39-41W: δέδοιχ' ὅπως μὴ τυφλὰ κἀλιτήμερα σπουδῇ ἐπειγόμενος τῶς ὡσπερ ἡ κύων τέκω. 'Η μεταφορὰ ἀπὸ τῆς γέννησης διατηρεῖται σὲ ὅλη τὴν πρόταξη.

15.1 φαντασία: ὁ ὅρος εἶναι φιλοσοφικός· στὸν Πλάτωνα (Σοφ. 264a) δηλώνει τὴν ἐντύπωση (δόξα) ποὺ δημιουργεῖται στὸ πνεῦμα διὰ τῶν αἰσθήσεων. Στὸν 'Αριστοτέλη φαντασία εἶναι ἡ ἀσθενὴς αἴσθησις παρωχημένων ἢ μελλοντικῶν καταστάσεων· έτσι στὸ *Περὶ ψυχῆς* (III, 3) ἡ φαντασία ἀντιδικαστέλλεται μὲ τὴν ὑπόληψιν καὶ συσχετίζεται μὲ τὴν εἰδωλοποιίαν. Στὸν Λογγίνο ὁ ὅρος λειτουργεῖ ὡς ὑπερωνυμία ποὺ καλύπτει τὴν ἐνάργεια (= παραστατικὴ περιγραφή), τὸν δραματισμό, τὴν εἰκονοποιίαν, ἀκόμη καὶ τὴν προσωποποιίαν (15.10). Στὸν Quintilianus φαίνεται νὰ σημαίνει ὅ,τι περίπου καὶ ἡ ἐνάργεια, VI, 2, 29: *quas phantasiae graeci vocant (nos sane visiones appellemus) per quas imagines rerum absentium ita repraesentantur animo, ut eas cernere oculis ac praesentes habere videamur, has quisquis bene conceperit, is erit in affectibus potentissimus: hunc quidam dicunt εὐφαντασίωτον* (βλ. καὶ Lausberg, *Elemente* 369). Γιά τὴν διψιμότερη ἀντιπράξεις φαντασίας καὶ μιμήσεως (λ.χ. Φιλόστρ. *Βίος 'Απολλ.* VI, 19: *μίμησις μὲν γὰρ δημιουργοῦσιν δ εἶδεν φαντασία δὲ καὶ δ μὴ εἶδεν*) βλ. B. Schweitzer, «Mimesis und Phantasia», *Philologus* 89, 1934, 286-300.

Οἱ συνθέστερες ἀποδόσεις τοῦ ὅρου εἶναι: phantasia (Weiske), image καὶ imagination (Fyfe), Vergegenwärtigung καὶ bildhafte Vorstellung (Brandt), image (Lebègue), visualization (Russell), Phantasie, Bilder der Phantasie, Phantasiegemald (Krueger).

(ἡμεῖς)... (δ'): οἱ συμπληρώσεις τοῦ Russell, alii alia. 'Η Karin Blomqvist (*Eranos* 83, 1985, 44-6) ἀρῆνει τὸ κείμενο ὡς ἔχει.

εἰδωλοποιίας: στὴ λογοτεχνικὴ κριτικὴ ὁ ὅρος σημαίνει ἓνα εἶδος προσωποποίησης, 'Ερμ. *Προγμν.* 916.45W: *εἰδωλοποιίαν δὲ φασιν ἐκείνο,*

ὅταν τοῖς τεθνεῶσι λόγους περιάπτωμεν. 'Εδῶ εἶναι συνώνυμο μὲ τὴ φαντασία.

ἔνιοι: οἱ 'Επικούρειοι;

γεννητικὸν λόγου: πρβλ. Διογ. Λαέρτ. VII.49 (ἀπόψεις τοῦ στωικοῦ Διοκλέους τοῦ Μάγνητος): προηγεῖται γὰρ ἡ φαντασία, εἴθ' ἡ διάνοια ἐκλαλητικὴ ὑπάρχουσα, δ πάσχει ὑπὸ τῆς φαντασίας, τοῦτο ἐκφέρει λόγῳ.

15.2 ὡς δ' ἕτερον...: ἡ διάκριση σὲ ποιητικὴ καὶ ρητορικὴ φαντασία φαίνεται νὰ ἀπηχεῖ τὴ στωικὴ διάκριση σὲ «φαντασίαν ἀπὸ τοῦ μὴ ὑπάρχοντος» καὶ σὲ φαντασία «ἀπὸ τοῦ ὑπάρχοντος, ἀλλὰ μὴ κατὰ τὸ ὑπάρχον», βλ. Σέξτ. 'Εμπεῖρ. *Πρὸς μαθηματ.* 7, 249.

Ἐκπληξις: εὐφρόσυνη ταραχὴ, γοητεία ἀνάμικτη μὲ φόβο (πρβλ. Γοργ. 'Ἐλ. 9, ὅπου ἡ ποίηση προξενεῖ στὸν ἀκρατὴ φρίκην *περίβορον* καὶ *ἔλεον πολὺδακρον*), κατὰπληξῆ. 'Ο Εὐριπίδης κατηγορεῖ, στοὺς Βατραχίους τοῦ 'Αριστοφάνη, τὸν Αἰσχύλο ὅτι κατατρόμαξε τοὺς θεατῆς του μὲ τὰ τερατώδη ἀποκυήματα τῆς φαντασίας του, στ. 962 κ.ε.: *οὐδ' ἐξέπληττον αὐτοὺς, Κύκνους ποιῶν καὶ Μέμνονας κωδωνοφάλαρο-πώλους*, πρβλ. καὶ Πλάτ. *Ἴων* 535b: *ὅταν εὐ εἴτης ἔπη καὶ ἐκπληξῆς μάλιστα τοὺς θεωμένους. Στὰ ἑλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ χρόνια ἡ ἐκπληξις θεωρήθηκε ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς πρωταρχικοὺς στόχους τῆς ποίησης* (Πλούτ. *Πῶς δεῖ τὸν νέον...* 25d) καὶ τῆς δραματικῆς ιστοριογραφίας (βλ. τὴν κριτικὴ τοῦ Πολύβ. II, 56).

ἐνάργεια (συνώνυμα: ὑποτύπωσης, διατύπωσης, ἐπ' ὄψιν τίθεσθαι, λκτ. *evidentia, repraesentatio*): κλασικὸς ὀρισμὸς ἀπὸ τὸν Διον. 'Αλικ., *Λυσ.* 7 (I.14, 17 U.-R.): *ἔχει δὲ καὶ τὴν ἐνάργειαν πολλὴν ἡ Λυσίου λέξις. αὕτη δ' ἐστὶ δύναμις τις ὑπὸ τὰς αἰσθήσεις ἄγουσα τὰ λεγόμενα, γίνεταί δ' ἐκ τῆς τῶν παρακολουθούτων λήψεως. ὁ δὲ προσέχων τὴν διάνοιαν τοῖς Λυσίου λόγοις οὐχ οὕτως ἔσται σκαιὸς ἢ δυσάρεστος ἢ βραδὺς τὸν νοῦν, ὅς οὐχ ὑπολήφεται γινόμενα τὰ δηλούμενα ὄραν καὶ ὡσπερ παροῦσιν οἷς ἂν ὁ ῥήτωρ εἰσάγη προσώποις ὀμιλεῖν.* 'Η ἐνάργεια ἦταν τὸ ἰδεῶδες καὶ τῶν ιστοριογράφων, ἰδίως τῶν δραματικῶν, βλ. Πλούτ. *Ἡθ.* 347a: *ὁ δ' οὖν Θουκυδίδης ἀεὶ τῷ λόγῳ πρὸς ταύτην ἀμιλλᾶται τὴν ἐνάργειαν, οἷον θεατὴν ποιῆσαι τὸν ἀκροατὴν καὶ τὰ γινόμενα περὶ τοὺς ὄρωντας ἐκπληκτικὰ καὶ ταρακτικὰ πάθη τοῖς ἀναγινώσκουσιν ἐνεργάσασθαι λιχνηνόμενος.*—'Εξαντλητικὴ συζήτηση στὸν G. Zanker, «Enargeia in the Ancient Criticism of Poetry», *RhM* 124, 1981, 297-311.

Σύμφωνα με τούς θεωρητικούς ἡ ἐνέργεια ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς εἰδωλοποιίας (πλήρης καὶ ἐξχνλητική περιγραφή, ἐπιμονὴ στὶς λεπτομέρειες καὶ ἀκουστικὴ καὶ ὀπτικὴ μίμηση) καὶ διὰ τῆς ἐνεργείας (χρῆση ἐνεστωτικῶν χρόνων καὶ δεικτικῶν ἀντωνυμιῶν, ἀποστροφές, προσφωνήσεις, ἀσύνδετα, κχοφωνίες, ὀνοματοποιίες κτλ.).

(**συμπαθές**): ἡ συμπλήρωση εἶναι τοῦ Lebelgue. Μία ἄλλη δυνατότητα εἶναι: ἐμπαθές, πρβλ. Πλούτ. *Πῶς δεῖ τὸν νέον...* 25d: τὸ γὰρ ἐμπαθές καὶ παράλογον καὶ ἀπροσδόκητον, ὃ πλείστη μὲν ἐκπληξίς ἐπιτετα πλείστη δὲ χάρις.

ὡ **μητηρ...**: Εὐρ. *Ὀρ.* 255-7. Ἡ σκηνὴ τῆς μανίας τοῦ Ὀρέστη ἦταν ἐξαιρετικὰ δημοφιλής. Οἱ κωμικοὶ (λ.χ. Ἀλεξίς) τὴν παρώδησαν καὶ οἱ φιλόσοφοι τὴν ἀναφέρουν ὡς τυπικὸ παράδειγμα αὐταπάτης, λ.χ. Χρυσίππος, *SVF* II 54: φάντασμα δὲ ἐστίν, ἐφ' ὃ ἐλκόμεθα κατὰ τὸν φανταστικὸν διάκενον ἐλκυσμόν. ταῦτα δὲ γίνεται ἐπὶ τῶν μελαγχολῶντων καὶ μεμνητότων. ὁ γοῦν τραγικὸς Ὀρέστης ὅταν λέγῃ «ὦ μητηρ — θρώσκοσί μου» λέγει μὲν αὐτὰ ὡς μεμνητός, ὀρᾷ δὲ οὐδέν, ἀλλὰ δοκεῖ μόνον.

Τὴν τρέλα τοῦ Ὀρέστη ζωγράφησε καὶ ὁ Θέων ὁ Σάμιος, ζωγράφος ποῦ διακρινόταν, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Quintilianus (12.10, 6), γιὰ τίς ἐντυπωσιακὲς φαντασίες του.

οἶμοι: Εὐρ. *I.T.* 291 (ὁ ἄγγελος διηγεῖται στὴν Ἰφιγένεια τίς ἀντιδράσεις τοῦ μινόμενου Ὀρέστη).

15.3 Ἔστι μὲν οὖν... ἐπὶ τῶν μεγεθῶν: οἱ χαρακτηρισμοὶ τῆς ποιητικῆς φυσιογνωμίας τοῦ Εὐριπίδη ἀκολουθοῦν τὰ χνάρις τῆς παράδοσης. Ὁ Εὐριπίδης ἐπαινεῖται γιὰ τὴν ἐπιτυχία του στοὺς ἀγῶνες λόγων, στὴ γνωμολογία, στὴ διαγραφή τῶν παθῶν (μανίες, ἐρωτες, οἴκτοι), καθὼς καὶ γιὰ τὸ ρεαλισμὸ καὶ τὴν εἰκονοποιία του (ιδίως γιὰ τίς θαλασσινές του εἰκόνες). Πολλοὶ ὥστόσο τοῦ κατακμητροῦσαν τὴν ἀδυναμία νὰ ἐκφράσει τὸ κόσμιον καὶ τὸ πρόπον. Βλ. τὴ συνοπτικὴ κρίση τοῦ Διον. Ἀλικ. *Περὶ μμ.* ἀπ. 6 (*ορ.* II 206 U.-R.): *Εὐριπίδῃ μέντοι τὸ δλον ἀληθές καὶ προσεχές τῷ βίῳ τῷ νῦν ἤρρεσεν ὅθεν τὸ πρόπον αὐτὸν καὶ κόσμιον πολλαχοῦ διέφυγεν, καὶ οὐχὶ τὰ γενικά καὶ μεγαλοφυῆ τῶν προσώπων ἤθη καὶ πάθη καθάπερ Σοφοκλῆς κατώρθωσεν εἰ δὲ τι ἄσμενον καὶ ἀνανδρον καὶ ταπεινόν, σφόδρα ἰδεῖν ἔστιν αὐτὸν ἠκριβωκότα. καὶ Σοφοκλῆς μὲν οὐ περιττός ἐν τοῖς λόγοις, ἀλλ' ἀναγκαῖος. Ὁ δὲ Εὐριπίδης πολὺς ἐν ταῖς ῥητορικαῖς εἰσαγωγαῖς. καὶ δ μὲν ποιητικὸς ἐστίν ἐν τοῖς ὀνόμασι, καὶ πολλάκις ἐκ πολλοῦ τοῦ*

μεγέθους εἰς διάκενον κόμπων ἐκπίπτων οἶον εἰς ἰδιωτικὴν παντάσῃ ταπεινότητα κατέρχεται.

μανίας: τυπικὲς περιπτώσεις: Ὀρέστης, Ἡρακλῆς, Ἀγαθή, Βάχχες.

ἐρωτας: τυπικὲς περιπτώσεις: Μήδεια, Φαῖδρα.

τὴν αὐτὸς αὐτοῦ φύσιν: αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ πολυπλοκὰ ἀπαντοῦν σπανίως στὸν ἀττικὸ πεζὸ λόγο (λ.χ. Αἰσχίν. 3.233: *καταλέλυκεν τὴν αὐτὸς αὐτοῦ δυναστείαν*), ἀλλὰ εἶναι συχνὰ στὴν ποίηση καὶ στοὺς μεταγενέστερους πεζογράφους.

οὐρῆ δὲ...: Ἰλ. Υ 170-1. Ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸ λιοντάρι, ποῦ περικυκλωμένο ἀπὸ τούς κυνηγοὺς προσπαθεῖ νὰ ἀμυνθεῖ. Ἔτσι παρομοιάζεται ὁ Ἀχιλλεὺς καθὼς μάχεται μὲ τούς Τρῶες.

15.4 Ἐλα δὲ... διήσει: Εὐρ. *Φαέθων*, ἀπ. 779 N². Ἀπὸ τὴν περίφημη αὐτὴ τραγωδία τοῦ Εὐριπίδη σώζονται μόνο ἀποσπάσματα. Ὁ Φαέθων πρόκειται νὰ παντρευθεῖ κάποια θεὰ (τὴν Ἀφροδίτη;) καὶ ἡ μητέρα του, ἡ Κλυμένη, τοῦ ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ πραγματικὸς του πατέρας δὲν εἶναι ὁ Μέροψ, ἀλλὰ ὁ Ἥλιος. Ὁ νεαρὸς πηγαίνει στὸν πατέρα του καὶ τὸν ἱκετεύει νὰ τοῦ δώσει τὸ ἄρμα του γιὰ νὰ τὸ ὀδηγήσει, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σκοτωθεῖ ἀπὸ τὸν κεραυνὸ τοῦ Δία. Ὁ μῦθος παραδίδεται σὲ διάφορες παραλλαγές καὶ ἀπὸ ἄλλους συγγραφείς. Ἡσίοδ. *Θεογ.* 984 κέ., Ἀπολλ. Ρ6δ. IV, 598, Ὀβίδ. *Μεταμ.* II, 1-366.

«εἰ... τῆδε»: Εὐρ. *Φαέθων* ἀπ. 779 N².

«εἰ... δρόμον»: καὶ σ' αὐτὸν τὸ στίχο, ὅπως καὶ στοὺς τρεῖς πρόηγουμένους, κάποιος ἀγγελιαφόρος μεταφέρει αὐτολεξεῖ τίς συμβουλές τοῦ Ἥλιου στὸ γιό του.

πτεροφόρων ὀχημάτων: συνεχδοχικῶς τὰ ἄλογα, οἱ φοράδες τοῦ Ἥλιου.

Σείριου: τὸ ἄστρο Σείριος κύων, ποῦ φέρνει τὰ κυνικὰ κλύματα, «Notat autem egregie Euripides anni tempus fervidissimum, cum Sol et Sirius una circumferebantur» Weiske. Ὁ Rutgers διόρθωσε σὲ *σειραίου* (ὁ προσδεδεμένος μὲ σκοινὶ ἵππος, ὁ βοηθητικὸς, ὁ σειρασφόρος, πρβλ. Σχόλ. Σοφ. Ἡλ. 722: *δυσὶ γὰρ ἵπποις... τρίτος παρείετο σειραῖος... ἐντῆρσι συνεχόμενος*) γιὰ τὴν ὑποστηρίξει, θὰ ἦταν ὀδυνηρὸ γιὰ τὰ ὀπίσθια τοῦ Ἥλιου νὰ κάθεται σὲ ἕνα τόσο καυστικὸ ἄστρο!

συνεπιβαίνει: καὶ ἐδῶ καὶ προηγουμένως (15.2 ὁ ποιητὴς αὐτὸς) ὁ Λογγίνος δίνει μεγαλύτερη ἐμφαση στὴ συγκίνηση τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα ἀπὸ ὅτι τοῦ ἀναγνώστη.

ἀλλ', ὦ...: Εὐρ. ἀπ. 935 Ν². Τὸ ἀπόσπ. προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρον ποῦ ἀνεβάστηκε στὰ 415 π.Χ. Οἱ ὑπομνηματιστὲς ὑποθέτουν ὅτι τὸ χωρίο αὐτὸ ἦταν πασίγνωστο καὶ γι' αὐτὸ ὁ Λογγίνος ἀρκεῖται νὰ παραθέσει μόνον τὴν ἀρχή. Ἡ Karin Blomqvist (*Eranos* 83, 1983, 46-8) προτείνει μιὰ πειστικότερη ἐξήγηση. Ἡ συμπλοκὴ φίλιπποι Τρωῆς ἔχει εἰρωνικὴ δισυμία, γιατί ἀνακαλεῖ τὶς τραγικὲς συνέπειες τῆς εὐπιστίας τῶν Τρώων ἀπέναντι στὸν Δούρειο Ἴππο. Καὶ μόνος του ὁ στίχος ἀποτελεῖ λαμπρὸ παράδειγμα φαντασίας, γιατί ὑποβάλλει τὰ ὅσα ἐπακολούθησαν μετὰ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Ἴππου στὴν πόλη: ἔξοδος τῶν πολεμιστῶν, ἄλωση τῆς Τροίας, ἀνδραποδισμοί, λεηλασίες, σφαγές.

15.5 ἄνδρες... ὀρκωμότησαν: Αἰσχ. *E.Θ.* 42-6. Ὁ ἀγγελιαφόρος ὡς αὐτόπτης μάρτυς ἀνακοινῶνει στὸν Ἐτεοκλῆ τοὺς ἔρκους ποῦ κάνουν οἱ Ἀργεῖοι στρατηγοὶ νὰ νικήσουν ἢ νὰ πεθάνουν. Οἱ στίχοι αὐτοὶ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν (ἕπως ἄλλωστε καὶ ὀλόκληρη ἡ ἀγγελικὴ ρήση) ὡς τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῶν «ἠρωϊκωτάτων φαντασιῶν» τοῦ Αἰσχύλου.

Πολλοὶ μελετητὲς πιστεύουν ὡστόσο ὅτι πρόκειται, ἕπως ἀφήνει νὰ ἐνοηθεῖ τὸ καὶ μετὰ τὸ ὡσπερ, γιὰ περιγραφή τῆς τεχντροπίας τοῦ ἴδιου τοῦ Αἰσχύλου.

Φόβον: βλ. Ἡσιόδ. *Θεογ.* 933-5: *Αὐτὰρ Ἄρηι/ῥινοτόρω Κυθέρεια Φόβον καὶ Δεῖμον ἔτικτε/δεινοίς, οἷ τ' ἀνδρῶν πυκινὰς κλονέουσι φάλαγγας.*

δίχα οἰκτου: ἀνάμνηση ἀπὸ τοὺς *E.Θ.* 51.

15.6 ἐπιφάνειαν: τεχνικὸς ὅρος γιὰ τὴν ἐμφάνιση θεοτήτων. Γιὰ τὸ θέμα βλ. H. Windisch, «Die Christusepiphanie vor Damaskus (Act. IX, 22 und 26) und ihre religionsgeschichtliche Parallelen», *ZNW* 31, 1932, 1-23.

ἐνθουσιᾶ δὴ δῶμα...: Αἰσχ. ἀπ. 58 Ν². Τὸ ἀπόσπασμα προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ τὸ πρῶτο ἔργο τῆς τετραλογίας *Λυκοῦργεια* (*Ἡδωνοί, Βασσάροι, Νεανίσκοι, καὶ τὸ σατυρικὸ Λυκοῦργος*) ὅπου ὁ Αἰσχ. πραγματεύεται τὸ μῦθο τοῦ βασιλιᾶ τῆς Θράκης, τοῦ θεομάχου Λυκοῦργου. Στὸν Αἰσχύλο πάντως ὁ μῦθος εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ ὅ,τι στὸν Ὅμηρο (*Z* 130 κέ.): Ὁ Λυκοῦργος δὲν ἐπιτρέπει στὸν Διόνυσο καὶ στὴν ἀκολουθία του νὰ περάσουν ἀπὸ τὴ χώρα του γιὰ νὰ πᾶνε στὴν Ἰνδία. Ὁ Διόνυσος τρελαίνει τὸ βασιλιά καὶ τὸν ὠθεῖ νὰ σκοτώσει τὸ γιό του Δρύαντα, τὸν ὁποῖο ἐξέλαβε ὡς κλῆμα ἀμπелиοῦ. Τελικὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Λυκοῦργος κομματιάζεται ἀπὸ τέσσερα ἄλογα πάνω στὸ βουνὸ Παγγαῖο.

ἐνθουσιᾶ...: βλ. An. Bachm. I. 222.7: *ἐνθουσιᾶ· ὑπὸ ἐνθέου κατέχεται πνεύματος.* Τυπικὸ παράδειγμα δεινωτικῆς προσωποποιίας. Τὸ μοτίβο τῆς συμπάσχουσας φύσης ἀπαντᾷ συχνὰ στὸν Αἰσχύλο, *E.Θ.* 900-2: *δίηκει δὲ καὶ πόλιν στόνος/στένουσι πύργοι, στένει/πέδον φίλανδρον* (ἀκόμη *Πέρσ.* 547, 579, 730 κέ.). Βλ. C. F. Kumaniecki, *De elocutionis Aeschyleae natura*, Cracow 1935, 95.

πᾶν δὲ...: Εὐρ. *Βάκχαι* 726.

ἐφηδύνας: ἴσως ὁ Λογγίνος νὰ ἐννοεῖ ὅτι ὁ Εὐριπίδης μετρίασε κάπως τὴν τολμηρὴ προσωποποιία μὲ τὴ χρῆση τοῦ ρημ. *συμβακχεύω*. Τὸ ἕρος δηλαδὴ συμμετέχει ἀπλῶς στὴν κατάσταση τῶν Βακχῶν. Ὁ R. Morgone («Nota a Περὶ ὕψους 15.6», *Boll. Class.* III, 1982, 135-8) υποστηρίζει ὅτι τὸ ρ. ἔχει ἐδῶ τὴ σημασία τοῦ καθιστῶ (μὲ ρητορικὰ μέσα) κάτι εὐχάριστο (ornare).

15.7 Σοφοκλῆς... πεφάντασται: βλ. Σοφ. *O.K.* 1586 κέ.

διοσημίας: εἶναι ἡ βροντὴ (*O.K.* 1606), τὸ κάλεσμα τοῦ θεοῦ (*O.K.* 1627: *ὦ οὔτος οὔτος, Οἰδίπους*) καὶ ἡ μυστηριώδης ἐξαφάνιση τοῦ Οἰδίποδα (1681-2: *ἄσκοποι δὲ πλάκες ἔμαρσαν/ἐν ἀφανεῖ τιμι μῶρον φερόμενον*).

ἐπὶ τάχιλλεως (= τοῦ Ἀχιλλ.): ὁ Ruhnken ὑποθέτει ὅτι ὁ Λογγίνος ὑπαινίσσεται ἓνα ἐπεισόδιο ἀπὸ τὴν τραγωδία τοῦ Σοφοκλῆ *Πολυξένη*, στὸ ὁποῖο ἡ ψυχὴ τοῦ Ἀχιλλέα ἐμφανίζεται στοὺς Ἕλληνες καὶ ἀπαιτεῖ τὴ θυσία τῆς Πολυξένης, βλ. Σοφ. ἀπ. 480 Ν². Γιὰ τὴ θυσία τῆς κόρης τοῦ Πριάμου γίνεται λόγος στὴν *Ἐκάβη* καὶ στίς *Τρωάδες* τοῦ Εὐριπίδη καὶ ἀκόμη στὸν Ἴβυκο (fg. 26P) καὶ στὸν Κόιντο Συμωναῖο (XIV, 179-245).

Σιμωνίδου: αὐτὴ εἶναι ἡ μοναδικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν πραγμάτευση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Σιμωνίδη. Βλ. Page *PMG* ἀπ. 557.

15.8 ἔμπρακτον: ὁ δυνάμενος νὰ ἐκτελεσθεῖ, νὰ ἐπιτευχθεῖ. Πρβλ. Πίνδ. *Π.* 3.110: *μή, φίλα ψυχά, βίον ἀθάνατον σπεῦδε, τὰν δ' ἔμπρακτον ἄντλει μαχανάν.*

οἱ καθ' ἡμᾶς δεινοὶ ῥήτορες: εἰρωνικὰ γιὰ τοὺς συγχρόνους.

ὁ λέγων Ὁρέστης (= ὁ Ὁρέστης λέγων): γιὰ αὐτὴν τὴ λαϊκὴ σύνταξη («vulgaris ordo» Vahlen) πρβλ. Ἀθῆν. 217c: *κατὰ γὰρ τὸν εἰπόντα ποιητὴν «ὅτι κεν...».*

μέθες... τάρταρον: Εὐρ. *Ὀρ.* 264-5. Ὁ Ὁρέστης νομίζει ὅτι ἡ Ἡλέκτρα ποῦ τὸν περιθάλλει εἶναι μίᾳ ἀπὸ τὶς Ἐρινύες ποῦ τὸν κυνηγοῦν. Βλ. Σέξτ. Ἐμπειρ., *Πρὸς Μαθημ.* 7.249: *ἐναι γὰρ* (sc. *τῶν φαντασιῶν*)

πάλιν ἀπὸ ὑπάρχοντος μὲν εἰσιν, οὐκ αὐτὸ δὲ τὸ ὑπάρχον ἰνδάλλονται, ὡς ἐπὶ τοῦ μεμνηνότες Ὁρέστον μικρῶ πρότερον ἐδείκνυμεν. εἴλακε μὲν γὰρ φαντασίαν ἀπὸ ὑπάρχοντος, τῆς Ἡλέκτρας, οὐ κατ' αὐτὸ δὲ τὸ ὑπάρχον μίαν γὰρ τῶν Ἐρινύων ὑπελάμβανεν αὐτὴν εἶναι, καθὸ καὶ προσιοῦσαν καὶ τημελεῖν αὐτὸν σπονδάζουσαν ἀπωθεῖται λέγων «μέθεες κτλ.».

15.9 «καὶ μὴν εἴ τις... ἀπόλοιτο»: Δημοσθ. Κατὰ Τιμοκρ. (24) 208. Τὸ κείμενο τοῦ Λογγίνου ἔχει κάποιες μικρὲς διαφορὰς μὲ τὸ κείμενο ποῦ δίνουν τὰ χφφ τοῦ Δημοσθένη.

15.10 Ὑπερείδης...: πρβλ. Πλούτ. Ἡθικά 849a: κριθεὶς δ' (sc. Ὑπερείδης) ἐπὶ τοῦ Ἀριστογείτονος παρανόμων ἐπὶ τῷ γράφαι μετὰ Χαιρώνειαν τοὺς μετοίκους πολίτας ποιήσασθαι τοὺς δὲ δούλους ἐλευθέρους, ἱερὰ δὲ καὶ παῖδας καὶ γυναῖκας εἰς τὸν Πειραιᾶ ἀποθέσθαι, ἀπέφυγεν. αἰτιωμένων δὲ τινῶν αὐτὸν ὡς παριδόντα πολλοὺς νόμους ἐν τῷ ψηφίσματι «ἐπεσκότει», ἔφη «μοι τὰ Μακεδόνων ὄπλα» καὶ «οὐκ ἐγὼ τὸ ψήφισμα ἔγραφα, ἢ δ' ἐν Χαιρωνείᾳ μάχη».

τοῦτο τὸ ψήφισμα: Ὑπερείδης ἀπ. 28 Kenyon.

ἄμα... πεφάντασται: ὁ Λογγίνος ἐννοεῖ ὅτι ἡ μάχη, ποῦ προσωποποιημένη εἰσηγεῖται τὸ ψήφισμα, εἶναι ταυτοχρόνως καὶ ἓνα ἐπιχειρήμα παρμένο ἀπὸ τὰ πραγματικά γεγονότα.

15.12 τοσαῦτα... ἀρκέσει: ἡ σύνοψη αὐτὴ ἀφήνει κάποιες ἀπορίες, γιὰτὶ ἐνῶ ἀναφέρονται τὰ περιεχόμενα τῶν κεφαλαίων 9, 13-14 καὶ 15 δὲν λέγεται τίποτε γιὰ τὴν ἐκλογή καὶ ἐπισύνθεση τῶν καιριωτάτων (κεφ. 10) καὶ γιὰ τὴν ἀβύνηση (κεφ. 11-12). Βλ. τὴ συζήτηση στὸ ὑπόμνημα τῶν Jahn - Vahlen, ad loc.

16.1 ὁ περὶ σχημάτων... τόπος: στὰ κεφ. 16-29 ὁ Λογγίνος πραγματεύεται τὰ σχήματα (figurae) ἐπιλεκτικῶς. Μὲ τὸν ὄρο σχῆμα ὁ Λογγίνος φαίνεται νὰ ἐννοεῖ τὴν ἐνσυνείδητη ἀπόκλιση, ἓνα ἀσυνήθιστο δηλαδὴ συνταίριασμα λέξεων ἢ μιᾶ σκέψη ἀπρόσμενη ποῦ δὲν ὑπακούει ἀπολύτως στοὺς κανόνες τῆς λογικῆς καὶ γι' αὐτὸ ξαφνιάζει τὸν ἀναγνώστη. (Βλ. Quint. 9.10.11: *altero, quo proprie schema dicitur, in sensu vel sermone aliqua a vulgari et simplici specie cum ratione mutatio*). Πιθανὸν ὁ Λογγίνος νὰ δεχόταν τὸν ὄρισμό τοῦ Καικιλίου γιὰ τὸ σχῆμα: τροπή εἰς τὸ μὴ κατὰ φύσιν τῆς διανοίας καὶ λέξεως (ἀπ. 50 Ofenloch = Spengel III.34).

Ὁ Λογγίνος διαχωρίζει σαφῶς ἀπὸ τὰ σχήματα τοὺς τρόπους, τοὺς ὁποίους θεωρεῖ ὡς μέρος τῆς φράσεως (§ 30-8). Τρόπος εἶναι ἡ

παρέκκλιση μιᾶς λέξης ἀπὸ τὸ συνηθισμένο τῆς νόημα (τὴν κατὰ φύσιν χρῆσιν), ὅπως συμβαίνει στὴ μεταφορά, τὴ συνεκδοχὴ, τὴ μετωνυμία κτλ. Ἄν ἡ παρέκκλιση αὐτὴ εἶναι ὑπερβολικὰ τολμηρὴ μπορεῖ νὰ καταλήξει στὸ βαρβαρισμό.

Γενικά, οἱ ὄροι σχῆμα καὶ τρόπος εἶναι ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι ὄροι τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς ἀσαφεῖς καὶ ρευστοί. Ἔτσι, ἐπὶ παραδείγματι, ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὴν ἔκφραση σχήματα λέξεως ἐννοεῖ τοὺς διαφόρους τύπους προτάσεων (Ποιητ. 1456b 7: οἶον τί ἐντολὴ καὶ τί εὐχὴ καὶ διήγησις καὶ ἀπειλὴ καὶ ἐρώτησις καὶ ἀπόκρισις καὶ εἴ τι ἄλλο τοιοῦτον), ἐνῶ ὁ Ζωῖλος ὀρίζει τὸ σχῆμα ὡς ἕτερον μὲν προσποιεῖσθαι, ἕτερον δὲ λέγειν (Φοιβάμμων, Spengel III.44). Σχῆμα δηλαδὴ εἶναι κατὰ τὸν Ζωῖλο ὁ ἐσχηματισμένος λόγος. (Βλ. Δημ. Περὶ ἔρμ. 292).

Τὰ βασικά κείμενα γιὰ τὰ σχήματα καὶ τοὺς τρόπους εἶναι στὰ ἑλληνικὰ οἱ πραγματεῖες τοῦ Φοιβάμμωνος καὶ τοῦ Τρύφωνος (Spengel III) καὶ στὰ λατινικά: *Ad Herennium* IV, Cic. *de oratore* 3.148-71, Quint. VIII-IX, Rutilius Lupus (*Rhetores Latini Minores*, Halm).

Τὸ 16ο κεφ. εἶναι ἀπὸ τὰ καλύτερα παραδείγματα ἀνάλυσης τοῦ Λογγίνου. Ὁ κριτικὸς ἐπεξηγεῖ πῶς ἀποκλίνει ὁ ρήτορας, ποιά εἶναι τὰ ἄμεσὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπόκλισης στὸ ἀκροατήριον, καὶ πῶς ἓνα παλιὸ μοτίβο ἀποκτᾷ σὲ διαφορετικὰ συμφραζόμενα μὲ καινούρια δραστηκότητα.

ὡς ἔφην: στὸ 8.1 ὅπου τὰ διαχωρίζει σὲ σχήματα νοήσεως καὶ σὲ σχήματα λέξεως. Ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς δὲν διατηρεῖται ἐδῶ.

ἀπεριόριστον: πρβλ. Ἀλέξανδρος, *Περὶ σχημ.* Spengel III, 9: καὶ γὰρ αὐτὰ τῷ πλήθει δυσπεριόριστά (Dindorf, *δυσπόριστά codd*) ἐστί, τῶν μὲν καὶ ἄπειρα φασκόντων εἶναι τὰ σχήματα, τῶν δὲ οὐκ ἄπειρα μὲν, πολλὰ δὲ καὶ ἀπερίληπτα. Διον. Ἀλικ., *Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων* 8.46: πολλοὶ δὲ δὴ πού σχηματισμοὶ καὶ τῆς λέξεως εἰσιν ὡσπερ (sic) καὶ τῆς διανοίας, οὓς οὐχ οἶόν τε κεφαλαιωδῶς περιλαβεῖν, ἴσως δὲ καὶ ἄπειροι περὶ ὧν καὶ πολὺς ὁ λόγος καὶ βαθεῖα ἡ θεωρία.

καὶ δὴ διέξιμεν: γιὰ τὴ θέση τοῦ καὶ δὴ πρβλ. Δημοσθ. 4.13: καὶ τᾶλλ' ὡς ἂν μοι βέλτιστα καὶ τάχιστα δοκῇ παρασκευασθῆναι, καὶ δὴ πειράσομαι λέγειν.

16.2 «οὐχ ἡμάρτετε κτλ.»: τὸ χωρίο τοῦ Δημοσθένη (*Περὶ τοῦ στεφάνου* 208), τὸ ὁποῖο τροποποιεῖ ἢ παραθέτει ἀποσπασματικὰ ὁ Λογγίνος, ἔχει ὡς ἐξῆς: ἄλλ' οὐκ ἔστιν, οὐκ ἔστιν ὅπως ἡμάρτετ', ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τὸν ὑπὲρ τῆς ἀπάντων ἐλευθερίας καὶ σωτηρίας κίνδυνον ἀράμενοι,

μά τους Μαραθῶνι προκινδυνεύσαντας τῶν προγόνων, καὶ τοὺς ἐν Πλαταιαῖς παραταξαμένους, καὶ τοὺς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίσαντας καὶ τοὺς ἐπ' Ἀστεμισίῳ, καὶ πολλοὺς ἑτέροους τοὺς ἐν τοῖς δημοσίοις μνημασιν κειμένους ἀγαθοὺς ἄνδρας, οὓς ἅπαντας ὁμοίως ἢ πόλις τῆς αὐτῆς ἀξιώσασα τιμῆς ἔθαπεν, Δισχίνη, οὐχὶ τοὺς κατορθώσαντας αὐτῶν οὐδὲ τοὺς κρατίσαντας μόνους.

Τὸ χωρίο αὐτὸ θαυμάστηκε στὴν ἀρχαιότητα καὶ σχολιάστηκε ποικιλοτρόπως: Πλωτ. Πότερον Ἀθηναῖοι κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι; 350c, Ἑρμογ. Περὶ ἰδεῶν Spengel II.306, Quint. 9.2.62, 11.3.168, 12.10.24.

ἔχετε... παραδείγματα: ἡ φράση παρεμβάλλεται στὸ χωρίο τοῦ Δημοσθένη ἀπὸ τὸν Λογγίνο. Γιὰ τὸ παράδειγμα πρβλ. Τιβέριος, Spengel III.69: τὸ μὲν οὖν πρᾶγμα παράδειγμα ἐποίησεν, ἀντὶ δὲ τοῦ εὐθέως εἰπεῖν ἐσχημάτισεν. Ἑρμογ. Περὶ ἰδεῶν α' Spengel II.306: ἔτι μεθόδου λαμπροῦς καὶ τὸ τὰ ἐνδοξα ἐνδοξότερος λέγειν, ὥσπερ ἐκεῖνο εἴρηται τὸ «οὐ μὰ τοὺς ἐν Μαραθῶνι προκινδυνεύσαντας τῶν προγόνων» καὶ τὰ ἐξῆς. τοῦτο γὰρ παράδειγμα μὲν ἦν ἐνδοξον, οἶον ὁρθῶς συνεβούλευσα ὑπὲρ ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων κινδυνεύειν, οὕτω γὰρ ἐποίησαν καὶ οἱ ἐν Μαραθῶνι προκινδυνεύσαντες· ὁ δὲ εἰς ὄρκον αὐτὸ ἀναγαγὼν ἐνδοξότερον ἐποίησε καὶ λαμπρόν.

φοιβόληπτος: πρβλ. Πλωτ. V. 8, 10: ὥσπερ εἴ τις ὑπὸ θεοῦ κατασχεθεῖς φοιβόληπτος ἢ ὑπὸ τινος Μούσης ἐν αὐτῷ ἂν ποιοῖτο τοῦ θεοῦ τὴν θέαν.

μά τοὺς ἐν Μαραθῶνι προκινδυνεύσαντας: στὰ χφφ τοῦ Δημοσθένη (ἐξαιρέσει τοῦ S) ἔχουμε οὐ μά, πού εἶναι ἡ κανονικὴ ἐκφορὰ. Ἄν ὥστόσο προηγεῖται, ὅπως ἐδῶ, ἄρνηση (ἀλλ' οὐκ ἔστιν, οὐκ ἔστιν) τὸ οὐ μπορεῖ νὰ παραλειφθεῖ.

Τὸν ὄρκο αὐτὸν ἀναθυμᾶται καὶ ὁ Διονύσιος Σολωμῶς στὸν «Διάλογο» (Δ. Σολωμοῦ, Ἄπαντα II, ἔκδ. Α. Πολίτη, 1979, σ. 23: Καὶ τώρα πού ξαναγίνεται νίκη στὸ Μαραθῶνα, δὲ σώζεται φωνὴ ἀνθρώπου νὰ ξανακάμη στὴ γλώσσα μας ὄρκον: Μὰ τὲς ψυχῆς πού ἐχάθησαν πολεμῶντας! γιατί ἡ δάφνη κατεμαράνθη) καὶ ὁ Hölderlin:

Für Rudolf Magenau

Mà τοὺς ἐν Μαραθῶνι πεσόντας

Soll bestehen der Bund zwischen mir und Dir!

Ἡ συμπλοκὴ ἐν Μαρ. προκ. εἶναι κατὰ τὸν Κλήμη τὸν Ἀλεξανδρεῖ (Στρωμ. VI 20, 1) ἀνάμνηση ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη, 1.73 (Μαραθῶνι τε

μόνοι προκινδυνεύσαι), θὰ μπορούσε ὥστόσο νὰ εἶναι καὶ ἀνάμνηση ἀπὸ τὸ περίφημο ἐπίγραμμα τοῦ Σιμωνίδη 884: Ἑλλήνων προμαχοῦντες Ἀθηναῖοι Μαραθῶνι κτλ.

ἀποστροφήν: συνήθως ἀποστροφὴ ὀνομάζεται τὸ σχῆμα κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ ρήτορας στρέφει τὸ λόγο ἀπὸ τὸ ἀκροατήριον καὶ ἀπευθύνεται εἴτε στὸν παρόντα ἀντίπαλο εἴτε σὲ ἀπόντα πρόσωπα (θεοὺς λ.χ., βλ. α 1: ἄνδρα μοι ἔννεπε, Μούσα...) εἴτε σὲ πράγματα (τόπους, ἀφρημένες ἔννοιες, μέλη τοῦ σώματος) εἴτε σὲ σύνολα (π.χ. Dante *Purg.* 6.76: *Ahi, serva Italia...*). Γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀξιολόγησιν τοῦ σχήματος, βλ. Quint. IX 2, 38 (*mire movet*).

(ἐπὶ) τῇ μάχῃ τῇ πρὸς Φίλιππον: ἡ μάχη στὴ Χαϊρώνεια (338 π.Χ.) ἔπου ὁ Φίλιππος νίκησε τοὺς ἐνωμένους στρατοὺς τῶν Ἀθηναίων, Θηβαίων καὶ Κορινθίων.

16.3 τὸ σπέρμα: πρβλ. Ἡράκλ. Ὀμηρ. ἀλληγ. 22: καὶ ταύτην δὲ τὴν ἀπόφασιν πρῶτος Ὀμηρος ἐγεώργησεν Ἀναξαγόρα σπέρματα τῆς ἐπινοίας χαρισάμενος ἐν οἷς φησὶν κτλ.

«οὐ γὰρ... κέαρ»: Εὐπολις, ἀπ. 90 Kock. Στὴν κωμῶδια τοῦ Δῆμοι ὁ Εὐπολις ἀνακαλοῦσε ἀπὸ τὸν Ἄδη τοὺς μεγάλους ἄνδρες τοῦ παρελθόντος γιὰ νὰ σχολιάσουν τὴν τρέχουσα πολιτικὴ ζωὴ. Οἱ στίχοι αὐτοί, πού θὰ πρέπει νὰ τοὺς ἔλεγε ὁ Μιλτιάδης, εἶναι μιὰ παρωδία ἀπὸ τῆ Μήδεια τοῦ Εὐριπίδη, 394 καὶ 397: οὐ γὰρ μὰ τὴν δέσποιναν, ἦν ἐγὼ σέβω... χαίρων τις αὐτῶν τοῦμόν ἀλγυνεῖ κέαρ.

πρὸς εὐτυχοῦντας: ὁ Λογγίνος βέβαια παραβλέπει τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Εὐπόλιδος ἀνεβάστηκε τὸ 412, δηλαδὴ μετὰ τὴ Σικελικὴ ἐκστρατεία.

[ὄρκων] πίστις: τὸ ὄρκων ὀβελίζεται ἀπὸ τὸν Kayser ὁρθῶς, γιατί ἐδῶ ἀπκριθμοῦνται ἀπλῶς οἱ ἐντυπώσεις πού δημιούργησε ὁ ρήτορας μετὰ τὸ ὁμοτικὸ σχῆμα.

16.4 <τί> λέγεις; λέγεις (Jahn: λέγεις λέγεις P): ὑποκ. τοῦ ὑπὸντα δὲν εἶναι ὅπως ὑπέθεσε ὁ Faber ἕνα ἐννοούμενο τις ἀλλὰ ὀλόκληρη ἡ φράση <τί> λέγεις... ὁμνύεις.

<πράγματα> καὶ ὀνόματα: ἡ συμπλήρωσις εἶναι τοῦ Φωτιάδη, πρβλ. 23.4: φύσει γὰρ ἐξακούεται τὰ πράγματα κομπωδέστερα ἀγγελῶν οὕτως τῶν ὀνομάτων ἐπισυντιθεμένων.

κάν βακχεύμασι κτλ.: ἀνάμνηση ἀπὸ τῆς Βάκχης τοῦ Εὐριπίδη, 317: καὶ γὰρ ἐν βακχεύμασιν οὐσ' ἢ γε σώφρων οὐ διαφθαρήσεται. Τὸ δξύ-

μωρο θυμίζει την νηφάλιον μέθην (sobria ebrietas) του Φίλωνα, π.χ. *Περὶ τοῦ πάντα σπουδαῖον ἐλεύθερον εἶναι* 13: ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὸν ἱερώτατον Πλάτωνα «φθόνος ἕξω θείου χοροῦ ἴσταται», θεϊότατον δὲ καὶ κοινωνικώτατον σοφία, συγκλείει μὲν οὐδέποτε τὸ ἐαυτῆς φροντιστήριον, ἀναπειπαμένη δὲ αἰεὶ δέχεται τοὺς ποτίμων διψῶντας λόγων, οἷς ἀκράτου διδασκαλίας ἀφθονον ἐπαντλοῦσα νᾶμα μεθύειν τὴν νηφάλιον ἀναπειθεῖ μέθην.

17.1 παραλογισμοῦ: ὁ Ἀριστοτέλης (*Περὶ σοφιστ.* ἐλ. 4.9) διακρίνει τοὺς παραλογισμοὺς σὲ γλωσσικούς (παρὰ τὴν λέξιν) καὶ πραγματικούς (ἕξω τῆς λέξεως). Ἐδῶ σὲ εὐρύτερη σημασία: ἑξαπάτηση μὲ σκοπίμως ἐσφαλμένους συλλογισμοὺς.

καὶ (φυλακτέα) ταῦθ': ἡ συμπλήρωση τοῦ Russell (στὸ ὑπόμνημα μὲ ἐρωτηματικό).

τυράννους βασιλέας ἡγεμόνας: γενικοὶ ἔροι πού δὲν πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ συσχετισθοῦν μὲ τοὺς θεσμοὺς τῆς ἐποχῆς τοῦ συγγραφέα.

εἰς... παραλογισμὸν: ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους λατινισμοὺς τοῦ Λογγίνου (*fraudem in contemptum sui trahit*).

διόπερ... οὗτοι σχημά ἐστι: πρβλ. Ἀριστ. *Ρητορ.* 1404b 18: διὸ δεῖ λαθάνειν ποιούντας, καὶ μὴ δοκεῖν λέγειν πεπλασμένως ἀλλὰ πεφυκότως· τοῦτο γὰρ πιθανόν, ἐκεῖνο δὲ τοῦναντίον· ὡς γὰρ πρὸς ἐπιβουλεύοντα διαβάλλονται... Τὸ ἀξιωμα «τέχνη εἶναι νὰ ἀποκρύπτεις τὴν τέχνην» (*ars est celare artem*) εἶναι κοινὸς τύπος στοὺς ἀρχαίους κριτικούς. Βλ. Διον. Ἀλικ. Ἰσαῖος 16: ἐρῶ δὲ καὶ κεφαλαιωδῶς περὶ ταύτης τῆς ἰδέας ἣν ἐγὼ δόξαν ἔχω καὶ τίνι διαφέρειν οἶμαι τὸν Ἰσαῖον τοῦ Λυσίου. τοῦ Λυσίου μὲν δὴ τις ἀναγινώσκων τὰς διηγήσεις οὐδὲν ἂν ὑπολάβοι λέγεσθαι κατὰ τέχνην ἢ πονηρίαν, ἀλλ' ὡς ἡ φύσις καὶ ἡ ἀλήθεια φέρει, αὐτὸ τοῦτο ἀγνοῶν τῆς τέχνης, ὅτι τὸ μιμησασθαι τὴν φύσιν αὐτῆς μέγιστον ἔργον ἦν. ἐπὶ δὲ τῶν Ἰσαίου διηγημάτων τοῦναντίον ἂν πάθοι, μηδὲν ὑπολαβεῖν αὐτοφυῶς καὶ ἀπραγματεύτως λέγεσθαι μὴδ' εἴ τινα ὡς ἔτυχε γινόμενα εἰρηται, ἐκ κατασκευῆς δὲ πάντα καὶ μεμηχανημένα πρὸς ἀπάτην ἢ ἄλλην τινὰ κακουργίαν. καὶ τῷ μὲν ἂν καὶ τὰ ψευδῆ λέγοντι πιστεύσειεν ἂν, τῷ δὲ μὴδ' ἂν ἀληθεύῃ, χωρὶς ὑποψίας προσέξει· Κικελ. ἀπ. 203 Ofenloch: διὰ τοῦτο καὶ δταν τις ἀσχηματίστους εἶναι λέγη λόγους, οὐ καθάπαξ οἰητέον τῶν σχημάτων αὐτοὺς ἀπεστερημένους εἶναι, τοῦτο γὰρ ἀδύνατον, ἀλλ' ὅτι τὸ ἐμμέθοδον καὶ συνεχὲς καὶ ἐρρωμένον τῶν σχημάτων οὐκ ἔστιν ὁρώμενον ἐν αὐτοῖς.

17.2 παρακαλυφθεῖσ' ἄν: ἡ διόρθωση εἶναι τοῦ Φωτιάδῃ (ὁ Ρ ἔχει παραληφθεῖσαν). Ἀξιοπρόσεκτες εἶναι καὶ οἱ προτάσεις τοῦ Κοραῆ καὶ τοῦ Burg (*CR* 1887, 301) *περιλαμφθεῖσ'* (πρβλ. τὸ περιανγούμενα λίγο πρὸ κάτω καὶ 15.11 *περιλαμπόμενα*) καὶ τοῦ Weiske *παρλειφθεῖσα* (*παρλειφειν* = *παρχειν*).

κάλλεσι καὶ μεγέθεσι: πρβλ. Πλάτ. *Κρίτ.* 115b: ἕως εἰς ἐκπληξιν μεγέθεσι κάλλεσι τε ἔργων ἰδεῖν τὴν οἴκησιν ἀπειργάσαντο.

σχεδόν... περιανγούμενα: κοινότοπη εἰκόνα (ἐνίοτε στὴ θέση τοῦ ἡλίου ἐμφανίζεται ἡ σελήνη, λ.χ. Σαπφῶ 34 L-P: ἄστερες μὲν ἀμφὶ κάλαν σελάνναν ἄψ ἀποκρύπτοισι φάεινον εἶδος, ὅπποτα πλήθοισα μάλιστα λάμπη γᾶν). Σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴ ρητορικὴ πρβλ. Quint. 8.5.29: *ne apparent quidem* (sc. *sententiae*) *ubi tota lucet oratio, ut in sole sidera ipsa desinunt cerni*.

17.3 ἐπὶ τῆς ζωγραφίας: γιὰ τὴ σχέση ζωγραφικῆς καὶ λογοτεχνίας locus classicus ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα εἶναι ἡ ῥήση τοῦ Σιμωνίδῃ (βλ. Πλούτ. Ἀθ. 346f): *Πλὴν ὁ Σιμωνίδης τὴν μὲν ζωγραφίαν ποίησιν σιωπῶσαν προσαγορεύει, τὴν δὲ ποίησιν ζωγραφίαν λαλοῦσαν. ἄς γὰρ οἱ ζωγράφοι πράξεις ὡς γινόμενας δεικνύουσιν, ταύτας οἱ λόγοι γεγενημένας διηγούνται καὶ συγγράφουσιν. εἰ δ' οἱ μὲν χρώμασι καὶ σχήμασιν οἱ δ' ὀνόμασι καὶ λέξεσι ταῦτα δηλοῦσιν, ἅλη καὶ τρόποις μιμήσεως διαφέρουσι, τέλος δ' ἀμφοτέροις ἐν ὑπόκειται, καὶ τῶν ἱστορικῶν κράτιστος ὁ τὴν διήγησιν ὡσπερ γραφὴν πάθει καὶ προσώποις εἰδωλοποιήσας. Πρβλ. ἀκόμη Διον. Ἀλικ., Ἰσαῖος 4· Cic. *Orat.* 36, 75 καὶ 228. Συλλογὴ τῶν σχετικῶν χωρίων καὶ ἀνάλυση στὸ ἔργο τοῦ R. W. Lee, «*Ut pictura poesis*», *Art Bulletin* XXII (1940).*

ἐπὶ γὰρ... φαίνεται... τηρεῖ: τὸ φῶς δηλαδὴ ἀντιστοιχεῖ στὸ ὕψος καὶ ἡ σκια στὰ σχήματα. Ἀντίθετα καὶ ἀκριβέστερα ὁ Πλίνιος, *ep.* 3.13.4: *nec vero adfectanda sunt semper elata et excelsa. Nam ut in pictura lumen non alia res magis quam umbra commendat, ita orationem tam submittere quam attollere decet* (= δὲν πρέπει νὰ ἐπιδιώκουμε πάντοτε τὰ ὑψηλὰ καὶ ξεχωριστά. Γιατὶ ὅπως ἀκριβῶς στὴ ζωγραφικὴ τίποτε δὲν ἀναδεικνύει περισσότερο τὸ φῶς ἀπὸ ὅ,τι ἡ σκιά, ἔτσι καὶ στὸ λόγο πότε πρέπει νὰ χαμηλώνουμε τὸν τόνο καὶ πότε νὰ τὸν ὑψώνουμε).

τὰ πάθη... ἐγγυτέρω... συγγένειαν: βλ. 35.4-5 ὅπου τὸ θέμα ἀναπτύσσεται διεξοδικῶς.

18.1 τὰς πεύσεις τε καὶ ἐρωτήσεις: σκοπίμως ὁ Λογγίνος ἀρχίζει τὸ κε-

φάλαξιο γιά τίς ἐρωτήσεις μέ δύο ἀλλεπάλληλες ἐρωτήσεις. Οἱ ἄροι πάντως εἶναι ἀσαφεῖς· ἴσως ἐρώτησις νά σημαίνει ρητορική ἐρώτηση. (Γιά τήν αἰσθητική ἀποτίμηση τῶν ρητορ. ἐρωτ. βλ. Δημ. *Περὶ ἐρμ.* 279). *Πεῦσις* (ἢ *πύσις* ἢ *πύσμα* — ἀπό τὸ *πινθάνομαι*) ὀνομάζεται συνήθως ἡ ἐρώτηση στήν ὁποία πρέπει νά ἀπαντήσουμε διεξοδικῶς, βλ. Ἀλεξ. *Περὶ σχήμ.* Walz VIII, 455 καί Διογ. Λαέρτ. 7.66 (ζηνώνειες θεωρεῖς γιά τὸ ἀξίωμα, τὸ πύσμα καί τὸ ἐρώτημα).

«ἢ βούλεσθε κτλ.: Δημοσθ. 4.10 (μέ κάποιες μικροδιαφορές).

πλέωμεν κτλ.: Δημοσθ. 4.43-4. Τὸ κείμενο στὰ χφφ τοῦ Δημοσθένη ἔχει ὡς ἐξῆς: εἶτα τοῦτ' ἀναμενοῦμεν; καί τριήρεις κενὰς καί τὰς παρὰ τοῦ δεινός ἐλπίδας ἂν ἀποστείλητε, πάντ' ἔχειν οἴεσθε καλῶς; οὐκ ἐκβησόμεθα; οὐκ ἐξιμεν αὐτοὶ μέρει γέ τινα στρατιωτῶν οἰκείων νῦν, εἰ καί μὴ πρότερον; οὐκ ἐπὶ τὴν ἐκείνου πλεσόμεθα; «ποῖ οὖν προσορμούμεθα»; ἤρετό τις. εὐρήσει τὰ σαθρά, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τῶν ἐκείνου πραγμάτων αὐτὸς ὁ πόλεμος, ἂν ἐπιχειρῶμεν.

18.2 ἐξ ὑπογίου: ἀγαπημένη συμπλοκή τοῦ Δημοσθένη.

τὸ Ἡροδότειον: ὁ Schmid (*Gr. Lit.* I.2.653, σημ. 2) ὑποθέτει ὅτι τὸ χωρίο εἶναι τὸ 7.21, αὐτὸ δηλαδή πού μιμεῖται ὁ Θεόπομπος (F 263 F. *Gr. Hist.* 115). Τὴ μίμηση τοῦ Θεόπομπου παραθέτει ὁ Λογγίνος στὸ κεφ. 43. Τὸ χωρίο τοῦ Ἡροδότου ἔχει ὡς ἐξῆς: τί γὰρ οὐκ ἤγαγεν ἐκ τῆς Ἀσίας ἔθνος ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα Ξέρξης; κοῖτον δὲ πινόμενόν μιν ὕδαρ οὐκ ἐπέλιπεν, πλην τῶν μεγάλων ποταμῶν; Μία ἄλλη δυνατότητα εἶναι κατὰ τὸν Russell τὸ 5.106: εἶπε πρὸς ταῦτα Ἰστιαῖος Βασιλεῦ, κοῖτον ἐφθέξαο ἔπος, ἐμὲ βουλευσαι προῆγμα ἐκ τοῦ σοί τι ἢ μέγα ἢ μικρὸν ἔμελλε λυπηρὸν ἀνασχῆσαι; τί δ' ἂν ἐπιδίζήμενος ποιέοιμι ταῦτα, τεῦ δὲ ἐνδεῆς ἐών; τῷ πάρα μὲν πάντα ὅσα περ σοί, πάντων δὲ πρὸς σέο βουλευμάτων ἐπακούειν ἀξιεῦμαι.

εἰ οὕτως ἔ...: (ἔλεγε εἶναι μιά δυνατότητα). Λεῖπουν δύο φύλλα ἀπὸ τὸν P.

19.1 <ἀσύμ>πλοκα: ἡ συμπλήρωση εἶναι τοῦ Reiske. Καί τὸ ἀσύμπλοκος καί τὸ ἀπλοκος καί τὸ ἀνεπίπλοκος εἶναι συνώνυμα τοῦ ἀσύνδετος, πού εἶναι ὁ συνθέστερος ὅρος γιά τὸ συναθροισμὸ τῶν λέξεων ἢ προτάσεων χωρὶς συνδέσμους. Γιά τὴν αἰσθητικὴ ἀποτίμηση τοῦ σχήματος βλ. Δημ. *Περὶ ἐρμ.* 194: ὅτι δὲ ὑποκριτικὸν ἢ λύσις (= τὸ ἀσύνδετον) παράδειγμα ἐγκείσθω τόδε· «ἐδεξάμην, ἔτικτον, ἐκτρέφω, φιλῶ». οὕτως γὰρ λελυμένον ἀναγκάσει καί τὸν μὴ θέλοντα ὑποκρίνεσθαι διὰ τὴν λύσιν· εἰ δὲ συνδήσας εἴποις «ἐδεξάμην καί ἔτικτον καί ἐκτρέφω», πολλὴν ἀπάθειαν τοῖς συνδέσμοις συνεμβλεῖς. πάνν

δὲ τὸ ἀπαθὲς ἀνυπόκριτον· Ἐρμογένης, *Περὶ μεθόδου δεινότητος*, Sprengel II.435: τὸ ἀσύνδετον σχῆμα καί τὸ μετὰ τῶν συνδέσμων λεγόμενον δοκεῖ τὸ μὲν δεδέσθαι, τὸ δὲ λελύσθαι. ταῦτο δὲ ἀμφοτέρω δηλοῖ, καί ἐργάζεται καί μέγεθος ὁμοίως καί πλήθος, ὅταν ἐκατέρου καιρὸς ἦ. ταυτὸν δὲ ἐργαζόμενα οὐκ ὁμοίως ἐργάζεται, ἀλλὰ τὸ μὲν μετὰ συνδέσμων πραγματικὸν πλήθος ἢ μέγεθος, ὅσον «Ὀλυνθὸν μὲν δὴ καί Μεθώνην καί Ἀπολλωνίαν καί δύο καί τριάκοντα πόλεις ἐπὶ Θράκης ἔω» τὸ δὲ ἄνευ συνδέσμων λεγόμενον ἠθικόν ἐστι «καί πάλιν ἠνίκα Πύδνα, Ποτίδαια, Μεθώνη, Παγασαί, τάλλα, ἵνα μὴ καθ' ἕκαστον λέγων διατρίβω, πολιορκούμενα ἀπηγγέλλετο».

ὀλίγου δειν... λέγοντα: πρβλ. Manilius, *Astronomica* 5.22: «Ὅταν μιλοῦν, οἱ λέξεις τους θὰ τοὺς ξεπερνοῦν σὲ ταχύτητα».

καί συμβαλόντες κτλ.: Ξενοφ. *Ἑλλην.* 4.3.19 (= *Ἀγῆσ.* 2.12). Τέτοιου εἶδους ἀσύνδετα ἀπαντοῦν συχνὰ στὸν Ξενοφῶντα. Βλ. *Κ.Π.* 7.1.13: ἐπίστασθε μὲν, οἴμαι, ὦ ἄνδρες, ὅτι νῦν ἄθλα πρόκειται τοῖς νικῶσι μὲν διώκειν, παίειν, κατακαίνειν, ἀγαθὰ ἔχειν, καλὰ ἀκούειν, ἐλευθέρους εἶναι, ἄρχειν.

ἤλθομεν... καλά: Ὀδ. κ 251-2. Ὁ Εὐρύλοχος ἀναγγέλλει στὸν Ὀδυσσεῆ τὸ πάθημα τῶν συντρόφων τους στὸ παλάτι τῆς Κίρκης. Ἡ ἀπουσία συνδυατικῶν μορίων καί στήν ἀρχὴ καί ἀνάμεσα στοὺς δύο στίχους δείχνει τὴν ταρχῆ τοῦ ὁμιλητῆ.

20.1 συμμορία... ἀνακρινάμενα... ἐρανίζη: οἱ μεταφορὲς ἀπὸ τῶν συμποσιακῶν εἰωθότ. Συμμορία εἶναι ἐδῶ ἡ συντροφιά, ἡ συμμετοχή. Τὸ ἀνακρινάμενα παραπέμπει στήν κρᾶση τοῦ οἴνου καί τὸ ἐρανίζω στὰ γεύματα, ἔπου ὁ καθένας συνεισέφερε κάτι (ἔρανος).

τὴν ἰσχὺν τὴν πειθῶ τὸ κάλλος: ἐσκεμμένο ἀσύνδετο.

ἀναφοραῖς: ἀναφορὰ (ἢ ἐπαναφορὰ ἢ ἐπιβολή, repetitio, relatio) εἶναι ἡ ἐπανάληψη μιᾶς λέξης (ἢ συμπλοκῆς λέξεων) στήν ἀρχὴ τῶν κώλων (/x...x.../) ὁ 184 κλαῖε μὲν Ἀργεῖη Ἑλένη, Διὸς ἐκγεγαυῖα / κλαῖε δὲ Τηλέμαχος τε καί Ἀτρεΐδης Μενέλαος. Ἀντίθετα, ἡ ἐπανάληψη στὸ τέλος ὀνομάζεται ἀντιστροφὴ (ἢ ἐπιφορὰ, ἢ ἐπιστροφή /...x/...x/): *Rhet. Her.* 4, 13, 9: *Poenos populus Romanus iustitia vicit, armis vicit, liberalitate vicit.* Βλ. Ἀριστοτ. *Ρητορ.* 1414a, Δημήτρ. *Περὶ ἐρμ.* 61: Τὸν δὲ Νιρέα, αὐτὸν τε ὄντα μικρὸν καί τὰ πράγματα αὐτοῦ μικρότερα, τρεῖς ναῦς καί ὀλίγους ἄνδρας, μέγαν καί μεγάλη ἐποίησεν καί πολλὰ ἀντ' ὀλίγων, τῷ σχήματι διπλῶ καί μικτῶ χρησάμενος ἐξ ἐπαναφορᾶς τε καί διαλύσεως. «Νιρεὺς γάρ», φησι (B

671-4) «τρεῖς νῆας ἄγεν, Νιρεὺς Ἀγλαΐης υἱός, Νιρεῖς, δς κάλλι-
στος ἀνήρ» ἢ τε γὰρ ἐπαναφορὰ τῆς λέξεως ἐπὶ τὸ αὐτὸ ὄνομα τὸν
Νιρέα, καὶ ἢ διάλυσις, πληθὸς τι ἐμφαίνει πραγμάτων, καίτοι δύο ἢ
τριῶν ὄντων.

διατυπώσεις: ὁ Φοιβάμμων ὀρίζει τὴ διατύπωση ὡς ἐκθεσιν ἐνὸς πράγματος
διὰ πλειόνων (Spengel III.25, 51, 79). Ὁ Lausberg τὴ θεωρεῖ ὡς
συνώνυμο τῆς ἐναοργείας (369). (Πρβλ. καὶ τὸ ρ. διατυπῶν: Χορίκιος
35.26: εἰσῆι μοι τὴν γνώμην ἢ παῖς μετὰ τῶν ἐλπίδων αἰς ἔτρεφον
καὶ διετύπων τῇ φαντασίᾳ παστάδα κτλ.).

«πολλά... φωνῆ»: Δημοσθ. Κατὰ Μειδίου (21).72. Καὶ ἄλλοι τεχνοκριτικοὶ
μνημονεύουν τὸ χωρίο ὡς τυπικὸ παράδειγμα ἀναφορᾶς (Τιβέριος 72.
27) καὶ ἐνάργειας (Τιβέριος 78.1 καὶ Anon. Seguerianus, Spengel
I. 440).

20.3 ὡς αἱ καταγίδες: εἶναι ἀσαφὲς ἂν ἡ παρομοίωση ἀναφέρεται στὴν
ὀρηκτικότητα ξαφνικῆς νεροποντῆς ἢ ἂν συσχετίζεται μὲ τοὺς κατα-
γισμούς τῶν παθῶν. Πρβλ. Πλούτ. Ἡθ. 1090b (ἐπικούρειες ἀντιλή-
ψεις): οὕτως ἐν σώματι ψυχὴν εὐσταθοῦντι καὶ ταῖς περὶ σώματος
ἐλπίσι τάγαθὸν θεμένην οὐκ ἔστιν ἄφοβον καὶ ἀκύμονα διεξαγαγεῖν
οὐ γὰρ ἔξωθεν μόνον, ὡσπερ ἡ θάλασσα, χειμῶνας ἴσχει καὶ καταγι-
σμούς τὸ σῶμα, πλείονας δὲ ταραχὰς ἐξ ἑαυτοῦ καὶ μείζονας ἀναδί-
δωσιν.

ἢ τάξις ἄτακτον: γιὰ τὸ δξύμωρο πρβλ. Πλούτ. Ἡθ. 731c ἔχει δὲ τινα
τάξιν τὸ ἄτακτον αὐτῆς (sc. τῆς ψυχῆς) καὶ τὰ μέτρα τηρεῖ τοῖς
πάθεσιν.

21.1 Φέρε οὖν κτλ.: ἡ ἀποψη τοῦ Λογγίνου ὅτι τὸ ἀσύνδετο προσδίδει δει-
νότητα καὶ σφοδρότητα στὸ λόγο ἀπαντᾶ καὶ σὲ ἄλλα κείμενα λογο-
τεχνικῆς κριτικῆς. Βλ., ἐπὶ παραδείγματι, Δημ. Περὶ ἔρμ. 269: Μά-
λιστα δὲ πάντων ἰστέον τὴν διάλυσιν δεινότητος ἐργάτιν, ὅλον «πο-
ρεύεται διὰ τῆς ἀγορᾶς τὰς γνώθους φυσῶν, τὰς ὀρεῦς ἐπηρκῶς, ἴσα
βαίνων Πυθοκλείῳ». εἰ γὰρ συναφθῆ ταῦτα συνδέσμοις, πρότερα ἔσται
Πλούτ. Ἡθ. 1010e: λόγος δὲ, συνδέσμων ἐξαιρεθέντων, πολλάκις
ἐμπαθεστέραν καὶ κινητικωτέραν ἔχει δύναμιν Ἄριστοτέλης, Ρητορ.
1413b 17 κέ.

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ ἀσύνδετο καὶ στὸ πολυσύνδετο φαίνεται
καθαρὰ στὸ ἀκόλουθο χωρίο τοῦ Δημοσθένη (4.36), ὅπου ὁ ρήτορας
χρησιμοποιεῖ τὸ πολυσύνδετο γιὰ νὰ περιγράψει τὶς εἰρηνικὲς φροντί-
δες τῶν Ἀθηναίων καὶ τὸ ἀσύνδετο γιὰ νὰ ὑποβάλλει τὸ χάος ποῦ

προξενοῦν οἱ πολεμικὲς προετοιμασίες: ἐκεῖνα μὲν ἅπαντα νόμῳ τέ-
τακται, καὶ πρόοιδεν ἕκαστος ὑμῶν ἐκ πολλοῦ τίς χορηγὸς ἢ γυμνα-
σίαρχος τῆς φυλῆς, πότε καὶ παρὰ τοῦ καὶ τί λαβόντα τί δεῖ ποιεῖν,
οὐδὲν ἀνεξέταστον οὐδ' ἀόριστον ἐν τούτοις ἡμέληται ἐν δὲ τοῖς περὶ
τοῦ πολέμου καὶ τῇ τούτου παρασκευῇ ἄτακτα, ἀδιόρθωτα, ἀόρισθ'
ἅπαντα.

Ἰσοκράτειοι: οἱ πῦθ ὀνομαστοὶ ἐκπρόσωποι τῆς ἰσοκρατικῆς σχολῆς ἦσαν ὁ
Ἰσαῖος, ὁ Ὑπερίδης, ὁ Θεοδέκτης, ὁ Θεόπομπος καὶ ὁ Φιλίσκος. Οἱ
Ἰσοκράτειοι χρησιμοποιοῦσαν κατὰ χρόνον παρισώσεις, ἀντίθετα, πολυ-
σύνθετα καὶ γοργίεια σχήματα.

«καὶ μὴν... φωνῆ»: ὁ Λογγίνος προσθέτει στὸ κείμενο τοῦ Δημοσθένη τοὺς
συνδέσμους γιὰ νὰ δείξει τὴ διαφορὰ (ἀνάλογες ἐπεμβάσεις καὶ στὸ
22.2 καὶ 39.4). Πρβλ. καὶ Δημ. Περὶ ἔρμ. 268.

22.1 ὑπερβατὰ: ὁ ὄρος ἀπαντᾶ ἤδη στὸν Πλάτωνα (Πρωταγ. 343e) στὴ
συζήτηση γιὰ τὸ ποίημα τοῦ Σιμωνίδη. Οἱ συγγραφεῖς τεχνολογῶν
κατατάσσουν τὸ ὑπερβατὸ πότε στοὺς τρόπους καὶ πότε στὰ σχή-
ματα (βλ. Quint. 9.1.3). Γιὰ σύγχρονες ἐρμηνεῖες βλ. Lausberg,
Elemente §§ 331-3· Denniston, Greek Prose Style, 47 κέ.

οἰοεῖ*:** ὁ Wilamowitz ὑποθέτει ὅτι κάτι ἔχει ἐκπέσει ἀπὸ τὸ κείμενο.
τὴν ἐκ τοῦ κατὰ φύσιν... τάξιν: ἕνα ἐντυπωσιακὸ ὑπερβατὸ. Ὁ Λογγίνος
μιμεῖται συχνὰ τὸ συγγραφέα ἢ τὸ ὑφικὸ τέχνασμα ποῦ σχολιάζει.

τότε... τέχνην: γιὰ τὴν ἰδέα τῆς ars abscondita βλ. καὶ 17.2 καὶ 38.3.

ἐπὶ ξυροῦ κτλ.: Ἡρόδοτος 6.11 (μὲ παραλείψεις καὶ μικροαλλαγές). Ἡ ἐκ-
φραση ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς εἶναι παροιμιακὴ καὶ ἀπαντᾶ γιὰ πρώτη φορὰ
στὸν Ὅμηρον, Κ 173: Νῦν γὰρ δὴ πάντεσσιν ἐπὶ ξυροῦ ἴσταται ἀκμῆς/
ἢ μάλα λυγρὸς ὄλεθρος Ἀχαιοῖς ἢ βιῶναι (πρβλ. Διογεν. IV, 41:
ἐκ τριχὸς κρέματα: ἐπὶ τῶν σφόδρα κινδυνευόντων. Ταῦτο δὲ ἔστι
τῷ Ἐπὶ ξυροῦ βαίνειν).

22.3 ὁ Θουκυδίδης κτλ.: πρβλ. Διον. Ἀλικ. Θουκ. 52: τὰς ὑπερβατοὺς
καὶ πολυπλόκους καὶ ἐξ ἀποκοπῆς πολλὰ σημαίνειν πράγματα βουλο-
μένας καὶ διὰ μακροῦ τὰς ἀποδόσεις λαμβανούσας νοήσεις.

ὁ δὲ Δημοσθένης... ἐκπλήττει: ἡ περίπλοκη καὶ μεγάλη αὐτὴ πρόταση μὲ
τὶς πολλὰς μετοχές (πυκνομετοχία) καὶ τὰ μικρὰ κῶλα ἰσοδυναμεῖ μὲ
πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῆς θεωρητικῆς σύλληψης. Τὸ ὑπερβατὸ, καθὼς
κραταεῖ σὲ ἐκκρεμότητα τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ νοήματος, δημιουργεῖ
μὴν ἀγωνιώδη προσδοκίαν στὸν ἀκροατῆ.

- 22.4** παραβολή: πρβλ. Plin. *Ep.* 9.26.3: *sunt enim maxime mirabilia quae maxime insperata, maxime periculosa, utque Graeci magis exprimunt παράβολα*, Norden, *Antike Kunstprosa* 282.
- 23.1** πολύπτωτα: τὸ πολύπτωτον (εἶδος παρωνομασίας) εἶναι ἡ χρήση τῆς ἴδιας λέξης σὲ διάφορους τύπους (οἱ ἀλλαγές μποροῦν νὰ ἀροροῦν τὸν ἀριθμὸν, τὴν πτώση, τὸ γένος, τὸ χρόνον, τὴν ἐγκλίση κτλ.) μέσα στὴν ἴδια πρόταση ἢ σὲ μιὰ σειρά προτάσεων. Ὅρισμένες φράσεις πρόκειται γιὰ ἀπλούς ἰδιωματισμούς (λ.χ. *ἕτερος ἕτερον*), ἄλλες γιὰ ἐνσυνειδη-
τες κατασκευές. Βλ. λ.χ. Αἰσχ. *Πέρσ.* 1041: *δόσιν κακὰν κακῶς κακοῖς*, *E.Θ.* 674-5 *ἄρχοντι τ' ἄρχων καὶ κασιγνήτω κάσις, ἐχθρὸς σὺν ἐχθρῶ στήσομαι*, Ἰωάν. 13, 16 *οὐ δύνασαι μοι νῦν ἀκολουθῆσαι, ἀκολουθήσεις δὲ ἕστερον*. Συζήτηση καὶ παραδείγματα στοὺς Lausberg, *Elemente* §§ 280, 250, 256 κτ. Β. Gygli-Wyss, *Das nominale Polypoton im älteren Griechisch*, Göttingen 1966.
- ἀθροισμοὶ** κτλ.: καὶ τὰ τρία αὐτὰ σχήματα δὲν ἀποτελοῦν εἶδη τοῦ γένους τοῦ πολυπτώτου. Φαίνεται ὅτι ὁ Λογγίνος χρησιμοποιεῖ τὸν ἕρο πολυπτώτου μὲ εὐρεία σημασία, πού περιλαμβάνει καὶ τὸν συναθροισμὸ συνωνύμων. Ἡ διόρθωση τοῦ Martens *ἀθροισμοὶ* μᾶς βγάζει ἀπὸ τὴ δύσκολη θέση τῆς σχέσης γένους (πολύπτωτα) καὶ εἶδους (ἀθροισμοὶ) καὶ θεραπεύει τὴ χασμωδία.
- ἀθροισμοί**: ἀθροισμὸς ἢ συνηθέστερον συναθροισμὸς εἶναι ἡ συγκεντρωσις σὲ μία περίοδο πολλῶν συνωνύμων ἢ παρυσυνωνύμων ἐκφράσεων. Τυπικὸ παράδειγμα, Δημοσθ. 18.71: *τὴν Εἰθιοῖαν... σφετεριζόμενος καὶ κατασκευάζων ἐπιτείχισμ' ἐπὶ τὴν Ἀττικὴν, καὶ Μεγάροις ἐπιχειρῶν καὶ καταλαμβάνων Ὠρεὸν καὶ κατασκάπτων Πορθμὸν* (βλ. Ἀλεξάνδρου, *Περὶ σχημάτων*, Spengel III 17). Βλ. καὶ Quint. 8.4.26-7. Lausberg *Elemente* §§ 80, 282, 294, 344.
- μεταβολαί**: βλ. Τιβέριος (Spengel III 76): *Μεταβολὴ δ' ἐστὶν ὅταν μὴ τὰς πτώσεις μόνον ἀλλὰ καὶ τὰ ἑήματα μεταβάλλῃ, ὅλον τὶς γὰρ συμμαχία σου πράξαντος γέγονε τῇ πόλει; ποῖαι τριήρεις; ποῖοι νεώσοικοι; τίς ἐπισκενὴ τειχῶν; ποῖον ἱππικόν;* Ὁ Quintilianus 9.3.38 σὲ ἓνα δυσνόητο χωρίο λέει ὅτι ὁ Κικελίος (ἀπ. 69 Ofenloch) θεωροῦσε τὴ μεταβολὴ ὡς εἶδος πολυπτώτου. Ὁ ἴδιος ὁ Quintilianus ὀρίζει τὴ μεταβολὴ ὡς *rerum coniuncta diversitas* καὶ φέρει ὡς παράδειγμα τὸ ἀκόλουθο χωρίο ἀπὸ τὸν Κικέρωνα, *Pro Cluentio* 41: *illum tabulas publicas... corrupisse decuriones universi iudicaverunt, cum illo nemo iam rationem, nemo rem ullam contrahebat: nemo illum... tutorem umquam liberis suis scripsit.*

- Ἡ εἰκασία τοῦ Manutius ἀντιμεταβολαί θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ γίνει δεκτὴ γιὰ τὸ σχῆμα αὐτὸ ἀποτελεῖ πράγματι εἶδος πολυπτώτου. Τυπικὰ παραδείγματα: Πλάτ. *Πολ.* 473c *ἐὰν μὴ, ἢν δ' ἐγώ, ἢ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἢ οἱ βασιλεῖς τε νῦν... φιλοσοφήσωσιν, καὶ τὸ λόγιον πού ἀποδίδεται στὸν Σωκράτη: esse oportet ut vivas, non vivere ut edas* (*ad Heren.* 4.28.39) = πρέπει νὰ τρῶς γιὰ νὰ ζεῖς, ἔχει νὰ ζεῖς γιὰ νὰ τρῶς (βλ. Στοβαῖος 3.17.21. Διογ. Λαέρτ. 2.34 κτλ.). Βλ. καὶ Lausberg, *Elemente* § 392, IA2 (*permutatio, commutatio, komplizierter Chiasmus*).
- κλίμακες**: γιὰ τὸν ἕρο βλ. Δημ. *Περὶ ἔρου*. 270: *Λαμβάνοιτ' ἂν καὶ ἡ κλίμαξ καλονμένη, ὡσπερ Δημοσθένει τὸ οὐκ εἶπον μὲν ταῦτα, οὐκ ἔγραψα δέ· οὐδ' ἔγραψα μὲν, οὐκ ἐπρέσβευσα δέ· οὐδ' ἐπρέσβευσα μὲν, οὐκ ἔπεισα δέ· Θηβαίους»* σχεδὸν γὰρ ἐπαναβαίνοντι ὁ λόγος ἔοικεν ἐπὶ μειζόνων μειζονα. Γιὰ τὸ σχῆμα (ὁ τύπος του: ...x/x...y/y...) βλ. καὶ *ad Heren.* 4.25.34 Lausberg, *Elemente* §§ 256-8.
- γενῶν**: τὰ τρία γένη, πρβλ. Ἀριστ. *Ρητορ.* 1407b 7: *τέταρτον, ὡς Πρωταγόρας τὰ γένη τῶν ὀνομάτων διήρει, ἄρρενα καὶ θήλεα καὶ σκευή.*
- τὰ ἑρμηνευτικά**: τὸ οὐδ. πληθ. ἀντὶ τοῦ ἀφηρημένου οὐσιαστικοῦ ἑρμηνεία (= τὸ ὕφος).
- 23.2** αὐτίκα... κελάδησαν: δὲν ξέρουμε σὲ ποιὸν ποιητὴ ἀνήκει τὸ ἀπόσπασμα. Οἱ ἄνθρωποι στὴν ἀκτὴ σκόρπισαν γιὰ νὰ μαζέψουν τὰ δίχτυα μόλις ὁ θυννοσκόπος φώναξε ὅτι ὁ θύννος (= ὁ τόννος) μπῆκε στὰ δίχτυα. Γιὰ τὸ ψάρεμα τοῦ τόννου βλ. τὶς ἐντυπωσιακὲς περιγραφὲς τοῦ Ὀππιανοῦ, Ἀλιευτικά 3.631 κέ. καὶ Αἰλ. Π.Ζ. XVII, 15.5.
- λαὸς ἀπείρων**: ὑπερβολή. Πρόκειται προφανῶς γιὰ μιὰ ομάδα ψαράδων.
- θύννος**: αὐτὴ εἶναι ἡ κρυγὴ τῶν ψαράδων. Πρβλ. Αἰσχ. Ἀγαμ. 47 *κλάζοντες Ἄρη*, ἔπου βλ. Fraenkel, *ad loc.*
- τῷ ὄχλῳ τοῦ ἀριθμοῦ**: ἡ συμπλοκὴ αὐτὴ εἶναι κάπως περιέργη, γι' αὐτὸ ἢ πρόταση τοῦ Wilamowitz (*Hermes* 10, 1876, 340) *ὄγκω* φαίνεται δελεαστικὴ. Πρβλ. Ἀριστοτ. *Ρητορ.* 1407b 26: *εἰς ὄγκον δὲ τῆς λέξεως συμβάλλεται... καὶ τὸ ἐν πολλὰ ποιεῖν, ὅπερ οἱ ποιηταὶ ποιῶσιν* «δέλτον μὲν αἶδε πολύθυροι διατινχαί» (Εὐρ. *I.T.* 727). Ὅμως καὶ τὸ ὄχλος σημαίνει ἐνίοτε πλῆθος: Δίων Χρυσ. IV 125: *πολὺν καὶ ἄπειρον λόγων ὄχλον.*
- 23.3** ὦ γάμοι... γίγνεται: Σοφ. *O.T.* 1403-8. Γιὰ τὴν στίξη καὶ τὴν ἑρμηνεία βλ. C. W. Macleod, «Sophocles, *O.T.* 1403-8», *Collected Essays*, Oxford, 1984, 45-6.

ἐπὶ δὲ θατέρου Ἰοκάστη, ἀλλ': παρὰ τὴν χασμωδίαν ἡ φράση πρέπει νὰ διατηρηθεῖ ὡς ἐπεξηγήση τοῦ νύμφας γυναικας μητέρας τε.

ἐξήλθον κτλ.: ἀδέσποτο τραγ. ἀπόσπ. (289 N²). Τὸ νόημα: ἀπὸ τὴν Τροία βγήκαν γενναῖοι ἄνδρες ὅπως ὁ Ἔκτορας καὶ ὁ Σαρπηδών. Ἐδῶ ὁ πλῆθ. ἐντείνει τὴν θετικὴν (ἀλλοῦ τὴν ἀρνητικὴν) ιδιότητα τῶν προσώπων. Πρβλ. Εὐρ. Ρῆσ. 866: οὐκ οἶδα τοὺς σοὺς οὐδ' ἄλλους Ὀδυσσεάς.

ἐτέρωθι: ἴσως τὸ χωρίο νὰ εἶχε συζητηθεῖ στὸ χαμένο τμήμα τῆς σύγκρισης Πλάτωνος καὶ Δημοσθένη (12.2) ἢ σὲ κάποιο ἄλλο ἔργο τοῦ Λογγίνου.

«οὐ γὰρ... οἰκοῦμεν»: Πλάτ. Μενέξ. 245d.

23.4 καὶ τὰ ἐξῆς: ἡ συνέχεια στὸν Μενέξενον 245d δὲν περιέχει τέτοιου εἶδους παραδείγματα. Εἴτε πρόκειται γιὰ μνημονικὸ λάθος τοῦ Λογγίνου εἴτε θὰ πρέπει νὰ δώσουμε στὴ φράση τὴ σημασία: «κτλ.».

κώδωνας ἐξήφθαι: ἀνάμνηση ἀπὸ τὸν [Δημοσθ.] 25.90: καὶ ἂ τῶν ἄλλων τῶν ἡτυχηκότων ἕκαστος ἀποφητὶ ποιεῖ, ταῦθ' οὗτος μόνον οὐ κώδωνας ἐξαφάμενος διαπράττεται. Ἡ μεταφορὰ ἀπὸ τὰ κουδούνια τοῦ κρεμοῦσιν στὰ πολεμικὰ ἄλογα ἢ σὲ ἄλλα ζῶα (γίδια, γελᾶδια τοῦ ἐβροσκῶν). Πρβλ. Αἰσχ. Ε.Θ. 386: χαλκήλατοι κλάζουσι κώδωνες φόβον. Ἀριστ. Βάτρ. 962-3 (ὁ Εὐρ. γιὰ τὸν Αἰσχ.): οὐδ' ἐξέπληττον αὐτούς, / Κύνωνος ποιῶν καὶ Μέμνονας κωδωνοφαλαροπώλους.

24.1 «ἔπειθ'... διειστίκει»: Δημοσθ. 18.18.

(ἔπεσε τὸ θέατρον, ἀντὶ τοῦ): κάποια συμπλήρωση ἢ διόρθωση (λ.χ. ἔπεσον οἱ θεώμενοι] ἔπεσε τὸ θέατρον Tollius) εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ δειχθεῖ αὐτὸ ποῦ θέλει νὰ πεῖ ὁ Λογγίνος. Τὸ χωρίο τοῦ Ἡρόδ. (6.21) ἔχει ὡς ἐξῆς: καὶ δὴ καὶ ποιήσαντι Φρυγίχῳ δροῦμα Μιλήτου ἄλωσιν καὶ διδάξαντι εἰς δάκρυά τε ἔπεσε τὸ θέατρον. Τὸ ἔργο τοῦ Φρυγίχου παραστάθηκε γύρω στὸ 494.

25.1 Ὅταν... παρόντα: ἱστορικὸς ἐνεστώτας δὲν ὑπάρχει στὸν Ὅμηρο. Ἡ χρῆση αὐτὴ πρωτοεμφανίζεται στὸν 6ο αἰῶνα καὶ ἰδιαίτερα στὸν Ἡρόδοτο. Οἱ συγγραφεῖς χρησιμοποιοῦν τὸν ἱστορ. ἐν. ὅχι τόσο γιὰ νὰ ἐκμηδενίσουν τὴ χρονικὴ ἀπόσταση ὅσο γιὰ νὰ ὑπογραμμίσουν ἕνα γεγονός σημερινό, γιὰ νὰ δώσουν διάρκειαν σὲ ἕνα συμβάν (δραματικὸς ἐνεστώτας). Ἰδιαίτερα χρησιμοποιοῦνται ὡς ἱστορικοὶ ἐν. τὰ ῥήματα αἰσθήσεως, κινήσεως καὶ γνώσεως σημερινά. Σὲ ἀρνητικὴς καὶ δευτερεύουσες προτάσεις ὁ ἱστ. ἐνεστ. εἶναι σπάνιος. Ἐδῶ ὁ Λογγίνος ἀκολουθεῖ τὴν ἀριστοτελικὴν διάκριση μεταξὺ διηγήσεως καὶ ἀγῶ-

νος (Ρητορ. 1413b 14). Ὁ Ἀριστοτέλης (Spengel II.552) θεωρεῖ ὅτι ὁ ἱστ. ἐνεστ. εἶναι γνώρισμα τοῦ ἀφελοῦς λόγου.

«πεπτωκῶς... πίπτει»: Ξενοφ. Κ.Π. 7.1.37 (ὁ δὲ πίπτει δὲν ὑπάρχει στὰ χφφ τοῦ Ξεν.). Πρβλ. γιὰ τὴ σκηνὴ Ἡλιόδ. Αἰθ. IX p. 262: Παράδοξον δὲ ἔδρων καὶ ἐλυμαίνοντο τὴν ἵππον ὑπὸ τὴν γαστέρα κατὰ τὴν διεξέλασιν τοῖς ξίφεσιν ἀνακόπτοντες, ὥστε ἐπιπτον μὲν οὐκ ὀλίγοι τῶν ἱππέων, τῶν ἵππων πρὸς τὴν ἀλγηδόνα τὸν χαλινὸν ὑπερορῶντων, καὶ τοὺς ἀναβάοντας ἀποσειομένων.

Θουκυδίδης: ὁ ἱστ. ἐνεστ. δὲν εἶναι τόσο συχνὸς στὸν Θουκυδίδη.

26.1 ἡ τῶν προσώπων ἀντιμετάθεσις: ὁ λόγος εἶναι ἐδῶ γιὰ τὸ φανταστικὸ δεύτερο πρόσωπο, ποῦ χρησιμοποιεῖται συνήθως μὲ τύπους δυνητικὸς ἢ μέλλοντες καὶ δίνει στὸν λόγο δραματικότητα καὶ οἰκειότητα. Βλ. Schwyzer ii.244, K-G i.172n. καὶ K. Gilmartin, «A rhetorical figure in Latin historical style. The imaginary second person singular», TAPhA 55, 1975, 99-121.

φαίης... ἐμάχοντο: Ο 697-8. Ἡ παράλειψη τοῦ ἀλλήλοισιν ἀπὸ τὸν 697 μπορεῖ νὰ ὀφείλεται καὶ στὸν ἀντιγραφέα τοῦ Ρ.

μὴ κείνω... θαλάσση: Ἄρατος Φαινόμενα 287.

26.2 «ἀπὸ δὲ... Μερῶν»: Ἡρόδ. 2.29. Τὸ παράθεμα δὲν εἶναι ἀκριβές. Πολλοὶ τύποι ἔχουν ἐξαττικισθεῖ καὶ ἀρκετὲς λέξεις καὶ φράσεις ἔχουν παραλειφθεῖ. Τὸ κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς: ἀπὸ Ἐλεφαντίνης πόλιος ἄνω ἰόντι ἄναντές ἐστι χωρίον· ταύτη ὧν δεῖ τὸ πλοῖον διαδήσαντας ἀμφοτέρωθεν κατὰ περ βοῦν πορεύεσθαι· ἦν δὲ ἀπορραγῆ, τὸ πλοῖον οἴχεται φερόμενον ὑπὸ ἰσχύος τοῦ ῥόου. τὸ δὲ χωρίον τοῦτο ἐστὶ ἐπ' ἡμέρας τέσσαρας πλόος, σκολιὸς δὲ ταύτη κατὰ περ ὁ Μαϊανδρὸς ἐστὶ ὁ Νεῖλος· σχοῖνοι δὲ δωδέκα εἰσι οὗτοι τοὺς δεῖ τούτῳ τῷ τρόπῳ διεκπλῶσαι· καὶ ἔπειτα ἀπίξαι ἐς πεδίον λεῖον, ἐν τῷ νήσον περιορρεῖ ὁ Νεῖλος· Ταχομῶν οὖνομα αὐτῇ ἐστὶ. οἰκέουσι δὲ τὰ ἀπὸ Ἐλεφαντίνης ἄνω Αἰθίοπες ἤδη καὶ τῆς νήσου τὸ ἡμισυ, τὸ δὲ ἡμισυ Αἰγύπτιοι. ἔχεται δὲ τῆς νήσου λίμνη μεγάλη, τὴν περίεξ νομάδες Αἰθίοπες νέμονται· τὴν διεκπλῶσας ἐς τοῦ Νεῖλου τὸ ῥέεθρον ἤξει, τὸ ἐς τὴν λίμνην ταύτην ἐκδιδοῖ· καὶ ἔπειτα ἀποβάς παρὰ τὸν ποταμὸν ὁδοπορίην ποιήσαι ἡμερῶν τεσσαράκοντα· σκοπέλοι τε γὰρ ἐν τῷ Νεῖλῳ ὄξεις ἀνέχουσι καὶ χοιράδες πολλαὶ εἰσι, δι' ὧν οὐκ οἶά τε ἐστὶ πλέειν. διεξελθὼν δὲ ἐν τῆσι τεσσαράκοντα ἡμέρησι τοῦτο τὸ χωρίον, αὐτὸς ἐς ἕτερον πλοῖον ἐσβάς δωδέκα ἡμέρας πλεύσει, καὶ ἔπειτα ἤξει ἐς πόλιν μεγάλην τῇ οὖνομά ἐστι Μερῶν.

δύ' ἡμέρας: τὸ κείμενο τοῦ Λογγίνου εἶναι λανθασμένο. Στὰ χφφ τοῦ Ἡροδ. ἔχουμε: *δωδέκα*.

τὴν ἀκοήν ὄψιν ποιῶν: αὐτὸς εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς ἐναργοῦς περιγραφῆς (βλ. 15.1 γιὰ τὴν ἐνάργεια). Γιὰ τὴν ὑπεροχὴ τῆς ὄρασης (*ὄφθαλμοὶ τῶν ὄτων ἀκριβέστεροι μύτηρες*) βλ. Ἡρόδ. 1.8 καὶ Ἡράκλειτος B 101a D.-K.

26.3 Τυδεΐδην κτλ.: E 85.

ἐμπαθέστερόν τε... ἐξεγειρόμενον: αὐτὸ τὸ τέχνασμα τὸ χρησιμοποιεῖ συχνὰ ὁ ἴδιος ὁ Λογγίνος, λ.χ. 26.2 *ὄρας, ὃ ἐταῖρε...*

27.1 Ἐκτωρ... μητίσομαι: O 346-9. Ὁ Λογγίνος θεωρεῖ προφανῶς ὅτι τὰ ἀπαρέμφρα (*ἐπισσεύεσθαι, εἶν*) ἐξαρθῶνται ἀπὸ τὸ ἐκέκλετο καὶ ὅτι ἡ «ἀπότομος ἀπειλή» ἀρχίζει ἀπὸ τὸ στίχο 348. Χαρακτηριστικὸ πάντως τῆς σύγχυσης εἶναι ὅτι ὁ Ζηνόδοτος διάβαζε ἀντὶ γιὰ ἀπαρέμφρα προστακτικῆ: *ἐπισσεύεσθον*.

ἄτε πρέπουσαν (*τρέπουσαν P, πρέπουσαν Robortello*): ὁ ποιητῆς ὡς ἀντικειμενικὸς ἀρηγητῆς δὲν πρέπει νὰ ἐκδηλώνει τὰ συναισθηματὰ του.

27.2 ὀξὺς ὁ καιρὸς: πρβλ. Ἰπποκρ. Ἄφορ. I.1 ὁ καιρὸς ὀξὺς.

«Κῆρυξ... ἀποίχεσθε»: Ἐκταῖος F 30, T 20 *F. Gr. Hist. I*. Ὁ λόγος εἶναι γιὰ τοὺς Ἡρακλεΐδες ποὺ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἡρακλῆ κατέφυγαν στὴν Τραχίνα. Ὁ βασιλεὺς ὅμως Κῆρυξ (βλ. Ἡσίοδ. Ἀσπίς 353 κέ.), ἀντιπὸς τοῦ Ἀμφιτρύωνος, ἀναγκάστηκε ἀπὸ τὸν Εὐρυθέα νὰ τοὺς ἀρνηθεῖ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴ χώρα του. Βλ. καὶ Διόδ. 4.36, Ἀπολλ. 68. II.8.

Ἡρακλεΐδας [ἐπιγόνους]: ὁ Russell ὀβελίζει τὸ Ἡρακλεΐδας ὡς γλῶσσημα στὸ ἐπιγόνους. Πάντως ἐπίγονοι ὀνομάζονταν κατεξοχῆν οἱ ἀπόγονοι τῶν Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας. Βλ. ὅμως Σχόλ. Ἀπολλ. Ρόδ. IV, 27: Ἡρακλεΐδαι λέγονται οὐ μόνον οἱ Ἡρακλέους παῖδες, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐκείνων ἀπόγονοι.

ἐκέλευε... ἐκχωρεῖν οὐ γάρ... εἶμι κτλ.: γιὰ τὴν ἀπότομη ἀλλαγὴ πρβλ. Λουκᾶς 5, 14: *Καὶ αὐτὸς παρήγγειλεν αὐτῷ μηδενὶ εἰπεῖν. Ἀλλὰ ἀπελθὼν δεῖξον σεαυτὸν τῷ ἱερεῖ.*

27.3 «καὶ οὐδεὶς... ἄν τις»: Δημοσθένης, Κατὰ Ἀριστογείτονος (25) 27. Ὁ Διον. Ἀλικ. (Δημ. 57) καὶ οἱ νεότεροι κριτικοὶ (βλ. Blass, *Att. Ver.* III.i.408 κέ.) δὲν θεωροῦν τὸ λόγο γνήσιο. Ὁ Λογγίνος προφανῶς δὲν ἔχει ὑπόψιν του τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος. Ὁ Ἀλέξανδρος (Sprengel III 33) παραθέτει τὸ ἀπόσπασμα ὡς παράδειγμα τῆς μετα-

βολῆς τῶν προσώπων. Καὶ τὸ παράδειγμα αὐτὸ καὶ τὸ ἐπόμενο εἶναι κάπως διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω, ὅπου εἴχαμε ἀπλή μετάβαση ἀπὸ τὸν πλάγιον στὸν εὐθύ λόγον. Ἐδῶ πρόκειται γιὰ τυπικὴς περιπτώσεις ἀποστροφῆς. Τὰ χφφ τοῦ Δημ. ἔχουν βιάζονται τοὺς νόμους = παραβιάζει τοὺς νόμους. Πρβλ. Σοφ. Ἀντιγ. 663 *ὅστις δ' ὑπερβάς ἡ νόμους βιάζεται*.

27.4 «κῆρυξ... ἔσκε»: Ὀδ. 8 681-9. Ἡ Πηνελόπη συναντᾷ τὸν κῆρυκα στὴν εἰσοδο, τὸν ρωτᾷ καὶ αὐτὸς δὲν τῆς δίνει κανένα μήνυμα. Ἔτσι ἡ βασίλισσα ὑποθέτει ὅτι τὸν ἔχουν ἀποστελεῖ οἱ μνηστήρες.

κατακείρετε... ἀκούετε: βλ. Εὐστ. 1514, 11: *οὐκέτι γὰρ πρὸς τὸν Μέδοντα ὁ λόγος, ἀλλ' ὡς πρὸς παρόντας καὶ ἀκούοντας καὶ αὐτοὺς δὴ τοὺς μνηστήρας τὰ τοιαῦτα φησὶ σχετλιάζουσα, ἦγον τὸ «κείρετε» καὶ τὸ «ἀκούετε».*

28.1 περίφρασις: πρβλ. Σχόλ. E.Θ. 645: *ἔστι δὲ περίφρασις ἡ διὰ πλειόνων λέξεων ἐν τι δηλοῦσα φράσις· ἐκ περιττῶν γὰρ γίνεται λέξεων ἀξάνει δὲ ἔπαινον τοῖς ὑποκειμένοις προσώποις, ὡς τὸ ἱερὸν μένος Ἀλκινόοιο κτλ. Quint. 8.6.61: *quidquid enim significari brevius potest et cum ornatu latius ostenditur, περίφρασις est...**

παραφώνων: ἀσφῆς ὄρος (*accompagnamento; durchgehende Töne und Vorhalte*;). Βλ. Weiske καὶ Russell, ad loc.: J. Handschin, *Philologus* 86, 1931, 52 κέ.: C. A. Moberg, «Eine vergessene Pseudo-Longinus Stelle über die Musik», *Zeitschrift für Musikwissenschaft*, XII, 1930, 220-225.

Ἐπιταφίου: ὁ Λογγίνος δὲν θεωρεῖ τὸν Μενέξενον τοῦ Πλάτωνα ὡς παρωδία ἐπιταφίου, ἀλλὰ ὡς κανονικὸ ἐπιτάφιο.

«Ἔργω... προσηκόντων»: Πλάτ. Μενέξ. 236d.

28.3 «πόνον... χαίρετε»: Ξενοφ. Κ.Π. 1.5.12 (*πόνους... ἡγεμόνας*).

νομίζετε... συγκεκόμισθε... χαίρετε: πρόκειται γιὰ ὀριστ. ὄχι γιὰ προστ. πολεμικώτατον: ἀμφίβολο ἂν τὸ ἐπίθ. ἐδῶ σημαίνει αὐτὸς ποὺ ταυριάζει σὲ πολεμιστὴς (*ritterlich, milite dignus*) ἢ περιζήτητο, περιμάχητο.

ποιεῖσθε: λάθος ἐκ παραδρομῆς; Τὸ κείμενο τοῦ Ξενοφ. ποὺ μόλις παρέθεσε ἔχει νομίζετε.

28.4 «τῶν δὲ Σκυθέων... νοῦσον»: Ἡρόδ. 1.105. Οἱ Σκύθες ποὺ σύλησαν τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης Οὐρβανίας στὴν Ἀσκάλωνα τῆς Συρίας χτυπήθηκαν ἀπὸ τὴ θεὰ μὲ αὐτὴν τὴ μυστηριώδη ἀρρώστια τὴν ὁποία κληροδότη-

σαν και στους απογόνους τους (ἐνάρες). Βλ. και Ἰπποκρ. *Περὶ ἀέρων* 22. Παλαιότεροι σχολιαστές υποστήριζαν ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ αἰμορροΐδες.

29.1 δεινός: πρβλ. Διον. Ἄλικ. *Δημοσθ.* 6 (137 U-R): ἡ Πλατωνικὴ διάλεκτος... μάλιστα δὲ χειμάζεται περὶ τὴν τροπικὴν φράσιν. πολλὴ μὲν ἐν τοῖς ἐπιθέτοις, ἀκαιρὸς δ' ἐν ταῖς μετωνυμίαις, σκληρὰ (δὲ και) οὐ σφύζουσα τὴν ἀναλογίαν ἐν ταῖς (μεταφοραῖς) ἀλληγορίας τε περιβάλλεται πολλὰς (καὶ μακρὰς) οὔτε μέτρον ἔχουσας οὔτε καιρόν, σχήμασί τε ποιητικοῖς ἐσχάτην προσβάλλουσι ἀηδίαν και μάλιστα τοῖς Γοργεῖοις ἀκαιρῶς και μειρακιωδῶς ἐναβρύνεται...

«ὡς οὔτε... οἰκεῖν»: Πλάτ. *Νόμ.* 801b.

διαχλευάζουσιν: ὁ χλευασμὸς ὀφείλεται σὲ παρανόηση. "Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἰδρυσμένον ὁ Πλάτων κάνει ἕναν ὑπαινιγμὸ σὲ ἀγαλμα τοῦ θεοῦ Πλούτου (πρβλ. Ἀριστοφ. *Πλ.* 1191: ἰδρυσόμεθ' οὖν αὐτίκα μάλ', ἀλλὰ περιμένε, τὸν Πλούτον, οὐπερ πρότερον ἦν ἰδρυσμένος, τὸν ὀπισθόδομον αἰεὶ φυλάττων τῆς θεοῦ) ποὺ στήνεται σὲ μιὰ πόλη και λατρεύεται. Στὸ κείμενο συνεπῶς τοῦ Πλάτωνος πρέπει νὰ γραφεῖ Πλούτος ἀντὶ πλούτος.

29.2 πάθος... ἡδονῆς: γιὰ τὴν ἀντίθεση πάθους-ἡδονῆς βλ. 9.15.

30.1 τοῦ φραστικοῦ...: βλ. 8.1 (ἡ τέταρτη πηγὴ τῆς ὑψηγορίας) ἐπὶ δὲ τούτοις ἡ γενναία φράσις, ἧς μέρη πάλιν ὀνομάτων τε ἐκλογή και ἡ τροπικὴ και πεποιημένη λέξις.

εὐπίνειαν: βλ. *LSJ* (ἔλλ. ἐκδ.): αὐπίνεια, ἡ, ἀρχαιοπρεπῆς καλλονὴ ἐκφράσεως, ἐφ' ἧς ὁ τῆς ἀρχαιότητος πίνος, δηλ. ὁ χνοῦς ἡρέμα και λεληθότως ἐπιτρέχει, nitor obsoletus (*Ad Herenn.* 4.16) ἐν χρήσει ἐπὶ τοῦ ὕφους τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἀπλότης, ἀφέλεια.» Πίνος εἶναι ἡ πατίνα πάνω στὰ μέταλλα ἢ τὸ χνούδι τῶν φρούτων. Διον. Ἄλικ. Ἐπιστ. πρὸς Πομπ. p. 227: ὁ τε πίνος ὁ τῆς ἀρχαιότητος ἡρέμα αὐτῇ και λεληθότως ἐπιτρέχει. Ὁ ὄρος θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ ὡς ἀπλότητα, λιτότητα (belle patine d'antiquité, classical flavour, grata simplicitas).

φῶς... ὀνόματα: πρβλ. Κάσιος Λογγίνος, *Ρητορ. Τέχνη* IX 558 W: φῶς γὰρ ὡσερ τῶν ἐννοημάτων τε και ἐπιχειρημάτων ὁ τοιοῦτος λόγος, ἀποσαφῶν τοῖς δικασταῖς τὴν πιθανότητα τῆς πίστεως. Τὸ νόημα τῆς φράσης τοῦ Λογγίνου: τὰ ὠραῖα λόγια εἶναι ἡ προσωπικότητα τῆς ἴδιας τῆς σκέψης. Πρβλ. και Cic. *de orat.* 3.24: neque esse ullam sententiam illustrem sine luce verborum.

καλὰ ὀνόματα: πρβλ. Δημ. *Περὶ ἐρμ.* 173-5: Ποιεῖ δὲ εὖχαριν τὴν ἐρημνεῖαν και τὰ λεγόμενα καλὰ ὀνόματα. ὠρίσατο δ' αὐτὰ Θεόφραστος οὕτως, κάλλος ὀνοματός ἐστι τὸ πρὸς τὴν ἀκοὴν ἢ πρὸς τὴν ὄψιν ἡδύ, ἢ τὸ τῇ διανοίᾳ ἐντιμον. Πρὸς μὲν τὴν ὄψιν ἡδέα τὰ τοιαῦτα, «ῥοδόχρουν», «ἀνθοφόρου χροῆας». ὅσα γὰρ ὁρᾶται ἡδέως, ταῦτα και λεγόμενα καλὰ ἐστι. πρὸς δὲ τὴν ἀκοὴν «Καλλίστρατος, Ἄνωῶν» ἢ τε γὰρ τῶν λάμβδα σύγκρουσις ἡχῶδές τι ἔχει, και ἡ τῶν νυ γραμμάτων... τῇ διανοίᾳ δὲ ἐντιμα τὰ τοιαῦτά ἐστιν, οἷον τὸ «ἀρχαῖον» ἀντὶ τοῦ «παλαιοῦ» ἐντιμότερον· οἱ γὰρ ἀρχαῖοι ἄνδρες ἐντιμότεροι. Ὁ πρῶτος ποὺ φαίνεται νὰ ἀσχολήθηκε συστηματικὰ μὲ τὰ καλὰ ὀνόματα ἦταν ὁ Δημόκριτος: βλ. τοὺς τίτλους χαμένων ἐργων, ὅπως *Περὶ καλλοσύνης ἐπέων*, *Περὶ εὐφώνων και δυσφώνων γραμμάτων*.

τῷ ὄντι: ἴσως ὑπαινιγμὸς στὴν παρετυμολογία τῆς λ. φωνῆ ἀπὸ τὸ «φῶς νοῦ» (Σχ. Διον. Θρακ. p. 181, 33 Hilgard). Φίλων, *Περὶ τοῦ τὸ χεῖρον τῷ κρείττονι φιλεῖν ἐπιτίθεσθαι* 128: τὰ ἐνθυμήματα ἐν ἀοράτῳ χωρίῳ, διανοίᾳ, ταμιεύεται μέχρις ἂν οἷα φῶς ἐναντάσασα ἢ φωνὴ πάντ' ἐκκαλύψῃ. Βλ. O. Immisch, «Bemerkungen zur Schrift vom Erhabenem», *SB. Akad. Heidelberg* 1924, 24.

30.2 ταυτὸν... νηπίῳ: κοινότητα παρομοίωση. Φιλῶδ. *Ρητορ.* 1.199: ὁμοῖον γοῦν εἶναι τῷ δασύ και μέγα περιθήμενον πρόσωπον παιδίου φωνὴν ἀφιέναι... Quint. 6.1.36: nam in parvis quidem litibus has tragoedias movere tale est quasi si personam Herculis et cothurnos aptare infantibus velis. Λουκ. Πῶς δεῖ ἴστορ. συγγρ. 23.31: εἰκέναι παιδίῳ, εἴ που Ἐρωτα εἶδες παίζοντα, προσωπεῖον Ἡρακλέους πάμμεγα ἢ Τιτᾶνος περικείμενον.

καὶ ἱστορία...: λείπουν 4 φύλλα ἀπὸ τὸν P. Ἴσως ὁ Λογγίνος νὰ ἔκανε στὸ χαμένο τμήμα μιὰ σύγκριση τῆς ἱστορίας και ποίησης ποὺ θεωροῦνταν συγγενικά εἶδη (Quint. 10.1.31: historia... proxima poetis) μὲ τὴ ρητορικὴ.

31.1 <θρε>πτικώτατον και γόνιμον: προβληματικὸ χωρίο. Ἄν ἡ γραφὴ θρεπτικώτατον εἶναι σωστὴ, τὸ ἐπιθ. θρεπτικὸς ὅπως και τὸ γόνιμος θὰ πρέπει βέβαια νὰ χρησιμοποιοῦνται μεταφορικῶς. Εἶναι πάντως ἀμφίβολο ἂν τὰ ἐπιθ. προσδιορίζουν τὸ στίχο τοῦ Ἄνακρέοντα ποὺ ἀκολουθεῖ.

«οὐκέτι» κτλ.: Ἄνακρέων, ἀπ. 96 B. Ὁ Bergk συμπεριλαμβάνει και τὸ οὐκέτι στὸ στίχο τοῦ Ἄνακρέοντος και συμπληρώνει (πῶλου) παραβάλλοντας τὸ Πῶλε θρηκίη, τί δή με λοξὸν ὄμμασι βλέπουσα (ἀπ. 75 B, 417 P), ὅπου ὁ λόγος εἶναι κατ' ἀλληγορίαν γιὰ μιὰ νεκρὴ γυ-

ναίκα. Βλ. Ἡράκλ. Ὀμηρ. Ἀλληγ. 5: Ἀνακρέων ἑταιρικὸν φρόνημα καὶ σοβαρὰς γυναικὸς ὑπερηφανίαν ὀνειδίζων τὸν ἐν αὐτῇ σκιρτῶντα νοῦν ὡς ἵππον ἠλληγόρησεν οὕτω λέγων· πῶλε κτλ. Πρβλ. καὶ Εὐρ. Ἰππόλ. 546.

ἐπιστρέφομαι: προφανῶς «ἰδιωτισμὸς» ἀντὶ τοῦ ἐρῶ. Πρβλ. Ἀφροδίτη Ἐπιστροφία (Verticordia) Παυσ. 1.40.5.

καὶ τοῦτο ἐπαινετὸν διὰ τὸ ἀνάλογον: προβληματικὸ χωρίο. Ὁ Ρ ἔχει καὶ τὸν ἐπὶ ἄλλοι. Ἴσως γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀναλογία ποῦ ὑπόκειται στὴ μεταφορά. Πρβλ. Ἀριστ. Ποιητ. 1457b 7-15: *Μεταφορὰ δὲ ἐστὶν ὀνόματος ἀλλοτριῶν ἐπιφορὰ ἢ ἀπὸ τοῦ γένους ἐπὶ εἶδος ἢ ἀπὸ τοῦ εἶδους ἐπὶ τὸ γένος ἢ ἀπὸ τοῦ εἶδους ἐπὶ εἶδος ἢ κατὰ τὸ ἀνάλογον...* τὸ δὲ ἀνάλογον λέγω, ὅταν ὁμοίως ἔχη τὸ δεύτερον πρὸς τὸ πρῶτον καὶ τὸ τέταρτον πρὸς τὸ τρίτον· ἐρεῖ γὰρ ἀντὶ τοῦ δευτέρου τὸ τέταρτον ἢ ἀντὶ τοῦ τετάρτου τὸ δεύτερον. καὶ ἐνίοτε προστιθέασιν ἀνθ' οὗ λέγει πρὸς δ ἐστὶ. λέγω δὲ ὅλον ὁμοίως ἔχει φιάλη πρὸς Διόνυσον καὶ ἄσπις πρὸς Ἄρη· ἐρεῖ τοίνυν τὴν φιάλην ἄσπιδα Διονύσου καὶ τὴν ἄσπιδα φιάλην Ἄρεως. ἢ δ γῆρας πρὸς βίον, καὶ ἐσπέρα πρὸς ἡμέραν· ἐρεῖ τοίνυν τὴν ἐσπέραν γῆρας ἡμέρας ἢ ὡσπερ Ἐμπεδοκλῆς, καὶ τὸ γῆρας ἐσπέραν βίου ἢ δυσμὰς βίου.

«δεινός...»: Θεόπομπος F 262, F. Gr. Hist. 115.

ἀναγκοφαγῆσαι: ἱατρικὸς ὄρος, ὅπως καὶ τὸ ἀναγκοτροφέω (= ἀναγκάζομαι νὰ φάω ὅχι αὐτὸ ποῦ θέλω, ἀλλὰ αὐτὸ ποῦ εἶναι ἀνάγκη). Ἀναγκοφαγία ἦταν ἡ αὐστηρὴ δίαιτα στὴν ὁποία ὑποβάλλονταν οἱ ἀθλητές, Ἀριστοτ. Πολιτ. 8.4.9. Ἐδῶ τὸ ἀναγκοφαγέω ἔχει μτφρ. σημασία: δέχομαι κατὰστάσεις δυσάρεστες (πρβλ. ΝΕ καταπίνω), ὅπως καὶ τὸ λατ. devoro Cic. Brut. 236: *Is laborem, quasi cursum forensem, diutius non tulit, quod et corpore erat infirmo, et hominum ineptias et stultitias, quae devorandae nobis sunt, non ferebat.*

ἰδιωτισμὸς: κοινὴ («χυδαίει») ἔκφραση. Βλ. Senec. Controv. 7.5: *idiotismus est inter oratorias virtutes res quae raro procedit; magno enim temperamento opus est et occasione quadam.*

31.2 «ὁ Κλεομένης... διέφθειρεν»: τὸ κείμενο τοῦ Ἡροδ. (6.75) ἔχει ὡς ἑξῆς: *Κλεομένης δὲ παραλαβὼν τὸν σίδηρον ἤροχετο ἐκ τῶν κνημέων ἑωυτὸν λωβώμενος· ἐπιτάμνων γὰρ κατὰ μῆκος τὰς σάρκας προσέβαινε ἐκ τῶν κνημέων ἐς τοὺς μηρούς, ἐκ δὲ τῶν μηρῶν ἐς τε τὰ ἰσχία καὶ τὰς λατάρια ἐς δ ἐς τὴν γαστέρα ἀπύκετο, καὶ ταύτην καταχορδεύων ἀπέθανε τρόπῳ τοιούτῳ.* Ἰδιωτισμὸς εἶναι προφανῶς τὸ καταχορδεύω.

«Ὁ Πύθης... κατεκρεουργήθη»: τὸ κείμενο τοῦ Ἡροδ. (7.181) ἔχει ὡς ἑξῆς: *Πυθῆω τοῦ Ἰσχενοῦ ἐπιβατεύοντος, ἀνδρὸς ἀρίστου γενομένου ταύτην τὴν ἡμέραν, δὲ ἐπειδὴ ἡ νηὺς ἠλίσκετο, ἐς τοῦτο ἀντεῖχε μαχόμενος, ἐς δ κατεκρεουργήθη ἅπας.* Ἰδιωτισμὸς εἶναι τὸ κατακρεουργῶ.

ἰδιώτην: ἐνν. λόγον. Πρβλ. Διον. Ἀλικ. Λυσ. iii ἀλλὰ βουλόμενοι κόσμον τινὰ προσεῖναι τοῖς λόγοις ἐξήλλαττον τὸν ἰδιώτην καὶ κατέφεινον εἰς τὴν ποιητικὴν φράσιν.

τῷ σημαντικῶς: ἐνν. λέγεσθαι (ἢ εἰρησθαι ἢ ἔχειν, πρβλ. 31.1 σημαντικώτατα ἔχειν). Ἡ παράλειψη ὀφείλεται στὸ βιαστικὸ καὶ ἑλλειπτικὸ τρόπο γραφῆς τοῦ Λογγίνου.

32.1 [καὶ] μεταφορῶν: τὸ καὶ τὸ ὀβέλισε ὁ Robortello. Κατὰ καιροῦς ἔχουν προταθεῖ διάφορες συμπληρώσεις: καὶ (τόλμης) (Tollius), καὶ (συνεχίας) (Lebègue), καὶ (μέτρον) (Tucker).

μεταφορῶν: πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ μεταφορὰ δὲν εἶναι σχῆμα, ἀλλὰ τρόπος.

Δημοσθένης ὄρος (ὁ Μογὺς μετέθεσε τὴν πρόταση ὁ γὰρ Δ. κτλ. μετὰ τὸ *συνεφέλλεται*, γιὰτὶ ἀμέσως ἀκολουθεῖ ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὸν Δημοσθένη): πρβλ. Plin. Epist. IX, 26, 8: *Demosithenes ipse, ille norma oratoris et regula, num se cohibet et comprimit, cum dicit illa potissima?* ἄνθρωποι μισροὶ καὶ κόλακες, καὶ ἀλάστορες!

32.2 ἄνθρωποι κτλ.: Δημοσθ. Περὶ τοῦ Στεφ. 296 (μὲ ὀρισμένες ἀλλαγές καὶ παραλείψεις). Τὸ χωρίο φαίνεται ὅτι ἦταν ἰδιαίτερα δημοφιλές, βλ. Θέων, Προγυμν. 7.

ἐπιπροσθεῖ (Rob.: ἐπίπροσθε Ρ): βλ. Σούδα ἐπιπροσθεῖ· ἐπισκιάζει. Πρβλ. Πλούτ. Ἡθ. 41d.

32.3 Ἀριστοτέλης... μειλίγματα: πρβλ. Ἀριστοτ. ἀπ. 131 Rose. Πάντως αὐτὲς οἱ θεωρίαι πρέπει νὰ ἦσαν περιπατητικές. Πρβλ. Δημήτρ. Περὶ ἔργμ. 80: Ἐπὶ μὲντοι κινδυνώδης ἡ μεταφορὰ δοκῆ, μεταλαμβάνεσθω εἰς εἰκασίαν· οὕτω γὰρ ἀσφαλεστέρα γίγνεται ἄν. εἰκασία δ' ἐστὶ μεταφορὰ πλεονάζουσα, ὅλον εἴ τις τῷ «τότε τῷ Πύθωνι τῷ ἤτορι ἔροντι καθ' ἑμῶν», προσθεῖς εἴποι, «ὡσπερ ἔροντι καθ' ἑμῶν» οὕτω μὲν γὰρ εἰκασία (= παρομοίωση) γέγονεν καὶ ἀσφαλέστερος ὁ λόγος, ἐκείνως δὲ μεταφορὰ καὶ κινδυνωδέστερος. Ἀριστοτ. Ρητορ. 1408b Quint. VIII, 3, 37· Cic. De orat. III, 41, 165 καὶ orat. 81.

Θεόφραστος: Ἴσως στὸ ἔργο του Περὶ λέξεως.

υποτιμήσις: πρβλ. Ἄρρ. Ἐπικτ. ἐγχειρ. III.4: διὰ τοῦτο οὐδὲν παρέβη τῶν προπόντων ἀνδρὶ ἀγαθῷ, οὐτ' ἀπολογούμενος, οὐθ' ὑποτιμώμενος. Ἡ λ. εἶναι δικανικὸς ἔσρος: ἡ ποινὴ ποῦ ὁ ἴδιος ὁ κατηγορούμενος ὀρίζει γιὰ τὸν ἐκπτό του. Ἐδῶ φαίνεται νὰ σημαίνει «μετρικασμός, παραχώρηση, ἐπιφύλαξη».

παράβολα: βλ. σχόλιο στὸ 22.4.

32.5 Ξενοφῶντι: βλ. Ἀπομνημον. 1.4.6 (πηγὴ πιθανῶς ὁ Διογένης Ἀπολωνιάτης): πρὸς δὲ τούτοις οὐ δοκεῖ σοι καὶ τόδε προνοίας ἔργοις εἰκέναι, τὸ ἐπεὶ ἀσθενὴς μὲν ἐστὶν ἡ ὄψις, βλεφάρους αὐτὴν θυρῶσαι, δὲ ὅταν μὲν αὐτῇ χρῆσθαι τι δέη, ἀναπετάννυται, ἐν δὲ τῷ ὑπνω συγκλήεται; ὡς δ' ἂν μηδὲ ἀνεμοὶ βλάπτωσιν, ἡθμὸν βλεφαρίδας ἐμφῦσαι ὄφρῦσι τε ἀπογεισῶσαι τὰ ἔπερ τῶν ὀμμάτων, ὡς μὴδ' ὁ ἐκ τῆς κεφαλῆς ἰδρῶς κακουργῇ· τὸ δὲ τὴν ἀκοὴν δέχεσθαι μὲν πάσας φωνάς, ἐμπίμπλασθαι δὲ μήποτε· καὶ τοὺς μὲν πρόσθεν ὀδόντας πᾶσι ζῶοις οἴους τέμνειν εἶναι, τοὺς δὲ γομφίους οἴους παρὰ τούτων δεξιμένους λεαίνειν· καὶ στόμα μὲν δι' οὗ ὢν ἐπιθυμεῖ τὰ ζῶα εἰσπέμπεται, πλησίον ὀφθαλμῶν καὶ ῥινῶν θείναι· ἐπεὶ δὲ τὰ ἀποχωροῦντα δυσχερῆ, ἀποτρέψαι τοὺς τούτων ὄχετοὺς ἢ δυνατὸν προσωτάτω τῶν αἰσθήσεων· ταῦτα οὕτω προνοητικῶς πεπραγμένα ἀπορεῖς πότερα τύχης ἢ γνώμης ἔργα ἐστίν;

σκήνους: ἡ λ. δὲν ἀπαντᾷ στὸ κείμενο τοῦ Ξενοφῶντος. Ἡ ἀρχικὴ τῆς σημασία εἶναι «καλύβη», «σκηνή», ἤδη ὅμως στὸν Δημόκριτο σημαίνει σῶμα ὡς κατοικητήριον (καὶ δεσμοκτήριον) τῆς ψυχῆς καὶ σὲ μτγν. συγγραφεῖς «πτῶμα». Βλ. Δημόκρ. Β 37: ὁ τὰ ψυχῆς ἀγαθὰ αἰρεόμενος τὰ θεϊότερα αἰρέεται· ὁ δὲ τὰ σκήνεος τὰ ἀνθρωπῆια. Στὴ χριστιανικὴ γραμματεία ἡ λ. ἀπαντᾷ πολὺ συχνά, Πρὸς Κορινθ. Β' 5.1: οἶδαμεν γὰρ ὅτι ἐὰν ἡ ἐπίγειος ἡμῶν οἰκία τοῦ σκήνους καταλυθῇ, οἰκοδομηὴν ἐκ θεοῦ ἔχομεν, οἰκίαν ἀχειροποίητον αἰώνιον ἐν τοῖς οὐρανοῖς.

τὴν μὲν κεφαλὴν κτλ.: τὰ χωρία ποῦ ἀκολουθοῦν προέρχονται αὐτούσια ἢ μετασχηματισμένα ἀπὸ τὸν Τίμαιον τοῦ Πλάτωνος 65c-85e. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία βλ. F. M. Cornford, *Plato's Cosmology* 226 κέ.

ἀκρόπολιν: Πλάτ. Τίμ. 70A6.

ἰσθμὸν... αὐχένα: Πλάτ. Τίμ. 69 E1: ἰσθμὸν καὶ ὄρον διοικοδομήσαντες τῆς τε κεφαλῆς καὶ τοῦ στήθους, αὐχένα μεταξὺ τιθέντες, ἵνα εἴη χωρὶς.

μεταξὺ τοῦ στήθους: ἔνν. καὶ αὐτῆς (τῆς κεφαλῆς) πρβλ. Θουκ. III.51: τὸν ἔσπλον ἐς τὸ μεταξὺ τῆς νήσου ἐλευθερώσας.

σφονδύλους... στρόφιγγας: Πλάτ. Τίμ. 74 A1: καὶ περὶ τὸν διανχένιον ἄμμα καὶ νωτιαῖον μυελὸν ἐξ αὐτοῦ σφονδύλους πλάσας ὑπέτεινεν ὅλον στρόφιγγας.

ἡδονὴν... κακοῦ δέλεαρ: Πλάτ. Τίμ. 69 D1: ἡδονὴν μέγιστον κακοῦ δέλεαρ. Πρβλ. Cic. *Cat. Maior* 13.44: *divine enim Plato «escam malorum» voluptatem appellat, quod ea videlicet homines capiuntur ut pisces.*

γλώσσαν... γεύσεως δοκίμιον: Πλάτ. Τίμ. 65 C7: οἰόνπερ δοκίμια τῆς γλώττης τεταμένα ἐπὶ τὴν καρδίαν.

ἄναμμα τῶν φλεβῶν τὴν καρδίαν: Πλάτ. Τίμ. 70 A7: τὴν δὲ δὴ καρδίαν ἄμμα τῶν φλεβῶν.

καὶ πηγὴν... κατατεταγμένην: Πλάτ. Τίμ. 70 B1: καὶ πηγὴν τοῦ περιφερομένου κατὰ πάντα τὰ μέλη σφοδρῶς αἵματος εἰς τὴν δορυφορικὴν οἴκησιν κατέστησαν.

στενωπούς: Πλάτ. Τίμ. 70 B5: διὰ πάντων τῶν στενωπῶν.

«τῆ δὲ... λυμαίνηται»: Πλάτ. Τίμ. 70 C1. Τὸ χωρίο τοῦ Πλάτωνος παρατίθεται μὲ πολλὰς ἀλλαγὰς καὶ περικοπές.

μηχανώμενοι: ἔνν. οἱ θεοί.

ὅποιον μάλαγμα: Ἀλκίνοος, *De Doctrin. Platon.* 23: τὸν πνεύμονα δὲ ἐμηχανήσαντο τῆς καρδίας χάριν μαλακόν τε καὶ ἀναιμον, σηραγγώδη τε καὶ σπόγγω παραπλήσιον, ὅπως ἔχη μάλαγμα πηδῶσα ἢ καρδία κατὰ τὴν ζέσιν τοῦ θυμοῦ. Στὰ χφφ τοῦ Πλάτ. ἔχομεν: ὅλον ἄμμα μαλακόν.

Μάλαγμα (μαλάσσω) εἶναι τὸ μαλακτικὸ φάρμακο, τὸ κατάπλασμα καὶ ὀτιδήποτε μαλακὸ ἀντικείμενο (σακιά μὲ φρύγανα ἢ μαλλιά κτλ.) ποῦ ἀμβλύνει τὴν ὀρμὴ βλήματος ἢ χτυπήματος. Πλούτ. Ἡθ. 618F: μ. τῆς ἀντιτυπίας.

καὶ τὴν μὲν... ἀνδρῶντιν: Πλάτ. Τίμ. 69 E6: διοικοδομοῦσι τοῦ θώρακος αὐτὸ κύτος, διορίζοντες ὅλον γυναικῶν, τὴν δ' ἀνδρῶν χωρὶς οἴκησιν, τὰς φρένας διάφραγμα εἰς τὸ μέσον αὐτῶν τιθέντες.

τὸν γε μὴν σπλήνα τῶν ἐντὸς μαγεῖον: Πλάτ. Τίμ. 72 C6: πάντα ἢ σπληνὸς καθαιρούσα αὐτὰ δέχεται μανότης, ἅτε κοίλου καὶ ἀναιμοῦ ὑφανθέντος· ὅθεν πληρούμενος τῶν ἀποκαθαυρομένων μέγας καὶ ὑπουλὸς αὐξάνεται.

μαγεῖον: ἐκμαγεῖον. Πρβλ. Πολυδ. II.220: *περὶ μέντοι τὴν κοιλίαν κατὰ τὰ λαϊὰ ὑπὸ τὸ διάφραγμα ὁ σπλήν κείται, ὃν Πλάτων ἐκμαγεῖον τοῦ*

ήπατος γενέσθαι φησίν. Ἐκμαγεῖον (ἐκμάσσω) εἶναι τὸ χειρόμακτρον, ἢ πετσέτα, ἢ πατσαβούρα.

«μετὰ δὲ ταῦτα... προθέμενοι»: Πλάτ. *Τίμ.* 74B7: τὴν δὲ σάρκα προβολὴν μὲν κανμάτων, πρόβλημα δὲ χειμώνων, ἔτι δὲ πτωμάτων οἷον τὰ πιλητὰ ἔσεσθαι ἔσθήματα, 74D7: μετὰ ταῦτα σαφῆ πάντα αὐτὰ κατοσκίασεν ἄνωθεν.

νομὴν δὲ σαρκῶν ἔφη τὸ αἷμα: 80E6: δ καλοῦμεν αἷμα, νομὴν σαρκῶν καὶ ξύμπαντος τοῦ σώματος.

«τῆς δὲ τροφῆς... νάματα»: Πλάτ. *Τίμ.* 77C6 καὶ 77A2. Τὸ κείμενο ποῦ παραθέτει ὁ Λογγίνος ἔχει μεγάλες διαφορὰς ἀπὸ τὸ κείμενο τῶν χφφ τοῦ Πλάτωνα.

ὡς ἔκ τινος... νάματος: δυσνόητο χωρίο γιατί τὸ ἀραιοῦ δὲν δίνει νόημα. Ἄποπειρες ἀποκατάστασης: ὡσεὶ τινος νάματος ἐπιόντος ἵνα δι' ἀραιοῦ Reiske, ἀρδοίτο καὶ ὡς δι' αὐλῶνος Wilamowitz μὲ βάση τὸ κείμενο τοῦ Πλάτωνα.

ἠνίκα... ἔλευθέραν: Πλάτ. *Τίμ.* 85E6: ἔλυσεν τὰ τῆς ψυχῆς αὐτόθεν οἷον νεῶς πείσματα μεθῆκέν τε ἔλευθέραν.

32.6 ἀπόχρη (δὲ τὰ) δεδηλωμένα: ἢ προσθήκη (δὲ τὰ) ἀπὸ τὸν p (= P manus recentior). Πιθανὸν τὸ χάσμα νὰ εἶναι μεγαλύτερο.

φύσεις (Russell: φύσιν P): πρβλ. 32.2: αἱ ὑπερμεγέθεις φύσεις, καὶ Ἄριστ. *Ποιητ.* 1459A6: τὸ μεταφορικόν... εὐφύϊας σημείον. Ἄν δικτηρήσουμε τὸ φύσιν, τότε μετὰ τὸ τροπικαὶ θὰ πρέπει νὰ ἐννοήσουμε «λέξεις», δηλ. οἱ μεταφορὰς εἶναι σημαντικὲς.

32.7 «οὐ γὰρ... ἀπεργάζεται»: Πλάτ. *Νόμ.* 773c-d.

32.8 † ὅμως αὐτὸ καὶ †: ἢ χρῆση τῆς ἀντων. ξενίζει, μολονότι ὑπάρχουν κενάλληλα (λ.χ. Ἄριστοφ. *Ἰππ.* 339). Ἴσως ἢ πρόταξη τοῦ Φωτιάδη (*Ἀθηνᾶ* 32, 1920, 81) δμ(οί)ως αὐτο(ίς) καὶ ὁ Καικίλιος (δηλαδὴ τοῖς διασύρουσιν τὸν Πλάτωνα ὡς ἐκφερόμενον εἰς ἀδῆλους καὶ ἀπηνεῖς μεταφορὰς) πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὴ.

Καικίλιος κτλ.: Caecilius fr. 150 Ofenloch. Προφανῶς μονογραφία γιὰ τὸν Λυσία.

33.1 τῷ ὄντι: ἕναν πράγματι ἄψογο συγγραφέα καὶ ὄχι, ἐννοεῖται, ὅπως τὸν Λυσία.

αἱ κλείους ἀρεταὶ κτλ.: ἢ συνήθης ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ποσότητα καὶ στὴν ποιότητα. Οἱ τεχνοκριτικοὶ θεωροῦσαν συνήθως ὡς ἀρετὲς τοῦ

λόγου τὸν ἑλληνισμόν, τὴ σαφήνεια, τὴ συντομία, τὴν ἐνάργεια (ζωντάνια, παραστατικότητα), τὴ μίμηση τῶν ἡθῶν καὶ παθῶν, τὴν ἰσχύ, τὴν πειθῶ, τὴν ἡδονή, τὸ μέγα καὶ θαυμαστόν, τὸ πρέπον κτλ. Βλ., ἐπὶ παραδείγματι, τὴ σύγκριση Ἡροδότου καὶ Θουκυδίδη στὸν Διον. Ἄλικ. *Πρὸς Πομπήϊον* 3.

33.2 (τὸ) γὰρ... μικρότης: πρβλ. Ἄριστοτ. *H.N.* 1122b 8: ἡ γὰρ ἀκριβολογία μικροπρεπές.

ὥσπερ... παρολιγορούμενον: πρβλ. Horat. *Epist.* I, 6, 45-6: *exilis domus est ubi non et multa supersunt et dominum fallunt et prosunt furibus.*

μήποτε... μέγεθος: πρβλ. τὴ συζήτηση στὸν Διον. Ἄλικ. *Πρὸς Πομπ.* 2. Ὁ Πομπήϊος εἶχε γράψει: ἐν δὲ τοῦτο διῶχρῶζομαι, ὅτι οὐκ ἐστὶ μεγάλων ἐπιτυχεῖν ἐν οὐδενὶ τρόπῳ, μὴ τοιαῦτα τολμῶντα καὶ παραβαλλόμενον ἐν οἷς καὶ σφάλεσθαι ἐστὶν ἀναγκαῖον. Ὁ Διονύσιος ἀπαντᾷ: ἐγὼ τέ φημι τῆς ὑψηλῆς καὶ μεγαλοπρεποῦς καὶ παρακεκινδυνευμένης φράσεως ἐπιέμενον Πλάτωνα μὴ περὶ πάντα τὰ μέρη κατορθοῦν, πολλοστὴν μέντοι μοῖραν ἔχειν τῶν κατορθοῦμένων τὰ διαμαρτανόμενα ὑπ' αὐτοῦ. Plin. *Epist.* IX, 26, 2: *plerumque altis et excelsis adiacent abrupta: tutius per plana sed humilium et depressius iter; frequentior currentibus quam reptantibus lapsus, sed his non labendibus nulla, illis non nulla laus etiamsi labantur.*

τὰ δὲ μεγάλα ἐπισφαλῆ: πρβλ. Πλάτ. *Πολ.* 497d: τὰ γὰρ δὴ μεγάλα πάντα ἐπισφαλῆ καὶ τὸ λεγόμενον τὰ καλὰ τῷ ὄντι χαλεπὰ.

33.3 ὅτι φύσει κτλ.: κοινὸς τόπος. Cic. *De orat.* I, 129: *nihil est enim tam insigne nec tam ad diuturnitatem memoriae stabile quam id, in quo aliquid offenderis.* Horat. *Epist.* II, 1, 212: *discit enim citius meminisse libentius illud quod quis deridet, quam quod probat et veneratur.*

33.4 παρατεθειμένος: στὸ 9.2 ἦ, τὸ πιθανότερον, σὲ κάποιον ἄλλο σύγγραμμα.

τὴν τοῦ πρωτείου ψήφον κτλ.: πρβλ. τὰ ὅσα γράφει ὁ Dryden συγκρίνοντας τὸν Μπέν Τζόνσον μὲ τὸν Σαίξπηρ, «Ἐνα δοκίμιο περὶ δραματικῆς ποιήσεως», *Παλίμνηστον* 5, 1987, 69 [μτφρ. Φ. Ν. Ἱερωνυμίδης]: «Ἄν θὰ τὸν (= Ben Johnson) συνέκρινα μὲ τὸν Σαίξπηρ, ὀφείλω νὰ ἀναγνωρίσω πὼς εἶναι ὁ πιὸ σωστὸς ποιητῆς, ἀλλὰ ὁ Σαίξπηρ τὸ μεγαλύτερο πνεῦμα. Ὁ Σαίξπηρ ἦταν ὁ Ὅμηρος ἢ ὁ πατέρας τῶν

δραματικῶν μας ποιητῶν· ὁ Johnson ἦταν τὸ ὑπόδειγμα τοῦ φροντισμένου γραψίματος. Θαυμάζω αὐτόν, ἀλλὰ ἀγαπῶ τὸν Σαίξπηρ».

μηδενός (Κοραῖς καὶ Censor Jenensis: *μηδὲν ἐνός* P): ἐννοεῖται ἀπὸ τὰ παρακάτω *ἔνεκα*, ὅπως στὸν Θουκ. 5.104: *καὶ εἰ μὴ τοῦ ἄλλου, τῆς γε ξυγγενείας ἔνεκα*.

Ἀργοναύταις: ὁ τίτλος τοῦ ποιήματος τοῦ Ἀπολλωνίου (3ος αἰ. π.Χ.) παραδίδεται συνήθως ὡς *Ἀργοναυτικά*.

τῶν Ἐξωθεν: ἴσως ὁ Λογγίνος νὰ εἶχε ὑπόψη τοῦ ἐπικρίσεις γραμματικῶν γιὰ μικρὲς ἀτέλειες σὲ λεπτομέρειες. Στὸ Εἰδύλ. I.72b ἐπὶ παραδείγματι οἱ σχολιαστὲς ἐπισημαίνουν ὅτι δὲν ὑπῆρχαν λιοντάρια στὴ Σικελία, βλ. καὶ Grace B. Ruckh, «Longinus' Criticism of Theocritus», *CP* 29, 1942, 256-259.

ἄρ' οὖν... γενέσθαι: στὰ χροῖα προηγῆται τὸ ὄνομα τοῦ Ἀπολλωνίου καὶ ἔπεται τοῦ Ὀμήρου. Ἄν μείνουν τὰ ὀνόματα στὴ θέση τους, θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ στὴν ἀρχὴ ἓνα οὐ: *ἄρ' οὖν (οὐχ) Ὀμηρος* κτλ.

33.5 Ἡριγόνη: τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα τοῦ ἐλεγειακοῦ ποιήματος στὸν J. U. Powell, *Collectanea Alexandrina*, 64 κέ. Ὁ Ἀθηναῖος ἀγρότης Ἰκάριος μοιράστηκε μὲ μερικοὺς βοσκούς ἓνα ἀσκή μὲ κρασί ποῦ τοῦ εἶχε χαρίσει ὁ Διόνυσος. Οἱ βοσκοὶ νόμισαν ὅτι τοὺς εἶχε δηλητηριάσει καὶ τὸν ἔδειραν μέχρι θανάτου. Ἡ κόρη του Ἡριγόνη βρῆκε μὲ τὴ βοήθεια τοῦ σκυλιοῦ τοῦ πατέρα της τὸ πτώμα καὶ ὕστερα κρεμάστηκε ἀπὸ τὴ λύπη της. Ὑστερα ὁ Διόνυσος τρέλανε τὶς ἀθηναῖες κοπέλες καὶ τὶς ὠδήγησε στὴν αὐτοκτονία. Στὴ μνήμη τῆς Ἡριγόνης καθιερώθηκε μιὰ τελετουργικὴ πράξη, ἡ αἰώρα (βλ. Deubner, *Attische Feste*, 118 κέ.). Βλ. καὶ Ὑγίνος *fab.* 130.

ποιημάτων: τὸ ὑποκοριστικὸ δὲν σχετίζεται μὲ τὸ μέγεθος τοῦ ποιήματος, ποῦ θὰ πρέπει νὰ εἶχε γύρω στὸς 500 στίχους, ἀλλὰ μὲ τὴν ποιότητά του.

Ἀρχιλόχου... παρασύροντος: γιὰ τὴν καταγωγὴ τῆς εἰκόνας βλ. Ἀριστ. *Ἰπ.* 526 κέ.: *Κρατίνου μεμνημένος, δεσπολῶν βεύσας ποτ' ἐπαίνω διὰ τῶν ἀφελῶν πεδίων ἔρρει καὶ τῆς στάσεως παρασύρων ἐφόρει τὰς δροῦς* κτλ. ἴσως ἐδῶ ὁ Λογγίνος νὰ ἀντικρούει τὶς ἀπόψεις τοῦ Καλλιμάχου γιὰ τὸ θολὸ ποτάμι (= τὸ μεγάλο ποίημα) καὶ τὴν καθαρὴ πηγὴ (τὸ μικρὸ λεπτοεργημένο ποιημάτιο), βλ. *Ὑμνος εἰς Ἀπόλλ.* 108 κέ., *Αἴτια* ἀπ. 1, 19, *Ἐπίγρ.* 28, 1.

κάκείνης τῆς ἐκβολῆς: ἓνα περίεργο ἐν διὰ δυοῖν: *Ἀρχιλόχου... κάκείνης*. Καὶ οἱ δύο γενικὲς ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ *μείζων ποιητής*. ἴσως ἡ ἀνω-

μαλία νὰ εἶναι σκόπιμη· καὶ ὁ ἴδιος ὁ Λογγίνος «παρασύρεται» σὲ ἀνοικονόμητες ἐκφράσεις.

δαιμονίου πνεύματος: ὁ Δημόκριτος ἀναγνωρίζει ὡς καλὴ ποίηση μόνον αὐτὴ ποῦ γράφεται *μετ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἱεροῦ πνεύματος* (B. 18 D.-K.), πρβλ. καὶ Πλάτ. *Ἴων* 533e.

Βακχουλίδης: τὴν ἀποψη τοῦ Λογγίνου ὅτι ὁ Βακχουλίδης εἶναι κατώτερος ἀπὸ τὸν Πίνδαρο συμμερίζονται καὶ οἱ νεότεροι κριτικοί. Ὁ Βακχουλίδης δὲν ἔχει οὔτε τὴν πρωτοτυπία οὔτε τὴ μεγαλοπρέπεια οὔτε τὴν τολμηρότητα τῆς ἐκφρασης οὔτε καὶ τὴ βαθύτητα τῆς σκέψης τοῦ Πινδάρου.

Ἴων ὁ Χίος: ποιητὴς καὶ ἀπομνημονευματογράφος (γενν. τὸ 490 π.Χ.). Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ τὸν περιέλαβαν στὸν κανόνα τῶν 5 τραγικῶν. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ χωρίου βλ. T. B. L. Webster, «Sophocles and Ion of Chios», *Hermes* 71, 1936, 263.

τοῦ **Οἰδίοδος**: ὁ Λογγίνος ἀσπάζεται τὴν ἀποψη τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι ὁ *Οἰδίπους Τύραννος* εἶναι ἡ κλασικὴ τραγωδία, βλ., ἐπὶ παραδείγματι, *Ποιητ.* 1453b 6.

34.1 Ὑπερείδης: ὁ Quint. 10.1.77 ἐπαινεῖ τὸν Ὑπερείδη γιὰ τὴ γλυκύτητα καὶ τὴν ὀξυδέρκεια του (*dulcis in primis et acutus*) καὶ ὁ Διον. Ἀλικ. τὸν θεωρεῖ ἀνώτερο ἀπὸ τὸν Δείναρχο, *Δείναρχ.* 7: *ἐὰν τῆς μὲν λέξεως τὸ ἰσχυρόν, τῆς δὲ συνθέσεως τὸ ἀπλοῦν, τῶν δὲ πραγμάτων τὸ εὐκαιρον, τῆς δὲ κατασκευῆς τὸ μὴ τραγικὸν μηδὲ ὀγκώδες ἔχη (ταῦτα γὰρ μέγιστα ἐκείνου τοῦ ἀνδρὸς ἰδιά ἐστιν) Ὑπερείδου λέγεται· ἐὰν δὲ ἐνδεεστέρως ἐν αὐτοῖς τούτοις ἔχη, κἂν τὰ ἄλλα πάντα μὴ φαύλως ἢ γεγραμμένα, ἐν τοῖς Δείναρχου πάλιν ἀναγραφέτω.*

Ὑπακρος... πένταθλος: πρβλ. Πλάτ. *Ἐρασταί* 138e: *πότερον οὖν καὶ περὶ ταῦτα λέγωμεν, ἔφη, πένταθλον αὐτόν (sc. τὸν φιλόσοφον) δεῖν εἶναι καὶ ὕπακρον (τὸ πένταθλον περιελάμβανε τὰ ἐξῆς ἀγωνίσματα: ἄλμα, δρόμος, δίσκος, ἀκόντιο καὶ πάλη) καὶ 135d: ἄρ' ἐννοῶ, ἔφη, οἷον λέγεις τὸν φιλόσοφον ἄνδρα; δοκεῖς γὰρ μοι λέγειν οἷον ἐν τῇ ἀγωνίᾳ εἰσὶν οἱ πένταθλοι πρὸς τοὺς δρομέας ἢ τοὺς παλαιστάς. καὶ γὰρ ἐκεῖνοι τούτων μὲν λείπονται κατὰ τὰ τούτων ἄλλα καὶ δευτεροῖ εἰσι πρὸς τούτους, τῶν δὲ ἄλλων ἀθλητῶν πρῶτοι καὶ νικῶσιν αὐτούς.*

34.2 χάριτας: γιὰ τὴ δυσκολία ὀρισμοῦ πρβλ. Διον. Ἀλικ. *Λυσίας* 10: *ἡ πᾶσιν ἐπανθοῦσα τοῖς ὀνόμασι κἂν ἴσης χάρις, προᾶγμα παντὸς κρεῖττον λόγου καὶ θαυμασιώτερον, ὅσῃ μὲν γὰρ ἐστὶν ὀφθῆναι... χαλεπώτατον δὲ λόγῳ δηλωθῆναι.*

ἀφελείας: ἡ ἀφέλεια (= ἀπλότητα, φυσικότητα, ἔλλειψη προσποίησης) ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ λυσιπλοῦ ὕφους, βλ. Διον. Ἀλικ. Δημοσθ. 2: ἡ δὲ ἐτέρα λέξις ἡ λιτή καὶ ἀφελής καὶ δοκοῦσα κατασκευὴν τε καὶ ἰσχὺν τὴν πρὸς ἰδιώτην ἔχειν λόγον... ἐτελείωσε δ' αὐτὴν καὶ εἰς ἄκρον ἤγαγε τῆς ἰδίας ἀρετῆς Λυσίας ὁ Κεφάλου κτλ.

λέγει: ἡ ἀντίθεση λαλεῖν (καὶ γὰρ μετὰ ἀφελείας λαλεῖ) λέγειν (βλ. Εὐπ. ἀπ. 95K: λαλεῖν ἀριστος, ἀδυνατώτατος λέγειν) δὲν ἦταν στὴν ἐποχὴ τοῦ Λογγίνου ἀπ' ὅλους κατανοητὴ.

ἠθικόν = ἠθοποιία (διαγραφὴ χαρακτήρων): γιὰ τὸν ὄρο βλ. Cic. *Orat.* 37.128: *Duae res sunt enim quae bene tractatae ab oratore admirabilem eloquentiam faciunt quorum alterum est, quod Graeci ἠθικόν vocant, ad naturas et ad mores et ad omnem vitae consuetudinem accommodatum; alterum, quod iidem παθητικόν nominant, quod perturbantur animi et concitantur, in quo una regnat oratio.*

μυκτῆρ: ἐδῶ μτφρ.: σκῶμμα, ἐμπαιγμός (πρβλ. μυκτηρίζω, μυκτηρισμός, Ἄνων. *Περὶ τρόπων* 8, 724 Walz: *μυκτηρισμός δὲ ἐστὶ λόγος διασυρτικός μετὰ τῆς τῶν ῥινῶν μύσεως, ὡς ὅταν ἐπὶ κακῶ ἄλόντα τιὰ ὀνειδίζοντες εἴπωμεν «καλὸν ἔργον ἐποίησας καὶ φρονίμου ἀνδρός» ἐπιπλέοντες καὶ πνεῦμα διὰ τῶν ῥινῶν*). Γιὰ τὸν ἀττικὸ μυκτῆρα («*pnasus atticus*» Sen. *Suas.* 1.6) βλ. Λουκ. *Προμηθεὺς εἰ* 1.

οὐκ ἄμουσα οὐδ' ἀνάγωγα: γιὰ τὴ συμπλοκὴ πρβλ. Φιλ. *Περὶ μέθης* 33 *ψυχῶν, ὅσαι μὴ ἀνάγωγοι καὶ ἄμουσοι*. Γιὰ τὴ διαφορὰ τῶν σκωμμάτων βλ. Cic. *de offic.* I.29.

κατὰ... ἐπικείμενα: δυσνόητο χωρίο. Τὸ ἄλας εἶναι πρόταση τοῦ Tucker (ὁ P ἔχει ἄλλᾳ). Γιὰ τὴ μτφρ. σημασία βλ. Πλούτ. *Ἡθ.* 845c: *αἱ Μεγάλου κομωδία ἀφθόνων ἁλῶν καὶ ἱερῶν μετέχουσι... οἱ δὲ Ἀριστοφάνους ἄλας, πικροὶ καὶ τραχεῖς ὄντες* κτλ. Πρβλ. καὶ τὸ λατ. *sales* (λ.χ. Cic. *Ad fam.* IX.15).

Λητώ: βλ. Ὑπερ. ἀπόσπ. 67-75 Kenyon. Πρόκειται γιὰ τὰ μυθολογούμενα ποῦ ὁ Ὑπερείδης ἀνέπτυξε ὑποδειγματικὰ (βλ. Ἐρμογ. *Περὶ ἰδεῶν* 1.6, 11.219 Sp.) στὸν Δηλιακὸ τοῦ λόγου, τὸν ὁποῖο ἐξεφώνησε γύρω στὰ 343 π.Χ. στοὺς Ἀμφικτύονες. Οἱ Δῆλιοι εἶχαν ζητήσει ἀπὸ τὸν Φίλιππο νὰ ὑποστηρίξει τίς διεκδικήσεις τους πάνω στὸ καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος τὸν ὁποῖο οἱ Ἀθηναῖοι ἤλεγχαν ἀπὸ τὸ 422 π.Χ.

Ἐπιτάφιον: Ὑπερ. *Λόγ.* 6. Ὁ ἐπικήδειος αὐτοῦ λόγος ἐκφωνήθηκε τὸ 322 γιὰ τοὺς νεκροὺς τοῦ Λαμιακοῦ πολέμου.

Φρόνης: ἡ ἑταῖρα Φρόνη κατηγορήθηκε γιὰ ἀσέβεια γιὰτὶ ἐκώμασε ἐν Λυκίῳ. Στὴ δίκη (γύρω στὸ 340) τὴν ὑπεράσπιση τῆς ἑταῖρας ἀνέλαβε ὁ Ὑπερείδης, ποῦ μὲ ἓνα τολμηρὸ τέχνασμα κατόρθωσε νὰ τὴν ἀπαλλάξει. Βλ. Ἀθῆν. 590e: *ὁ δὲ Ὑπερείδης συναγορεύων τῇ Φρόνῃ, ὡς οὐδὲν ἦντε λέγων... παραγαγὼν αὐτὴν εἰς τοῦμφανῆς καὶ περιουρήξας τοὺς χιτωνίσκους γυμνά τε τὰ στέρα ποιήσας τοὺς ἐπιλογικούς οἴκτους ἐκ τῆς ὄψεως ἐπερητόρευσε δεισιδαιμονησαί τε ἐποίησε τοὺς δικαστὰς καὶ τὴν ὑποφῆτιν καὶ ζάκορον Ἀφροδίτης ἐλέω χρησαμένους μὴ ἀποκτεῖναι*. Τὰ σωζόμενα ἀποσπ. τοῦ λογιδίου στὸν Kenyon 171-80.

Ἀθηνογένους: πρόκειται γιὰ λόγου ποῦ ἐκφωνήθηκε γύρω στὸ 320 καὶ ἀφορᾷ ἓνα συμβόλαιο ἀγορᾶς σκλάβων. Ὁ λόγος εἶναι περίφημος γιὰ τὴν ἠθοποιία του. Ὑπερ. *Λόγ.* 3(5).

34.4 ἄλλ' ἐπειδήπερ... ἀπὸ ἐδῶ ἀρχίζει μιὰ τεράστια περίοδος κατὰ μέσηση τοῦ δημοσθενικοῦ «χαρακτήρος».

«καρδίη νήφοντος ἀργά»: καὶ τὸ ἰωνικὸ καρδίη καὶ ὁ τροχαϊκὸς ρυθμὸς δημιουργοῦν τὴν ὑπόψια ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα ποιητικὸ παράθεμα. Πρβλ. τὸ γνωμικόν, τὸ ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ νήφοντος ἐπὶ τῆς γλώττης τοῦ μεθύοντος. Διογ. VIII, 43 (βλ. καὶ Διογ. VII, 28 οἶνος καὶ ἀλήθεια).

Ἐνθεν ἑλών: βλ. θ 499 κέ. φαῖνε (sc. ὁ Δημόδοκος) δ' αἰοδῆν ἔνθεν ἑλών (= ξεκινώντας ἀπὸ τὸ σημεῖο ποῦ) ὡς οἱ μὲν... ἀπέλειον... Ἡ συμπλοκὴ αὐτὴ ἀπαντᾷ συχνὰ σὲ μτφρ. συγγραφεῖς στὴ σημασία «ἐπὶ τούτου»: Διογ. Λαέρτ. I.102 *ἔνθεν ὁ Ἀνάχαρσις ἑλών ἔφη*. Ὁ Λογγίνος φαίνεται νὰ φαντάζεται ὅτι ὁ Δημοσθένης ἐρχεται νὰ μιλήσει μετὰ τὸν Ὑπερείδη.

τοῦ μεγαλοφουεστάτου: εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφασίσαι κανεὶς ἀπὸ ποῦ ἐξαρτᾶται ἡ λέξη. Ὁ Wilamowitz τὴν θεώρησε ὡς ἐπεξηγήση τοῦ ἔνθεν ἑλών καὶ ἔτσι διέβασε ἀρετῆς συνετελεσμένης. Ὁ πληθ. ὅμως εἶναι ἀπαραίτητος λόγω τῆς ἀπαρίθμησης ποῦ ἀκολουθεῖ. Ὁ Τουρ νόμισε ὅτι ὁ Λογγίνος μιλάει γιὰ τὴν ὀφειλὴν τοῦ Δημοσθένη στὸν Θεουκυδίδη (βλ. Διον. Ἀλικ., *Θουκ.* 53: *καὶ Θεουκυδίδου ζηλωτῆς ἐγένετο... παρ' ἐκείνου λαβὼν... τὰ τάχη λέγω καὶ τὰς συστροφὰς καὶ τοὺς τόνους καὶ τὸ πικρὸν καὶ τὸ στριφνὸν καὶ τὴν ἐξεγείρουσαν τὰ πάθη δεινότητα*). Ὁ Russell πιστεύει ὅτι ἡ γεν. ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἐπ' ἄκρον.

καὶ ἐπ' ἄκρον... δεινότητα: πρβλ. Διον. Ἀλικ. *Θουκ.* 23 (ὁ λόγος εἶναι γιὰ τοὺς πρώτους ἱστοριογράφους): *τὰς μὲν οὖν ἀναγκαίαις ἀρεταῖς ἡ λέξις αὐτῶν πάντων ἔχει... τὰς δ' ἐπιθέτους, ἐξ ὧν μάλιστα διάδη-*

λος ἢ τοῦ ῥήτορος γίνεται δύναμις, οὔτε ἀπάσας οὔτε εἰς ἄκρον ἠκούσας, ἀλλ' ὀλίγας καὶ ἐπὶ βραχύ, ὕψος λέγω καὶ καλλιροημοσύνην καὶ σεμνολογίαν καὶ μεγαλοπρέπειαν· οὐδὲ δὴ τόνον οὐδὲ βάρους οὐδὲ πάθος διεγείρον τὸν νοῦν οὐδὲ τὸ ἐρωμένον καὶ ἐναγώνιον πνεῦμα, ἐξ ὧν ἢ καλουμένη γίνεται δεινότης.

θεόπεμπτά τινα δωρήματα: ἡ λογοτεχνικὴ ἱκανότητα ὡς θεῖο δῶρο εἶναι κοινὸς τόπος. Πρβλ. Ἀρχιλ. 1: εἰμὶ δ' ἐγὼ θεράπων μὲν Ἐνναλίῳ ἀνακτος καὶ Μουσέων ἐρατὸν δῶρον ἐπιστάμενος.

καὶ ὑπὲρ ὧν οὐκ ἔχει: δυσνόητη ἔκφραση. Ὁ Russell δίνει δύο ἐρμηνεῖες: 1) ἀκόμη καὶ σὲ συσχετισμὸ μὲ τὰ προτερήματα ποῦ δὲν ἔχει, 2) ἔτσι ποῦ ν' ἀντισταθμίζει ἀκόμη καὶ τὰ ἐλαττώματά του. Ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ πολικὴ ἔκφραση τοῦ τύπου «ἔχασε ὅ,τι εἶχε καὶ δὲν εἶχε».

καταβροντᾷ καὶ καταφέγγει: πρβλ. Ἀριστοφ. Ἀχ. 529-30: ἐντεῦθεν ὀργῆ Περικλέης οὐλύμπιος ἤστραπτεν, ἐβρόντα.

35.1 ἐπὶ μέντοι... λείπεται: ὁ Λογγίνος κάνει δύο συγκρίσεις: ὅπως εἶναι ὁ Ὑπερείδης ἀπέναντι στὸν Δημοσθένη ἔτσι εἶναι καὶ ὁ Λυσίας ἀπέναντι στὸν Πλάτωνα. Ὅμως ὑπάρχουν δύο διαφορές: 1) ὁ Λυσίας θὰ ἔχανε ἐκεῖ ποῦ ὁ Ὑπερείδης θὰ νικοῦσε, 2) ὁ Λυσίας εἶναι ἐνοχός γιὰ περισσότερα λάθη ἀπὸ ὅ,τι ὁ Πλάτων.

Ὁ Grube («Notes on the περί ὕψους», *AJPh* 78, 1957, 371-4) δὲν δέχεται τίς ἐπεμβάσεις τοῦ Manutius (ὁ Λυσίας: ἀπουσίας P) καὶ τοῦ Tour (ὁ μὲν P), πιστεύοντας ὅτι ἡ σύγκριση εἶναι ἀνάμεσα στὸν Δημοσθένη καὶ τὸν Πλάτωνα. Ἡ μετάφραση ποῦ προτείνει ἔχει ὡς ἐξῆς: «Now in the case of Plato there is still another difference, as I said (a reference to Plato's errors in 32, 7). For he is indeed inferior not in the greatness of his virtues but in the frequency of their absence; he is even more excessive in his faults than lacking in virtues».

ὡς ἔφην: στὸ 32, 8.

ὁ Λυσίας sc. Πλάτωνος. Πρβλ. Λιβάν. ἐπιστ. 78: οὐκ ὦν νήπιος, ἀλλ' οὐδὲ Ὀδυσσεύς λειπόμενος.

οὐ... ἀλλά: ἀντὶ τοῦ οὐ μόνον... ἀλλὰ καί.

35.2 ὅτι ἡ φύσις... ἄνθρωπον: κοινὸς τόπος πλατωνικῆς προέλευσης, βλ. Πλ. Τίμ. 90A: φυτὸν οὐκ ἔγγειον ἀλλ' οὐράνιον, Πρωτ. 322A: ἄνθρωπος θείας μετέσχε μοίρας. Ἀρρ. Ἐπίκτ. 2,9,3.

ἔκτισε: ὁ P ἔχει ἔ...κρινε, τὰ ἀπόγραφα ἔκρινε καὶ ὁ Selb πρότεινε ἐξέκρινε

(πρβλ. Θουκ. 6.96.3). Τὸ νόημα ἐντούτοις ἀπαιτεῖ ῥῆμα μὲ τὴν ἐννοια τοῦ δημιουργῶ: ἔκτισε (ἔτσι ὁ Seager), ἐποίησε ἢ ἐπλασε.

τὸν ἄνθρωπον: γιὰ τὸν πλεονασμὸ, ποῦ ἴσως ἐδῶ ὑποβάλλει τὴν αἰσθησι μιᾶς θρησκευτικῆς σεμνολογίας, πρβλ. Κλήμ. Ἀλεξ. Πρωτρεπτ. 1.98. 22: μόνος ὁ τῶν ὄλων δημιουργός... τοιοῦτον ἄγαλμα ἔμψυχον ἡμᾶς τὸν ἄνθρωπον ἐπλασεν.

πανήγυριν: πρβλ. Ἰάμβλ. Βίος Πυθαγ. 58: εἰκέναι γὰρ ἔφη (sc. Πυθαγόρας) τὴν εἰς τὸν βίον τῶν ἀνθρώπων πάροδον τῶ ἐπὶ τὰς πανηγύρεις ἀπαντῶντι ὁμίλῳ ὡς γὰρ ἐκεῖσε παντοδαποὶ φοιτῶντες ἄνθρωποι ἄλλος κατ' ἄλλου χρεῖαν ἀφικνεῖται (ὁ μὲν χρηματισμοῦ τε καὶ κέρδους χάριν ἀπεμπολῆσαι τὸν φόρτον ἐπειγόμενος, ὁ δὲ δόξης ἐνεκα ἐπιδειξόμενος ἤκει τὴν ῥώμην τοῦ σώματος· ἔστι δὲ καὶ τρίτον εἶδος καὶ τό γε ἐλευθεριώτατον, συναλιζόμενον τόπων θεάς ἐνεκα καὶ δημιουργημάτων καλῶν καὶ ἀρετῆς ἔργων καὶ λόγων, ὧν αἱ ἐπιδείξεις εἰώθεσαν ἐν ταῖς πανηγύρεσι γίνεσθαι), οὕτως δὴ καὶ τῶ βίῳ παντοδαποὺς ἀνθρώπους ταῖς σπουδαῖς εἰς ταῦτο ἀθροίζεσθαι. Cic. *Tusc. Disp.* 5, 3 καὶ Norden, *Agnostos Theos*, 104.

θεατάς...: πρβλ. Ἀρρ. Ἐπίκτ. 1.6.19: τὸν δ' ἄνθρωπον θεατὴν εἰσήγαγε αὐτοῦ τε καὶ τῶν ἔργων τῶν αὐτοῦ, καὶ οὐ μόνον θεατὴν, ἀλλὰ καὶ ἐξηγητὴν αὐτοῦ. Seneca, *de otio* 5, 3: *curiosum nobis natura ingenium dedit et artis sibi ac pulchritudinis suae conscia spectatores nos tantis rerum spectaculis genuit*. Γιὰ ἕναν παραπλήσιο ὄρισμὸ τοῦ ἀνθρωπίνου «τέλους» πρβλ. Κλήμ. Ἀλεξ. Στρομ. 2.21.129.

35.3 ἐπιβολῆς (-ῆς χφφ, -ῆ Ruhnken): ἡ συμπλοκὴ διανοίας ἐπιβολῆ (iniectus animi) εἶναι τεχνικὸς ὅρος τῶν ἐπικουρείων, π.χ. Διογ. Λαέρτ. 10.31: ἐν τοίνυν τῶ κανόνι λέγων ἐστὶν ὁ Ἐπίκουρος κοιτήρια τῆς ἀληθείας εἶναι τὰς αἰσθήσεις καὶ προλήψεις καὶ τὰ πάθη, οἱ δ' Ἐπικούρειοι καὶ τὰς φανταστικὰς ἐπιβολὰς τῆς διανοίας.

ἐκβαίνουσιν αἱ ἐπίνοιαι: ἡ ἀποψη ὅτι τὸ ἀνθρώπινο μυαλὸ μπορεῖ νὰ ἀπλώνει τὴ σκέψη του καὶ πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ κόσμου εἶναι κοινὸς φιλοσοφικὸς τόπος, Ψευδο-Ἀριστοτ. *Περὶ κόσμου* I, Seneca, *de otio* 5, 6, Lucretius 1, 72 κέ.

πρὸς ἃ γεγονάμεν: γιὰ τέτοιου εἶδους τελεολογικὰ ἐρωτήματα βλ. Μ. Αὐρήλιος 8.52: ὁ μὲν μὴ εἰδὼς ὅτι ἐστὶ κόσμος, οὐκ οἶδεν ὅπου ἐστίν. ὁ δὲ μὴ εἰδὼς πρὸς ὅ,τι πέφυκεν οὐκ οἶδεν ὅστις ἐστίν οὐδ' ὅ,τι ἐστὶ κόσμος. ὁ δὲ ἐν τι τούτων ἀπολιπὼν οὐδ' ἂν πρὸς ὅ,τι αὐτὸς πέφυκεν εἴποι.

35.4 οὐ τὰ μικρὰ βεῖθρα κτλ.: ἴσως ἔμμεση ἀπάντηση στοῦ περίφημο δόγμα τοῦ Καλλιμάχου ("Υμνος εἰς Ἀπόλλωνα 105 κέ.) γιὰ τὴν διλογιστικὰ καὶ μακροστιχίᾳ τῶν ποιημάτων: "Ὁ Φθόνος Ἀπόλλωνος ἐπ' οὐατα λάθριος εἶπεν / «οὐκ ἄγαμαι τὸν ἀοιδὸν δὲ οὐδ' ὄσα πόντος ἀείδει»./ Τὸν Φθόνον ὠπόλλων ποδί τ' ἤλασεν ὧδέ τ' εἶπεν / Ἀσσυρίου ποταμοῖο μέγας ῥόος, ἀλλὰ τὰ πολλὰ / λύματα γῆς καὶ πολλὸν ἐφ' ὕδατι συρφετὸν ἔλκει./ Διοῖ δ' οὐκ ἀπὸ παντὸς ὕδωρ φορέουσι μέλισσαι, / ἀλλ' ἦτις καθαρὴ τε καὶ ἀχράαντος ἀνέρπει / Πίδακος ἐξ ἰερῆς ὀλίγη λιβάς ἄκρον ἄωτον.

Ἰστρον = ὁ Δούναβης: γιὰ τὴ συνάψη μὲ τὸν Ρῆνο πρβλ. Ἡρωδιαν. Ἱστορ. 6.7, 6: μέγιστοι γὰρ δὴ οὗτοι ποταμῶν ἐπ' ἄρκτω ῥέουσι, Ῥῆνός τε καὶ Ἰστρος, ὁ μὲν Γερμανοῦς, ὁ δὲ Παίονας παραμειβων.

τῶν οὐρανίων: ὁ Ἥλιος καὶ τὰ ἄστρα. Ἡ ἀντίθεση τοῦ χρειώδους πυρός μὲ τὰ οὐράνια φωτεινὰ σώματα ἀπαντᾷ συχνά, πρβλ. Cic. *Cael.* 67: *lux... longe alia est solis, alia lychnorum.*

πολλάκις ἐπισκοτούμενων: τὸ ἐπίρρ. ὑποδηλώνει ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ τίς ἐκλείψεις τοῦ Ἥλιου ἢ τῆς Σελήνης, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀπόκρυψη τῶν οὐρανίων σωμάτων ἀπὸ τὰ σύννεφα, πρβλ. Sen. *ep.* 92.17.

οὐδέ... πυρός: στοῦ χωρίου ἴσως ὑπόκεινται οἱ *loci illustres* γιὰ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Αἴτνας, Πίνδ. *Πυθ.* I, 21-26: τὰς ἐρεῦγονται μὲν ἀπλάτου πυρός ἀγνόταται ἐκ μυχῶν παγαί· ποταμοὶ δ' ἀμέραισιν μὲν προχέοντι ῥόον καπνοῦ αἰθῶν· ἀλλ' ἐν ὄρφναισιν πέτρας φοίνισσα κυλινδομένα φλόξ ἐς βαθείαν φέρει πόντου πλάκα σὺν πατάγῳ. κείνο δ' Ἡφαιστοιο κρονονὸς ἐρπετὸν δεινοτάτους ἀνατέμπει· τέρας μὲν θαυμάσιον προσιδέσθαι· *Αἰσχ. Πρ. Δεσμ.* 367-9: ἔνθεν ἐκροαγῆσονται ποτε ποταμοὶ πρὸς δάπτοντες ἀγρίαις γνάθοις τῆς καλλικάρπου Σικελίας λευροῦς γύας.

γηγενούς... αὐτομάτου (γένους... αὐτοῦ μόνου P, τὶς ὀρθὴς γραφὴς ἀποκατέστησαν ὁ Κοραῆς, ὁ Markland καὶ ὁ Haupt): πρβλ. Ἡράκλ. Ὀμηρ. ἀλληγ. 26: ἐνταῦθα γὰρ ἀνιένται γηγενούς πυρός αὐτόματοι φλόγες.

35.5 ὡς εὐπόριστον... ἀναγκαῖον: κοινὸς τόπος ἐπικουρείας προέλευσης, πρβλ. Usener, *Episcurea* 469: Ἐπικούρου χάρις τῇ μακαρίᾳ φύσει ὅτι τὰ ἀναγκαῖα ἐποίησεν εὐπόριστα, τὰ δὲ δυσπόριστα οὐκ ἀναγκαῖα.

θαυμαστὸν κτλ.: πρβλ. Δημ. *Περὶ ἐρμ.* 60: πᾶν δὲ τὸ σύνθηες μικροπραπές, διὸ καὶ ἀθαύμαστον.

36.1 ἀφ' ὧν οὐκέτι... μέγεθος: ὅπως συμβαίνει μὲ ὀρισμένα φυσικὰ φαινόμενα, λ.χ. τὰ ἡφαιστεία, τὶς καταγίδες κτλ.

36.2 ἐνὶ... ὕψει καὶ κατορθώματι: = ὑψηλῶ κατορθώματι (σχῆμα ἐν διὰ δυοῖν).

Πλάτωνος: πρβλ. Διον. Ἀλικ. Ἐπιστ. πρὸς Πομπ. 2 p. 231 U.-R.: οὐδὲν διαφερόμεθα πρὸς ἀλλήλους· σὺ τε γὰρ ὁμολογεῖς ἀναγκαῖον εἶναι τὸν ἐπιβαλλόμενον μεγάλοις καὶ σφάλεσθαι ποτε, ἐγὼ τέ φημι τῆς ὑψηλῆς καὶ μεγαλοπρεποῦς καὶ παρακεκινδυνευμένης φράσεως ἐφιέμενον Πλάτωνα μὴ περὶ πάντα τὰ μέρη κατορθοῦν, πολλοστὴν μέντοι μοῖραν ἔχει τῶν κατορθουμένων τὰ διαμαρτανόμενα ὑπ' αὐτοῦ.

ὑπὸ τοῦ φθόνου: παράδειγμα ὁ Ζωῖλος ἀπέναντι τοῦ Ὀμηρο.

παρνοίας ἀλῶναι: πρβλ. *Αἰσχ. Κατὰ Κτησιφ.* 251: ὁ δῆμος... ὡσπερ παραγεγηρακῶς ἢ παρνοίας ἐαλωκῶς.

φέρων ἀπέδωκε: τὸ πρότυπο γιὰ τὴν ἔκφραση ὀμηρικὸ I 331: καὶ πάντα φέρων Ἀγαμέμνονι δόσκον.— Σὲ ἓνα μαρμάρينو ἀνάγλυφο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (βρέθηκε κοντὰ στὴν ἀρχαία Bovillae) παριστάνονται ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἢ Γῆ καὶ ὁ Αἰὼν νὰ στεφανώνουν τὸν Ὀμηρο πού εἶναι καθισμένος σὲ ἓνα θρόνο (βλ. A. Wace & Fr. Stubbings, *A Companion to Homer*, εἰκ. I).

ἔστ' ἄν... τεθῆλη: ὁ στίχος προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐπίγραμμα (ὑποτίθεται ὅτι βρισκόταν χαραγμένο στὸν τάφο τοῦ Μίδα) πού παραδίδεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα (Φαῖδρ. 264d) καὶ ἄλλους συγγραφεῖς: χαλκῆ παρθένος εἰμί, Μίδα δ' ἐπὶ σήματι κείμαι./ ὄφρ' ἄν ὕδωρ τε νῆη καὶ δένδρεα μακρὰ τεθῆλη,/ αὐτοῦ τῆδε μένουσα πολυκλαύτου ἐπὶ τύμβου,/ ἀγγελέω παρ-ιοῦσι, Μίδας δτι τῆδε θέαπται. Τὸ ἐπίγρ. ἀποδιδόταν στὸν Ὀμηρο καὶ στὸν Κλεόβουλο ἀπὸ τῆ Λίνδο. Ἡ χαλκῆ παρθένος θὰ πρέπει νὰ ἦταν σφίγγα ἢ σειρήνα. Ἡ σειρά τῶν στίχων μπορεῖ νὰ ἀλλαχθεῖ χωρὶς νὰ διαφοροποιηθεῖ τὸ νόημα.

τὸν γράφοντα: ὁ Καικίλιος;

36.3 ὁ Κολοσσός ὁ ἡμαρτημένος: πολυσυζητημένο χωρίο. Οἱ ἑρμηνεῖες πού ἔχουν προταθεῖ εἶναι οἱ ἀκόλουθες: 1) Ὁ Κολοσσός τῆς Ρόδου (3ος αἰ. π.Χ.) πού καταστράφηκε ἀπὸ σεισμό. Ἄν δεχτοῦμε αὐτὴν τὴ δυνατότητα τὸ ἡμαρτημένος εἶναι ἀκατανόητο καὶ θὰ πρέπει νὰ υἱοθετηθεῖ ἡ διόρθωση τοῦ Walters Χάρητος, πού εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ γλύπτη. 2) Τὸ κολοσσαῖο ἄγαλμα τοῦ Νέρωνα, πού κατασκεύασε ὁ Ζηνώδωρος, *Plin. Nat. Hist.* 34.46. 3) Τὸ ἄγαλμα τοῦ Δία πού κατασκεύασε ὁ Φειδίας στὴν Ὀλυμπία, βλ. *Στράβων* 8.3.30: τὸ τοῦ Διὸς ξόανον, ὃ ἐποίει Φειδίας... τηλικούτον τὸ μέγεθος, ὡς, καίπερ μεγίστου ὄντος τοῦ νεώ, δοκεῖν ἀστοχῆσαι τῆς συμμετρίας τὸν τε-

χνίτην, καθήμενον ποιήσαντα, ἀπτόμενον δὲ σχεδόν τι τῇ κορυφῇ τῆς ὀροφῆς, ὡστ' ἔμφασιν ποιεῖν, ἐὰν ὀρθὸς γένηται διαναστάς, ἀποστεγάσειν τὸν νεών. 4) Ἐνα ὁποιοδήποτε μεγάλο ἄγαλμα, πού δὲν ἔχει τέλειες ἀναλογίες, πρβλ. Στράβων 1.1.23: καθάπερ τε καὶ ἐν τοῖς κολοσσικοῖς ἔργοις οὐ τὸ καθ' ἕκαστον ἀκριβὲς ζητοῦμεν ἀλλὰ τοῖς καθόλου προσέχομεν μᾶλλον εἰ καλῶς τὸ ὄλον.

ὁ Πολυκλείτου δορυφόρος: ὁ περίφημος «Κανὼν» πού ἐπαινοῦνταν γιὰ τὴ συμμετρία τῶν μορίων του, βλ. Plin. *N.H.* 34.55: *Polycleitus Sicyonius... doryphorum viriliter puerum fecit, quem et canona artifices vocant liniamenta artis ex eo petentes veluti a lege quadam, solusque hominum artem ipsam fecisse artis opere iudicatur.* Τὸ ἄγαλμα ἔχει χαθεῖ, σώζονται ὡστόσο ἀρκετὰ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα. Βλ. G. M. A. Richter, *The Sculpture and Sculptors of the Greeks*, 245-247 καὶ A. F. Stewart, «The Canon of Polycleitos: A Question of Evidence», *JHS* XCVIII, 1978, 122-131.

Δορυφόρος;: ἔστιξα μὲ ἐρωτηματικὸ γιὰ τὴ διαφορετικὰ ἢ φράση εἶναι ἀκατανόητη. Τὸ ἀκριβέστατον ἀναφέρεται στὸν Δορυφόρο, τὸ μέγεθος (τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ κολοσσοῦ) ταιριάζει στὰ ἔργα τῆς φύσης.

λογικόν: ὁ Λογγίνος προφανῶς παίζει μὲ τὴ διπλὴ σημασία τοῦ ἐπιθ. 1. ὁ λαλητικὸς 2. ὁ ἔλλογος.—Σύμφωνα μὲ τὴ συλλογιστικὴ τοῦ Λογγίνου ἡ λογοτεχνία πρέπει νὰ κρίνεται μὲ τὰ κριτήρια πού ἐφαρμόζονται στὰ ἔργα τῆς φύσης, δηλ. τὸ μέγεθος. Γι' αὐτὲς τὶς ἀπόψεις (ἢ γλυπτικὴ πρέπει νὰ εἶναι ρεαλιστικὴ, ἢ λογοτεχνία νὰ ξεπερνᾷ τὰ ἀνθρώπινα) βλ. R. W. Lee, «Ut pictura poesis», *Art Bulletin* XXII (1940).

36.4 ἐπὶ τὴν ἀρχὴν κτλ.: στὸ κεφ. 2.

ἀλληλουχία: πρβλ. Horatius *A.P.* 408-411:

*natura fieret laudabile carmen an arte
quaesitum est: ego nec studium sine divina vena,
nec rude quid possit video ingenium: alterius sic
altera poscit opem res et coniurat amice.*

37.1 ταῖς δὲ μεταφοραῖς: ὁ Λογγίνος συγκεφαλαιώνει τὴν ἐπιχειρηματολογία πού ἄρχισε ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ κεφ. 32 καὶ τὴν ὁποία εἶχε διακόψει μὲ τὴν παρεμβολὴ τῆς σύγκρισης Πλάτωνα καὶ Λυσία. Τὸ θέμα αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου θὰ πρέπει νὰ ἦταν ὅτι οἱ παρομοιώσεις εἶναι ἐκτεταμένες μεταφορὲς καὶ οἱ μεταφορὲς συμπυκνωμένες παρομοιώσεις, πρβλ. Ἀριστοτ. *Ρητορ.* 1406b 20: ἔστι δὲ καὶ ἡ εἰκὼν μετα-

φορὰ· διαφέρει γὰρ μικρὸν· δταν μὲν γὰρ εἶπη [τὸν Ἀχιλλέα] ὡς δὲ λέων ἐπόρουσεν», εἰκὼν ἔστιν, δταν δὲ «λέων ἐπόρουσεν», μεταφορὰ... χρήσιμον δὲ ἡ εἰκὼν καὶ ἐν λόγῳ, ὀλιγάκις δὲ ποιητικὸν γάρ. Οἰστέται δὲ ὡσπερ αἱ μεταφοραὶ· μεταφοραὶ γὰρ εἰσι, διαφέρουσαι τῷ εἰρημένῳ... Πάσας δὲ ταύτας καὶ ὡς εἰκόνας καὶ ὡς μεταφορὰς ἔξεστι λέγειν, ὡστε ὅσαι ἂν εὐδοκιμῶσιν ὡς μεταφοραὶ λεχθεῖσαι, δῆλον ὅτι αὐταὶ καὶ εἰκόνας ἔσονται, καὶ αἱ εἰκόνας μεταφοραὶ λόγου δεόμεναι. Quint. 8, 6, 8-9.

παραλλάττουσαι...: λείπουν δύο φύλλα ἀπὸ τὸν P.

38.1 (καταγέλα)στοι καὶ αἱ τοιαῦται (sc. ὑπερβολαί): ἡ συμπλήρωση τοῦ Dobree, *Adv.* I p. 566. Γιὰ τὶς ὑπερβολὰς βλ. Ἀριστοτ. *Ρητορ.* 3.11: εἰσὶ δ' αἱ ὑπερβολαὶ μειρακιώδεις· σφοδρότητα γὰρ δηλοῦσι· διὸ ὀργιζόμενοι λέγουσιν μάλιστα... διὸ προεσβυτέρῳ λέγειν ἀπρεπές· χρωῶνται δὲ μάλιστα τούτῳ Ἀττικοὶ ῥήτορες. Quint. 8.6.73: *sed huius quoque rei seruetur mensura quaedam. quamvis enim est omnis hyperbole ultra fidem, non tamen esse debet ultra modum, nec alia via magis in κακοζηλίαν itur...* Σύμφωνα μὲ τὸν Quintilianus ἡ ὑπερβολὴ παρατηρεῖται apud rusticos, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη στους νέους. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Quintilianus τὴν συσχετίζουν μὲ τὸ κωμικὸ στοιχεῖο.

«εἰ μὴ... φορεῖτε»: [Δημοσθ.] *Περὶ Ἀλωνήσου* 7.45: εἶπερ ὑμεῖς τὸν ἐγκέφαλον ἐν τοῖς κροτάφοις καὶ μὴ κτλ. Βλ. γιὰ τὴ γνησιότητα τὴν Ὑπόθεσιν τοῦ Λιβανίου: καὶ μὴν καὶ τὸ ἐπὶ τέλει ῥηθὲν οὐ μικρὸν μαρτύριον τοῦ νόθου εἶναι τὸν λόγον «εἶπερ... φορεῖτε», ὁ μὲν γὰρ Δημοσθένης εἶωθε παρησιᾶ χρῆσθαι, τοῦτο δὲ ὕβρις ἔστι καὶ λοιδορία μέτρον οὐκ ἔχουσα.

προοιστέον: ἔτσι ὁ Seager (*Cl.J.* 13, 1946, 322), ὁ P ἔχει παροριστέον. Ἄν διατηρήσουμε τὸ παροριστέον, θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε στὴ θέση τοῦ ἕκαστον τὸ ἐκάστοτε: «Μέχρι πού πρέπει νὰ ἐπεμβαίνουμε σὲ κάθε περίσταση».

38.2 παιδὸς πρᾶγμα ἔπαθε: περίεργη σύναψη τοῦ πάσχειν μὲ τὸ οὐσ. πρᾶγμα, πού ἐδῶ δηλώνει δράση.

«ἔπειθ'... διελευθεῖν»: ἐλεύθερη ἀπόδοση τοῦ Ἰσοκρ. *Πανηγ.* 8. Κοινὸς τόπος πού ἔχει τὴν ἀρχὴν του στὸν Γοργία (Radermacher, *Artium scriptores* 167) γιὰ τὴ δύναμη τῆς ρητορικῆς. Ἀριστοφ. *Βάτρ.* 1105, Πλάτων *Φαῖδρ.* 267a-b.

38.3 προεῖκομεν: στὸ 17.1.

- ὄπερ ὁ Θουκυδίδης...**: ὁ Λογγίνος σπεύδει νὰ θεωρήσει τὰ λεγόμενα τοῦ Θουκυδίδη ὡς ὑπερβολές ἐνῶ δὲν εἶναι διόλου σίγουρο ὅτι ὁ ἱστορικός ὑπερβάλλει.
- «οἱ τε γὰρ Συρακοῦσιοι κτλ.»**: Θουκ. 7.84: οἱ τε Πελοποννήσιοι ἐπικαταβάντες τοὺς ἐν τῷ ποταμῷ μάλιστα ἐσφαζον, καὶ τὸ ὕδωρ εὐθὺς διέφθαρτο, ἀλλ' οὐδὲν ἤσσαν ἐπίνετο ὁμοῦ τῷ πηλῷ ἡματωμένον καὶ περιμάχητον ἦν τοῖς πολλοῖς.
- 38.4 «ἐν τούτῳ κτλ.»**: Ἡρόδ. 7.225. Τὸ χωρίο, ὅπως τὸ παραθέτει ὁ Λογγίνος, ἐν μέρει ἀττικίζει. Τὸ βάλλοντες πρέπει νὰ προστεθεῖ γιὰ τὸ βέλεσι ποὺ ἀπαντᾷ στὴ συνέχεια φαίνεται μετέωρο.
- 38.5 ἀγρόν...**: Fragm. com. adesp. 417-19 Kock. Πρβλ. Στράβων 1.2.30: καὶ καθάπερ εἰσὶ τινες ὑπερβολαὶ ἐφ' ὑπερβολαῖς, ὡς τὸ κορυφότερον εἶναι φελλοῦ σκιάς, δειλότερον δὲ λαγῶ Φρυγός, ἐλάττω δ' ἔχειν γῆν τὸν ἀγρόν ἐπιστολῆς Λακωνικῆς.
- ἔχοντ' ἐπιστολῆς (Λακωνικῆς)**: ἔτσι ὁ Valkenaer ἀπὸ τὸν Στράβ. δ.π. 'Ο Ρ ἔχει: ἔχον γὰρ στολῆς.
- 38.6 καὶ γὰρ... ἡδονῆ**: πρβλ. Ἄριστοτ. Ρητορ. 1371b 35: ὁμοίως δὲ καὶ ἐπεὶ ἡ παιδιὰ τῶν ἡδέων καὶ πᾶσα ἄνεσις, καὶ ὁ γέλως τῶν ἡδέων, ἀνάγκη καὶ τὰ γελοῖα ἡδέα εἶναι, καὶ ἀνθρώπους καὶ λόγους καὶ ἔργα. Γιὰ τὴν ἀξία τῆς ὑπερβολῆς στὴν κωμωδία βλ. Δημήτριος, Περὶ ἔρμ. 126 καὶ 161: ἐκ δὲ ὑπερβολῶν χάριτες μάλιστα αἱ ἐν ταῖς κωμωδίαις. Anon. Coislianus (CGF 1, 50 Kaibel) κωμωδία... δι' ἡδονῆς καὶ γέλωτος περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν.
- 39.1 ἐν ἀρχῇ**: στὸ κεφ. 8.
- σύνθεσις**: ἡ ἀρμονικὴ σύνταξη καὶ πλοκὴ τοῦ λόγου, ποὺ περιλαμβάνει τὸ ρυθμὸ, τὴν εὐφωνία, τὴ δόμηση τῶν περιόδων κτλ.
- ἐν δυσίν**: μία ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις ὅτι ὁ συγγραφέας τοῦ Περὶ ἔρμους δὲν εἶναι ὁ Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς, τοῦ ὁποῦ τοῦ Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑνα μόνο βιβλίου. Στὸ περιθώριο τοῦ Ρ ὑπάρχει ἡ σημείωσις: Σημ (= σημείωσαι = nota bene) περὶ συνθέσεως ἔγραψε Διονύσιος.
- μεγαληγορίας**: ὁ Ρ ἔχει μετ' ἐλευθερίας. Ἡ διόρθωσις εἶναι τοῦ Tollius. Γιὰ τὴ σκέψη πρβλ. Quint. 9.4.9: *eam (sc. compositionem) valere plurimum non ad delectationem modo sed ad motum quoque animorum*.
- 39.2 αὐλός**: ὁ αὐλός καὶ τὰ κύμβαλα ἤσαν τὰ ὄργανα τῶν ὀργιαστικῶν

τελετῶν καὶ τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου. Ἡ μουσικὴ τοῦ αὐλοῦ θεωροῦνταν ἐξαιρετικὰ συγκινησιακὴ. Ἄριστοτ. Πολιτικά 1341a 21: οὐκ ἔστιν ὁ αὐλὸς ἠθικὸν ἀλλὰ μᾶλλον ὀργιαστικόν.

- «κᾶν ἄμουσος ἦ»**: Εὐρ. Σθενέβοια fr. 663 N²: ποιητὴν δ' ἄρα/Ἐρως διδάσκει, κᾶν ἄμουσος ἦ τὸ πρῖν. Ὁ στίχος εἶχε γίνεσι παροιμιώδης καὶ ἀπαντᾷ συχνὰ ὡς παράθεμα, Ἄριστοφ. Σφ. 1074, Πλάτ. Συμπ. 196e.
- κράσει καὶ μίξει**: οἱ δύο λέξεις ἀπαντοῦν συχνὰ σὲ μιὰ συμπλοκὴ, Φίλων, Περὶ συγχύσεως διαλέκτων 184: τίνα οὖν ἔστι συγχύσει πράγματα ὁμοία; ἢ μίξις, ὡσπερ ὁ παλαιὸς λόγος, καὶ κράσις· ἀλλ' ἢ μὲν μίξις ἐν ξηραῖς, ἢ δὲ κράσις ἐν ὑγραῖς οὐσίαις δοκιμάζεται.
- 39.4 τῷ ψηφίσματι**: πρόκειται γιὰ τὸ ψήφισμα ποὺ εισηγήθηκε ὁ ῥήτορας μετὰ τὴν προέλαση τοῦ Φιλίππου στὴν Ἑλλάτεια, προτείνοντας νὰ γίνουσι ἐτοιμασίαι γιὰ πόλεμο καὶ νὰ συναφθεῖ συμμαχία με τοὺς Θηβίους. Τὸ κείμενο στὸν Περὶ τοῦ Στεφάνου (Δημ. 18.181 κέ.). Ἡ γνησιότητᾳ ὡστόσο τοῦ παραδεδομένου κειμένου ἀμφισβητεῖται.
- «τοῦτο τὸ... νέφος»**: Δημοσθ. Περὶ τοῦ Στεφ. (18) 188. Τὸ χωρίο αὐτὸ μνημονεύουν ὁ Δημήτριος Περὶ ἔρμ. 237 ὡς παράδειγμα εἰκασίας (αὐτόθι 80: εἰκασία δ' ἐστὶ μεταφορὰ πλεονάζουσα) καὶ ὁ Ἑρμογ. Περὶ ἰδεῶν I, 9.
- πεφώνηται**: γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ρ. πρβλ. Φίλων, Περὶ τοῦ τὸ χεῖρον... 79: πάντῳ δὲ πεφώνηται καὶ πρὸς κάλλος ἔρμηνείας καὶ πρὸς νοημάτων εὐρεσιν τὰ ἐπιλεγόμενα ταῦτα.
- ὄλον τε... ἀπότομον**: ἐξαιρετικὰ δυσνόητο χωρίο, βλ. G. Amsel, «De vi atque indole rhythmorum quid veteres indicaverint», *Bresl. Philol. Abhandl.* I, 1887, 88 κέ. Δὲν πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ δακτύλους με τὴν αὐστηρὴ ἔννοια τοῦ δρου ἀλλὰ γιὰ κρητικούς. Οἱ δύο αὐτοὶ ρυθμοὶ εἶναι βέβαια συγγενικοὶ (πρβλ. δακτυλοεπίτριτος). Ὁ Λογγίνος δὲν εἶναι εἰδικὸς στὴ μετρικὴ καὶ οἱ παρατηρήσεις του εἶναι συζητήσιμες. Γιὰ ἀνάλογες αἰσθητικὲς ἀποτιμήσεις βλ. Διον. Ἄλικ. Περὶ συνθέσεως 7.43. Γιὰ τὸ σύνολο πρόβλημα βλ. A. W. Verrall, «Longinus on the rhythm of Demosthenes», *CR XIX*, 1905, 254-6.
- τὸ ἡρῶν... κάλλιστον μέτρον**: ἀποψὴ πολὺ διαδεδομένη, βλ. Ἄριστοτ. Ρητορ. 1408b 32: τῶν δὲ ἑνθμῶν ὁ μὲν ἡρῶς σεμνός... Περὶ ποιητικῆς 1459b 32: τὸ γὰρ ἡρωικὸν στασιμώτατον καὶ ὀγκωδέστατον τῶν μέτρων ἐστίν, διὸ καὶ γλώττας καὶ μεταφορὰς δέχεται.
- τὸ τε*****: φαίνεται ὅτι λείπουν ἀρκετὲς λέξεις, ὅπως ἐπεσήμανε ὁ Pearce.

Ὁ Μοῦσος προσθέτει: (ὡσπερ νέφος), ὁ G. Amsel: τό τε (τέλος τῷ ὕψει συνηγεῖ), ὁ Φωτιάδης: τό γε «ἐποίησεν (ὡσπερ νέφος)» ἐκ τῆς ἰδίας...

τέτρασι... χρόνοις: βλ. G. Amsel, δ.π., «efficiuntur igitur secundum Pseudo-Longinum verbis ὡσπερ νέφος duo rhythmici, id est pedes: --, υ x, quorum prior -- est τετράσημος».

40.1 περιόδοις: γιά τόν ὄρισμό τῆς περιόδου βλ. Ἄριστ. *Ρητορ.* 1409a 35: λέγω δέ περίοδον λέξιν ἔχουσαν ἀρχήν καί τελευτήν αὐτήν καθ' αὐτήν καί μέγεθος εὐσύνοπτον.

Ἔρανος: γιά τή μεταφορική χρήση τῆς λ. πρβλ. Διον. Ἄλικ. *Περὶ συνθ.* 9.48: καί ἔτι τὴν πλατωνικὴν ἐκείνην περίοδον, ἣν ἐν τῷ Ἐπιταφίῳ [Μενέξενος 236] ὁ ἀνὴρ γράφει, τίς οὐκ ἂν φαίη παραπληρώματι λέξεως οὐκ ἀναγκαίῳ προσηρανίσθαι;

40.2 κοινοῖς καί δημῳδεσι...: γιά τή σκέψη πρβλ. Διον. Ἄλικ., *Περὶ συνθέσεως* 3.11: πολλοὶ γοῦν καί ποιηταὶ καί συγγραφεῖς φιλόσοφοί τε καί ῥήτορες λέξεις πάνυ καλὰς καί πρεπούσας τοῖς ὑποκειμένοις ἐκλέξαντες ἐπιμελῶς, ἀρμονίαν δ' αὐταῖς ἀποδόντες εἰκαίαν τινὰ καί ἄμουσον οὐδὲν χρηστὸν ἀπέλυσαν ἐκείνου τοῦ πόνου, ἔτεροι δ' εὐκαταφρόνητα καί ταπεινὰ λαβόντες ὀνόματα, συνθέντες δ' αὐτὰ ἠδέως καί περιττῶς, πολλὴν τὴν ἀφροδίτην τῷ λόγῳ περιέθηκαν.

Φίλιστος: ἱστορικὸς ἀπὸ τῆς Συρακοῦσας (4ος αἰ. π.Χ.), μιμητὴς τοῦ Θουκυδίδη («rusillus Thucydides», Cic. *ad Q. Fr.* ii.12,4). Ὁ Διον. Ἄλικ. (*Πρὸς Πομπ.* 5, *Περὶ μιμήσεως* 208 U.-R.) τὸν θεωρεῖ ἀναρῶ, ἀτεχνό καί ἀυλοκόλακα. Τὸ κυριότερο ἔργο του ἦταν τὰ Σικελικά.

Ἀριστοφάνης: ἄρα καί ἓνας κωμικὸς μπορεῖ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις νὰ εἶναι ὑψηλός, πρβλ. Πλούτ. *Ἡθ.* 853c: ἐνεστι μὲν οὖν ἐν τῇ κατασκευῇ τῶν ὀνομάτων αὐτῷ (sc. Ἀριστοφάνει) τὸ τραγικὸν τὸ κωμικόν... ὄγκος καί διάγραμμα.

ἱκανῶς ἡμῖν δεδήλωται: ἴσως στὰ δύο βιβλία *περὶ συνθέσεως* (39.1).

40.3 γέμω κακῶν κτλ.: Εὐριπ. *Ἡρακλῆς* 1245.

τῆς συνθέσεως ποιητῆς ὁ Εὐριπίδης...: πρβλ. Ἄριστοτ. *Ρητορ.* 1404b 24: κλέπτεται δ' εὖ (= τὸ τέχνασμα εἶναι καλὰ κρυμμένο), ἔάν τις ἐκ τῆς εἰωθυίας διαλέκτου ἐκλέγων συντιθῇ ὅπερ ὁ Εὐριπίδης ποιεῖ καί ὑπέδειξε πρῶτος.

40.4 εἰ δὲ που τύχοι...: Εὐρ. *Ἀντιόπη*, ἀπ. 221 Ν². Οἱ γιοὶ τῆς Ἀντιόπης Ἀμφίων καὶ Ζῆθος ἔδρασαν τὴν γυναῖκα τοῦ Λύκου, τῆ Δίρκης, πού

ἐπιβουλεύτηκε τὴ μητέρα τους, σὲ ἓναν ταῦρο. Τῆ σκηρὴ ἔχουν ἀπαθανάτισει, στὸ περιφρημο μαρμάρينو σύμπλεγμα πού βρίσκεται στὴ Νεάπολη, οἱ γλύπτες ἀπὸ τῆς Τράλλης Ἀπολλώνιος καὶ Ταυρίσκοι. **εἰλίξας...:** δύο εἶναι οἱ πιθανότερες συμπληρώσεις: ταῦρος εἰλίξ' (Valckenaer) καὶ εἰλίκε (πάνθ') Bergk.

μὴ κατεσπευσθαι...: πρβλ. τίς αἰσθαντικὴ παρατηρήσεις τοῦ Διον. Ἄλικ. *Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων* 20.142 γιά τοὺς στίχους Ὀδ. λ 293 κέ., ὅπου περιγράφεται τὸ μαρτύριο τοῦ Σισύφου.

41.1 τροχαῖοι: μᾶλλον ὁ τρίβραχος (υ υ υ) πού συμπίπτει μὲ τὸν χορεῖο παρὰ ὁ κανονικὸς τροχαῖος (- υ). Γιά τὴν τάση νὰ ἀποφεύγονται οἱ ρυθμοὶ μὲ τίς πολλὰς βραχεῖες συλλαβές βλ. Cic. *Orat.* 217. Γιά τὴν κριτικὴ τῶν θηλυπρεπῶν ρυθμῶν βλ. Sen. *Epist.* 114.5, Quint. 11.3. 57 Διον. Ἄλικ., *Περὶ συνθέσεως* 18 καὶ Norden, *Antike Kunstprosa* 294-5.

εἰς ὀρχηστικόν: γιά τὴ σχέση τῶν τροχαῖκῶν μέτρων μὲ τὸν χορὸ βλ. Ἄριστοτ. *Ποιητ.* 1449a 18: τὸ μὲν γὰρ πρῶτον τετραμέτρῳ ἐχρῶντο διὰ τὸ σατυρικὴν καὶ ὀρχηστικωτέραν εἶναι τὴν ποίησιν.

κατάρρυθμα: ἡ σημασία τῆς λ. εἶναι ἀμφίβολη: εὐρυθμα, μὲ πλούσιους ρυθμοὺς (ἔτσι τὸ LSJ) ἢ ἄρρυθμα, ἐλάχιστα ρυθμικά (ἔτσι ὁ Russell).

41.2 κατερρυθμισμένα: ἀμφιβόλου ἐπίσης σημασίας: ὑπερρυθμικά ἢ ἄρρυθμα.

ὡς ἐνίστε προειδόμενος: αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ «ἐπικοινωνία» μεταξὺ τοῦ ῥήτορα καὶ τοῦ ἀκροατοῦ, τὴν ὁποία χλευάζει καὶ ὁ Λογγίνος καὶ ὁ Δημήτριος (*Περὶ ἔρμ.* 15), ἦταν συνηθισμένο φαινόμενο σὲ σοφιστικὴς ἐπιδείξεις. Βλ. χωρία καὶ συζήτηση στὸν Norden, *Antike Kunstprosa* 172-173.

41.3 βραχυσυλλαβα: γιά τὴν ἀκαλαισθησία τῶν βραχυσυλλάβων φράσεων βλ. τὸ σχόλιο τοῦ Δημητρίου (*Περὶ ἔρμ.* 4) γιά τὴν ἱπποκρατικὴν ῥήσιν ὁ βίος βραχὺς, ἡ τέχνη μακρά, ὁ καιρὸς δέξυς (*Ἀφορ.* I, 1): κατακεκομμένη γὰρ ἔοικεν ἡ σύνθεσις καὶ κεκερματισμένη καὶ εὐκαταφρόνητος διὰ τὸ μικρὰ σύμπαντα ἔχειν.

42.1 ἡ ἄγαν... συγκοπὴ: ἡ σύναψη τοῦ ἄγαν μὲ οὐς. εἶναι μιὰ πλατωνικὴ ἰδιωσύνη, πού μιμεῖται ὁ Λογγίνος (βλ. καὶ 32.2 τοῖς ἄγαν πλούτοις), *Πολιτ.* 564a: ἡ ἄγαν ἐλευθερία.

ὅταν εἰς λίαν κτλ.: ὀλόκληρη ἡ πρόταση εἶναι ὑποκ. στὸ πηροῖ, ὅπως Εὐριπ. *Ἰππόλ.* 424: δουλοὶ γὰρ ἄνδρα, κἂν θρασύσπλαγχνός τις ἦ, /ὅταν ξυνεἰδῇ μητρὸς ἢ πατρὸς κακά.

συντομία: βλ. τὸν ὄρισμό τοῦ Θέωνος, II, 83.15-7: *ἔστι γὰρ ἡ συντομία λόγος τὰ καιριώτατα τῶν πραγμάτων σημαίνων, μήτε προστιθείς τὸ μὴ ἀναγκαῖον μήτε ἀφαιρῶν τὸ ἀναγκαῖον. Γὰρ τῆ συντομῆ ὡς ἀρετῆ τοῦ ὕφους βλ. Δημ. Περὶ ἔρημ. 137: πρώτη ἐστὶ χάρις ἡ ἐκ συντομίας.*

ἐπευθύνει: πρόκειται γιὰ διόρθωση τοῦ Petra. 'Ο Ρ ἔχει ἐπ' εὐθύ.

δηλον κτλ.: «locus valde dubius» Russell. Βλ. τὸ ὑπόμνημα τῶν Jahn-Vahlen καὶ τὰ σχόλια τοῦ Russell. 'Η σκοτεινότης τοῦ χωρίου ἴσως νὰ ὀφείλεται στὴν πρόθεση τοῦ Λογγίνου νὰ δώσει ἓνα δεῖγμα συνεστραμμένης καὶ ἑλλειπτικῆς ἔκφρασης.

43.1 ἡ μικρότης τῶν ὀνομάτων: πρβλ. καὶ κεφ. 31. Σύμφωνα μετὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ πρέποντος ὀρισμένες λέξεις, ποὺ θεωροῦνταν γιὰ διάφορους λόγους ταπεινές, ἔπρεπε νὰ ἀποφεύγονται, ἐνῶ ἄλλες μπορούσαν νὰ συμβάλουν στὴν ἐπίτευξη τοῦ ὕψους. Τὰ κριτήρια ἀποκλεισμοῦ τῶν λέξεων αὐτῶν (εὐτελεῖ ὀνόματα, sordida verba) ἀπὸ τῆ λογοτεχνία ἦσαν ἡ ἀισχροτότητα, ἡ ἀκαλαισθησία στὴν κατασκευή τους καὶ ἡ σημασία τους (δήλωση εὐτελεῶν, κοινῶν καὶ χυδαίων ἐνοιῶν καὶ πραγμάτων). 'Ορισμένες λέξεις ἐπίσης μπορούσαν νὰ χρησιμοποιοῦνται σὲ ἓνα εἶδος λόγου, ἀλλὰ ὄχι σὲ ἄλλο. 'Η κυριολεξία ἐπίσης ἐθεωρεῖτο ταπεινή (βλ. 'Αριστοτ. Ποιητ. 1458a 18). Παρόμοιες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν εὐγένεια καὶ τὴν δυσγένεια τῶν λέξεων ὑπῆρχαν καὶ στὴν 'Αναγέννηση.

«ζεσάσης... τῆς θαλάσσης»: 'Ηρόδ. 7.188: *ἄμα δὲ δροθρῶ ἐξ αἰθρίας τε καὶ νημεμῆς τῆς θαλάσσης ζεσάσης, ἐπέπεσέ σφι χειμῶν τε μέγας καὶ πολλὸς ἄνεμος ἀπηλιώτης.*

κακόστομον: γιὰ τὴν κακοφωνία τῶν συριστικῶν βλ. Διον. 'Αλικ., Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων 14.80: *ἄχαρι δὲ καὶ ἀηδὲς τὸ σ καὶ πλεονάσαν σφόδρα λυπεῖ. θηριώδους γὰρ καὶ ἀλόγου μᾶλλον ἢ λογικῆς ἐφάπτεσθαι δοκεῖ φωνῆς ὁ συριγμός.*

«ὁ ἄνεμος... ἐκοπίασε»: 'Ηρόδ. 7.191: *καταεἰδόντες γόησι οἱ Μάγοι τῶ ἀνέμῳ... ἔπαυσαν τετάρτη ἡμέρῃ, ἢ ἄλλως κως αὐτὸς ἐθέλων ἐκόπασε.*

«τέλος ἀχάριστον»: 'Ηρόδ. 8.13: *καὶ τὸ τέλος σφι ἐγένετο ἄχαρι. ὡς γὰρ δὴ πλέουσι αὐτοῖσι χειμῶν τε καὶ τὸ ὕδωρ ἐπεγίνετο... ἐξέπιπτον πρὸς τὰς πέτρας.*

κοπίασαι: ὡς συνήθως ὁ Λογγίνος κάνει λάθος ἐπειδὴ παραθέτει ἀπὸ μνήμης. Στὸ κείμενο τοῦ 'Ηρόδ. (7.191) ἔχουμε κοπάσαι. Τὸ κοπάζω

χρησιμοποιεῖται σὲ συσχετισμὸ μετὰ φυσικὰ φαινόμενα (ἄνεμος, πλημμύρα, φωτιά). Τὸ κοπιάω ἀντιθέτως (= αἰσθάνομαι κουρασμένος, ἀποκάμνω) γιὰ ζωντανούς ὀργανισμούς.

43.2 Θεόπομπος: στὸ χωρίο ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ ἱστορικός περιγράφει τὶς προετοιμασίες τοῦ 'Αρταξέρξη 'Ωχου γιὰ τὴν ἐκστρατεία στὴν Αἴγυπτο (F 263 F. Gr. Hist. 115· πρβλ. 'Αθήναιος 2, 67F). 'Ο Λογγίνος ἀντλεῖ μᾶλλον ἀπὸ μιὰ συλλογὴ ἀποσπασμάτων παρὰ ἀπὸ τὸ πρωτότυπο.

χλανίδες: χλανὶς ἦταν εἶδος πολυτελοῦς χλαίνας (βλ. LSJ s.v.) ἀλλὰ ἐνίοτε χλανίδες καὶ χλανίδια ὀνομάζονται καὶ τὰ κλινοσκεπάσματα (βλ. Παλ. 'Ανθολ. V, 173).

χύτραι βολβῶν: ὁ Ρ ἔχει χάριται βιβλίων καὶ ὁ 'Αθήναιος (2, 67F) θύλακοι βιβλίων. 'Η διόρθωση σὲ χύτραι βολβῶν εἶναι τοῦ Τουρ. 'Αξιοπρόσεκτη εἶναι καὶ ἡ πρόταση τοῦ 'Α. Γιανναράκη *κάπειρία* (= καὶ ἀπειρία) *τρουβλίων*, πρβλ. Πολυδ. 6, 85: *ἐμβάφια καὶ λεκάνια καὶ τρύβλια καὶ δξύβαφα, ἐν οἷς τὰ ἡδύσματα ἢ τὰ βρώματα.*

43.3 ἀίσχη καὶ οἰονεῖ στίγματα: ἡ κριτικὴ φαίνεται νὰ ἀφορᾷ τὴ χρήση λαϊκῶν ἐκφράσεων, ἀλλὰ ὁ Λογγίνος πιστεύει (κεφ. 31) ὅτι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἐπιβάλλεται νὰ χρησιμοποιοῦνται τέτοιου εἶδους ἐκφράσεις. 'Εδῶ ἀπλῶς ὑποστηρίζει ὅτι τὰ «*τοιαῦτα ὀνόματα*» δὲν ταιριάζουν στὰ συμφραζόμενα.

43.5 τοῦ παντός ὄγκου: ὁ περιφρονητικὸς τόνος γιὰ τὴ σωματικὴ μάζα εἶναι προφανής. Πρβλ. Φύλων, Περὶ τοῦ τὸ χειρόν κτλ., 27: *τὸν σωματικὸν ὄγκον.*

Ξενοφῶντα: Ξεν. 'Απομν. 1, 4, 6: *ἐπεὶ δὲ τὰ ἀποχωροῦντα δυσχερῆ, ἀποστρέψαι τοὺς τούτων ὄχετους καὶ ἀπενεγκεῖν ἢ δυνατόν προσωτάτω ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων. Αὐτὲς οἱ ἀντιλήψεις λαϊκῆς τελεολογίας εἶναι κοινὸς τόπος σὲ ἐθνικούς καὶ χριστιανούς φιλοσόφους καὶ θεολογούμετους, Cic. de nat. deor. 2.141, Corpus Hermeticum 5.6. Συναγωγὴ τοῦ ὕλικου καὶ συζήτηση στὸν A. S. Pease, «Caeli enarrant», H. Th. Rev. 34, 1941, 163 κέ.*

44.1 ἐπίπροσθεν: ὁ Ρ ἔχει ἐπιπροσθῆναι (-εἶναι Manutius). Προτείνω τὴ διόρθωση σὲ ἐπίπροσθεν, ποὺ ἔχει συχνὰ τοπικὴ σημασία: ἐδῶ, ἐπὶ τόπου. 'Ο Russell προτείνει ἐκ προσθήκης παραβάλλοντας τὸ 4.30 ἀπὸ τὸν 'Ηρόδοτο: *προσθήκας* (= excursus) γὰρ δὴ μοι ὁ λόγος ἐξ ἀρχῆς ἐδίξητο.

τις τῶν φιλοσόφων: ἡ ἀόριστη ἀναφορὰ μπορεῖ νὰ σημαίνει ἢ ὅτι ὁ φιλόσοφος αὐτὸς ἦταν ἀπλῶς ἓνα φανταστικὸ πρόσωπο ποὺ εἰσάγεται

για να δημιουργηθεί ή εντύπωση μιᾶς διαλογικῆς ἀντιπράθεσης (ἔτσι ὁ J. Bause, *RhM* 123, 1980, 258-266) ἢ ὅτι ὁ Λογγίνος ἀποφεύγει νὰ τὸν ὀνοματίσει γιὰ νὰ μὴν τὸν ἐκθέσει στὴ ρωμαϊκὴ ἐξουσία. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὁ φιλόσοφος αὐτὸς νὰ ἦταν, ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ, ὁ Φίλων ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὴ Ρώμη τὸ 40 μ.Χ. ἐπικεφαλῆς μιᾶς Ἰουδαϊκῆς πρεσβείας πρὸς τὸν Καλιγούλα.

πρὸς (Ἐμ') Ἐναγχος: ὁ Ρ ἔχει προσέναγχος πού δὲν μαρτυρεῖται πουθενὰ ἄλλου. Ἡ διόρθωση σὲ πρὸς (Ἐμ') ἐν. εἶναι τοῦ Cobet. Μὲ τὴν προσθήκη τοῦ (Ἐμ') δηλώνεται ἐξ ἀρχῆς ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Λογγίνος εἶναι ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο συνομιλητές.

44.2 διεγείρειν: ὁ Ρ ἔχει διελθεῖν. Ἡ διόρθωση εἶναι τοῦ Mogus καὶ εἶναι ἀναγκαία γιὰ τὸ νόημα ἀπαιτεῖ μτβτ. ρῆμα πού νὰ σημαίνει «ἀφύπνιζω, παρακινῶ».

44.3 ἀκονάται: ἡ ἀρχὴ τῆς μτφρ. στὸν Πίνδ. Ὀλ. 6.141: δόξαν ἔχω τιν' ἐπὶ γλώσσα ἀκόνας λιγυράς.

ἐκτρίβεται... συνεκλάμπει: ἀπότομη μετάβαση ἀπὸ τὴ μεταφορὰ τῆς ἀκονισμένης γλώσσας στὴ μεταφορὰ τῆς λάμψης πού προέρχεται ἀπὸ τὸ γυάλισμα. Πρβλ. Πλάτ., Πολιτ. 435a: τάχ' ἄν... τρίβοντες ὡσπερ ἐκ πυρέων ἐκλάμψαι ποιήσαιμεν τὴν δικαιοσύνην.

παιδομαθεῖς... ἐνεσπαργανωμένοι: πρβλ. Φιλ. Περὶ μέθης 198: ἐγὼ δ' οὐ τεθαύμακα, εἰ πεφορημένοι καὶ μιγὰς ὄχλος, ἐθῶν καὶ νόμων τῶν ὀπωσοῖν εἰσηγμένων ἀκλεῆς δούλος, ἀπ' αὐτῶν ἔτι σπαργάνων ὑπακούειν ὡς ἂν δεσποτῶν ἢ τυράνων ἐκμαθῶν, κατακεκονδυλισμένους τὴν ψυχὴν καὶ μέγα καὶ νεανικὸν φρόνημα λαβεῖν μὴ δυνάμενος πιστεῦει τοῖς ἅπαξ παραδοθείσι.

Τὰ κοινὰ σημεῖα καὶ στὴ σκέψη καὶ στὴ διατύπωση μὲ τὸν Φίλωνα εἶναι προφανῆ. Ὁ Rostagni διαβλέπει καὶ ἐδῶ καὶ σὲ ἄλλα χωρία τοῦ κεφαλαίου 44 ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν Ἰουδαῖο φιλόσοφο.

δουλείας δικαίας: δικαιολογημένης, ἔχει δικαίως ἀσκουμένης. Ὁ ἠθικὸς δηλαδὴ ἐκφυλισμὸς δικαιολογεῖ τὴν αὐταρχικὴ διακυβέρνηση, πρβλ. καὶ 44.10.

ἐξ ἀπαλῶν ἔτι φρονημάτων: κατὰ τὸ «ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων» (Ἀποστόλ. VII. 51a). Πρβλ. καὶ Horat. Carm. 3.6.24: de tenero meditatatur ungui.

ἐνεσπαργανωμένοι: πρβλ. Ἡράκλ., Ὀμηρ. ἀλληγ. p. 2.3 Oel.: εὐθὺς γὰρ ἐκ πρώτης ἡλικίας τὰ νήπια τῶν ἀρτιμαθῶν παιδῶν διδασκαλίᾳ παρ' ἐκείνῳ (sc. Ὀμήρῳ) τιθεύεται, καὶ μόνον οὐκ ἐνεσπαργανωμένοι τοῖς ἔπεσιν αὐτοῦ.

καλλίστου... νάματος: Δάνειο ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, Τίμ. 75e: τὸ δὲ λόγων νᾶμα... κάλλιστον καὶ ἀριστον πάντων ναμάτων.

44.4 διὰ τοῦτο... ῥήτορα: οἱ δούλοι καὶ οἱ ἀπελεύθεροιμποροῦσαν νὰ ἀσκήσουν πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐλευθέρια λεγόμενα ἐπαγγέλματα, ἀλλὰ δύσκολαμποροῦσαν νὰ γίνουν ῥήτορες, γιὰ τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ προϋπέθετε καὶ τὴν ἐνασχόληση μὲ τὰ κοινά. Πρβλ. Cic. Brutus 45: In impeditis ac regum dominatione devinctis nasci cupiditas dicendi solet.

ἀναζη: ὁ Ρ ἔχει ἀναζει (ἀναζέω = ἀναβράζω, πρβλ. Πλούτ. Ἡθ. 728b γιὰ τὸ θυμὸ) πού ἐδῶ δὲν ταιριάζει μιὰ καὶ πρόκειται γιὰ παθητικὴ στάση. Ὁ Russell προτείνει ἀναζῆ (ἀναζῶ = ἀναβιώνω).

44.5 ἡμισυ... ἡμαρ: σύντμηση τῶν στίχων 322-3 ἀπὸ τὸ ρ τῆς Ὀδύσειας:

ἡμισυ γὰρ τ' ἀρετῆς ἀποαίνονται εὐρύοπα Ζεὺς
ἀνέρος, εὐτ' ἂν μιν κατὰ δούλιον ἡμαρ ἔλησιν.

Ἡ συμπλοκὴ ἡμισυ ἀρετῆς ἀπαντᾷ καὶ στὸν Φίλωνα, Περὶ φυγῆς καὶ εὐρέσεως 6: ἡμισυ γὰρ ἀρετῆς εἶναι τὴν δίχα τοῦ θαρρεῖν αἰδῶ.

γλωττόκομα: οἱ θῆκες γιὰ τὰ γλωσσίδα τῶν μουσικῶν ὄργάνων καὶ γενικὰ κάθε εἶδους κλουβιοῦ ἢ θήκης.

οἱ πυγμαῖοι... νᾶνοι: πυγμαῖοι καὶ νᾶνοι εἶναι πλάσματα (ἄνθρωποι, ζῶα, λ.χ. μελιταῖα κυνίδια) παραμορφωμένα ἐξαιτίας συνήθως τῆς στενότητος τοῦ χώρου ὅπου διαβιοῦσαν. Φαίνεται ὅτι στὴ Ρώμη τέτοιου εἶδους ἦντα τὰ χρησιμοποιοῦσαν ὡς ἀξιοθέατα, βλ. Suet. Aug. 83.

44.6 «ῥῥῆδιον... παρόντα: ὁ κοινὸς τύπος τοῦ αἰεὶ τὰ πέρνει βελτίω. Πρβλ. καὶ Tacit. Dialog. 18.3: vitio autem malignitatis humanae vetera semper in laude, praesentia in fastidio esse.

44.7 ἴσα... βαίνουσα: ἀνάμνηση ἀπὸ τὸν Δημοσθ. 19.314 ἴσα βαίνων Ἰνθοκλεῖ, Ἀρποκρατίων s.v.: ἴσα βαίνων... ἀντὶ τοῦ συνῶν αἰεὶ καὶ μηδὲ βραχὺ ἀφιστάμενος...

ἀνοίγοντος... ἐμβαίνει... συνοικίζεται: ἡ εἰκόνα κοινὸς τύπος, λ.χ. πρβλ. Πλούτ. Ἄγρις 3: ἐπεὶ παρυσέδου πρῶτον εἰς τὴν πόλιν ἀργύρου καὶ χρυσοῦ ζῆλος, καὶ συνηκολούθησε τοῦ πλοῦτου τῆ μὲν κτήσει πλεονεξία καὶ μικρολογία τῆ δὲ χροῆσει καὶ ἀπολαύσει τρυφή καὶ μαλακία καὶ πολυτέλεια. Τοῦ Ἰδίου, Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων 556b: ἀλλ' ὅπου φιλοπλοῦτία καὶ φιληδονία περιμανῆς καὶ φθόρος ἀκρατος ἐνοικίζεται μετὰ δυσμενείας ἢ κακοηθείας.

κατὰ τοὺς σοφοὺς: δηλαδὴ κατὰ τὸν Πλάτωνα, Πολ. 573e: ἀρ' οὐκ ἀνάγκη μὲν τὰς ἐπιθυμίας βοᾶν πυκνάς τε καὶ σφοδράς ἐννεοσττευμένας; Ὀλό-

κληρο πάντως τὸ γενεαλογικὸ σχῆμα τῶν κακίων βασίζεται στους πλατωνικούς διαλογισμούς γιὰ τὴν κατάπτωση τῶν πολιτευμάτων (*Πολιτεία* XVII καὶ IX, εἰδικότερα 560c-d καὶ 575a-b). Ὡστόσο τέτοιου εἴδους προσωποποιήσεις ἔχουν τὴν ἀπαρχὴ τους στὴν ἀρχαϊκὴ ποίηση. Βλ. E. Ströbele, «X ist die Mutter von Y», *Proverbium* 15, 1970, 120-1.

- τύφον:** λέξη μοτίβο στὸν Φίλωνα. Γιὰ τὴν πλατωνικὴ προέλευση τῶν διαλογισμῶν γιὰ τὸν τιφοπλασθέντα βίον στὸν Φίλωνα (*Περὶ τοῦ θεοπέμπτους εἶναι τοὺς ὄνειρους* II, 64, 6 κέ.), βλ. M. Z. Κοπιδάκης, «Παραιμιακὰ II, 1 Φίλων πλατωνίζων», *Ἑλληνικά* 35, 1984, 165-6.
- τροφήν:** γιὰ τὴν τροφή ὡς αἰτία παρακμῆς βλ. A. Passerini, «La trofe nella storiografia ellenistica», *SIFC* II, 1934, 52 κέ.
- οὐ νόθα... γνήσια:** συνήθης ιδιωματισμὸς γιὰ ἔμφαση (πολικὴ διατύπωση), ὅπως λ.χ. Σοφ. *O.T.* 58 *γνωτὰ κοῦκ ἄγνωτὰ μοι*.
- 44.8 ἀναβλέπειν:** ἀνάμνηση ἴσως ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, *Πολ.* 586a.
- δαπανητά:** ὁ P ἔχει *καπανητα* (vox nihili). Ὁ Rothstein διόρθωσε σὲ *δαπανητὰ* (*Hermes* 22, 546) μὲ τὴ σημασίαν ἀνκλώσιμα, φθαρτά.
- τάθανατα:** ἡ ἀποψη ὅτι ἡ λογικὴ καὶ ἠθικὴ ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀθάνατη ἀνάγεται στὸν Πλάτωνα, *Φαίδ.* 81b.
- 44.9 ἐνέδραι διαθηκῶν:** κοινὸς τόπος στοὺς ρωμαίους συγγραφεῖς τοῦ 1ου καὶ 2ου αἰ. μ.Χ. Βλ. Sen. *Ad Marc.* 19.2, Petronius *Satyr.* 116.6.
- τὸ δ' ἐκ τοῦ παντός κερδαίνειν:** ἀνάμνηση ἀπὸ τὸν Σοφ. *Ἀντιγ.* 312: οὐκ ἐξ ἁπαντος δεῖ τὸ κερδαίνειν φιλεῖν.
- ἠνούμεθα τῆς ψυχῆς:** πρβλ. Ἡράκλ. Β ἀπ. 85 D.-K.: *θυμῶ μάχεσθαι χαλεπόν ὃ γὰρ ἂν θέλη, ψυχῆς ὠνεῖται*.
- 44.10 ὡς... ἄφειτοι:** γιὰ τὸν προσεικασμὸ πρβλ. Φίλ. *Περὶ τοῦ πάντα σπουδαῖον... 18: τρόπων... ὥσπερ ἐξ εἰρκτῆς προεληλυθῶτων καὶ δεσμῶν οἷς ἐπεσφίγγοντο διαφειμένων*.
- ἐπικλύσειαν** (Markland: ἐπικαύσειαν P): γιὰ τὴ μεταφορὰ πρβλ. Ἰώσ. Ἰ. *Πολ.* II, 372: *τοῖς ἀγαθοῖς σχεδὸν δλην ἐπικλύζοντες τὴν οἰκουμένην*.
- 44.11 «κράτιστον... ἔαν»:** Εὐρ. *Ἥλ.* 379, *κράτιστον εἰκῆ ταῦτ' ἔαν ἀφειμένα*, πρβλ. Διογ. Λαέρτ. II.33 (*Σωκράτης*): *Εὐριπίδου δ' ἐν τῇ Ἀῶγῃ εἰπόντος περὶ ἀρετῆς «κράτιστον εἰκῆ ταῦτ' ἔαν ἀφειμένα» ἀναστὰς ἐξῆλθε...*
- 44.12 †δ... ἡμῖν:** αὐτὴ ἡ πρόταση ἔχει προστεθεῖ στὸ τέλος τοῦ fol. 207* στὸν P. Ἡ σύνταξη εἶναι ἀτελής. Ὁ Russell συμπληρώνει *exempli gratia*: *(εἰρηται, κρατίστην)...*

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΩΡΙΩΝ ΠΟΥ ΜΝΗΜΟΝΕΥΟΝΤΑΙ ΣΤΟ ΕΡΓΟ

Αισχύλος, <i>E.Θ.</i> 42-6 : 15.5	Ζωῖλος (<i>F.Gr.Hist.</i>), ἀπ. 3 : 9.14
ἀπ. 58 N* : 15.6	
ἀπ. 281 N* : 3.1	Ἡρόδοτος 1.105 : 28.4
Ἄνωνοιμοι, ποιητῆς 23.2	2.29 : 26.2
Τραγικὸς (adesp., fr 289 N*) 23.3	6.11 : 22.1
ποιητῆς : 34.4	6.21 : 24.1
Κωμικὸς (πρβλ. Στράβ. 1.2.30) 38.5	6.75 : 31.2
Ἄρατος, φαινόμενα 287 : 26.1	7.21 : 18.2
299 : 10.6	7.181 : 31.2
Ἄριστέας, Ἄρμιάσπεια ἀπ. 1 Kinkel: 10.4	7.188-9 : 43.1
Ἄριστοτέλης, ἀπ. 131 Rose (:): 32.3	7.225 : 38.4
Ἄρχιλοχος, ἀπ. 10 καὶ 12 (:): Diehl : 10.7	8.13 : 43.1
	locus incertus : 18.1
Γοργίας, ἀπ. B 5aD-K : 3.2	Ἡσίοδος, <i>Ἔργα καὶ Ἡμέραι</i> 24 : 13.4
	Ἄσπις : 267 : 9.4
Δημοσθένης 4.10, 44 : 18.1	
7.45 : 38.1	Θεόπομπος (<i>F.Gr.Hist.</i>), ἀπ. 262 : 31.1
18.18 : 24.1	Θουκυδίδης 7.84 : 38.3
18.169 : 10.7	
18.188 : 39.4	Ἰσοκράτης, <i>Πανηγυρικός</i> 8 : 38.3
18.208 : 16.2	
18.296 : 32.2	Ξενοφῶν, <i>K.Π.</i> 1.5.12 : 28.3
23.113 : 2.3	<i>K.Π.</i> 7.1.37 : 25.3-5
24.208 : 15.9	
25.27 : 27.3	Ὅμηρος, <i>Ἰλιάς</i> 1.225 : 4.4
λόγιον : 1.2	4.442 : 9.4
<i>Διαθήκη Παλαιά, Γένεσις</i> 1.3-9 : 9.9	5.85 : 26.3
	5.750 : 9.6
Ἐκαταῖος (<i>F.Gr.Hist.</i>), F 30 : 27.2	5.770-2 : 9.5
Εὐπολις, ἀπ. 90 Kock : 16.3	13.18-19 : 9.8
Εὐριπίδης, <i>Βάχαι</i> 726 : 15.6	13.27-29 : 9.8
Ἡλέκτρα 379 : 44.12	15.346-9 : 27.1
Ἡρακλῆς μαινώμενος 1245 :	15.605-7 : 9.11
40.3	15.624 : 10.5
<i>I.T.</i> 291 : 15.2	15.697 : 26.1
Ὁρέστης 255-7 : 15.2	17.645-7 : 9.10
264-5 : 15.8	20.60 : 9.8
ἀπ. 221 N* : 40.4	20.61-65 : 9.6
ἀπ. 663 N* : 39.2	20.170-1 : 15.3
ἀπ. 779 N* : 15.4	21.388 : 9.6
ἀπ. 935 N* : 15.4	

<i>Ὀδύσσεια</i> 3.109-11 : 9.12	Σαπφώ, ἀπ. 31 L-P : 10.1
4.681 κέ. : 27.4	Σιμωνίδης, ἀπ. 209 Bergk : 15.7
10.251-2 : 19.2	Σοφοκλῆς <i>Ο.Τ.</i> 1403 κέ. : 23.3
11.315-17 : 8.2	<i>Ο.Κ.</i> 1586 κέ. : 15.7
11.563 : 9.2	ἀπ. 479 N ¹ (;) : 15.7
17.322-3 : 44.5	ἀπ. 701 N ¹ : 3.2
passim : 9.14	
[Ὅμηρος], <i>Ἐπιγρ. Μίδεω</i> 36.2	Τίμαιος (<i>F.Gr.Hist.</i>), ἀπ. 102a : 4.1
Πλάτων, <i>Νόμοι</i> 5.741c : 4.6	ἀπ. 122 : 4.5
6.773c-d : 32.7	ἀπ. 139 : 4.1
6.778d : 4.6	
7.801b : 29.1	Ἵπερείδης, ἀπ. 28 Kenyon : 15.10
<i>Μενέξενος</i> 236d : 28.2	<i>Ἵπερ Φρόνης, Κατὰ Ἀθηνο-</i>
245d : 23.4	<i>γένους</i> : 34.3
<i>Πολιτεία</i> 573e : 44.7	<i>Ἐπιτάφιος</i> : 34.2
586a : 13.1	
<i>Τίμαιος</i> 65c-85e : 32.5	

Η ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ Μ. Ζ. ΚΟΠΙΔΑΚΗ: «ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΛΟΓΓΙΝΟΥ 'ΠΕΡΙ ΥΨΟΥΣ'» ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΗ ΜΟΝΟΤΥΠΙΑ ΤΩΝ ΑΦΩΝ ΠΑΛΗ ΒΟΓΙΑΝΝΗ, ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΤΥ ΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ «ΣΤΙΓΜΗ» (ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ 91, ΑΘΗΝΑ 11473-ΤΗΛ. 38.44.064) ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1990 ΣΕ ΔΥΟ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΣΕ ΧΑΡΤΙ 100 ΓΡ. ΣΗΜΟΙΣ ΜΑΤ «ΑΘΗ ΝΑΪΚΗΣ» ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΗΣ ΒΙ ΚΕΛΔΙΑΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ. Η ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ Α. ΣΑΛΤΟΡΙΑΔΗΣ & ΥΙΟΙ Ο.Ε. ΚΑΙ Η ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕ ΛΕΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΙΜΙΛΙΟ ΚΑΛΙΑΚΑΤΣΟ

